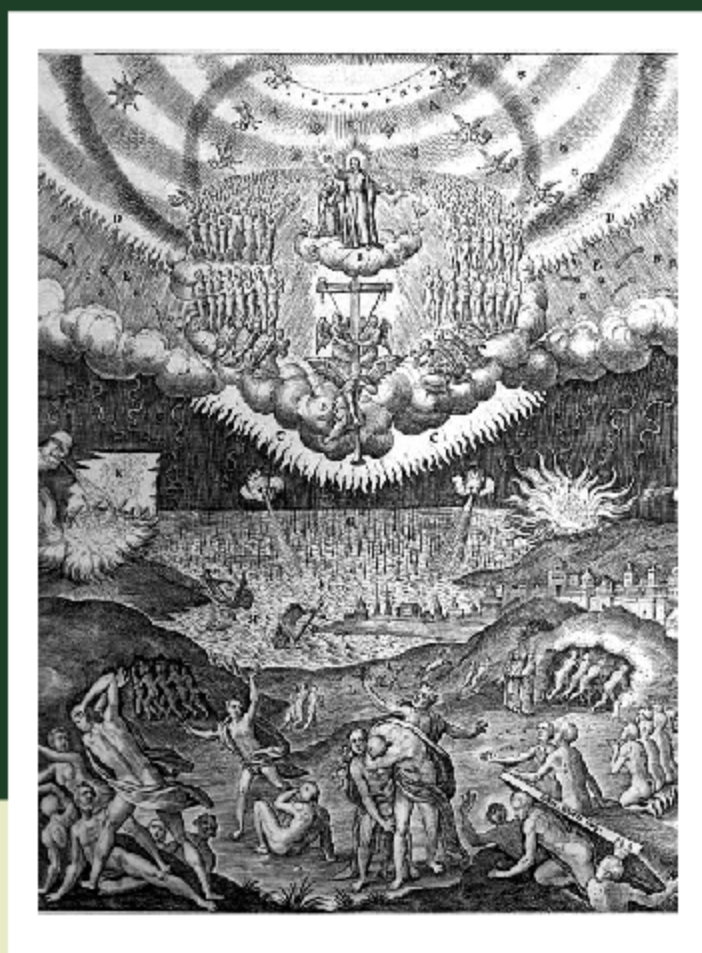

Menny és pokol a barokk kori ember életében

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Menny és pokol
a barokk kori ember életében

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében

Menny és pokol a barokk kori ember életében

Szerkesztette
Báthory Orsolya

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2014

Lektorálta
Bajáki Rita és Bogár Judit

Készült
Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban

A kötet a Lelkiségtörténeti Műhely hatodik konferenciájának
(Budapest, 2013. április 5–6.) előadásait tartalmazza

A borítón elől:
Utolsó ítélet
(Jerome Nadal, *Evangelicae Historiae Imagines*, Antwerpen, 1593, 98. tábla)

Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérlő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-308-190-7
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2014
© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Felelős kiadó: Szelestei N. László
Tördelte: Báthory Orsolya
A sorozat címlapterve: Szentes Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Katona Szilvia
www.sednyomda.hu

Tartalom

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2013. április 5–6-án tartott hatodik konferenciájának programja	9
BAJÁKI RITA Ördög és pokol az imákban, avagy túlvilágábrázolás az 1620-ig megjelent imakönyveinkben	13
BARNA GÁBOR Évszázados tudásrétegek máriaradnai képeken: A tisztítóűz Máriaradna 17. századi kegyképén, valamint a mennyország, a purgatórium és a pokol egy 20. századi (naiv) képe	23
BÁTHORY ORSOLYA Martín de Roa – Taxonyi János: <i>A purgatóriumbeli lelkeknek állapottya</i>	39
BÍRÓ CSILLA Angelológia Andreas Pannonius <i>Énekek éneke</i> -kommentárjában.....	53
BITSKEY ISTVÁN Menny és pokol Pázmány prédikációiban	69
BOGÁR JUDIT Pokol, purgatórium és mennyország a <i>Dőri</i> és a <i>Vépi énekeskönyv</i> népénekeiben.....	79
BRETTZ ANNAMÁRIA Kompiláció a <i>Szent Hilárius</i> ban – Bod Péter mennyországa.....	89
DÉRI ESZTER A halott Esterházy Sándor üzenete a mennyből?	101
FARMATI ANNA Mennyről szállott Jerusalemből: A kolozsvári Szentháromság társulat mint mennyország	111
FRAUHAMMER KRISZTINA Ami a <i>Makulából</i> kimaradt... – Martin von Cochem Krisztus-életrajzának poklóról és mennyországról írt fejezetei.....	121

HEGYI ÁDÁM	
A túlvilágról alkotott elképzelések a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén	135
HORVÁTH SÁNDOR	
„Mind halnak, de sosem hunynak el” – Semper mori, numquam perire / „Ovde szi mrú, ali nédnucs ne mrú”: A menny és a pokol a 18. században a grádistyei horvátoknál.....	149
HUBERT ILDIKÓ	
A pokol szörnyűségének és a mennyország gyönyörűségének lerajzolása: (Gasparóczy Ferenc prédikációi)	163
KAPOSI KRISZTINA	
Allegorézis, túlvilágkép és bibliai-teológiai eszmék a Névtelen szerző <i>Comico-Tragoediájában</i>	183
MACZÁK IBOLYA	
Mennyország – két hangon	203
MERCS ISTVÁN	
„...beszédjek az ordítás; idejek az örökkévalóság”: Pokol és purgatórium a késő barokk prédikációirodalomban.....	213
NAGY LEVENTE	
A tűzfolyótól a kolbászból font kerítésig: A pokol és a menny ábrázolása Ion Budai-Deleanu <i>Cigányiász</i> c. eposzában.....	231
OLÁH RÓBERT	
„Vagyon minden kétség nélkül olyan bizonyos rendelt hely...”: Komáromi Csipkés György pokolról és mennyről	259
PETRŐCZI ÉVA	
Menny és pokol Pápai Páriz Ferenc <i>Pax sepulcrájában</i>	285
RÉGER ÁDÁM	
A <i>Dialogus</i> és <i>Tintinnabulum</i> forrásának pokolábrázolása – Kájoni János <i>Hymnariumának</i> tükrében.....	295
SZÁDOCZKI VERA	
Menny és pokol képe Kájoni János <i>Cantionale catholicumában</i>	325
SZÁRAZ ORSOLYA	
Pokoli színház: Az elrettentés eszközei és módszerei a jezsuita penitenciális népmisziókban	339

SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Roberto Bellarmino Mennyországga Ágoston Péter fordításában (1674).....	355
SZIGETI JENŐ	
Menny és pokol a 18. századi népi látomásokban.....	363
TÓTH SÁNDOR	
A látomás Tar Lőrinc életében és a <i>Júlia szép leány</i> népballadában.....	373
VOIGT VILMOS	
Evilág és túlvilág a magyar protestáns meditációs és emlékirat-irodalomban a 17. század elején	385
Személynévmutató.....	401
Inhalt.....	413

A TÁMOP–4.2.2/B–10/1–2010–0014 támogatásával
(Tehetségtámogatás a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
kilenc tudományágában)

ÚJ SZÉCHENYI TERV

*A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2013. április 5–6-án tartott hatodik konferenciájának
programja*

MADAS EDIT, egyetemi tanár, Országos Széchényi Könyvtár/PPKE BTK,
Budapest/Piliscsaba

„Az égbe bál van, minden este bál van...”: Mennyei metaforák a Sándor-kódexben

PROKOPP MÁRIA, professor emeritus, ELTE BTK, Budapest

Menny- és pokol-ábrázolás a gömői és a szépeességi 14–16. századi falképeken

BARNA GÁBOR, egyetemi tanár, SZTE BTK, Szeged

Évszázados tudásrétegek máriaradnai képeken: A tisztítóűz Máriaradna 17. századi kegyképén, valamint a mennyország, a purgatórium és a pokol egy 20. századi naiv képen

KRASZNAI GÁSPÁR, tanár, doktorandusz, LFZE, Budapest

„Harmonia coelestis”

KERTÉSZ BALÁZSNÉ BÍRÓ CSILLA, könyvtáros, OSZK, Régi Nyomtatványok
Tára, Budapest

Angelológia Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjában

DEÁK ZSUZSANNA, doktoranda, BBTE BTK, Kolozsvár

Láthatóvá váló túlvilág a késő középkori haldoklási szövegekben

KORONDI ÁGNES, doktoranda, BBTE BTK, Kolozsvár

Biztos út a túlvilágra: A késő középkori magyar nyelvű imádságok egy csoportjának mentalitástörténeti értelmezése

- FARMATI ANNA, PhD, egy. adjunktus, BBTE BTK, Kolozsvár
„Menyről szállott új Jerusalemből”: A kolozsvári Szentháromság-társulat mint mennyország
- KAPOSI KRISZTINA, egy. hallgató, ELTE BTK, Budapest
A Comico-tragoedia túlvilágképe: A háromrétegű pokolképzet, a barokk halálkatalogus és a Nyéki Vörös Mátyás-i allúziók
- HORVÁTH SÁNDOR, PhD, néprajzkutató, Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Szombathely/Narda
„Mind halnak, de sosem hunynak el”: A menny és a pokol a 18. században a grádityei horvátoknál
- NAGY LEVENTE, PhD, egy. docens, ELTE BTK, Budapest
A tűzfolyótól a kolbászból font kerítésig: A pokol és a menny ábrázolása Ioan Budai-Deleanu Cigányiász c. eposzában
- HEGYI ÁDÁM, PhD, egy. tanársegéd, SZTE BTK, Szeged
„Nagy kára a Léleknek, hogy itt Betegnek látogatásának csak híre simtsen...”: A túlvilágról alkotott elképzelések a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén
- GELLE KATALIN, doktoranda, PPKE BTK, Piliscsaba
Melius Juhász Péter menny- és pokolvíziója újszövetségi bibliafordításai, prédikációi, valamint imádságai kontextusában
- KOLTAI ANDRÁS, PhD, levéltárvezető, Központi Piarista Levéltár, Budapest
Purgatórium Privigyén: Szellemjárás egy piarista rendházban 1696-ban
- HUBERT ILDIKÓ, irodalomtörténész, Budapest
Gasparóczy Ferenc ref. lelkész pokol- és mennyország-képe
- BÁTHORY ORSOLYA, PhD, tud. munkatárs, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest
Martín de Roa – Taxonyi János, A purgatóriumbeli lelkeknek állapotja
- PETRÓCZI ÉVA, habil. egy. docens, a KRE Puritanizmuskutató Intézetének vezetője, Budapest
A menny és a pokol Pápai Páriz Ferenc Pax sepulchri-jában
- BRETZ ANNAMÁRIA, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK, Irodalomtudományi Intézet, Budapest
Bod Péter a túlvilágról

- BOGÁR JUDIT, PhD, egy. adjunktus, PPKE BTK / MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Piliscsaba/Budapest
Pokol, purgatórium és mennyország a Dőri és a Vépi énekeskönyv népekeiben
- FRAUHAMMER KRISZTINA, PhD, néprajzkutató, SZTE BTK Néprajzi Tan-
szék, Szeged
*Ami a Makulából kimaradt: Martin von Cochem Krisztus-életrajzának pokolról és
mennyországról írt fejezetei*
- VOIGT VILMOS, professor emeritus, ELTE BTK, Budapest
Évilág és túlvilág a magyar protestáns meditációs irodalomban a 17. század elején
- SZIGETI JENŐ, professor emeritus, ME BTK, Miskolc
Menny és pokol a 18. századi népi látomásokban
- IMRE MIHÁLY, egy. tanár, DE BTK, Debrecen
A négy végső dolog barokk költői értelmezése Szőnyi Benjámín műveiben
- TÓTH SÁNDOR, költő, irodalomtörténész, Piliscsaba
A látomás Tar Lőrinc történetében és a Júlia szépleány népballadában
- MEDGYESY NORBERT, PhD, egy. adjunktus, PPKE BTK, Piliscsaba
Ismeretlen színielőadás az utolsó ítéletről Csíksomlyón, 1742-ben
- DÉRI ESZTER, doktoranda, tud. segédmunkatárs, PPKE BTK / MTA–PPKE
Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Piliscsaba/Budapest
*„Lelkem szárnyaival a’ Sással föl röptültem”: A halott Esterházy Sándor üzenete a
Mennyből?*
- MACZÁK IBOLYA, PhD, tud. munkatárs, MTA–PPKE Barokk Irodalom és
Lelkiség Kutatócsoport, Budapest
Mennyország – két hangon
- MERCS ISTVÁN, PhD, tanár, Nyíregyháza
*„...beszédjek az ordítás; idejek az örökkévalóság”: Pokol és mennyország a késő ba-
rokk prédikációirodalomban*
- FAZAKAS GERGELY TAMÁS, PhD, egyetemi adjunktus, DE BTK, Debrecen
Felekezeti küzdelem a baldokló testéért Bethlen Kata környezetében
- IVANCSÓ MÁRIA, egyetemi hallgató, DE BTK, Debrecen
A baldoklás rítusainak különbségei és a 18. századi katolikus prédikációirodalom

SZELESTEI N. LÁSZLÓ, egyetemi tanár, PPKE BTK / MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport Piliscsaba/Budapest
Roberto Bellarmino mennyországa Ágoston Péter fordításában (1674)

SZÁRAZ ORSOLYA, PhD, tudományos munkatárs, DE BTK, Debrecen
Pokoli színház: Az elrettentés eszközei és módszerei a jezsuita penitenciális népmissziókban

SZABÓ FERENC, teológus, író, a Távlatok főszerkesztője, Budapest
Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlatos könyvének elmékedései a bűnről és a pokolról

BITSKEY ISTVÁN, akadémikus, professor emeritus, DE BTK, Debrecen
Menny és pokol Pázmány prédikációiban

BAJÁKI RITA, PhD, tud. munkatárs, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest
Ördög és pokol az imákban, avagy túlvilág-ábrázolás az 1620-ig megjelent imakönyvekben

RÉGER ÁDÁM, doktorandusz, PPKE BTK, Piliscsaba
A Dialogus és Tintinnabulum forrásainak pokolábrázolása

BAJÁKI RITA

*Ördög és pokol az imákban, avagy túlvilágábrázolás az
1620-ig megjelent imakönyveinkben**

Az imakönyvek közismert célja, hogy az imádságok révén segítse a vallásos és halandó embert, hogy megtalálja, felismerje, majd kövesse azt az utat, amely az üdvösségéhez vezet. Vajon meghatározható-e, hogy mi is az imádság lényege, mi az az alapvető jellegzetessége, amelynek révén betölti célját, s amely megkülönbözteti akár legközelebbi rokonától, a meditációtól, vagy akár a kegyesség gyakorlásában használt többi műfajtól? Ha minden vontakozásban nem is lehet egyértelmű határt húzni, az bizonyos, hogy az egyik legfontosabb jellegzetességet talán éppen az imák eszköz mivoltában ragadhatjuk meg. Az ima eszköz, amennyiben szövege nem az ember, nem is Isten, vagy akár a közöttük létező kapcsolat megismeréséről, akár megismerhetetlenségéről szól, nem kész vagy annak tűnő válaszokat, megoldásokat ad valamely kérdésre, problémára (mint amikor a szöveg célja az ember gondolkodására hatás); az ima ennél többet nyújt: aktív szerepre készítet, hiszen általa az ember maga irányíthatja a sorsát. Az ima tehát egy olyan eszköz, lehetőség, amelynek használatával, kiaknázásával az ember – önállóan is – képes Isten felé haladni. Ebben rejlik az imakönyvek ereje; s az életnek minél szélesebb spektrumát fedi le, annál hatékonyabb, következésképp népszerűbb lehet egy kiadvány, hiszen annál hathatósabb segítséget nyújthat a halandó számára, akinek lehetősége lesz az imák által kitarítani a végső cél, az üdvösségre jutás mellett.

Az imakönyvek vizsgálata során, igazodva a konferencia tematikájához, azt vizsgálom, vajon az imakönyvek összeállítói mit tartottak fontosnak: csak az utat, vagy a célállomás bemutatását is, vagyis a földi életben folytatott küzdelmeket kiegészítették-e a túlvilág bemutatásával, hogy igézőbbé tegyék a vágyott célt, illetve hogy a pokol kínjainak érzékletes ecsetelése révén elrettentsék a gyarlót a bűntől, hogy az újra a helyes, az üdvösségre vezető úton járjon.

A vizsgálódást a magyar nyelvű imakönyvek megjelenésétől az 1620-as évig jelöltem ki, mintegy hetven évet átölelve próbálom bemutatni az ördög és a

*A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa. A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

pokol, valamint az angyalok és a mennyország ábrázolását a magyar nyelvű imakönyveinkben.

Természetesen arra nincsen mód, hogy minden egyes imakönyvet külön-külön bemutassak, ezért az azokban fellelhető jellegzetes vonásokra helyezem a hangsúlyt, de annak a kísértésnek sem tudok ellenállni, hogy időnként ne idézzem szó szerint valamelyik izgalmasabb vagy az érdeklődésre számot tartó helyet.

A 16. századi kiadványok¹ imaszövegei nemigen merészkednek túl a földi élet határain, így ezekről olyan sok szót nem is ejtenék. Ezekben a kiadványokban az 'ördög' és a 'pokol' szavak nem is olyan gyakoriak: „Ó édes Atyánk, ne hagyj a testnek, se ördögnek, se ez világnak kesertetiben elveszünk. De szabadíts minket minden ez világi veszedelemtől [...]”² Az ördög- és pokoltéma ilyen összefüggésben, és csak csekély mértékben van jelen a korai szövegekben.

A mennyország említése valamivel gyakoribb, de igazán konkrét leírással nem találkozunk: „Örülljenek mindnyájan, az kik benned reménylenek, örökké vigadni fognak,”³ illetve „A Halálnak mindörökké nyakát szakasztya, és elveszi az Úr minden orcáról a siralmat.”⁴ Az ilyen és ehhez hasonló mondatok alapján feltételezhetjük, hogy a mennyország minden bizonnyal valamiféle örömteli hely lehet.

Arra is következtethetünk, hogy az Atya központi helyet foglal el: „Minden szentek az ő kezében vannak, akik az ő lábaihoz közelgetnek, az ő tudományából vesznek.”⁵ S még néhány további információ: „Csak te vagy mennybéli szent Atyám, mind menyben és földön hatalmas Isten.”⁶ „Az te angyalod

¹ HELTAI Gáspár, *Imádságok a hét napjaira*, Kolozsvár, 1570–1571 (RMNy 289); HUSZÁR Gál, *Keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretnek és imádságok*, Komjáti, 1574 (RMNy 353); HUSZÁR Dávid, *Egynéhány keresztényi imádságok*, Pápa, 1577 (RMNy 395); KÁROLYI András, *Ex mostani visszavonásokról való kis könyvecske*, Krakkó, 1580 (RMNy 470); *Fons vitae* [...], Debrecen, 1589 (RMNy 623); SZALASZEGI György, *Hetetszaka minden napra megíratott imádságok* [...], Sicz (Németlővő), 1593 (RMNy 732); DEBRECENI SZŐR Gáspár, *Ájlatos imádság*, Bártfa, 1599 (RMNy 848).

² *Fons vitae...*, i. m., [D11v]–[D12r] (Prosa Pater noster).

³ *Uo.*, [E4r] (Psalmó, 9).

⁴ *Uo.*, [G5v] (Esaie, 25).

⁵ *Uo.*, [F4v] (Deutero, 3).

⁶ *Uo.*, [K8v] (Mikor ember reggel föl kel [...]).

oltalmazzon engem.”⁷ Tehát angyalok is vannak. „Sem Földön sem mennyben nincs több segítségem nálladnál.”⁸

Arra viszont egy imakönyv-összeállító sem vállalkozik, hogy elképzelje, legalábbis konkrétan az olvasó elé tárja a mennyország térképét. Azt kell mondanunk, furcsa is lenne. A 16. századi imakönyvek szövegei meglehetősen távolságtartóak, elsősorban az emberi gyarlóságra helyezik a hangsúlyt. Istenhez fordulásuk alapgondolata a segítségkérés, és úgy tűnik, ekkor még arra sem méltó az ember, hogy az ő Urához szóljon, és nem ritkán a dorgálást is megbecsüléssel fogadja: „[...] boldog ember, aki az Úrtól megdorgáltatik, [...] megver és az ő kezei meggyógyítanak. Az Úr megöl és meglevenít, Pokolra viszen és visszahoz.”⁹

A mennyország első konkrétabbnak nevezhető „elképzelése” abban az 1599-ben megjelent, Debreceni Szőr Gáspár által összeállított imakönyvben található, amellyel kapcsolatban már más alkalommal is tapasztaltuk,¹⁰ hogy változást, megújulást hoz a 16. századi határozottan merev, távolságtartó viszonyulásba évtizedekkel megelőzve korát közvetlenségével; számára Isten elsősorban szerető, nem pedig büntető Isten. „Halálnak mindörökké nyakát szakasztja, és el vészi az Úr minden orcáról az siralmat”¹¹ – olvashatjuk a *Fons vitae*-ben, ehhez képest Debreceni Szőr a mennyországról már így ír: „[...] hogy ez világi sok fáradozások után nagy vígan országodba, az szentek közibe, kik mostan örvendeznek be fogattassam, és az örök életnek meg hervadhatatlan tündöklő koronáját el vehessem.”¹²

A sötétség és a világosság egyértelmű pokolra, illetve mennyországra való vonatkoztatása Szőr Gáspárnál jelenik meg hangsúlyosan: „hanem az setétségben járván az elméjeknek belső setétségéből az külső setétségre mennek”¹³, továbbá: „oh hát ki nyavalyások, és igen felette nyomorultak, kiknek az te fényességed nem világosít. Te vagy az igazi Nap [...]”¹⁴

⁷ *Uo.*, [K9r] (Mikor ember reggel föl kel[...]).

⁸ *Uo.*, [K10r] (Hála adás a mindenható Istennek [...]).

⁹ *Uo.*, [H2v]–[H3r] (*Iob*, 9)

¹⁰ Vö. BAJÁKI RITA, *Misztika és a Pázmány előtti magyar nyelvű imakönyvek = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR JUDIT, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 5), 19.

¹¹ *Fons vitae...*, i. m., [G5v].

¹² DEBRECENI SZŐR, i. m., 11.

¹³ *Uo.*, 14.

¹⁴ *Uo.*

Debreceni Szórnél jelenik meg némi öntudat is, mely szerint az ember több mint a föld bűnös lelke, kijelöli helyét a hierarchiában: „Mert az miképpen minket te magadért, úgy mindeneket mi éröttünk teremtetél, [...] minden teremtett állatok, mi szolgálásinkra valók. Mert az ember rendeltetett az te kezednek munkaira, és mindeneket az ő lábai alá vetetél.”¹⁵

Ezek után talán nem is csodálkozunk, ha Debreceni Szórnél jelenik meg az első leírás arról, hogy hogyan helyezkedik el a föld, az ég és a mennyország egymáshoz képest:

Hogyha ez éltető világ fölött gondolkodom, minémű és mely nagy dolgokat találok, ott is, az mellyeket énnékem szörsöttél Uram, az Nap, Hold, Csillagok [...]. Ha ennél fellyebb megyek, amaz tiszta nömös Angyalok vannak, az kik Uram néked szolgálván előtted állanak, azt akartad, hogy én szolgálaim is lennének [...], és az én lelkemet, mikoron ez testből kimegyen, az te színed eleibe Abraham kebelébe vigyenek.¹⁶

A gondolat, mely szerint az angyalok feladata, hogy az embert megmentésék, magától értetődik Szalaszegi György 1602-ben megjelent munkájában is:

Szent Angyalid kik énérttem a Sátánnal viaskodhassanak ki ennekem ne árthasson. Parancsolj ugyanazon te szent szolgálidnak, hogy engömet mindön én utaimban örizzenek.¹⁷ [...] S ha a nyavalyáinktól megmenekedtünk nem más vár ránk, mint hogy a mennyországban nagy dicsőségben és világosságának fényességében veled és az angyalokkal együtt lakozzunk.¹⁸

Szalaszeginél már az ördög birodalma is valamelyest jobban élénk tárul:

[Az ördög] felfegyverkedvén az ő palotáját, nagy erősen őrzi, hogy ő abban békességgel megmaradhatna és az ő sötétséges országát megőregbíthetnéje¹⁹ [...], [mert] az ördög országában lakozó embereknek az ő vakságok és vakmerőségek immár mindenütt eláratt, miért hogy ők az

¹⁵ *Uo.*, 40–41.

¹⁶ *Uo.*, 42–43.

¹⁷ SZALASZEGI György, *Hetetszaka minden napra megíratott imádságok*, Bártfa, 1602, 8[v].

¹⁸ „[...] ítéletnek napján serkencz és támaszd fel a mi testünket az örökké való halhatatlan örök életre és dücsösségre, hogy mi a kik immár mind lelkünkben és testünkben megváltatunk mindön gonosztól, az örökké való üdvösségben és boldogságban vigadhassunk mind a szent Angyalokkal [...], és minden választattakkal.” *Uo.*, 38[v].

¹⁹ *Uo.*, 81[v].

ördögtől függenek és annak akaratja szerint járnak ez világon [...], mert hogy foglyai ő nékie²⁰ [...], vakmerőképpen [Isten] világosságával szüntelen tusakodnak [...], a jót gonosznak mondják, és a gonoszt jónak, a világosságból sötétséget a sötétségből világosságot akarnak szörözni.²¹

Ezek szerint az ördög békességgel lakozik a palotájában (később majd látjuk, hogy a 'palota' kifejezést használják a mennyországgal kapcsolatban is), és nem ő maga, hanem a foglyai, a vak és vakmerő emberek járják e világot, hogy a halandókat az Istentől elszakítsák. Valóságos harc bontakozik ki az imakönyv lapjain, amennyiben a Mennyek Királyához, Krisztushoz, aki legyőzte a Sátánt, így szól: „Kérünk tégedet, mutasd meg és jelencsd meg az te hatalmasságodat, és az Sátánt tapod meg, leved lábaink alá, roncz el az ő országát.”²² A sötétség-világosság ellentéte Szalaszeginél is jelen van, egy esti imádságban olvashatjuk a következőt:

Légy ez sötétséges éjjel minékünk megvilágosító fényességünk, kivel az mi nyugodalmunknak lakóhelyét világosítsd meg, hogy ez éjszaka az mi világunk el ne aludjék akkor, mikor az sötétségben vagyunk, vigy minket az világosságra, hogy az külső sötétségre ne szállhassunk, ahol siralom és fogaknak csikorgatási vannak.²³

Első hallásra meglehetősen értelmetlennek tűnik ez a rövid idézet, de ha a sötétség-világosság kifejezések jelentéstartalmát figyelembe vesszük, látható, hogy többszörös áthallásról van szó e két kifejezés konkrét, illetve metaforikus értelme révén. Ugyanis a sötétség jelenti egyrészt az éjszakát, de jelenti az emberi bűnös állapotot is, valamint a poklot, amikor az ember már az ördög, a sötétség birodalmában van. A világosság kifejezés is többszörös értelemmel van jelen, egyrészt a mennyből lejövő, reánk vigyázó angyalokat, másrészt az emberi életet, harmadrészt az isteni világ világosságát, azaz a mennyországot jelenti. Tehát, ha behelyettesítjük a szavakat, ez az ima „lefordítva” így hangzik: Légy ez sötét éjjel is minékünk menedékünk, aki angyalaid által lakóhelyünkől elűzöd az ördögöt, s így vigyázol az életünkre, hogy ne szűnjünk meg, s ha netán az ördög a hatalmába kerítene minket, szabadíts meg tőle, hogy a pokolra ne jussunk!

²⁰ *Uo.*, 82[r].

²¹ *Uo.*, 82[v].

²² *Uo.*, 83[v].

²³ *Uo.*, 157[v]–158[r].

A következő imakönyv, amelyre az elemzés kiterjed, Kürti István munkája, amely 1611-ben jelent meg. Kürti a könyörgésekben már nemcsak az angyalok segítségével könyörög, hanem azt mondja: „Messze távoztasd e világ fejedelmét mi tőlünk: te magad uralkodgyál mi köztünk, te magad parancsolj mi nekünk, te magad lakjál lelkünkben, és az te országod egészen foglalja el az mi szívünket.”²⁴ Ez továbblépést mutat az eddigiekhez képest. A 16. században még csupán arra szorítkoztak, hogy Isten elé tárták bűnös mivoltukat, hogy szánja meg őket, segítsen rajtuk, Istenre bízták sorsukat. A század végére mondhatni, némi bátorságot gyűjtött a könyörgő ember, öntudatra tett szert, hiszen a föld legméltatlanabb teremtményéből azzá lett, aki már nincs magára hagyva az ördöggel folytatott harcban, hiszen minden egyéb körülötte azért van, hogy őt segítse az isteni szolgálatban. Ezt követően újabb segítsége lesz: ezúttal már az angyalok jönnek le a mennyből, hogy elűzzék az ördögöt, és Kürti már azért könyörög, hogy maga Isten lakjék benne, hogy az ő világossága legyen segítségére a sötétség elleni harcban, hiszen ha a földön az Úr bennünk lakik, akkor a mennybe jutunk, ahol már mi leszünk őbenne. E folyamattal párhuzamos, hogy a mennyországba is szélesebbre tárt ajtón leshetünk be. Kürti már egészen konkrét dolgokat is elárul, hogy milyen is az a hely, ahová tartunk. A mennyországrol szóló leírását kérdések formájában fogalmazza meg:

Mikor fogom meglátni az te világosságodat? Mikor megyek megjelenvén te elődbe? amaz aranyos palotát mikor látom meg? Mikor látom (mondok még) amaz örökké való szép virágokkal megékesített te kertjeidet? örök életnek vizeivel buzgó kutaidat? drága kövekből és gyöngyökből kitemszett kapuidat kőfalaidat? amaz Angyaloknak és megboldogult szenteknek seregít, kik követik az barányt valahova megyen? Az énekeseket és gyönyörűsége zengéstévőket, kik szüntelen való dicséretekkel és éneklésekkel dicsérik az fölséges királyt, és mindannyiunknak közönséges Atyját, mikor fogom szemlátomást halgatnom? O mennyei Jeruzsálem, mi édes Anyánk, mikor leszen ez számkivetésből megtéréssem, hogy egészen beléd szálljak? mikor látom az te Iaspis és Iachintus kövekből kifaragott kőfalaidat?²⁵

²⁴ KÜRTI István, *Az élő Istenhez való újratos imádságokat magában foglaló könyvecske*, Kassa, 1611, 41.

²⁵ *Uo.*, 43–44.

A könyörgés elején is sejthető volt, de az idézet végére már bizonyos, hogy Kürti mennyországképe János apostol *Jelenések könyvében* szereplő Új Jeruzsálem-leírásán alapszik.

Ugyanezt állapíthatjuk meg Pázmány esetében is, noha nála ilyen típusú elragadtatással nem találkozunk. A nem túl bőbeszédű túlvilágleírás az először 1606-ban megjelent imakönyvében találjuk.

[...] öröktől fogva készített országod, melybe téged színrűlszinre látván beteljesedjünk a te háznak bőségével, meglegészik a mi nyughatatlan kívánságunk te veled örök életnek kútfejével, és ama drága kövekből épített várasnak gyönyörűségével, oh áldott ország, mely gyönyörűségek Uram a te hajlékaid.²⁶

Ezt a szöveget Pázmány még harminchat évesen jelentette meg, de idővel némi szentimentalizmus őt is hatalmába keríthette, mert hatvanéves kora körül ugyanezt így fogalmazta meg:

[...] és a' világnak gönyörűségirül el-feletkezzvén, ama' draga kövekből épített mennyei Ierusalembe, szent színed látására, ugy kívánkozzam, mint a' szomjú szarvas az élő kút-főhöz. Mert ugyan-is, ha a' te számkivetet fiaidnak tömlőczét, az oktalan állatok istállóját, ezt a' földet, ennyi sok szépséggel fel-ékesítetted: ily szép menyezettel, ugy-mint, fényes csillagokkal tündöklő kerek éggel bé-fődted: mentülszeb, és gyönyörűséges az örökké-való menyezőre készítettet ház, melynek öröme, és világossága te-magad vagy.²⁷

De láthatjuk, ezúttal sem mennyország-leírást kaptunk, hanem a Pázmányra annyira jellemző módszerrel szembesülünk; nem egy képet tár elénk ugyanis, nem konkrétan festi le mondandóját, hanem gondolkodásra késztet: mi magunknak kell rájönnünk, ha a föld ennyire csodálatos, mily gyönyörűséges lehet „az örökké való menyezőre készített ház”. A fantáziánkra bízva, s könnyen lehet, hogy igaza van.

De térjünk vissza 1606-ba, amikor Pázmány kevésbé elragadtatottan, ám hasonló módszerrel dolgozott. Az imakönyvben tehát a túlvilágról kevesebb szó esik, de ördögöknek nem vagyunk híján. A korábbi imakönyvekben is elő-

²⁶ PÁZMÁNY Péter, *Kerezyenyi imadságos keonyv*, Graz, 1606, [5v].

²⁷ PÁZMÁNY Péter, *Imadságos könyv (1631)*, s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3), 46.

fordult néhány megoldás, mi a teendő az ördöggel való küzdelem, vagyis a kísértés esetén, Pázmánynál azonban arra kapunk javaslatot, hogyan orvosoljuk, ha az ördög ténylegesen belebújik az emberbe. Ez egy markáns változás, a korábban megjelent imakönyvekben föl sem merült annak a lehetősége, hogy az ördög „megtestesüljön”, ez Pázmánynál fordul elő először. A szent kereszt jegyeről szóló részben egyházatyákra hivatkozva számos történetet mesél el, amelyek mind azt bizonyítják, hogy az ördög fél a kereszt jelétől. Az egyik történet szerint egy ember titokban akarta kipróbálni „a keresztvetés erejét, egy ördögtől megszállt embert bevitt a házába, a kereszt jegyét reá veté a Jézus nevében, mire az ördög nagy búsulva mindjárt kiméne az emberből, kit látván a zsidó kereszténnyé lón mindjárt.”²⁸

Ördögűzésre a keresztvetés még a hitetleneknél is sikeres módszer.

Egy éjjel [...] egy Iudas neuü Sido, [...] egy pogány Isten házába tére, félvén pedig az ördögi csalárdságtól, keresztet vete magára. Éjjel az ördögök serege az egyházba jöve, és mikor a sidót megláták semmit nem árthatnak néki, azt kiáltván, hogy noha üres az edény, de meg vagyon jegyezve.²⁹

Másik módszer, amit Pázmány javasol az a szentelt víz használata, amit az ördög szintén nem szeret. Egyetlen példa:

Ama' nem régen említet Iosef-nevü Sidóru: hogy, minek-utánna Keresztjénné let-vólna, egy Templomot akarván éppíteni, sok téglakemenczékét csináltata: de mikor az Eördög mestersége-miat, a' tüzet meg nem gyúthatnák a' kemenczékben, Szentelt Vízze megöntözé a' tüzet, és mindgyárt égni kezdének a' kemenczék. Ugyan ezen Iosef, egy gyermeketis, melyet az Eördög meg-szállot-vala, Szentelt Vízze szabadíta-meg az Eördögtül.³⁰

Az első igazán érzékletes túlvilág-ábrázolás Kopcsányi Márton imakönyvében olvasható. Sőt Kopcsányinál a purgatóriumról is részletesen olvashatunk:

Ezt a helyt bizonyítja Szt Pál is, Phil, 2. A Jezusnak nevére minden térd (ugymond) meghajoljon, menyeieké, földieké, és a pokolbelieké. Szent

²⁸ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyeni...*, i. m., Graz, 1606, [17v]–18[r].

²⁹ Uo., [17v].

³⁰ Uo., [20v]–21[r].

János is azt írja, Apoc. 5. hogy az föld alatt levők is dicsérik az Istent. De tudott dolog, hogy az elkárhozottaknak térdek a Iesus nevére meg nem hajol, nem is dicsérhetik azok az Istent, hanem sőt inkább átkozzák. Tehát a pokol nevezetén, és az Istent dicsérő lelkek helyén a föld alatt oly hely értetik az mely az üdvözülendő lelkeké, melyet mi Purgatoriumnak nevezünk.³¹

Végül következék az érzékekre ható pokolleírás Kopcsányitól:

Ott mindenféle kín, amelyet meggondolhatunk, együtt leszen, mert amint Szent Gergely mondja. Ott hideg leszen és elolthatatlan tűz, halhatatlan féreg, eltűrhetetlen bűdösség, tapasztalható setétség, a hóhéroknek ostorok, ördögöknek látások. És hogy rövid szóval megmondjam, az mint menyországba a hívek jutalma, egy közönséges jó minden gyönyörűséget magában foglalván, úgy a pokolbéliék kínnya egy közönséges büntetés. Itt e világon ezt nem láthatjuk.³² [...] A pokolbéliéknél rettenetes fájdalom vagyon, a főben, a szemben, a fogakban, minden tagokban, minden érzékenységekben, mivelhogy a bűnös is minden tagokkal az Isten ellen élt. Ezeket pedig a kínokat öregbíti az örök üdö, mely a töb kinoknak néminemű pecségi és kulcsa. Es az örök minden kínoznak a nehezítője. Mert először annyi száz esztendeig kínlódnak, a mennyi csillagok az égben fénylenek, az után, amennyi főveny van a tengerben. Es ezek elfogyván, ismét megújulnak a kíno, és minden vég nélkül forog ez a kerék.³³

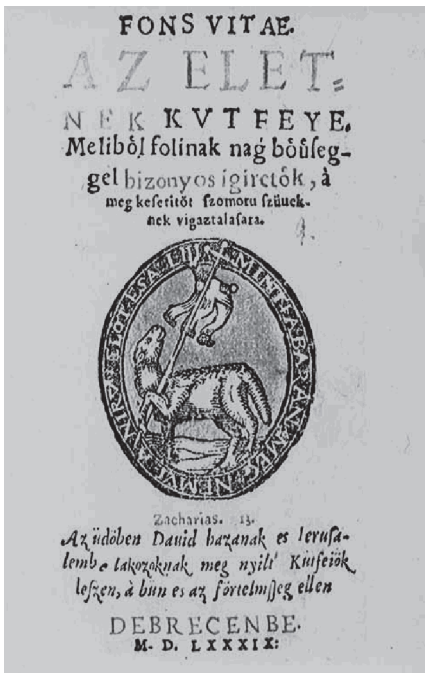
A vizsgált imakönyvekből szemléletesen kirajzolódik az ember és Isten kapcsolatának fejlődése, ahogyan a 16. században a szigorú Bíró és az ítéletre váró halandó kissé rigorózus viszonya lassan enyhülve, egymás felé közeledve, néha még érzelmeknek is helyt adva alakul, formálódik, s idővel megmutatja magát, kibontakozik az Atya-gyermek kapcsolat. Ez a fejlődés a 17. század folyamán indul meg látványosabban. Az imakönyvekben található túlvilág-ábrázolások pedig tökéletesen illeszkednek ehhez a folyamathoz, a menny és a pokol bemutatása a 16. században egészen visszafogott, valójában nincs is, s ahogyan nyílik, tágul az ember Istenhez való viszonya, úgy sejlik föl egyre több részlet, mintha az imakönyvek összeállítóinak az Istenhez fűződő kapcsolata, annak

³¹ KOPCSÁNYI Márton, *Keresztyen imadsagos keonyvechke*, Bécs, 1622, 148–149.

³² *Uo.*, 215–216.

³³ *Uo.*, 216.

jellege határozná meg, hogy mennyit „mernek” látni és láttatni a rájuk váró, a földi életet követő világból.

Fons vitae [...], Debrecen, 1589

DEBRECENI SZŐR Gáspár, *Ajátatos imádság* [...],
Bártfa, 1599, 16r

BARNA GÁBOR

Évszázados tudásrétegek máriaradnai képeken

*A tisztítótűz Máriaradna 17. századi kegyképén, valamint a mennyország, a purgatórium és a pokol egy 20. századi (nain) képen**

Máriaradna az egykori Délkelet-Alföld legnagyobb búcsújáróhelye a 18. század eleje óta. Felfutása a 18. század első felére tehető. Hosszú virágzását jelzi, hogy egészen a 20. század elejéig bővült vonzaskörzete. A Trianoni békediktátum ezt átszervezte, beszűkítette.

Máriaradna kegyképe egy színezett papírnyomat, amely a Skapulárés Szűzanyát ábrázolja. (1. kép). Prototípusa a nápolyi Santa Maria della Bruna kegykép (2. kép), amely a kármeliták rendi palládiuma.

1. A máriaradnai kegykép, a tisztítótűzben szenvedő lelkek ábrázolásával

2. A nápolyi kegykép, a Santa Maria della bruna

*A szerző az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport munkatársa.

A rendi hagyomány szerint a Szentföldről menekülő szerzetesek hozták magukkal a Lukács evangélistának tulajdonított képet, annak története csak a 13–14. század fordulójáig követhető vissza Itáliában.¹ Az 1500-as szentévbén a nápolyiak körmenetben magukkal vitték Rómába. Útközben s a Városban is számos csoda történt körülötte, ami a képet kegyképpé tette, s nápolyi híret növelte.² A képnek több másolata készült. Az egyik Bécsben található, s Szilárdfy Zoltán szerint ez szolgált a további hazai kegyképmásolatok (Székesfehérvár, Kistapolcsány; 3. kép) prototípusaként.³

3. A kistapolcsányi Skapulárs Szűzanya kegyképe

A nápolyi képen s annak minden áttételes másolatán (Róma, Bécs, Kistapolcsány) látható még Mária jobb vállán egy csillag nyolc lángnyelvel, ami Szilárdfy Zoltán szerint „világosan utal a rendi Mária-kultusz biblikus eredetére: a csillag a Messiás édesanyjára, az ószövetségi Ígélet asszonyára, a Pró-

¹ Hans AURENHAMMER, *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit: Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung*, Wien, Österreichischen Museum für Volkskunde, 1956 (Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde, 8), 98–99.

² *Uo.*, 99.

³ SZILÁRDFY Zoltán, *A Kármelbegyi Boldogasszony ikonográfája*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 3, 1992, 56.

féták királynéjára vonatkozik; a lobogó lángok pedig az égő csipkebokor szimbolikájában Mária örök szüzességére és Illés tüzére emlékeztetnek”.⁴

A bécsi képen már látható a szempontunkból fontos skapuláré, ami az eredeti nápolyi képen még nincs meg.

A skapuláré eredetileg vállon hordott munkakötény volt. Ennek változata az a szalagra erősített kis szövetharab, melyet a kármelita hagyomány szerint Szűz Mária adott át Stock Szent Simonnak (†1265) azzal az ígérettel, hogy az „az üdvösség jele és záloga azoknak, akik hordják és abban halnak meg”.⁵

Máriának ezt az ígéretét a XXII. János pápa (uralkodott 1316–1334 között) által 1322-ben kiadott bulla sabbatina megerősítette: eszerint, akik a skapulárét viselik, és az előírt imakövetelményeket megtartják, Mária ígéretének megfelelően elkerülik a kárhozatot; ha pedig a tisztítóhelyre kerülnének, akkor a halálukat követő szombaton maga Mária száll le oda értetük, és a mennybe vezetni őket.⁶ Bár e kiváltságot több pápa kétségbe vonta – az eredeti bulla ugyanis elveszett –, V. Pál 1613-ban megerősítette, majd pedig X. Kelemen 1673-ban hitelesnek ismerte el.⁷

Ami az ausztriai (bécsi) és a magyarországi Skapulárés Szűzanya/Kármelhegyi Boldogasszony képek kapcsán figyelemre méltó, az az, hogy mind a 17. század utolsó harmadának alapításai. A székesfehérvári kép a 17. század végén,⁸ az 1689-ben alapított Skapuláré Társulat részére készült. Ugyancsak a 17. század végére nyúlik vissza a XI. Kelemen pápa által engedélyezett kistapolcsányi Skapuláré Társulat alapítása. Azaz abban az időben, amikor a pápa a bulla sabbatinát megerősítette. Nyilván ez felerősítette a Skapulárés Szűzanya tiszteletét is. A kistapolcsányi társulat képét azonban, ami kegyképpé

⁴ *Uo.* – Szilárdfy azonban ott téved, hogy nem tizenkét lángnyelv öleli körül a csillagot, hanem a nápolyin nyolc (Szilárdfy szerint ezen nincs is csillag), a bécsin hat, a kistapolcsányin pedig nyolc.

⁵ *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, XII, Bp., Szent István Társulat, 2007, 167.

⁶ Eusebius AMORT, *De origine, progressu, valore ac fructu Indulgentiarum, nec non de dispositionibus ad eas lucrandas requisitis, accurata notitia historica, dogmatica, polemica, critica*, Graecii, 1735, 144–146. – Eusebius Amort (Bibermühle, 1692 – Polling, Oberbayern, 1775): katolikus teológus, ágostonos kanonokrendi szerzetes. A 18. század elején foglalta össze nagy munkájában a katolikus egyház indulgentiáit, búcsú kiváltságait. Ebben külön fejezet tárgyalja a bulla sabbatina kiváltságát. Franz Xaver SEPPELT, *Eusebius Amort = Neue Deutsche Biographie*, hrsg. Historischen Kommission bei der Bayerischen der Akademie Wissenschaften, I, Berlin, Duncker & Humblot, 1953, 256–257.

⁷ *Magyar katolikus lexikon*, XII, 167; SZILÁRDFY, *i. m.*, 57.

⁸ SZILÁRDFY, *i. m.*, 56.

magasztosult, néhány évtizeddel később, 1730-ban festette Emrich Károly gróf Erdődy Györgyné Rákóczi Erzsébet megbízásából.

Csupán a máig élő és működő barkai Skapuláré Társulat későbbi alapítású: 1759-ben jött létre, a budai Skapuláré Társulathoz tartozás egy éve után maga is főtársulati rangra emelkedett, s napjainkig erős búcsújárást és társulati életet éltet a faluban. Barka kegyképét (4. kép) – legendája szerint – egy Kuchta Benedek nevű lucskai ember hozta Rómából.⁹ Az itáliai kapcsolatra utalás fontos. Ám elgondolkodtató, hogy a képnek itáliai párhuzamait nem ismerjük, de szinte azonos szerkesztésű változata megtalálható Gyöngyöshalász szőlőhegyi kápolnájában (5. kép). Prototípusa azonban számomra ismeretlen. A képeken mind a skapuláré, mind a tisztító tűz látható, jelezvén, hogy a szombati bulla kiváltságát ábrázolják.

4. Barka Skapulárés Boldogasszony kegyképe

5. A gyöngyöshalászi kegykép

⁹ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Bp., Szent István Társulat, 1977, II, 49–56 (Kármelhegyi Boldogasszony).

Látjuk a skapulárét a máriaradnai kegyképen is Mária kezében, jóllehet ennek előképe nem a bécsi kép, hanem közvetlenül Itáliából ered. Történetét viszonylag pontosan ismerjük.¹⁰

Máriaradna kegyképe az észak-itáliai Bassanóban készült az 1660-as években, Remondini nyomdájában. Színezett rézmetszet. Egy vándor olasz képáros hozta el az akkor még török megszállta Dél-Magyarországra, és adta el 1668-ban egy Virchnossa György nevű bosnyák származású katolikus embernek, aki azt magánajtatosságaihoz használta, majd élete vége felé odaajándékozta a radnai ferences atyáknak. A barátok a képet fakápolnájukba tették ki nyilvános tiszteletre. A vidék 1686 után felszabadult ugyan a török hódoltság alól, ám 1695-ben egy portyázó csapat a kápolnát felgyújtotta. A kápolna porig égett, kivéve a Skapulárés Boldogasszony papírképét, ami sértetlen maradt. A kápolnára rontó török lova pedig beleragadt a kőbe, s nem tudta pusztítását véghezvinni. Az eseményt egy distichonban megfogalmazott szöveg őrzi a falba erősített kő alatt a templomban. Ez – a papírkép sértetlenül maradása és a szpáhi lovának beleragadása a kőbe – Radna alapító csodája.¹¹ Az a korszak, amikor X. Kelemen pápa a bulla sabbatina kiváltságát megerősítette (1673).

A számos imameghallgatás és csoda miatt a kegykép invocatioja a Mater Gratiarum, Kegyelme Anyja. I. Piusz pápa 1776-ban adott búcsú kiváltságot Radnának. A híressé vált, s fogadalmi ajándékokkal gazdagon felékesített kegyképet 1820-ban Rudnay Sándor, Magyarország primása koronázta meg, s az új templomot is fölszentelte. Ekkor vette át Kőszeghy László akkori csanádi püspöktől, VII. Piusz pápa megbízottjától az érseki palliumot.¹²

A radnai kegykép maga is egy mirákulumkép. A Skapulárés Szűzanya képe alatt nemcsak a tisztító tűz ábrázolása jelenik meg, hanem jobb és bal oldalán,

¹⁰ BALOGH Ágost Flórián, *Beatissima virgo Maria mater Dei, qua regina et patrona Hungariorum historico-pragmatice-adumbravit Augustus Florianus de Nemcsicz Balog*, Agriae, Typis Lycei Archiepiscopalis, 1872, 514–516; AURENHAMMER, *i. m.*, 98–99; MARTIN ROOS, *Maria-Radna: Ein Wallfahrtsort im Südosten Europas*, I–II, Regensburg, Schnell und Steiner, 1998–2004.

¹¹ A radnai csodás események leírását latin és magyar nyelvű mirákulumos könyvek tartalmazzák: *Nemorosa opacitas refulens seu Genuina Historia sacratissimae imaginis Beatissimae Virginis Matris Gratiarum in Sacra Radnensi Aedícula Fratrum Minorum Observantium S. P. Francisci Provinciae Bosniae Argentinae jam 88. annis [...] colitur [...]*, Budae, 1756; *Világos berkes-hegy avagy Máriának az Isteni Malaszt anyjának Kegyelmes Képe, mely Nemes Magyar Országban a Radnai Hegyeken napról napra Isteni Malasztokkal világosodik*, Temesvár, 1773, valamint ugyanezen a címen Vác, 1796.

¹² BARNÁ GÁBOR, *A kunszentmártoniak radnai búcsújárása*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 3, 1992, 70.

valamint fölötté a közbenjárására – még Itáliában – történt csodák vannak kisméretű képekben elbeszélve.

A máriaradnai kegykép keletkezése nem a bécsi kármeliták képével áll kapcsolatban, attól különálló és önálló leszármazási utat mutat.

Jelzi azt, hogy már a 17. század végi Itáliában is szorosan összekapcsolódott a Skapulárés Boldogasszony és a bulla sabbatina révén a tisztító tűz ábrázolása, még ha nem is ismerjük az itáliai prototípust. Ikonográfiailag a Hodigitria típusból ered a Pelagonitissza jellegzetességeivel, mondja Szilárdfy Zoltán.¹³

Máriaradnán a kegyképhez kapcsolódó búcsú kiváltások, valamint az évszázadok alatt bekövetkezett imameghallgatások és csodás gyógyulások jelentették és jelentik a vonzerőt mind a mai napig, s csak másodsorban a Skapulárés Szűzanya tiszteletéhez kötődő szombati bulla. A tiszteletnek ezt a rétegét azonban a kis szentképek is ébren tartották. Skapuláré társulat, skapuláréosztás és -viseles Radnán sosem volt, jóllehet tudjuk, a skapuláré nemcsak a kármelitákhoz kötődik. A skapuláré ábrázolása ezért a máriaradnai fogadalmi képekről hiányzik, jelezvén, hogy a ferences kézben lévő kegyhely kultuszában szerepe visszaszorult.

A tisztító tűzből szabadulás lelki igénye azonban jelen volt és jelen van a máriaradnai búcsújárásban. Ez, valamint a jó és rossz halál, illetőleg a két út: a széles út és a keskeny út keresztény gondolata is megfogalmazódott egy monumentális festett képen, amit a máriaradnai egykori ferences kolostor folyosójának bejárati részén látunk, s ami meglátásom szerint összefoglalja Máriaradna máriás búcsús kultuszának minden alkotóelemét, közöttük a mennyországrol, a pokolról és a tisztító tűzről szóló tudást is. (6. kép)

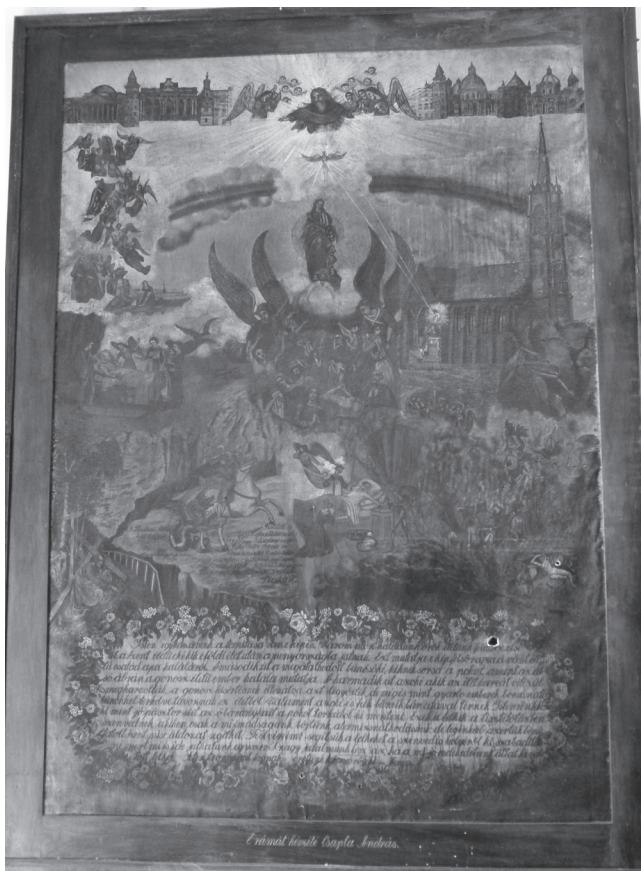
A kép a máriaradnai képgaléria egyedülálló tematikájú és méretű alkotása (MR I/750).¹⁴ Lényegében Jézusnak a Hegyi beszédben elmondott, a széles és keskeny útról szóló példabeszédét ábrázolja (Mt 7, 13–14)¹⁵ szabad feldolgozásban. Az ún. „két út képek” elsősorban a 19. század elejétől népszerűek főleg

¹³ SZILÁRDFY, *i. m.*, 55.

¹⁴ Vö. „Mária megsegített”: *Fogadalmi tárgyak Máriaradnán / „Maria bat geholfen”: Votivgegenstände in Maria-Radna*, szerk. BARNA Gábor, Szeged, SZTE Néprajzi Tanszék, 2002 (Devotio Hungarorum, 9), II, nr. 762.

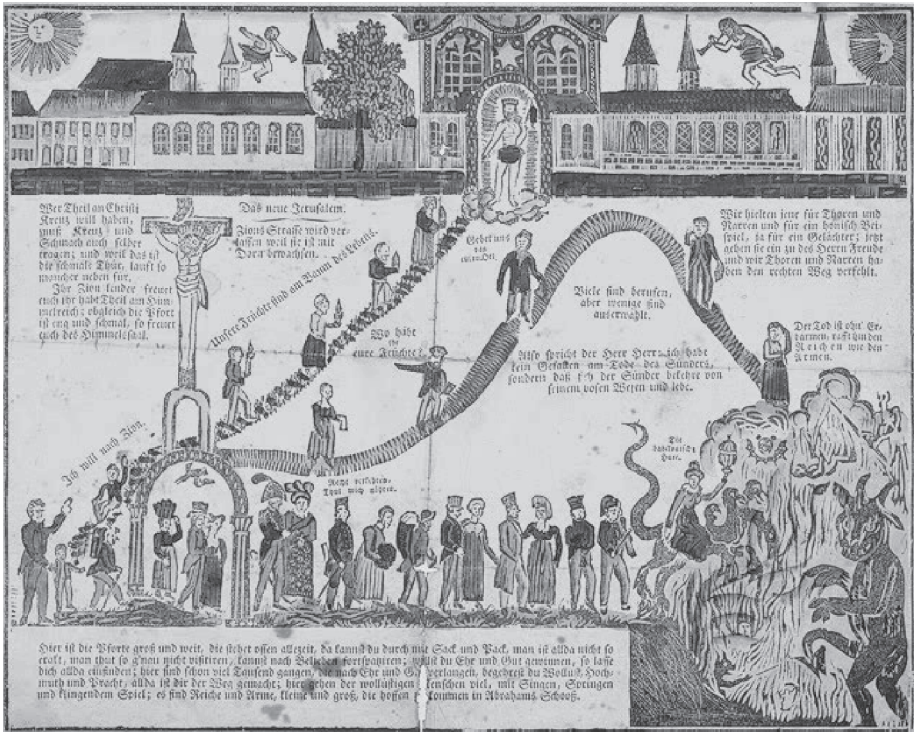
¹⁵ „A szoros kapun menjetek be; mert tágas a kapu és széles az út, mely a veszedelemre viszen, és sokan vannak, kik azon bemennek. Mely szoros a kapu, és keskeny az út, mely az életre viszen; és kevesen vannak, kik azt megtalálják!” Mt 7, 13–14. Káldi György fordítása a *Vulgata* szerint.

az evangélikus vallásosságban, de megjelentek katolikus körökben is.¹⁶ A festő a két út képek jellegzetes formájával összevonta a jó és a rossz halál ábrázolását. (7. kép)

6. Nagy István pécskai festő látomásos képe az üdvözülésről és az elkarbozásról

¹⁶ Részletesen lásd: Martin SCHARFE, *Zwei-Wege-Bilder: Volkskundliche Aspekte evangelischer Bilderfrömmigkeit*, Blätter für württembergische Kirchengeschichte, 90, 1990, 123–144; Helge GERNDT, *Das Leben als Reise oder: Warum brauchen wir Kulturwissenschaft?*, Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 104, 2001, 405–424; Lutz RÖHRICH, *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, V, Freiburg, Herder–Spektrum, 1999, 1703–1705 („Weg” szócikk). – Itt köszönöm meg Fata Márta (Tübingen) és Lutz Röhrich szíves segítségét a szakirodalom beszerzésében.

7. Német nyelvű ábrázolás a széles és keskeny útról

Tematikailag az előzmények közé sorolhatjuk azt a radnai gyűjteményben felbukkanó képet is, amelynek *The Omnipotence of God* (Isten mindenhatósága) a címe (MR II/491).¹⁷ Ezen a képen is megjelenik a jó és a rossz ember halála.

A festmény a képelőzmények ellenére nagy egyéni leleményről tanúskodik. A képet egy magyarpécskai festő, Nagy István festette, felirata szerint 1915–1936/1937-ben.

A festőről, sajnos, nagyon keveset tudunk. Nagy István pécskai kereskedő volt, harmadrendi ferences testvér, jó képességű amatőr festő, aki aradi festők-nél tanult.¹⁸ A radnai fogadalmi képek között még két képét találtuk meg: 1. a virágok övezte képen egy a békésen alvó Gyermekek Jézus, mögötte kinszenve-

¹⁷ Vö. „*Mária megsegített*”..., *i. m.*, II, nr. 498.

¹⁸ Nagy Istvánról tudják leszármazottai, hogy az 1930-as években rendszeresen látogatott egy aradi festőiskolát. Mesterségbeli tudását nyilván itt szerezte. Mindössze négy képét ismerjük. A radnai templomban lévők mellett egyik aradi unokájánál önarcképét, egy Budapesten élő unokájánál pedig egy Utolsó vacsora-képet. Nem tudjuk, hogy világi témájú képeket készített-e. – „*Mária megsegített*”..., *i. m.*, I, 85.

désének eszközeivel. A kép alatt a Gyermek Jézusról nevezett Kis Szent Teréz költeménye a Kisdéd Jézushoz (III/266). A képet 1935-ben festette, valószínűleg egy 19–20. század fordulóján készült ábrázolás nyomán. 2. Nagy István festhette azt a képet is, amely Csatlós János 1942-ben elesett hősi halottnak állít emléket. A kép kompozíciós virágfüzér eleme, a festett szöveg nagyon emlékeztet az előző két képre (R/481).¹⁹

A képnek a következő tartalmi elemeit, jeleneteit tudjuk elkülöníteni:

1. a kép tetején a mennyei Jeruzsálem,
2. alatta a Szentháromság,
3. a tisztítótűz a Boldogasszony alakjával,
4. a jó halál s a lelket mennybe vivő angyalok, a keresztet hordozó, értünk szenvedő Krisztussal és a Gonoszt legyőző Szent György lovas alakjával,
5. a rossz halál, a lelket pokolba vivő ördöggel s a kígyó alakban megjelenő Gonosszal,
6. s maga a pokol.
7. A kép szöveges elemei.

A nagy tudatossággal megtervezett, átgondolt és megfestett képet egy függőleges és egy vízszintes tengely mellett átlós vonalak mentén is fel tudjuk osztani. A függőleges tengely a képet bal és jobb oldalra osztja. A két irány a képen megfordul. A jobb oldal az Atyaisten, valamint a Boldogasszony jobbát jelenti, azaz – golgotai párhuzamot véve – a megbánást tanúsító jobb lator oldalát, ahonnan egyenes út vezet Jézus szavaival a „Paradicsomba.” A másik oldal pedig a bal oldal – a bal lator, a kárhozat oldala. A jobbik oldal a kép teljes jobb oldalát fedi, míg a kárhozat csak a bal oldal alsó részét.

A vízszintes tengely egy mennyei és egy földi szférára osztja a képet. A mennyország a mennyei Jeruzsálemet mutatja, a földi szférában pedig egy templomot, tájat, s halálos ágyon fekvő embereket ábrázol.

A két részt nemcsak a mennybolt kékje és a felhők kötik össze, hanem a kép központi részén holdsarlón álló Boldogasszony alakja is, valamint legalább ilyen hangsúlyosan a templom s az abban bemutatott szentmiseáldozat. A templom beazonosíthatóan a festő Nagy István szülőfalujának, Magyarpécskának a temploma.

A mennyei és a földi szféra között feszül a szívárvány – Isten ígérete, hogy vízözönt nem bocsát többé a világra. A szívárvány színe itt jól felismerhetően

¹⁹ Vö. „Mária megsegített” ..., *i. m.*, II, nr. 1715.

piros, fehér/sárga, zöld. Kérdés, hogy vajon értelmezhető-e ez itt a magyar trikolorként úgy, hogy Isten nem bocsát újra elviselhetetlen szenvedést a magyarságra? Efelől a festőt kellett volna megkérdeznünk.

Nézzük az egyes résztörténeteket!

1. A mennyei Jeruzsálem (8. kép). Ide, az üdvösségre törekszik minden keresztény ember. Az Atyához, a Szentháromságos egy Istenhez. A mennyei Jeruzsálemet különböző történeti korok másként és másként ábrázolták. Nagy István képén a római 7 (4+3) patriarchális bazilikával. Felismerhető némelyik formája, építészeti megoldása. A templomok sorát az Atyaisten alakja bontja csak meg.

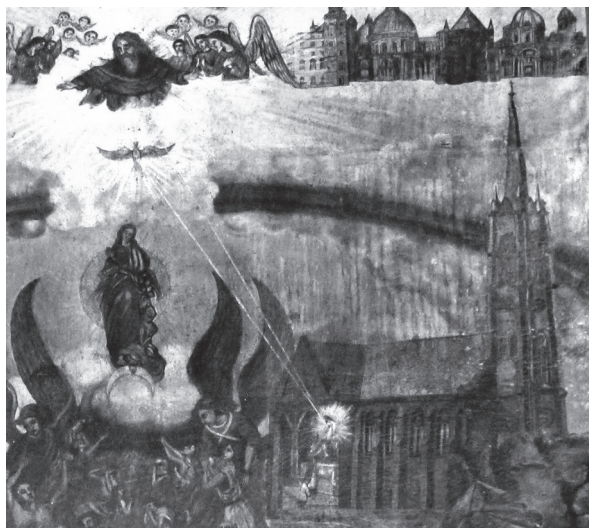

8. *A mennyei Jeruzsálem ábrázolása Nagy István képén – a római patriarchális bazilikák*

Csak feltételezem, hogy ennek megfestésében előképei lehettek. Különösen a két út, vagy másképp a széles út és a keskeny út protestánsok körében népszerű ábrázolásain tűnik fel az üdvösség mennyei Jeruzsálemként ábrázolva. A mennyei Jeruzsálemet templomok jelenítik meg, ahogy azt német és angol nyelvű 19. századi nyomatokon láthatjuk. A mennyei Jeruzsálem kapujában a győzedelmi zászlót tartó feltámadt Krisztus fogadja a tövises, keskeny úton hozzá érkezőket, akiket kereszthalála és vére által megváltott.

2. A festő nagyszerű ötlettel ábrázolja a Szentháromságot (9. kép): a mennyei Jeruzsálem központi alakja az adoráló angyalokkal körülvett Atyaisten – alakja kísértetiesen emlékeztet Cima da Conegliano (1459–1517) *Isten, az Atya* című képére (10. kép), – alatta Mária fölött lebeg a Szentlélek Isten galamb képében, emlékeztetve ezzel a megtestesülés titkára, míg a Fiúistent az úrfelmutatást végző pap kezében szentostyaként ábrázolja. Azáltal pedig, hogy a Fiúistent a földi szférába helyezi, kifejezi az Istenembert, Jézus isteni és emberi természetét, aki eljött a világba, hogy szenvedése árán megváltson minket, de az Eucharishtiában itt maradt velünk. Átlósan a kép másik oldalán pedig látjuk

is a bűneink miatt értünk szenvedő Megváltót. A szenvedő Krisztus az egyik oldalon és a megdicsőült, Eucharisziában dicsőített Krisztus a másikon.

9. A Szentháromság ábrázolása Nagy István képén

10. Az Atyaisten ábrázolása Nagy István képén

3. A kép kiemelt, központi figurája a Boldogasszony álló alakja (11. kép). Nem a radnai kegykép, a Skapulárés Boldogasszony formájában megfestve, hanem ikonográfiailag inkább a mennybevétel alakjaként, fejét alázatosan lehajtva, felhőkben, megkoronázására várva. Mintha a példát a Szeplőtelen Fogantatás-oszlopok szolgáltatták volna. Fölötte a Szentlélek galamb formájú ábrázolása s az Atyaisten alakja ezt még csak jobban kiemeli. A holdsarlón álló alakja, bár a holdsarló lefelé fordul, emlékeztethet a Szeplőtelen Fogantatás, illetve a Magyarok Nagyasszonya megfogalmazására.

11. *A Boldogasszony mint Szeplőtelen Fogantatás és a tisztítótűz Nagy István képén*

Ez a Mária közvetítő, közbenjáró, ő a szószóló, advocata nostra. Alatta a purgatóriumot, a tisztítótűzet látjuk, a benne szenvedő és szabadulásra váró lelkekkel. A megtisztultakat – ruhájuk már fehér – hatalmas szárnyú angyalok emelik Mária felé, s Márián át a mennyei Jeruzsálembe. Másoknak még vezekelniük kell – ezt jelzi ruhájuk sötét színe is. Az angyalok szárnya szinte keretezi Mária alakját, még jobban kiemelve azt a kép struktúrájában.

4. Az igaz ember, a családapa halálos ágyánál (12. kép) ott áll felesége, gyermekei és unokája. Szerettei körében hal meg. Fejénél pedig ott áll az angyal, aki a lelkét várja, hogy az üdvösségre vihesse. Fölöttük pedig a felhők szférájában két lélek pihen, már úton a mennyország felé. Angyalok nyújtják karjukat feléjük, hogy a többiekhez hasonlóan az Atyához emeljék őket. Az

ágytól egy angyal a tisztítóűz felé repül, viszi magával a lelket, akinek még tisztulnia kell előbb, hogy az üdvösségre jusson – ahogyan ezt az előző képen láttuk.

12. Az igaz ember halála, lelkét angyalok viszik a mennybe

Az üdvösségre vezető út a keskeny út, bár ezen a képen Nagy István nem így ábrázolta. A festő jelzi azonban, hogy ez az út a szenvedés útja, Krisztus útja, hiszen az út elején a keresztyét hordozó Krisztust látjuk. Ez az út korlátokkal (= tilalmakkal, parancsokkal = Tízparancsolat, a katolikus vallás és egyház előírásai, elvárásai) szegélyezett keskeny út. Véleményem szerint ehhez a gondolatsorhoz szorosan csatlakozik a sárkányt, a Gonoszt legyőző Szent György lovas ábrázolása: Isten parancsait csak úgy követhetjük, ha a Gonoszt magunkban legyőzzük.

5. A kép középső részén ábrázolta a festő a gonosz életű ember halálát (13. kép), akinek sorsa a pokol. A rossz halált, aminek folytatása a kárhozat. Az ágyban haldokló visszautasítja a bűnbánat szentségét hozó lekipásztort, papot, még a fejét is elfordítja tőle. A lelkét váró angyal sírva távozik. Felesége térdre esve kétségbeesetten zokog az ágy mellett. S látjuk, a halálra készülőnek mindegyike a pénz volt. Ott van a kincsesláda, a zsák pénz, amit a Gonosz jelképe, a kígyó ölel át. Az éjjeli szekrény és a kincs mellett pedig ott áll a lelket pokolba

vivő ördög. Az ábrázolás előképét a 19. század végi francia képes katekizmusok litográfiái között találtam meg. A jelenetnek közvetlen szomszédja a pokol ábrázolása (14. kép).

13. *A gonosz ember halála, lelkét az ördög várja*

14. *A gonosz ember halála, 19. századi francia katekizmus illusztrációja*

6. A pokol tüzes, füstös helyként van megfestve, egy szakadék mélyén (15. kép). A jelenet tetején a „széles út” látható egy vörösen kanyargó út formájában, amelynek végén az életüket Isten nélkül leélő emberek egyenesen a pokol-

ba hullanak. A figurák ugyan nehezen ismerhetők fel, de kivehető egy táncoló pár, mögöttük zenészekkel. A könnyelmű élet megjelenítése ez.

15. A pokol Nagy István festményén

A pokolban denevérszárnyú ördögök kínozzák a meztelen testű emberként ábrázolt elkárhozott lelkeket, akik a tűzben és a füstben szenvednek. Sok forrásból származhat e kép megformálása.

7. A kép szöveges elemei teljes bizonyossággal megmutatják festőjük vallási felfogását. Ebben valóban évszázadok tanítása, kegyessége foglaltatik össze:

Isten egyházának tanítása van e képen. Három úton haladunk örök életünk felé. Az első út a Szent életűeké, kik e földi élet után a menyországba jutnak. Ezt mutatja e kép felső rajza, a szent életű család apa haláláról. A második út a megátalkodott bűnösöké, kiknek sorsa a pokol, amint az alsó ábrán a gonosz életű ember halála mutatja. A harmadik út azoké, akik az élet harcát vitézül megharcolták, a gonosz kísértésnek ellenállva azt legyőzték, de mégis mint gyarló emberek bocsánatos bűnökkel terhelve távoznak ez életből. Valamint azoké is, kik bűneik bánatával térnek Istenünkhöz ki mint jó pásztor siet az ő bá-

ránykái a pokol torkából ki menteni. Ezek a lelkek a tisztító tűzben szenvednek, akiken csak a mi imádságunk, bűjtünk, alamizsnálkodásunk, de leginkább az értük bé mutatott szent mise áldozat segíthet. Testvéreim, segítsük a lelkeket a szenvedés helyéről kiszabadítani, mert mi is ide juthatunk egyszer. S nagy jutalmunk lesz az, ha a mi jó cselekedetünk által ki váltott lelkek Isten trónjánál fognak értünk könyörögni. Amen.

Ezek azok az évszázados tudásrétegek, amelyek a máriaradnai képeken megfogalmazódnak. Az alap a Skapulárés Szűzanya tisztelete, a bulla sabbatina ígérete. Máriaradnán nem alakult Skapuláré Társulat, mint néhány más helyen (Buda, Barka, Székesfehérvár), itt Mária közvetítő és közbenjáró segítségével vált a búcsújárókat vonzó erővé; Isten és Mária evilági segítsége inkább, mint a halálunk utáni üdvözülés kérdése. Ám a kegyképet népszerűsítő sokszorosított kisgrafikai alkotásokon rendre megjelent a Boldogasszony képe alatt a purgatórium, a tisztító tűz ábrázolása, alapot nyújtva Mária közbenjáró segítségével, a tisztító tűz és a bulla sabbatina értelmezéséhez.

Nagy István képén mindez összegeződik, szemléletesen megmutatva, hogy 17–18. századi elképzelések, hitek (skapuláré, bulla sabbatina) keveredve 19–20. századi, akár protestáns színezetű tanításokkal (a széles és a keskeny út), katekizmusi ismeretekkel, évszázados időintervallumokat ívelhetnek át, s éltethetnek képzeteket, tudásokat napjainkig a mennyországról, a purgatóriumról és a pokolról.

BÁTHORY ORSOLYA

Martín de Roa – Taxonyi János:

A purgatóriumbeli lelkeknek állapottya*

A spanyol jezsuita Martín de Roa (1563–1637) *Estado de las almas en el Purgatorio* című műve 1619-ben jelent meg Sevilla városában. A szerző 1563-ban született Cordobában, 1578-ban nyert felvételt a Jézus Társaságába, és 1594-ben tette le a négyes fogadalmát. Tizenhat éven át vezette a cordobai gimnázium poétikai-rétorikai osztályait, az akadémián pedig a szentírásmagyarázat tanárává nevezték ki. Később nemcsak a cordobai, de az écijai, a malagai, valamint a sevillai iskolákat is vezette rektori minőségben. 1637-ben 74 évesen hunyt el a montillai kollégiumban.¹ Roa számos latin és spanyol nyelvű művet írt hosszú élete folyamán. A latin nyelvű művek zöme exegetikai és grammatikai témájú. Spanyol nyelvű munkáinak nagy része hazájának szentjeivel, és azok ünnepeivel foglalkozik, de emellett találni olyat is, amely bizonyos dogmatikai kérdések népszerű és olvasmányos tárgyalását tartalmazza. Így például Roa egyik könyve az őrangyalok szerepéről és jótéteményeiről szól, egy másik pedig azt ismerteti, milyen körülmények között van a lélek attól függően, hogy a halál után a mennyországba, a kisdedek limbusába vagy a pokolba kerül.² Roa ez utóbbi írásával a purgatóriumról szóló művét folytatta és egészítette ki. Az *Estado de las almas en el Purgatorio* az ún. spanyol aranykor egyik fontos alkotása, amelynek népszerűsége a „siglo d’Oro” után is töretlen maradt. Közkelettségét mi sem mutatja jobban, mint hogy spanyol kiadásainak száma csak a 17. században meghaladta a húszat, és még 1845-ből is tudunk edícióról. A mű népszerűsége nem korlátozódott Spanyolországra: az 1600-as évek folyamán a spanyol eredetiből származtak a portugál, olasz, francia, német, flamand és latin fordítások.³ Ez utóbbi *Status animarum purgatorii* címen jelent meg Bécsben, először 1633-

*A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ *Diccionario histórico ó Biografía Universal compendiada*, ed. Antonio y Francisco OLIVA, 11, Barcelona, 1834, 203.

² *Oficios y beneficios del Ángel de nuestra Guarda*, Córdoba, 1622; *Del estado de los bienaventurados en el cielo, de los niños en el limbo, de los condenados en el infierno, y de este mundo después del día del juicio universal*, Sevilla, 1624.

³ Vö. Peter BURKE, *The Jesuits, II: Cultures, sciences, and the arts 1540–1773*, Toronto, University of Toronto Press, 2006, 28.

ban, majd 1643-ban és végül 1688-ban.⁴ A latin verzió alapján készült el a könyv két, különböző fordítótól származó lengyel kiadása is (Poznań, 1649 és Vilnius, 1671, 1695). Ugyancsak a klasszikus nyelvi változat az alapja a magyar nyelvű fordításnak, amely Taxonyi János (1677–1746) munkája, és amely csaknem pont száz évvel a spanyol első kiadás után jelent meg 1718-ban.

A mű a népszerűségét elsősorban annak köszönhetette, hogy Roa egy, a híveket rendkívüli módon érdeklő, és egyúttal az aggodalmukra is bőven okot adó témát, vagyis a túlvilági vezeklést és annak körülményeit tárgyalta az egyszerű hívek számára is érthető populáris formában. A hívő tömegek kíváncsiságát ugyanis az Egyház katekizmusban közvetített állásfoglalása nem elégítette ki, a purgatóriumtán tárgyaló dogmatikai műveket nem ismerték, mert azok nem is nekik szóltak, és nem is tartalmazták az őket érdeklő kérdéseket. A számos szempontból vízvázalstónak tekinthető trienti zsinat is mindössze annyit közölt határozatában, hogy létezik tisztítóhely, és hogy az ott fogva tartott lelkeket a hívek közbenjáró imái, de leginkább az „oltár kedves áldozata” segíti.⁵ A határozat rendelkező része ugyanakkor arra inti a püspököket, hogy tiltsák meg a bizonytalan és babonás vélekedések terjesztését a tisztítóhelyre vonatkozóan.⁶ Így tehát nemcsak a hívek részéről mutatkozott igény egy, a túlvilági vezeklés körülményeit érthetően tárgyaló olvasmányra, de az Egyháznak is érdekében állt a purgatóriumtan dogmatikailag helytálló, egyházi tekintélyeken alapuló terjesztése. Az sem volt elhanyagolható szempont, hogy az élet végső dolgairól szóló tanítás közvetítése magában foglalta az erkölcsstanítás lehetőségét is.

A mű Taxonyi fordításában huszonhárom fejezetből áll, az egyes kaputok a halálra, illetve a lélek halál utáni állapotára vonatkozó kérdéssel, témafelvetéssel kezdődnek. A kérdések között vannak dogmatikai jellegűek, de a többségük gyakorlati, erkölcsstanítói természetű, vagyis olyan felvetések, amelyek a teológiában járatlan híveket is érdekelték. Roa a fejezetekben közölt tanítás alátámasz-

⁴ A latin nyelvű fordítás a szintén jezsuita Giovanni Bucelleni (1599–1669) munkája.

⁵ Cum Catholica Ecclesia, Spiritu sancto edocta, ex sacris litteris, et antiqua Patrum traditione, in sacris Conciliis, et novissime in hac oecumenica Synodo docuerit, Purgatorium esse; animasque ibi detentas, fidelium suffragiis, potissimum vero acceptabili altaris sacrificio juvari (DS 1820; Heinrich DENZINGER, Adolf SCHÖNMETZER, *Enchiridion Symbolorum et Definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Romae, 1963³²; a továbbiakban: DS).

⁶ Apud rudem vero plebem difficiliores ac subtiliores quaestiones, quaeque aedificationem non faciunt, et ex quibus plerumque nulla fit pietatis accessio, a popularibus concionibus secludantur. Incerta item, vel quae specie falsi laborant, vulgari ac tractari non permittant. Ea vero, quae ad curiositatem quamdam aut superstitionem spectant, vel turpe lucrum sapiunt, tamquam scandala et fidelium offendicula prohibeant (DS 1820).

tására, vagy éppen kiegészítésére összesen több mint nyolcvan elbeszélő példát, exemplumot alkalmazott, ezáltal is megkönnyítve az adott téma megértését.

Az egyes fejezetekben felvetett témák nagy részét rendszeres dogmatikai összefoglalásokban is megtaláljuk, mint például Bellarmino *Disputationes de controversiis christianae Fidei* című művében.⁷ Ennek a *De circumstantiis Purgatorii* című része tárgyalja a purgatórium helyét, az ottani büntetések súlyosságát, időtartamát, és azt, hogy vajon ördögök kínozzák-e ott a lelkeket, vagy sem. A halottakról való gondoskodást illetően Bellarmino is értekezik az elhunytakért való imádságok fontosságáról, és külön fejezetet szán a végtisztességnek. A holtakért felajánlott búcsú kérdését a *De indulgentiis* című egységben fejt ki részletesen.

Roa szemben Bellarminóval a dogmatikailag megalapozott kérdések mellett olyan felvetésekkel is foglalkozik, melyek kívül esnek a katolikus egyház tanításán, igaz, ezeket némely tudós emberek vagy doktorok vélekedéseinek nevezi. Ilyen például az ördög megjelenése a halál pillanatában, vagy a szentek közbenjárása Istennél a halottak büntetésének elengedéséért.

A mű stílusa megfelelően a benne foglalt intenciónak, (vagyis a szélesebb néptömegek megismertetése a tisztítóhelyről szóló helyes tanítással) olvasmányos, és modern szemmel nézve is szórakoztató. Roa (illetve Taxonyi) a tisztítóhelyről szóló tanítást egyszerű formában, jól érthető módon adja elő. Annak érdekében, hogy a hívek még könnyebben megértsék, és később felidézzék a doktrínát és az erkölcs tanítást, a szerző szemléletes és emlékezetes példákat, exemplumokat illesztett be az értekező részek után. A valamennyi fejezetben előforduló két-három, esetleg több exemplum az elméleti mondanivaló, vagyis a hittani és morális tanítás illusztrálását és alátámasztását szolgálja.

A purgatóriumbeli lelkeknek állapottya

Az alábbiakban rövid áttekintést nyújtok a műről kiemelve a tisztítóhelyről szóló korabeli tanításnak az egyes fejezetekben tárgyalt legfontosabb elemeit.

Az első kilenc rész a halállal, a purgatóriummal és az abban szenvedők körülményeivel, állapotával foglalkozik. Miután az első fejezetben tisztázza, hogy „mindenkor volt, ’s lészen-is közönséges a’ halál minden Ádám maradékinak,

⁷ Roberto BELLARMINO, *Disputationes [...] de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos tribus tomis comprehensae*, Ingolstadtii, 1586–1593.

minthogy ez az eredendő bűnnek el-kerülhetetlen büntetése; [...]”, a következő fejezetben Roa már arra keresi a választ, hogy „megjelenik-é az ördög az embernek halálukkor?”⁸ A „kösség” vagyis az egyszerű hívek körében elterjedt hiedelmet a következő ésszerű magyarázattal igyekeznek megcáfolni:

Tagadhatatlan dolog, hogy az emberek ki költözésekkor látnak némely dolgokat, mellyekből vagy vigasztalást vésznek, vagy igen azoktól megrettennek. [...] Hogy pedig néha láttyuk a halálhoz közel-lévő emberekben irtózásnak némely jeleit., avagy rend kívül-való, és félelemmel telyes indulatokat, ezekből nem kell itilnünk, hogy akkoron látnak valamit más világra tartozandót; Mert ezek a’ betegség nyavalyájának nagy vóltából, a’ fájdaloknak iszonyú sullyából, a’ léleknek testül való elválásából származhatnak, nem-is szükség, hogy ezeknek rend kívül-való okát keressük.⁹

A harmadik fejezetben Roa (és Taxonyi) egy, a híveket szintén szerfőlött érdeklő kérdést, a purgatórium földrajzi elhelyezkedését és milyenségét tárgyalja. „Vagyon Purgatórium, vagyon Limbus, vagyon Pokol. Hol vannak ezek a’ helyek? ’s kicsodák lakják azokat?”¹⁰ – veti fel a témát a szerző már mindjárt a fejezetcímbe. Nem sokkal ezután tömören össze is foglalja a *Szentírás* által bizonyított, és az „Anyaszentegyház Doktori” által kimunkált tanítást a tisztítóhelyről és annak funkciójáról.

A’ Purgatóriumnak helyét az Isteni Igasság a’ föld gyomrában helyhezette. Ott szenvednek a’ hívek lelkei, kik ugyan e’ világból Istennek malasztyában kimúltak, de a’ vétkekért tellyességessen eleget nem tettek: mind addig pedig szenvednek, valameddig egész büntetéseket el nem végeznek; hanem ha az élők búcsúk által, Sz. Misének áldozattya által, könyörgések, és érdemes cselekedetek által adósságokat meg fizetik; így osztán szabadon a Menyországba mennek.¹¹

A purgatórium elhelyezkedéséről és részeiről így ír:

⁸ Martín de ROA, TAXONYI János, *A purgatóriumbeli lelkeknek állapotya. S azoknak az ő jó-tévőjök-bőz-való hala-adása*, Nagyszombat, 1718, 5–10 (II. rész).

⁹ *Uo.*, 5–6.

¹⁰ *Uo.*, 10–16.

¹¹ *Uo.*, 11.

A' Pokol foglallya magának a földnek *centrum*-mát, avagy közepét, és leg utolsó mélységét, melly mélységéért, és annak lakosi e' világon tett lator-ságiért tulajdonképpen pokolnak neveztetik; [...] Ennek a helynek egyik oldalán valamennyire fellyebb vagyon Purgatórium, kiről itt beszédünk léssen. E' mellett fekszik a kisedek Limbusa [...]. Utolsó a föld alatt való hely, az Atyák Limbusa, mellyet Ábrahám kebelének-is hívunk, az Ábrahám méltóságáért. [...] Ez a Limbus utolsó a föld közepétől, első a föld színéhez, leg meszszebb való a Pokoltól, leg közelebb az Eghez.¹²

A IV. résznek már a címe is azt sugallja, hogy az adott témát jobbra az exemplumok felhasználásával kívánja majd megvilágítani a szerző: „Purgatóriumnak némely kiváltképpen való helyeiről, és büntetések módgyairól, mellyeket míg e' világon-is az élők rend-kivül-való történetekből meg tudtak.” És valóban: a purgatóriumnak a „személyre szabott”, az egyes emberek lelkeinek „érdemek szerint való bűnhődését” szolgáló részeiről szóló, kissé talán elvont magyarázatot jól illusztrálja az a hat exemplum, amit Roa a rövid elméleti bevezető után beillesztett. Az egyik rövidebb példázat így szól:

Ugyan azon [ciszterci – kiegészítés tőlem B. O.] Szerzetbéli Gertrud nevű Apácza, [...] halála után, mikor a' többi a' Solosmát énekelnék, ő-is a' karba méne, és egy Apácza mellé, kit éltében igen szeretett vala, le üle. Ama' eleintén igen meg háborodék, és meg ijede, az-után pedig szívet vévén, meg kérdezé, mit csinálna, és mit akarna azon a' helyen? Ki felele: Isten parancsolattyaából itt vagyon az én Purgatoriumom. Szenvedek a' csácsogásért, és veled egygyütt trécselésért, midőn itt a' karban egygyütt ülünk vala. Azért te jobbics-meg magadat, és érettem Istennek könyörögi, hogy végét szakaszsa az én gyötrelmimnek. Sokáig naponként úgy meg jelent, miglen gyakoroltatván érte imádságok, és az áldozatok, egyszer meg szünt látatni.¹³

Az exemplum komplex módon tartalmazza a túlvilági vezekléssel kapcsolatos tanítás elemeit – nemcsak az aktuális fejezetben tárgyalt témát példázza ugyanis, ti. hogy mit jelent a purgatórium „kiváltképpen-való helye”, hanem azt is magában foglalja, hogy az élők milyen módon (könyörgésekkel, miseáldozatokkal) rövidíthetik le a tisztítóhelyen szenvedő lelkek büntetésének időtartamát. (Ez utóbbiról tételesen a könyv későbbi fejezetiben lesz szó).

¹² *Uo.*, 12–14.

¹³ *Uo.*, 18–19.

„A’ Purgatóriumbéli kinoknak sullyosságáról” értekezik az ötödik fejezet. Az idevágó tanítás a következő: „A’ Purgatórium-béli, Pokol-béli kinok között nincsen egyéb külömség, hanem csak a’ tartósságnak, és módnak külömsége.” Ennek a megállapításnak a kifejtése során Roa ugyanazon elemekkel, képekkel él, mint amiket egy (vázlatosabb) pokolleírásban olvashatnánk.

Egnek a’ kárhozottak, egy szempillantásnyi nyúgodalom nélkül; nincsen semmi reménségek a’ szabadulásra; nem láttyák, nem is láthattják az Isten színét: minek-okárt iszonyúképpen agyarkodnak, és fogokat csikorgatták, és ezerni ezerszer kétségben esnek; kiváltképpen, mint-hogy reá emlékeznek, hogy magok akarattyával ki estenek abból a’ nagy bődögségből.¹⁴

A szemléltetést ismét egy definiáló rész követi:

E’ két különböző kinok a’ Doktoroktól érzékenység büntetésének, és kár-vallás büntetésének neveztetnek. Az érzékenység büntetése most-is nagyobb fájdalmat okoz a’ lélekben, hogy sem, nem csak ez életben, de az Itélet nap után-is a’ testben. De ennél sokkal sullyosabb a’ kár-vallás büntetése: Mert az Isten leg nagyobb jó, és egyetlen egy, ’s leg tökéletesebb bődögsége a’ léleknek: [...].¹⁵

A fentebb kifejtett ’poena sensus’ és ’poena damni’ – egyébként eredetileg csak a pokolra értelmezett – tanítása később a purgatóriumra is kiterjedt:¹⁶ „Ez a’ két féle büntetés Purgatóriumban-is találtatik, és mind a’ kettő szörnyen gyötri a’ lelkeket.” A tisztítóhely tüze is „igaz és valóságos tűz, és a’ semmire nem különböz a’ Pokol-béli tüztől.”¹⁷ Amiben mégis más a purgatórium, mint a pokol az az, hogy ez utóbbiban nem ördögök kínozzák a lelkeket, sőt – „a’ Theologusok itelite” szerint – azok nem is látják az ördögöket, mivel ez éppen egyike a pokolbéli kínoknak.¹⁸

¹⁴ *Uo.*, 21.

¹⁵ *Uo.*, 21–22.

¹⁶ Lásd a *Magyar katolikus lexikon* ’pokol’ és ’tisztító-tűz’ szócikkeit. *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, XI, Bp., Szent István Társulat, 2006, 102; *Uo.*, XIII, 2008, 1004.

¹⁷ ROA, TAXONYI, *i. m.*, 22.

¹⁸ *Vö. Uo.*, 24.

Az sem lehetett közömbös a hívek számára, hogy mennyi ideig kell majd vezekelniük a purgatóriumban.¹⁹ Roa szerint „a’ bizonyos, hogy a’ Purgatóriumbéli lelkek sokaságának vétke nem egyaránsó; hanem ki nagyobb, ki kissebbel; ki többel, ki kevesebbel mentenek Purgatóriumba: azért büntetések sem egyaránsó, hanem kinek-kinek érdeme szerént: [...]”²⁰ A szerző ugyanezt a témát fejtegeti további két fejezetben (VII–VIII.), de ezekben szinte kizárólag példázatok közöl a tanítás alátámasztására.

A továbbiakban Roa arra is kitér, hogy vajon a tisztítóhelyen lévő lelkek „tudgyák-é mint, ’s-hogy vagyon dolgok az élőknek.” A válasz erre az, hogy mivel a „Purgatóriumbéli lelkek meg foszthatnak az Isten látásátúl; azért a’ mi dolgaink tudásátúl-is meg foszthatnak.”²¹ Mindazonáltal van háromféle módja annak, hogy a lelkek mégiscsak tudomást szerezzenek az élők viselt dolgairól. Egyrészt a vezeklőket vigasztaló őrző angyalok adhatnak hírt arról, „mit cselekesznek az élők szabadulásokért;” másodsor az újonnan a purgatóriumba érkező lelkek révén kaphatnak információkat a földi világról. Harmadsor pedig – és ez a legszebb – a körülményeik változásából értesülhetnek a lelkek az élők kegyességéről. „Mert mikor érzik, hogy kinnyok lágyúl, igen jól fájdittyák, hogy az élők értek imádkoznak, Miséket szolgálnak, vagy szolgáltatnak.”²² Tehát ezek szerint a purgatóriumból – még kis időre sem – térhetne vissza lélek az élők közé.

A X. rész témáját, tudniillik hogy az élők hogyan segíthetik a halottakat, Roa a ’communio sanctorum’, vagyis a szentek egysége (közössége) hitigazságával vezeti be.

A’ kik Purgatórium tüzében kinlódnak, a’ mi atyánkfiai, és azon titkos testnek tagjai; nem különben mikor e’ világon éltenek. Minek-okáért reájok-is ki kell terjedni a’ keresztyéni szeretetnek; [...].²³

A szentek közösségének valamennyi tagja segítheti egymást az imádság erejével: a mennyországban lévők könyörögnek az élőkért és a tisztítóhelyen vezeklőkért.

¹⁹ „Arról mennyi ideig tisztúlnak a’ lelkek a Purgatóriumban, külömb-féle vélekedések vannak.” *Uo.*, 28.

²⁰ *Uo.*, 28–29.

²¹ *Uo.*, 51.

²² *Uo.*, 53.

²³ *Uo.*, 54.

Az emberek ezen a' világon imádságokkal mind egy mást, mind pedig a halottakat segítik. A' tisztuló lelkek pedig Purgatóriumban, a' mint a' Fő Theologusok vitatták az élőkért esedeznek az Istennél.²⁴

Roa Beda Venerabilis és Nagy Szent Gergely pápa írásaira hivatkozva tanítja, hogy az elhunytakért való imádkozás, az alamizsna, a böjt, a szentmiseáldozat bemutatása nemcsak megrövidítheti, de meg is szüntetheti a lelkek tisztítóhelyen való büntetését.²⁵ Ezután Roa Ismét egy tévhitet kíván megcáfolni:

Némelyek kételkednek róla, ha inkább használ-é Purgatóriumbéli lelkeknek a' Halottak miséje, hogy sem a' Szentek emlékezetire rendeltetett Mise. Hogy ezt a' kételkedést meg fejtsük, ved eszedbe, hogy akár Halottak Miséje, akár Szentekről való Mise szolgáltassék, az áldozat mind egy.²⁶

A szerző igyekszik kegyességre sarkallni a szegényebb híveket is, akik nem engedhetik meg maguknak, hogy misét mondassanak. Ők a minél többszöri és minél ájtatosabban végrehajtott, a gyakori gyónással megtisztított lelkiismerettel végzett áldozás révén segíthetik az elhunytak lelkeit.²⁷

A „szentek közösségében” lévő tagok kölcsönös, egymásnak nyújtott segítségének tanítását Roa tovább árnyalja a XII. részben. Eszerint a szentek imádsága a halottakért nem elegendő, mert ez utóbbiaknak az érdemszerzés lehetősége lezárult, mindazonáltal a szentek könyöröghetnek Istenhez, hogy ösztönözze az élőket a tisztítóhelyen szenvedő „lelkekért való segítségre”, és „nyerhetnek véle sok jokat a' meg holt híveknek.”²⁸ Roa a szentek közbenjárásának hathatós voltát az alábbi exemplummal illusztrálja.

Bé fejezem ezt a' részt ama' példával, melyet Sankecz Péter fel jegyzett Publikán madárról az Isten Országáról írott könyvében. Ezt a' madarat arra tanították volt, hogy ezeket a' szókat ízenként ki mondaná: Szent Tamás könyörögj érettünk. Történet szerént az Ölyv el ragadta volt a' Publikán madarat. A' pedig, a'mint hozzá szokott volt körmei között kiáltya vala: Sz. Tamás könyörögj érettünk, és imé azon szempillantásban az ölyv halva esék a földre: [...].

²⁴ *Uo.*, 55.

²⁵ *Uo.*, 56.

²⁶ *Uo.*, 64.

²⁷ *Uo.*, 64–65.

²⁸ *Uo.*, 66.

Az Anyaszentegyház búcsúkról szóló tanításának szenteli Roa könyvének XIV. és XV. fejezetét.²⁹ Ezekben a részekben nincsenek színes elbeszélések – az ’indulgentia’ mibenlétére, fajtáira (teljes, részleges; *quaranténa*, *septenna*), erejére stb. vonatkozó, az ’elégtétel’ tanával „súlyosbított” és az egyszerű hívek számára bizonyára nehezen emészthető tanítás magyarázata tölti ki mind a 10 lapot. A tizenhatodik részben viszont egy jóval érthetőbb és „hétköznapiabb” dologról, a végtisztességről és annak szertartásairól esik szó.

A’ Halottakért-való Áldozatok, szövétnekek, koporsó, az atyafiak, és rokonok kísérése, sír, harang szó, gyász ruha, és egyéb halotti készület; mind ezek nem pusztá Ceremóniák, hanem Isten tisztességére igazítanak, és ő Felségének bé mutatnak elég-tétel gyanánt a’ Halottak adosságáért.³⁰

Roa a temetési szertartás elemeit és kellékeit számba véve ismerteti azok funkcióját, illetve szimbolikáját. Így például a gyászruha viselése az elhunyt iránti szeretet és a bűnbánat kifejezése.³¹ A harangozásnak többszörös rendeltetése van: egyrészt jó alkalom az alamizsnálkodásra (aki harangoztat, az az Egyház szolgáit támogatja), másodsor „a’ harang szó felindította az élőkben a’ jó indulatot”, harmadszor gyarló és halandó mivoltukra emlékezteti a híveket, végezetül pedig „fel gerjeszti [őket] a’ halottakkal való jó tételre.”³² A halott szemének becsukása és ajkainak összezárása azt jelképezi, hogy „a’ halottnak [!] érzékenységi hivatalyokat véghez vitték, úgy hogy többé semmit nem mívelhetnek: hanem az órátul fogvást meg nyittatak a’ léleknek érzékenységi, mellyekkel az örök boldogságban Istent láthassa [...]” Az elhunyt testének betekerésére szolgáló fehér gyolcs a halott lelkiismeretének tisztaságát, az égő viaszgyertyák „a’ mennyei fényességét”, a tömjén az eltávozottért mondott imádságokat jelképezi.³³

A tizenhetedik fejezetben Roa a hívek figyelmét arra hívja fel, hogy a halottakért nyújtott jó cselekedetek csak akkor használnak, ha a cselekvő részesül az isteni kegyelemben; „a’ halálos bűnben lévő személynek minden cselekedeti [...] semmit sem érdemlenek és semmiért eleget nem tehetnek.” Más a helyzet a szentmisével: „Mínthogy a’ Sz. Mise Áldozattyának magától, és nem a’ Paptól,

²⁹ *Uo.*, 76–86.

³⁰ *Uo.*, 89.

³¹ *Uo.*, 90.

³² *Uo.*, 91.

³³ *Uo.*, 92–93.

avagy Mise szerző személytől vagyon érdeme, a' mindenkor leginkább segíti a lelkeket; ámbár a' Pap, avagy Mise szerző személy halálos bűnben legyen-is.”³⁴ A következő egység gyakorlati útmutatással szolgál jó cselekedeteink hatékony felajánlását illetően.

Annak-okáért, hogy a' mi segítő cselekedeteinkkel többet használhasunk Purgatóriumbéli lelkeknek [...] ki-ki bizonyos régulat szabjon magának, mellyik lelkekért akarja végbe vinni a' segítő malasztokat. Leg jobbnak ítélem eztet lenni: Akarom ez imádságom, vagy Mise halgatásom által segíteni elsöben azt, kinek igazság szerint többel tartozom; avagy a' kinek segítségére az Atyafiúi szeretet sorosban kötelez: ha pedig többen egyenlök volnának, akarom azt segíteni, a' ki a szabaduláshoz közelebb iár; [...].³⁵

A híveket az is érdekelhette, vajon a purgatóriumban lévő lelkek hogyan viszonyulnak a jótevőjükhöz. „Jo usorás a' ki jót téssen Purgatóriumbéli lelkekkel: mert soha jobb nyereségre, és nagyobb böcsületre ki nem adhattuk ami jó cselekedeteinket, mint mikor azokat adgyuk Purgatóriumbéli lelkeknek.”³⁶ Az élőknek felajánlott elégtétel olyan mintha vagyonukat a tengeren evezőnek adnánk, mivel azok a „kisértetek háborúságiközött eveznek”, és a „halálos bűnnek tengerében” elmerülhetnek.³⁷

A' ki pedig maga elég tételét a' halottaknak adgya, meg csalhatatlan bizonyos interestre adgya: mert ök el nem veszthetik a' nékik adatott jó téteményt; hanem azzal ki fizetik a' mivel tartoznak; és a' tömlöczből ki szabadulván Menyország örömebe bé mennek, és ott érettünk szivessen esedeznek. [...] a' Purgatóriumbéli lelkeket szinte mint a' Szenteket segítségül hihattuk, és azon kérhettük, hogy esedezőink, és szószóllóink legyenek az Istennél.³⁸

³⁴ *Uo.*, 93.

³⁵ *Uo.*, 102.

³⁶ *Uo.*, 116. A „szentek közössége” egyben azt is jelenti, hogy az Egyház kegyelmi kincstárából (thesaurus Ecclesiae) minhárom Egyház (a vitézkedő, a szenvedő és a győzedelmes) tagjai részesednek. A máshol is olvasható „büntetésadósság törlesztése”, a „kegyelmi javak kamatra történő kihelyezése”, a „nyereség” fogalmak is a 13. században kidolgozott kegyelmi kincstárról szóló tanítással összefüggésben értendők. Vö. DOLHAI Lajos, *A búcsú intézménye a II. Vatikáni zsinat után*, Vigília, 2000, 325

³⁷ ROA, TAXONYI, *i. m.*, 116.

³⁸ *Uo.*, 116–117.

Ezek után nem meglepő, hogy Roa külön fejezetben tárgyalja, és több exemplummal is illusztrálja, micsoda kemény büntetés vár azokra, akik életükben nem foglalkoztak a halottakkal, főként akik nem teljesítették az elhunytak végakarátát.³⁹

Az utolsó, XXIII. fejezet szól az olvasókat talán leginkább izgató kérdésről, nevezetesen hogy „miképpen szoktak meg jelenni a’ halottak lelkei.”

Vagyon minden testül meg szabadult léleknek tulajdon ereje, hogy egy helyről máshová mehessen; de hogy azt el kövesse, nem mindenkinek engedtetik. A’ melly lelkek pokolban vannak, azokat onnét ki nem eresztik. A’ mellyek Purgatóriumban vannak, azok-is tömlőczban tartatnak; noha nem akarattyok ellen [...]. Azért se Pokolbelieknek, se Purgatóriumbélieknek nem szabad helyekbül ki menni Istennek kiválképpen-való rendelése nélkül. A’ melly lelkek pedig Menyországban vannak azok nagy örömmel, és vigassággal ott maradnak, máshová nem kívánkoznak [...]. A’ Limbusba lévő lelkekről soha nem olvassuk, hogy valaha meg jelentek volna.⁴⁰

Eszerint a lelkek – kizárólag, ha Isten úgy rendeli – megjelenése az élők között nem kizárt, viszont a szerző óvatosságra inti a híveket:

[...] ne adgyanak hitelt nékik, valameddig meg nem vizsgáltatik a’ jelenés, és igaznak lenni nem találtatik a’ lelki emberektől, főképpen azokól kiket oktatásunkra rendelt az Anyaszentegyház; a’ minéműek a Doktorok, avagy Tanítók, Theologusok, Elő-járók etc.⁴¹

A purgatóriumról szóló értekezés zárófejezete után hat elmélkedés következik.⁴² Ezekben Roa azt kívánja demonstrálni, hogy a hívek miként foglalhatják személyes kontemplatív imáikba a tisztítóhelyről szóló hitelveket. A mű magyar fordítása a spanyol eredetivel ellentétben az elmélkedésekkel még nem ér véget, Taxonyi ugyanis a jó halálra való tizenkét előkészülettel teldotta meg az írást.

³⁹ Uo., 127–135.

⁴⁰ Uo., 136–137.

⁴¹ Uo., 138.

⁴² Uo., 140–158.

A mű forrásai

Ha sorra vesszük, hogy Roa mely forrásokból válogatta ki az általa közölt példákat, az ókori anekdotatártól a szentek életrajzain át a szerzővel egykorú exemplumgyűjteményekig találunk műveket. Az időben legkorábbi példagyűjtemény, amelyre Roa hivatkozik az Valerius Maximus anekdotagyűjteménye, a *Facta et dicta memorabilia* a Kr. u. 1. századból, időben ezt követi I. Nagy Szent Gergely pápa *Dialogi de vita Patrum* című hagiográfiai műve. (Ez utóbbinak a negyedik könyvében szereplő három, a tisztítóhely létezését illusztráló történet a későbbi évszázadok folyamán számtalanszor idézett exemplummá vált).⁴³

A következő éra, amelyből Roa forrásai kikerülnek az a 12–13. század. Az ekkor keletkezett példatárakat a jezsuiták újra kiadták, mivel a 16–17. századi katolikus áhítati irodalom szerzői, köztük Roa, előszeretettel alkalmazták műveikben az exemplumformát.⁴⁴ Ilyen újra kiadott mű volt Petrus Venerabilis *Libri miraculorum*-ja, Thomas Cantipratanustól a *Liber apum* vagy Caesarius von Heisterbach *Dialogus miraculorum* című műve. A Roa által használt 13. század után keletkezett művek között meg kell említenünk Laurentius Surius *De probatis Sanctorum historiis* (Köln, 1570–1577) című művét, illetve a Johannes Maior által kiegészített és 1603-ban kiadott *Speculum exemplorum*-ot. Ez utóbbival egy időben jelent meg Antoine d’Averoult francia nyelvű példagyűjteménye,⁴⁵ amely műnek Roa vélhetőleg az 1614-es latin nyelvű fordítását (*Flores exemplorum*) használta.⁴⁶ Néhány spanyol szerzőt is találunk az idézett kútfők sorában, mint például a jezsuita Pedro Sanchez (*Libro del Reyno de Dios*, Madrid, 1593), a domonkos Francisco Diagot (*Historia de la vida, milagros, muerte y discipulos [...] del Santo Vincente Ferrer*, Barcelona, 1600), vagy a ferences Dimas Serpit, akinek *Tratado del purgatorio* (Barcelona, 1600) című műve egyik előképe lehetett Roa írásának.

⁴³ GREGORIUS Magnus, *Dialogi*, 4, 41; 4, 50; 4, 55.

⁴⁴ Vö. TŰSKÉS Gábor, *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992, 133.

⁴⁵ Antoine d’AVEROULT, *Fleurs des exemples ou Catechisme historial*, Paris, 1608.

⁴⁶ TŰSKÉS, *i. m.*, 135.

A mű keletkezésének körülményei

A purgatóriumbeli lelkeknek állapottya [...] 1718-ban jelent meg Nagyszombat városában. Taxonyi a művet Lósi és Hédervári Viczay Teréziának ajánlotta. Az ő tulajdonában volt a mű latin nyelvű változata, és nemcsak buzdította a jezsuita atyát annak fordítására, de a kiadás költségeit is magára vállalta. Nem Taxonyié volt azonban az egyetlen írás, melynek kiadását Viczay Teréz támogatta, ugyanis 1720-ban unokahúgának, a klarissza Viczay Rozália Annának (1692–1768) is segített megjelentetni lelkigyakorlatos elmélkedését.⁴⁷ Taxonyi az ajánlásban megemlíti Viczay Terézia Hédervárnak nyújtott adományait is, mellyel a mezőváros vallási életét kívánta szolgálni. Így a Szent Mihály-templom oldalában megépíttette az ún. „halottak kápolnáját”, és ugyancsak Hédervárott a Krisztus öt sebe kongregáció alapításának is kezdeményezője volt.⁴⁸ Viczay Terézia kegyes adományairól értesülünk az 1724-ben írt végrendeletéből is. Eszerint nemcsak az említett kápolnáról, és az ottani heti két szentmise mondásáról gondoskodott, hanem a hédervári és a környékbeli plébánosoknak is hagyott hátra pénzt a szentmisékre. A hédervári „lauretumra” is gondot viselt: a Boldogságos Szűz képének ruházatára, az oltár elkészítésére kettőszáz forintot adományozott.⁴⁹

Taxonyi vélhetőleg 1715 körül találkozhatott először Viczay Teréziával, mivel a jezsuita az év őszén került Győrbe, ahol morális teológiát tanított. A győri templomban ő tartotta a nagybőjti magyar nyelvű prédikációkat. Ezzel egyidejűleg vezette a magyar lakosság körében fennálló Mária-kongregációt és a vele egyesített Haldokló Krisztus társulatot vagyis Congregatio Agoniae-t is.⁵⁰ Ennek a győri Agonia-társulatnak Viczay Terézia 196 forintot adományozott 1717-ben, valószínűsíthetően azért, hogy ennek az összegnek egy részéből fedezzék Taxonyi fordításának kiadását.⁵¹ Az edíció jól illeszkedett a magyarországi jezsuiták 18. század első felére jellemző könyvkiadási gyakorlatához. Abban az időben lendült fel ugyanis olyan viszonylag kis terjedelmű áhitati művek megjelentetése, melyek elsősorban gyakorlati szempontból szolgálták hatéko-

⁴⁷ Vö. SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Szeged, Scriptorum, 1994 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 6), 22.

⁴⁸ ROA, TAXONYI, *i. m.*, [V].

⁴⁹ NÉMA Sándor, SMUK Péter, *Hédervár*, szerk. JÁSZBERÉNYI Ferencné, Bp., Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 2002 (Száz Magyar Falu Könyvesháza), 35.

⁵⁰ JABLONKAY Gábor SJ, *Taxonyi János S. J. 18. századbeli magyar tró élete és erkölkstanító példatára*, Kalocsa, 1910, 51–52.

⁵¹ *Uo.*, 53.

nyan a hívek hittani és morális oktatását, nevelését. Ezek főleg idegen nyelvű munkák magyar fordításai, illetve magyar szerzők latin művei voltak.⁵²

Taxonyi még érdekesebbé tette a művet az Agonia-társulati hívek számára azáltal, hogy az elmélkedések után beillesztett egy, a jó halálra való felkészülést tanító művecskét.⁵³ A *Maria a' balállal tusakodók anyja* a jezsuita Nádasi János *Maria agonisantium mater* (Pragae, 1644) című példagyűjteményének fordítása, melyet a szintén Jézus Társaságbeli Jászberényi Tamás készített, és adott ki 1658-ban.

Végezetül arra a kézenfekvő kérdésre térek ki, hogy Taxonyi *Tüköreib*ben,⁵⁴ kimutatható-e szöveg szerinti összefüggés Roa művével. Az eredmény negatív, amennyiben Taxonyi nem idéz Roa szövegéből, de még a purgatóriummal foglalkozó exemplumok sem egyeznek meg a Roánál lévőkkel, hanem Nádasi egyik művéből veszi át azokat.⁵⁵ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne lett volna egyezés a Taxonyi és a spanyol jezsuita által használt, főként középkori források között. Így Taxonyi is vett exemplumokat Thomas Cantipratanus *Bonum universale de apibus* című művéből, használta a *Speculum exemplorum*ot, Johannes Trithemius *Annales Hirsaugiensis*ét és Laurentius Surius *De probatis Sanctorum historiis* című munkáját, ahogyan Petrus Venerabilis és Caesarius Heisterbacensis mirákulumkollekcióiból is merített.

⁵² *Uo.*, 63–64.

⁵³ ROA, TAXONYI, *i. m.*, 159–220.

⁵⁴ *Az emberek erkölcséinek és az Isten Igazságának tükörei: Az-az: Némely ritka, és válogatott történetek. A melyeket egyebány authorokból össze-szedvén, három részre osztott, és külömbféle üdösséges tanúságokkal meg-világosított*, I–II, Győr, Streibig, 1740, 1743.

⁵⁵ *Uo.*, I, 517–519.

BÍRÓ CSILLA

*Angelológia Andreas Pannonius Énekek éneke-
kommentárjában*

Andreas Pannonius¹ (1420 körül–1472 után), a magyar származású karthauzi szerzetes valószínűleg a bolognai San Girolamo di Casara karthauzi rendházban állította össze az *Énekek énekéhez* írott kommentárját, az *Expositio super Cantica canticorum*ot. A mű keletkezési ideje az 1460-as évekre tehető. A szöveg egyetlen fennmaradt példánya egy 1505 folyamán másolt, 1506-ban befejezett kézirat, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz.² A 111 fólió terjedelmű kódex szövege máig nem jelent meg nyomtatásban, a kommentárral kapcsolatban rész tanulmányok³ olvashatók, illetve készülöben van Andreas Pannonius fennmaradt műveinek kritikai kiadása,⁴ amelyben már az *Énekek éneke*-kommentár is elérhetővé válik az érdeklődők számára. A jelen írás azoknak a tanulmányoknak a sorába illeszkedik, amelyek Andreas Pannonius kommentárjának egy-egy résztémáját dolgozzák fel. Tanulmányomban ezúttal

¹ Andreas Pannonius műveinek kiadásai: ANDREAS PANNONIUS, *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus; Libellus de virtutibus Herculi Estensi dedicatus* = *Két magyarországi egyházi író a XV. századból: Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus*, kiad. FRAKNÓI Vilmos, ÁBEL Jenő, Bp., MTA, 1886 (Irodalomtörténeti Emlékek, 1). – A Mátyáshoz írt mű fordítása: ANDREAS PANNONIUS, *Könyvecske az erényekről Korvin Mátyásnak ajánlva (1467)*, ford. BORONKAI Iván = *A magyar középkor irodalma*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1984, 371–529.

² ANDREAS PANNONIUS, *Expositio super Cantica canticorum*, OSZK, Kézirattár, Cod. Lat. 443.

³ A témában megjelent legújabb tanulmányok: Kertész Balázsné [BÍRÓ Csilla], *Petrarca idézetek Andreas Pannonius fennmaradt műveiben* = „...mint az gyümölcsöz és termelt szőlőveszszöc...”: *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Balassi, 2010, 361–371; Kertész Balázsné BÍRÓ Csilla, *Andreas Pannonius és Petrarca De viris illustribus című életrajzgyűjteménye* = *Szöveg – emlék – kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, 2011, 62–75; BÍRÓ Csilla, *Krisztus szenvedéstörténete mint a szemlélődés tárgya Andreas Pannonius Énekek éneke-kommentárjában* = *Az identitás forrásai: Hangok, szövegek, gyűjtemények*, szerk. BOKA László, FÖLDESI Ferenc, MIKUSI Balázs, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, 2012, 179–192; BÍRÓ Csilla, *Isten megismerhetőségnek lehetőségai és Dionüsziosz Areopagitész hivatkozások Andreas Pannoniusnál* = *Források és hagyományképek*, szerk. STEMLER Ágnes, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, 2014, 69–86.

⁴ A királytükörök kritikai kiadását Bene Sándor készíti elő, az *Énekek éneke*-kommentárét jómagam.

azokat a szövegrészeket szeretném megvizsgálni, amelyek az angyalokkal hozhatók összefüggésbe.

Andreas Pannonius kommentárja az *Énekek éneke* mariológiai értelmezését nyújtja, több ponton felhasználva az ekkleziológiai értelmezés elemeit. Azaz Andreas Pannonius *Expositió*jában az *Énekek éneke* két főszereplője a Szűzanya és Jézus, egyesülésük pedig Jézus megtestesülése, az inkarnáció. Az ekkleziológiai értelmezés a vőlegényt Istennel, a menyasszonyt pedig az egyházzal azonosítja. Az egyes bibliai versek esetében alkalmazott magyarázatait a mariológiai értelmezések átveszik, a két értelmezéstípus nem kizárja, hanem kiegészíti egymást. Andreas Pannonius előszavából megtudjuk, hogy a kommentár elsődleges célja Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának védelme. A kommentár keletkezési idejével részben egybeeső vitában a karthauzi rend a szeplőtelen fogantatás tana mellett foglalt állást,⁵ Andreas Pannonius pedig aprólékosan kidolgozott kommentárjában igyekezett bizonyítani a tan igazságát.

Andreas Pannonius kiindulópontja az, hogy az ószövetségi *Énekek éneke*, amely betű szerint Salamon király és Szulamit szerelméről szóló nászdal, valójában Jézus Krisztus megtestesülését mutatja be. A szövegbeli vőlegény és menyasszony alakja Jézust és Máriát jelképezi. A mariológiai kommentárok gyakori jellemzője, hogy az *Énekek éneke* szó szerinti jelentését Szűz Mária életrajzának tipologikus előképeként értelmezik. Ehhez az exegetikai hagyományhoz Andreas Pannonius is csatlakozik: az *Énekek énekét* invenciózusan állítja párhuzamba a *Lukács-evangélium* 1. részének 26–38. verseiben leírtakkal, azaz Jézus születésének hírüladásával, sőt a Máriáról szóló kanonizált híradásokon felül az apokrif *Jakab-evangélium* egyes életrajzi elemeit is beépíti kommentárjába.

A nyolc fejezetből álló értelmezés igazodik az *Énekek éneke* nyolc részéhez; a szerző előadásában megmarad a szentírási szöveg dialogikus formája, de az egyes szereplőkhöz tartozó szövegrészleteket a saját kommentárja céljaihoz igazodva tagolja, a középkori kommentárirói gyakorlatnak megfelelően. Ennek következtében változnak a szereplők, és változik a szereplők száma a *Szentírás* szövegéhez képest. A *Cantica canticorum* szereplői a *Vulgatában*: sponsa (menyasszony), sponsus (vőlegény), chorus adolescentularum (hajadonok kórusa),

⁵ DÁM Ince OFM., *A szeplőtelen fogantatás védelme Magyarországon a Hunyadiak és a Jagellók korában*, Róma, 1955, 39–46; DEÁK Viktória Hedvig, „Mária, aki anyja méhében megtisztult az eredeti bűntől”: Aquinói Szent Tamás Mária eredeti bűntől való mentességéről = *A Szeplőtelen Fogantatás dogmája*, Bp., Vigília, 2007, 25–44.

chorus fratrum (ifjak kórusa). A párbeszéddek szereplői az *Expositio*ban: Mária (leggyakoribb megnevezései „Maria virgo” vagy „Dei genitrix”), Jézus (Iesus), az angyalok seregei (exercitus angelorum), Jézus előhírnökei (precursores domini Iesu), az Atyaisten (Pater), Salamon (Salomon), a Szentháromság (beatissima Trinitas). Az *Énekek éneke* cselekményének a magja Andreas Pannonius szerint: Mária kiválasztása a feladatra, hogy világra hozza a Megváltót. A Boldogságos Szűz, aki életét már jóval az angyali üdvözllet előtt Istennek szentelte, nem érti pontosan, hogy mit tervez vele az Úr. Elbizonytalanodik, először azt hiszi, hogy tisztasági fogadalmát kell feláldoznia a földi dolgok, azaz egy gyermek felnevelése miatt. Végül megtudja, hogy a Megváltó fog benne testet öltetni, s így már vállalja hivatását.

Az alábbi táblázat az *Énekek éneke* azon szakaszait foglalja össze, amelyeket Andreas Pannonius az angyalokkal hoz összefüggésbe.

Cant	<i>Cantica canticorum</i>	<i>Expositio</i>
3, 6	Quae est ista quae ascendit per desertum sicut virgula fumi ex aromatibus murræ et turis et universi pulveris pigmentarii?	3.6.1.
3, 7-8	En lectulum Salomonis sexaginta fortes ambiunt ex fortissimis Israhel, omnes tenentes gladios et ad bella doctissimi, uniuscuiusque ensis super femur suum propter timores nocturnos.	3.7–8.1-8.
5, 8	Adiuro vos filiae Hierusalem si inveneritis dilectum meum ut nuntietis ei, quia amore langueo.	5.8.2.
6, 11	Nescivi anima mea conturbavit me propter quadrigas Aminadab.	6.11.1-3.

Mielőtt alaposan megvizsgálánánk az *Expositio* angyalokra vonatkozó részeit, foglaljuk össze ismereteinket róluk a katolikus dogmatika alapján!

Wolfgang Beinert katolikus dogmatikai lexikona szerint az angyalok olyan lények, amelyek számos ó- és újszövetségi szöveg tanúsága szerint az Istentől kiszabott feladatok közvetítésében, főként üzeneteinek átadásában játszanak szerepet, Isten teremtményei,⁶ szellemi lények,⁷ azaz nem rendelkeznek testtel, csupán lelkek. Helyük a létrendben Isten és az ember között van,⁸ osztályrészük az örök Isten színéről színre való látása. Sajátos feladatuk a hírnökfunkció mellett Isten imádása. Számuk megszámlálhatatlan, erre utal *Dániel könyvének* 7, 10 verse: „Tűzfolyó eredt belőle és folyt tovább. Ezerszer ezren szolgáltak

⁶ Vö. Kol 1, 16.

⁷ Alexandre GANOCZY, *Angyalok = A katolikus dogmatika lexikona*, szerk. Wolfgang BEINERT, ford. GÁSPÁR Csaba László et al., Bp., Vigília, 2004, 41–43.

⁸ Vö. Zsid 1, 4.

neki, és tízezerszer tízezren álltak előtte. Ítéletet tartottak, és felnyitották a könyveket.”⁹

A középkori teológiai irodalom angyalokkal kapcsolatos szövegeire nagy hatással volt az 5. század végi Dionüsziosz Areopagitész angyaltana, melyet *A mennyei hierarchiáról* című értekezésében fejtett ki részletesen.¹⁰ A mű központi gondolata az angyalok hierarchikus rendszere, amelyen keresztül az Istenhez legközelebb elhelyezkedő három rend Isten kinyilatkoztatásait, a titkairól megszerzett tudást először az alattuk álló, középső csoport angyalainak adja át, majd ezt a középső rendek továbbítják a legalsó rendek tagjainak. Mindhárom csoport három-három rendet tartalmaz, így összesen kilenc angyali rendet különböztethetünk meg.¹¹ A tizenöt fejezetből álló értekezés elsősorban a *Biblia* alapján kívánja összefoglalni mindazt az ismeretet, amelyet az angyalokról tudunk. Az angyali rendek bemutatása mellett kitér az ’angyal’ kifejezés és a rendek elnevezéseinek magyarázatára, az angyalok számára, valamint összegyűjti mindazokat a tárgyakat, jelenségeket, attribútumokat, antropomorf és zoomorf megjelenítéseket, amelyek által az angyalok a korlátozott emberi elme számára leírhatók. Az angyalok bemutatásánál Dionüsziosz elsősorban a szünkatabaszisz teológiai módszerével él.¹² A szünkatabaszisz az isteni alkalmazkodás gondolata: Isten, akinek lényé teljes egészében felfoghatatlan az emberi értelem számára, alkalmazkodik a tökéletlen emberi elméhez, s magát szimbólumokban mutatja meg. Esetünkben pedig az angyalok világról nyilatkoztat ki ismereteket a szünkatabaszisz elvével:

Hiszen egészen természetes, hogy a kinyilatkoztatás költői, szent képekben szólt az alaktalan szellemekről, mert tekintetbe vette – mint már említettük – szellemünk adottságait, és gondoskodott arról, hogy felemelése neki megfelelő, természetére szabott legyen; eszerint alakította a fölemelkedésünkre szolgáló szent írásokat.¹³

⁹ A dolgozatban szereplő bibliai részleteknél a következő fordítást használtam: *Biblia, ószövetségi és újszövetségi Szentírás*, Bp., Szent István Társulat, 1987⁵.

¹⁰ PSZEUDO-DIONÜSZIOSZ Areopagitész, *A mennyei hierarchiáról*, ford. ERDŐ Péter = *Az isteni és az emberi természetéről: görög egyházatyák*, Bp., Atlantisz, 1994, II, 213–258.

¹¹ *Uo.*, 227–241.

¹² HANULA Gergely, *Biblikus exegézis Chrysostomos János evangéliumához írt homíliáiban*, Debreceni Egyetem, 2008, (doktori disszertáció), 90–93. <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/108731/2/Dolgozat%202-Hanula.pdf> (Az utolsó letöltés dátuma: 2013. 08. 31.).

¹³ Vö. PSZEUDO-DIONÜSZIOSZ, *i. m.*, 215.

Dionüsziosz teológiájának meghatározó eleme *A mennyei hierarchiáról* című értekezésben is fontos szerepet játszó kétirányú mozgás, amely által Isten és teremtményei egyre közelebb kerülhetnek egymáshoz. Azaz: Isten felől tapasztalható egy lefelé ereszkedő mozgás, amit úgy lehet elképzelni, hogy Isten a kinyilatkoztatásait nem közvetlenül az egyes embereknek tárja fel, hanem a hozzá legközelebb álló angyaloknak nyilatkoztatja ki, akik azokat az angyalok alacsonyabb rendjeinek adják tovább, míg végül eljut a kiválasztott emberhez. Dionüsziosz elméletét számos bibliai példa támasztja alá, gondoljunk akár az angyali üdvözlés eseményeire vagy Jákob álmára,¹⁴ amelyekben a kiválasztottak nem közvetlenül Istennel találkoznak. A teremtmények részéről pedig egy, az Isten által irányított felfelé haladó lépcsőzetes mozgás figyelhető meg, melynek célja, hogy a teremtett világ létezői eggyé váljanak Teremtőjükkel. Ez az eggyéválási folyamat, görögül henószisz, három lépésben megy végbe: a megtisztítás, a megvilágosítás és a beteljesítés szintjén.¹⁵ A jelen tanulmányban az előbbi, leereszkedő mozgásnak szentelünk figyelmet, hiszen Andreas Pannonius kommentárjának angyalokról szóló részeiben ez visszatérő gondolat.

Az első, az angyalok hierarchiáját érintő szövegrészlet az *Énekek éneke* 3, 6 verséhez írt kommentárban szerepel. A bibliai vers így hangzik: „Ki az ott, aki a puszta felől erre tart, mint füstnek oszlopa? Mirhának és tömjének illata árad körülötte, és mindenféle különleges fűszeré.” Andreas Pannonius értelmezése szerint ezt a kérdést az angyalok alacsonyabb rendjei teszik fel Máriával kapcsolatban. A szerző a Pál apostolnak tulajdonított *Zsidókéhoz írt levélre* hivatkozva¹⁶ az angyalok szolgáló feladata kapcsán kifejti, hogy az angyalok nem egyformán részesülnek az isteni kinyilatkoztatásokban és misztériumokban, hanem az Istenhez közelebb elhelyezkedő rendeket vezeti be az Úr először egy-egy kinyilatkoztatás titkába, itt a megtestesülésébe. S ezek az angyalok lesznek azok, akik továbbítják a kinyilatkoztatás értelmét. Andreas Pannonius írásmagyarázatának értelmében a 'Ki az' (Quae est ista) kezdetű kérdést azok az angyalok teszik fel a hierarchiában felettük álló angyaloknak, akik nem ismerik még a megtestesülés misztériumát. Ki az a szűz, aki méltó volt arra, hogy a Megváltót hordozza méhében, és saját magából építse fel a testét?

¹⁴ Ter 28, 10–22.

¹⁵ Kurt RUH, *A nyugati misztika története, I: A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, ford. GÖRFÖL Tibor, Bp., Akadémiai, 2006, 62.

¹⁶ „Nemde ők mind szolgáló lelkek? Azok szolgálatára vannak küldve, akik majd öröklük az üdvösséget.” Zsid 1, 14.

A 'füstcsík' (virgula fumi) kifejezés a Szent Szűz kimagasló tulajdonságait dicséri. Érdekességként megjegyezhetjük, hogy Andreas Pannonius a birtokos szerkezet tagjairól külön-külön is beszél: Mária, miként a vessző egyenes, jó szándékú, karcsú a nagy szeretet miatt, hajlékony a kegyes együttérzés miatt, s szent cselekedetekben termékeny. A füsttel pedig azért azonosítható a Szűzanya, mert buzgón és könnyedén száll fölfelé, és miként a füst, elűzi az ördögöket.¹⁷ A 'mírhának és tömjénnek illatából' (ex aromatibus murræ et turis) kifejezés arra a hatalmas keserűségre és szenvedésre utal, amelyet Máriának Krisztus passiójakor kellett kiállnia.

Az *Énekek éneke*-vers magyarázataihoz a szerző egy általa Dionüsziosznak tulajdonított idézetet fűz:

Amiről Dionüsziosz *A mennyei hierarchiáról* című művében mondja: a felsőrendű angyaloknak kell mindig az alacsonyabb rendűek tanítóinak és vezetőinek lenniük, hogy elvezessék őket az isteni megvilágosodáshoz, beavatáshoz, részesedéshez és bevezetéshez, odaforduláshoz és megvilágításhoz minden érzékelés megismerése által.¹⁸

Az angyalok hierarchiája a kommentár egyéb pontjain is visszatér. Bár Andreas Pannonius a *Zsidókból írt levéle* az angyalok kapcsán csak egyszer hivatkozik, a levél fontos ismereteket nyújt az angyalok helyéről a teremtmények között: az első két fejezete Krisztus és az angyalok viszonyát tárgyalja. Csak egy jellegzetes részletet idézek: „Vajon melyik angyalnak mondta valaha: „A fiam vagy, ma szültelek?” Vagy: „Én atyja leszek, ő meg a fiam.” Ám amikor Elsőszülöttét bevezeti a világba, ezt mondja: „Imádja őt Isten minden angyala.”¹⁹ Tehát a Fiút mint isteni személyt az angyalok fölé rendelte az Atya, mindössze

¹⁷ „Sicut virgula fumi, id est instar fumi ad modum virge ascendentis. Pulchre autem dicitur virga, nam Virgo gloriosa instar virge fuit recta, bona intentione, gracilis nimia caritate, flexibilis pia compassione, fructuosa sancta operatione. Bene autem sicut virgula fumi, quia obedientia agilis et prompta, contemplatione sublimis et alta, paupertate levis et expedita. Fumus siquidem in motu habet agilitatem, in ascensu sublimitatem, in pondere levitatem.” ANDREAS PANNONIUS, *Expositio...*, i. m., 3.6.4.

¹⁸ „Unde Dionysius de celesti hierarchia: Oportuit superiores angelorum semper esse doctores et manufactores aliorum inferiorum, ut eos adducant ad divinam illuminationem, adductionem et communicationem et inductionem, conversionem et illuminationem per cognitionem in omne perceptionem.” ANDREAS PANNONIUS, *Expositio...*, i. m., 3.6.1. – a részlet eredetije nem Dionüsziosztól származik, hanem BARTHOLOMÆUS ANGLICUS, *De proprietatibus rerum*, lib. II. c 7.

¹⁹ *Zsid* 1, 5–6.

arra az időre került a létrendben az angyaloknál alacsonyabb helyre, míg emberi alakban a földön élt.

Az angyalokról szóló magyarázatok az *Énekek éneke* következő két verséhez (Én 3, 7–8) kapcsolódó kommentárban folytatódnak: „Nézzétek, Salamon fekhelye! Hatvan hős van körülötte, Izraelnek legjava. Mindnek kardja van és jártasak a harcban.” Maga a kommentárrészlet Mária mint istenszülő kiválasztásáról szól: a ’Salamon fekhelye’ (lectulum Salomonis) kifejezést Andreas Pannonius a tipológia értelmében Krisztus megtestesülésére vonatkoztatja, hiszen Krisztus Mária várandóssága hónapjaiban mintegy ágyban várakozott a világra-jövetelére. A ’hatvan hős’ (sexaginta fortes) az angyalok mennyei seregét jelenti, akik a megtestesüléskor Máriára vigyáztak, a hatvanas szám pedig megszámlálhatatlan sokaságukra utal. Az ’Izraelnek legjava’ (ex fortissimis Israhel) kifejezést a szerző azzal magyarázza, hogy az angyalok tökéletesebbek az embernél, tökéletes teremtmények, akik az Istent szemtől szemben láthatják, míg ez az embernek életében nem adatik meg. Andreas Pannonius hangsúlyozza az angyalok őrző szerepét:²⁰ minden embert fogantatása pillanatától a saját őrangyala (angelus proprius) őriz, Máriára pedig az angyalok teljes égi serege vigyázott foganása pillanatától kezdve terhessége alatt, Jézus megszületése után pedig mindkettőjüket őrizték minden órában, minden percben.

A ’mindnek kardja van’ (omnes tenentes gladios) kifejezés kapcsán a karthauzi szerző bemutatja mindazokat az emberi jellemzőket, testrészeket és tárgyakat, amelyekkel az emberi szem számára láthatatlan valóságot érzékeltetni lehet. A kommentár több pontján, így itt is megjelenik a már említett szünkatabaszisz, az isteni alkalmazkodás gondolata: ennek értelmében Isten, akinek lénye teljes egészében felfoghatatlan az emberi értelem számára, alkalmazkodik a tökéletlen emberi elméhez, és magát vagy angyalait szimbólumokban mutatja meg. Idézem Andreas Pannoniust:

Isten titkait, amelyeket a Szentírás tartalmaz, az emberi értelem és érzékelés teljesen nem képes felfogni. De a jóságos és kegyelmes alkotó Isten nagyon bölcsen úgy segítette meg az emberi hiányosságot, hogy – mivel azt, amilyen ő a saját lényegében, nem tudjuk megérteni a saját kifejezéseink szerint – magát a *Szentírás*-ban rejtje el. Ennek következtében a *Szentírás* emberi testrészeket és szenvedéseket tulajdonít neki. Azt akarta, hogy méltatlan dolgokat mondjunk róla, hogy a saját dolgaihoz a miein-

²⁰ NAGY András, *Kis angyaltan*, [Bp.], Liget Könyvek, 2003, 134.

ken keresztül vezessen el. Leszállt hozzánk, hogy felemelkedjünk az ő megismeréséhez.²¹

Ugyanígy az angyalok esetében is a láthatatlan mennybeli jelenségeket látható dolgokkal lehet megnevezni, ilyen például a hosszú haj, amely a rendezett, letisztult gondolatoknak a jelképe; a fülek, amelyek az isteni megvilágosodások megértését jelölik; az orr, mellyel a tiszta és tisztátalan között tudnak különbséget tenni. Szájuk, nyelvük, foguk van az isteni titkok kinyilatkoztatására; kezekkel, karokkal ábrázolják őket, melyekkel az emberek gyengeségeit támogatják; a lábak és a szárnyak az evilági gondolatoktól való mentességüket és Isten felé törekvésüket szimbolizálják. A szárny az egyik legismertebb angyali attribútumok egyike. Ezékiel próféta látomásában többször is határozottan kijelenti, hogy az általa látott keruboknak négy szárnya volt. A keresztény angyalábrázolások csak a 4. századtól jelenítenek meg szárnyas angyalokat, akkortól viszont világhódító körútra indulnak az angyalszárnyak.²²

Ezek után Andreas Pannonius az angyalok ruházatát és tárgyi attribútumait is felsorolja, mindet magyarázattal egybekötve: vörös ruházatot viselnek az isteni tudás és szeretet jeleként, aranszínű övük erényeiket jelöli, vesszőt vagy jogart tartanak a kezükben, mivel az Isten után ők ítélnek meg minden helyes és helytelen dolgot. Lándzsát vagy kardot hordanak a démonok ellen, mérleget,²³ mérőónt és egyéb mérőeszközöket tartanak, melyekkel az alájuk rendelték megtérését segítik; íróeszközeik az egyes emberek jó és rossz cselekedeteinek feljegyzésére utalnak; hangszereikkel a jó cselekedetekre buzdítanak. A zene és az angyalok összekapcsolása a világmindenség rendjét átszövő harmóniára is utal.²⁴

²¹ „Nec arcana Dei, que in divinis continentur scripturis, ingenio humano ac sensibus propriis possunt comprehendere ad plenum. Verum benignus et misericors opifex Deus tam clementer humane consuluit infirmitati, ut – quia sicut est in propria substantia, non possumus cognoscere nostre locutionis more – se ipsum nobis in scripturis divinis insinuat. Unde et membrorum nostrorum qualitatem habere inscribitur et passionum. Indigna de se dici voluit, quatenus ad sua per nostra nos traheret. Condescendit nobis, ut consurgamus ad ipsius cognitionem.” ANDREAS PANNONIUS, *Expositio...*, i. m., 1.1.2. – A szövegrészlet Andreas Pannonius által nem hivatkozott forrása: ALCUIN, *De fide sanctae et individuae Trinitatis*, lib. II. c. VI. (Quamvis humano more Scriptura de Deo loquatur, nihil tamen commutationis in Deo esse), PL 101, 27.

²² NAGY, i. m., 53.

²³ *Uo.*, 140.

²⁴ *Uo.*, 129–133.

Az angyalok ilyen módon történő perszonifikálása nem Andreas Pannonius leleménye: ő csupán ahhoz a hagyományhoz csatlakozik, amelyet Dionüsziosz teremtett. A terjedelmes kommentárrészlet tartalmilag nagyon közeli rokonságot mutat Dionüsziosz *Mennyei hierarchiájának* 15. fejezetével, meglepő azonban, hogy szó szerinti egyezéseket Dionüsziosz egyik középkori latin fordításával²⁵ sem lehet felfedezni benne. Ekkor merült fel a gondolat, hogy az angyalokról szóló szövegrészletek forrása talán közvetlenül nem is Dionüsziosz. Bene Sándor hívta fel a figyelmet egy 13. századi ferences szerző, Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum* című enciklopédiájára,²⁶ melyet Andreas Pannonius a királytükreiben több alkalommal is hosszan, hivatkozás nélkül idéz.²⁷ Átnézve a *De proprietatibus rerum* tartalomjegyzékét, feltűnt, hogy az enciklopédia egész második könyve az angyalok jellegzetességeit tárgyalja. Miután fellapoztam a második könyvet, világossá vált, hogy Andreas Pannonius angyalokról szóló tanítását szó szerint Bartholomaeus Anglicustól vette, tekintélyként azonban Dionüsziosz nevét tüntette fel kommentárjában. Az *Énekek éneke* 3, 7–8 versének magyarázataiban szó szerint, bővítések és kihagyások nélkül átveszi a *De proprietatibus rerum* II. könyvének 3. (Quomodo angeli in effigie corporali depinguntur?) és 4. fejezetét (Quomodo angeli describantur?).

Andreas Pannonius kreativitása ugyanis nem az önálló szövegalkotásban, hanem az invenciózus szerkesztésben nyilvánul meg. Kommentárja megírásához feltehetően rendszeres előtanulmányokat végzett, felkészültségét mutatja a következetesen végigvitt gondolatmenet, amelybe jó pár egyházi szerzőtől származó vendégszöveget beépít olykor hivatkozással, illetve sok esetben hivatkozás nélkül. Andreas Pannonius újítása az *Énekek éneke*hez kommentárt író nagy elődökhöz képest a jelen témát illetően abban áll, hogy az *Énekek éneke* 3. énekének 6., 7. és 8. versét összefüggésbe hozta az angyalokkal. Mintái: Rupert, deutzi apát,²⁸ vagy a *Glossa ordinaria*²⁹ *Énekek éneke*hez írt része, illetve a Nagy

²⁵ Vö. *Dionysiaca I–II: Recueil donnant l'ensemble des traductions latines des ouvrages attribués au Denys de l'Aréopage*, ed. Philippe CHEVALLIER, Brügge–Paris, Desclée de Brouwer, 1937–1950.

²⁶ Bartholomaeus tanulmányozásához az alábbi kiadást használtam: BARTHOLOMAEUS ANGLICUS, *De proprietatibus rerum*, Coloniae, per Johannem Koelhoff de Lubeck, 1483.

²⁷ BENE Sándor, *Andreas Pannonius lélekfelfogásának forrásaiboz: Bartholomaeus Anglicus: De proprietatibus rerum = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Bp., Mondat, 2013, 49–76.

²⁸ *Ruperti Tuitiensis Commentaria in Canticum canticorum*, ed. Hrabanus HAACKE O. S. B., Turnholti, Brepols, 1974 (Corpus Christianorum: Continuatio Mediaevalis, 26).

Szent Gergely neve alatt hagyományozódott, valójában Robertus de Tumbalena³⁰ 11. századi bencés szerzetes által írt népszerű *Énekek éneke*-kommentár nem az angyalokkal interpretálja a fent említett verseket, legfeljebb prédikátorokról, prófétákról vagy a zsidó nép pátriárkáiról beszélnek.

Az *Énekek éneke* 5, 8 verséhez („Jeruzsálem leányai, kérlek benneteket, hogyha rátaláltok az én szerelmemre [...] Mít mondjatok neki? Hogy a szerelembe belebetegedtem.”) kapcsolódó kommentárrészletben úgy magyarázza Andreas Pannonius a bibliai verset, hogy a Szűzanya már epedve várja (quia amore languo) a megtestesülést, s az Istennek erről a misztériumáról minél többet szeretne tudni akár látomás, akár tanulmányok, akár kinyilatkoztatások által. A részlet megszólítottjai (‘Jeruzsálem leányai’) jelenthetik a szentek közösségét, illetve az angyalokat, akiknek a természetéről a kommentárnak ezen a helyén egy értékes összefoglalót találunk. Itt sem tesz hozzá szerzőnk a hivatalos tanokhoz, viszont a kommentár részleteiből fokozatosan kibontakoznak előttünk Andreas Pannonius angyalokról szerzett ismeretei. Az angyalok természetéről gondolkodva elmondja, hogy nincs testük, valamiféle tűz, vagy halhatatlan lélek van bennük, feladatuk az Úr szolgálata, megszámlálhatatlanok, az emberek szűkös és alacsony számához képest rengetegen vannak, az égi Jeruzsálem lakói. Az angyalok kapcsán említést tesz a bukott angyalokról – Andreas Pannonius elnevezésével „demones” – akik felfuvalkodottságuk miatt fordultak el az Istentől. Jellemzőjük, hogy mindenben az ellenkezőjét akarják, mint az Isten angyalai. A kommentárnak ebben a részében összefoglaló jelleggel említi Dionüsziosz véleményét a *A mennyei hierarchiáról* alapján. Visszatér a már leírt gondolat: az inkarnáció misztériumába az alacsonyabb rendű angyalokat az Úrhoz legközelebb álló angyalok avatják be.³¹

Az utolsó, angyalokkal részletesen foglalkozó kommentárrészlet az *Énekek éneke* 6, 11 verséhez („És ekkor – hogy hogyan, nem tudom – a lelkem beülte-

²⁹ *Glossa ordinaria in Canticum canticorum*, ed. Mary DOVE, Turnholte, Brepols, 1997 (Corpus Christianorum: Continuatio Mediaevalis, 170/22).

³⁰ ROBERTUS DE TUMBALENA, *Super Cantica canticorum expositio* (PL 79, 471–548).

³¹ „Sed quantum ad mysterium incarnationis, quamvis nam, ut iam disseruimus, dominice in generali omnibus sanctis angelis revelatum fuerit a sue beatitudinis principio, quia hoc est quoddam generale principium, ad quod omnia officia eorum ordinantur. Omnes nam sunt administratorii spiritus, ut ait apostolus. Sed quantum ad speciales condiciones eiusdem dominice incarnationis non omnes a principio edocti sunt, immo secundum sententiam Dionysii etiam quidam superiores angeli postea didicerunt. [...] Cupiebant siquidem sancti angeli informari seu a superioribus ordinibus seu ab ipso Christo, quem super omnes angelorum ordines ascendere intuebantur.” ANDREAS PANNONIUS, *Expositio...*, i. m., 5.8.2.

tett nemes népemnek hintájába.”³²) kapcsolódik.³³ A részletet Mária mondja, a jelentése Andreas Pannonius interpretációja szerint: ’nem tudtam’ (nescivi) – Mária nem tudta, hogy az Isten Fia őt választotta anyjának, s azt akarja, hogy általa testesüljön meg. A ’zavarba hozott’ (conturbavit) ige az angyali üdvözlét jelenetére utal, amikor is Mária meglepődik és értetlenül áll Gábrriel arkangyal megjelenésekor. Az angyali jelenések más esetekben is válhatnak ki megdöbbenést vagy félelmet, erre Andreas Pannonius Dániel prófétát,³⁴ illetve a *Jelenések könyvét*³⁵ hozza példának.

A szöveg szó szerinti átvétel a *De proprietatibus rerum* II. könyvének 5. fejezetéből (Qualiter angeli comparantur rebus materialibus?), amely *A mennyei hierarchiáról* 15. fejezete alapján az emberi elme számára felfoghatatlan angyalokat, angyali rendeket mutatja be a szünkatabaszisz fogalmának a segítségével, azaz olyan hasonlatokat, metaforákat, külső- és belső tulajdonságokat rendel hozzájuk a *Szentírás* alapján, amelyeken keresztül az emberi elme valamiféle fogalmat alkothat róluk. Az Andreas Pannonius által idézett részlet az angyalokat folyókkal, kocsikkal és tüzes kerekekkel azonosítja, a hivatkozott forrásra Bartholomaeus Anglicus helyett Dionüsziosz *Mennyei hierarchiája*.³⁶ A quadriga kifejezés négykerekű kocsit jelöl, amely Andreas Pannonius szerint azért azonosítható az angyalokkal, mert ők hordozták és vezették a választott népet.

³² „Nescivi anima mea conturbavit me propter quadrigas Aminadab.” Cant. 6, 11. A magyar fordítás kevésbé adja vissza az Andreas Pannonius által használt *Vulgata* latin szövegét.

³³ „Dionysius in capitulo ultimo Celestis hierarchie refert: Inspiciendum est, quod celestes illos spiritus et fluvios esse dictos et rotas et currus propter eorum operationem, dicuntur enim currus sive quadrige, in quo multa copulata deseruntur, quia sancti angeli grata societate et iucunditate pariter et sanctitate sunt copulati consilii consensu et in divina extolluntur et alios sibi subiectos regunt et virtute sua portant. Rote etiam dicuntur, quia sicut rota in se revolvitur et circa idem centrum semper movetur, sic sancti angeli circa divinam maiestatem quasi circa intelligibile centrum contemplando circummoventur, quia eorum desiderium est inextinguibile, et quod desideratur, est incomprehensibile. Ideo etiam curribus et rotis igneis comparantur, quia ad subditos descendunt ipsos illuminando, et iterum redeunt ipsos per contemplationem ad superiora reducendo.” ANDREAS PANNONIUS, *Expositio...*, i. m., 6.11.1.

³⁴ „S lám, egy emberre emlékeztető alak megérintette ajkamat. Erre már én is ki tudtam nyitni a számat, hogy szóljak. Így szóltam ahhoz, aki előttem állt: »Uram, amikor meglátalak, inaim elernyedtek, s nem maradt bennem semmi erő. Hogyan is bírni ki uramnak szolgálja, hogy beszéljen az én urammal? Hiszen reszketek, minden erőm elhagyott, még az éltető lehelet is kiszállt belőlem.«” Dán 10, 16–17.

³⁵ „Amikor megpillantottam, mint egy halott a lába elé rogytam, de megérintett jobbával, és megszólított: »Ne félj! Én vagyok az első és az utolsó és az élő.«” Jel 1, 17.

³⁶ Vö. PSZEUDO-DIONÜSZIOSZ, i. m., 15, 9, 257–258.

Aminadab, aki Jézus távoli őse, és szerepel Jézus nemzetségtáblázatában,³⁷ Jézus megfelelője. A kocsik mellett az angyalok azonosíthatóak folyókkal és kerekkel a tevékenységük alapján. A kocsik arra a szent közösségre utalnak, amely összefűzi őket, s amely által más nekik alárendeltek vezetnek. A kerék pedig folyamatosan a saját középpontja körül forog, így az angyalok is mindig az Isten mint középpont körül helyezkednek el. Tüzes kerékhez pedig azért hasonlíthatóak, mert megvilágosítják a náluk alacsonyabb rendűeket.

Dionüsziosz, illetve Bartholomaeus Anglicus jellemzéseit sokat meríthettek Ezekiel próféta könyvének első fejezetéből, ahol a látomásában megjelenő égi lényeket részletesen bemutatja. Szó esik arról a nagy fényességről és tűzről, amely körülvette az általa látott négy mennyei élőlényt. Szokatlan kinézetüket négy-négy arc, négy-négy szárny, megszámlálhatatlanul sok szem, valamint fejenként egy kerék teszi még bizarrabbá.

Andreas Pannonius angyaltana a keresztény angelológia sok elemét magában foglalja, vannak azonban olyan részterületek is, amelyekről nem tesz említést a karthauzi szerző. Ennek oka feltehetően abban kereshető, hogy nem törekedett az angyalok teljes igényű bemutatására, mindössze azokra a tulajdonságaikra tért ki, amelyeket kommentárjához szervesen tudott kapcsolni. Így kimaradt az angyalok kilenc rendjének részletes bemutatása, kimaradt a négy arkangyal nevének magyarázata, valamint az angyalok zoomorf ábrázolásai.

Az angyalokkal kapcsolatos szövegrészek forrásai:

Expositio super Cantica canticorum, 3.6.1. – Andreas Pannonius hivatkozása: Dionüsziosz, *De caelesti hierarchia*, 4, 3. (A forrás valójában Bartholomaeus Anglicus, *De proprietatibus rerum*, lib. II. c. 7.)

Expositio super Cantica canticorum, 3.7–8.3. – Dionüsziosz, *De caelesti hierarchia*, 14.

Expositio super Cantica canticorum, 3.7–8.5-6. – Bartholomaeus Anglicus, *De proprietatibus rerum*, lib. II. c. 3–4.

Expositio super Cantica canticorum, 5.8.1. – Dionüsziosz, *De caelesti hierarchia*

Expositio super Cantica canticorum, 6.11.1. – Andreas Pannonius hivatkozása: Dionüsziosz, *De caelesti hierarchia*, 15. (A forrás valójában Bartholomaeus Anglicus, *De proprietatibus rerum*, lib. II. c. 5.)

Andreas Pannonius az angyalokkal kapcsolatban három helyen használja fel Bartholomaeus Anglicust, de egy esetben sem hivatkozik rá. A ferences szerzetes személyéről azért érdemes szólni, mert enciklopédiájából terjedelmes ven-

³⁷ Mt 1, 4; Lk 3, 33.

dégszövegek találhatóak Andreas Pannonius *Expositiójában* és királytükreiben, mindannyiszor hivatkozás nélkül.³⁸

Bartholomaeus Anglicus, amint a neve is mutatja, bizonyosan Angliából származott, fiatalon a ferences rendbe lépett, az 1220-as években a párizsi egyetem tanára, 1230-tól Magdeburgban tevékenykedett a ferences studium teológiai oktatójaként, volt a rend ausztriai és cseh tartományfőnöke, életét pedig Szászország tartományfőnökeként fejezte be. Enciklopédiája feltehetően 1230 és 1250 között keletkezett, célja, hogy összefoglalja a teremtett világban felfedezhető, Istenre vonatkoztatható jeleket. A mű tizenkilenc könyvre tagolódik és három nagy tematikus egységre osztható: az első három könyv az Isten, az angyalok és a lélek tulajdonságait tárgyalja, a negyediktől a hetedik könyvig terjedő szakasz az ember jellegzetességeit mutatja be, majd az utolsó, legnagyobb egység, a nyolcadiktól a tizenkilencedik könyvig terjedő rész a teremtett világ elemeivel foglalkozik.

Az angyalokról szóló második könyv fő forrása Dionüsziosz *Mennyei hierarchiája* valamint Damaszkuszi Szent János (?-753) főműve, *A tudás forrása*, melyben angyaltanát Dionüsziosz alapján fejtette ki. A húsz fejezetből álló könyv az alábbi témaköröket tárgyalja: az angyal szó jelentése; az angyal fogalma Damaszkuszi Szent János szerint; az angyalok testi ábrázolása; az angyalok tárgyakhoz és természeti jelenségekhez való hasonlítása; az angyalok három rendjéről és feladataikról; a bukott angyalokról.

Andreas Pannonius angyaltana, melyet Krisztus megtestesülése kapcsán fejt ki, a következő kérdéseket veti fel: Magyarországról származó egyházi szerzőként van-e valami kapcsolata a Kárpát-medence íróinak hasonló témájú műveivel? Temesvári Pelbárt *Pomerium de sanctis* című sermogyűjteményének Mihály arkangyalról szóló prédikációit Laczkó Eszter³⁹ dolgozta fel, tanulmányában részletesen bemutatja Pelbárt angyalokról szóló tanítását, amely nagymértékben egyezik Andreas Pannonius felfogásával, bár Pelbárt forrása nem Bartholomaeus Anglicus volt. A számos hasonlóság azzal magyarázható, hogy az angyaltan a dogmatika olyan kis szelete, amelyet a *Biblia* vonatkozó helyein kívül néhány tekintély tanítása határozott meg, így országoktól és szerzetesrendektől függetlenül nem mutatkoztak nagy eltérések az angyalokról szóló teológiai munkákban. További kutatás tárgyát jelenti Andreas Pannonius és a

³⁸ Vö. BENE, *i. m.*

³⁹ LACZKÓ Eszter, „*Angelus*” – *Temesvári Pelbárt angyalokról szóló prédikációinak párbuzamos helyei* http://sermones.elte.hu/?az=314tan_plaus_eszter, az utolsó letöltés dátuma: 2013. 12. 13.

ferences rend kapcsolata, hiszen jelzésértékű, hogy egy ferences író enciklopédiáját használta fel az angyalokról szóló vélekedéseinek kifejtéséhez. Ugyanígy ferences forráson alapszik Andreas Pannonius *Énekek éneke*-kommentárjának a Szeplőtelen Fogantatás tanáról szóló kifejezetten terjedelmes, a kommentár kereteit szétfeszítő részlete, ahol oldalakat idéz hivatkozás nélkül a 13. és a 14. század fordulóján tevékenykedő szintén ferences Petrus Aureolus *Tractatus de immaculata conceptione beatae Mariae Virginis* című értekezéséből.

Befejezésül pedig vizsgáljunk meg még egy vendégszöveget, amelyet szintén hamis hivatkozással használ fel Andreas Pannonius: az *Expositiō*ban két alkalommal is Dionüsziosznak tulajdonít egy olyan részletet, amely a Szűzanyának az isteni és az emberi szféra közötti közvetítő szerepével kapcsolatos. Az eredeti, Aquinói Szent Tamás *Scriptum super Sententiis* című művéből származó részlet⁴⁰ a szentek közvetítő szerepéről szól az isteni szféra és a halandók között (Utrum debeamus sanctos orare ad interpellandum pro nobis), ezt úgy alakítja át Andreas Pannonius a saját mondanivalójának megfelelően, hogy a szentek helyett Szűz Mária közvetítő szerepét hangsúlyozza, a hierarchiában az angyalok fölé helyezve őt. Ahhoz, hogy Mária helyét közvetlenül az Isten alatt jelölhesse ki, felhasználja a Nagyboldogasszony napi zsolozsma jól ismert versusát (Exaltata est sancta Dei Genitrix.) és reszponzóriumát (Super choro angelorum ad caelestia regna.). Andreas Pannonius egyéni leleményének tartjuk a „mennyei hierarchia átalakítását”, hiszen az általa követett források Jézus angyalokkal szembeni elsőbbségét igen, Mária elsőbbségét azonban nem tárgyalják.

⁴⁰ THOMAS DE AQUINO, *Super Sententiis*, lib. 4. d. 45. q. 3. a. 2. co. (<http://www.corpus-thomisticum.org/snp4045.html>, az utolsó letöltés dátuma: 2013. 12. 08.)

Expositio 1.5.2.

Nulle tamen datur gratia, nisi per ipsam Virginem. Non enim est gratie datrix, sed imperatrix. Ita enim ordo divinus est institutus in rebus, sicut eximius doctor Dionysius ait, ut per media ultima reducantur in Deum. Unde cum gloriosa Dei Genitrix sit super choros angelorum exaltata, et sit propinquissima Deo, hoc divine legis ordo requirit, ut qui nos manentes in corpore, peregrinamur a Domino, in eum per medium beatissime Virginis reducamur, et per ipsam ad nos gratia derivetur

Expositio 1.9.14.

Quia uti sanctus et doctorum eximius Hieronymus in sermone de assumptione eiusdem Virginis definit, nemini datur gratia, nisi meritis intervenientibus eiusdem Virginis benedictae. Ita enim ordo est divinitus institutus in rebus, ut Dionysius de caelesti hierarchia inquit, ut per media ultima reducantur in Deum. Cum autem gloriosa Dei Genitrix sit super choros angelorum exaltata, et propinquissima sit Christo, propheta attestante: Astitit – inquit – regina a dextris tuis, hoc divinus ordo requirit, ut nos, qui manentes in corpore, peregrinamur a Domino, per medium ipsius in Deum reducamur, et per eam in nobis gratia influat divina.

Super sent. lib. 4. d. 45.
q. 3. a. 2. co.

Respondeo dicendum, quod iste ordo est divinitus institutus in rebus, secundum Dionysium, ut per media ultima reducantur in Deum. Unde cum sancti qui sunt in patria, sint Deo propinquissimi, hoc divinae legis ordo requirit, ut nos qui manentes in corpore peregrinamur a domino, in eum per sanctos medios reducamur; quod quidem contingit, dum per eos divina bonitas suum effectum diffundit.

|| BITSKEY ISTVÁN

|| *Menny és pokol Pázmány prédikációiban*

Pázmány önálló prédikációt szentelt mindkét témának. Az előbbit *A mennyei boldogságról*, az utóbbit *A pokolnak örök kínnyárul* címmel szerepeltette gyűjteményes kötetében. Legcélszerűbb lenne mindkét beszédet – a konstruktivista irodalomelmélet jegyében – teljes terjedelmében idézni,¹ mert mindkettő mintaszerű retorikával szerkesztett szöveg, amelyben minden egyes részletnek megvan a maga funkciója. Ha bármely részletét kiemeljük, idézzük, máris szubjektív módon járunk el, hangsúlyokat helyezünk át, az eredeti szerzői intenciót módosítjuk, vagy legalábbis árnyaljuk. Ennek tudatában is vállalnunk kell azonban a négyszáz évvel ezelőtt keletkezett szövegek elsődleges kontextusának felvázolását, s így a kommentár/interpretáció szokásos eljárását kell követnünk, megkísérelvén megmutatni a két szöveg logikáját, jelentés-tartalmát, nyelvi értékeit. Ennek megfelelően kérdéseink: milyen retorikai eljárásokat és szövegszervező alakzatokat mozgósított Pázmány a katolikus teológia e két alapvető képzetének érzékeltetésére? Milyen forrásokat használt ehhez? Milyen nyelvi szintet és milyen kommunikációs pozíciót képviselnek a túlvilágot ábrázoló beszédek?

Előbb a pokolról szóló prédikációt vizsgálva, a beszéd szerkezetének szigorú rendje tűnik szembe; első olvasásra is látható, hogy a szöveg felépítése a jezsuita barokk retorikák előírt normáit követi. Ezekről mind magyar, mind nemzetközi vonatkozásban bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, itt most csak arra utalunk, hogy egyfelől a tridenti zsinati rendelkezések, másfelől az antik retorikai tradíciót krisztianizáló retorikai stúdiumok határozták meg azt a közeget, amelyben Pázmány prédikációi keletkeztek. Ebben a kontextusban mind a pokol, mind a mennyei boldogság bemutatása preferált témakör volt, ennek jellegzetes példája Lépes Bálintnak olasz eredetűre visszavezethető két

* Jelen tanulmány elkészítését a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840. számú pályázata támogatta.

¹ „Jede Interpretation verkürzt, entschärft, domestiziert. Die einzig textadäquate Interpretation ist das vollständige Zitat.” Bernd SCHEFFER, *Interpretation und Lebensroman: Zu einer konstruktivistischen Literaturtheorie*, Frankfurt am Main, 1992, 271. Idézi RÁKAI Orsolya, *A második olvasat (A „szakmai olvasás” paradoxonai)*, Helikon, 2008/1, 10.

műve.² A túlvilági dimenziók ábrázolását a Szent Ignác-i electio módszerének egyre terjedő irodalmi felhasználása még inkább kiemelt funkcióhoz juttatta. A hívők választás elé állítása (sőt kényszerítése) a korábbi középkori túlvilág-ábrázolásokhoz képest új módszereket kívánt meg, a hitszónokokat új kihívások elé állította, így ennek fényében célszerű vizsgálnunk Pázmány ilyen tárgyú beszédeit is.

A pünkösd után XXI. vasárnapi prédikáció *Máté evangéliumának* szavaival (Mt 18, 23) indul, majd a narráció már az első mondatával sokat ígér, mely szerint az Isten „rettenetes ítéletinek világos tüköre vagy a mai evangéliumban.”³ Az urától haladékat nyerő, viszont az adásával szemben mégis kegyetlenül eljáró és ezért pokolra ítélt szolga példája hivatott megmutatni, hogy Isten „a bűnöket örök kárhozat kínjával ostromozza.”

A rövid bevezetést követi a Pázmány prédikációszerkesztésében mindig kiemelt funkciót betöltő propositio, amely pontosan kijelöli a téma tárgyalandó részleteit, s előrevetíti a beszéd egész logikai felépítését. Jelen esetben ez a következő: elsőként magát a helyet, azaz a poklot mint „undok és rút tömlőcöt” jellemzi, ezt követi a pokol hóhérainak, az ördögöknek a leírása, majd harmadik egységként az ott elszenvedett kínok részletezése, végül pedig a szenvedések örökkévalóságának ecsetelésére kerül sor. Négy egységre tagolódik tehát a prédikáció, ebben a szerkesztésben nem nehéz felismerni a fokozás (gradatio) logikáját, az amplifikációs eljárást, a pokolbeli szenvedés mind gyötrelmesebb aspektusainak felsorakoztatását. A propozícióban megjelölt argumentumok rendszeres kifejtése ismét kisebb egységekre tagolódik.

A szöveg első egységként bemutatott pokol mint hely – bibliai idézetek egész sorával illusztrálva – „a föld fenekén vagy”, jelzői pedig: mély, setét, szoros, rekkenő és bűdös. A „föld gyomrában van”, ahol „a temérdek bűdös kénkő füstí elfed minden világosságot”, és ahol „a gonoszak kévébe kötöttenek és úgy vettetnek tűzbe.” A vezérmotívumot *Izaiás könyve* (főként: Iz 24, 22) és a hozzá kapcsolódó *Máté evangéliuma*-béli locusok jelentik. A végítélet eljövételét és a bűnös világ pusztulását jövendőlköző prófétai szavak közismert nyelvi ereje különösen is alkalmasnak bizonyult a pokolábrázolásra. Az Izaiás apoka-

² RMNy 1119 és RMNy 1146. Ezekről bővebben BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz „seicento” stílus = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp. MTA Irodalomtudományi Intézete – Balassi, 1994, 334–343.

³ Ezúttal nem a szokásos összkiadásból idézzük Pázmány szavait, hanem a legújabb, javított szövegű és a mai helyesíráshoz alkalmazott kiadásból: PÁZMÁNY Péter, *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITAY Emil, Bp., PPKE, 2010 (Pázmány Péter Válogatott Művei, 1), 326. (A továbbiakban röviden: *PPVP*).

lipszisének is nevezett részlet Júdea vétkes városainak bűnhődését elbeszélve bőszégesen kínálta a nyelvi fordulatokat a szenvedések és gyötrelmek ecsetelésére. A beszéd a továbbiakban is túlnyomórészt bibliai citátumokra épül, igazodva a prédikatori szereptudathoz, mely szerint az ige hirdetője Isten szócsöve, szavaival mediátora, sáfára.⁴

A második rész az „Isten hóhérit” veszi sorra, akik a kárhozottak kínjait még magának a helynek a borzalmaihoz képest is fokozzák. Első renden ilyenek az ördögök, akik „fogokat agyargatván, rettenetes tekintetekkel ijegetik a gonoszakat.” Növeli a gyötrelmet, hogy az ördögök tömegesen vannak jelen, és vég nélküli az általuk okozott kín. Ezek közül is legnagyobb a velük való szoros együttlét kényszere. És itt már nem elégszik meg Pázmány a *Biblia* szavaival, hanem Vergilius *Aeneis*-ét idézve adja elő Mezentius történetét:

[...] híres kegyetlennek tartották a régi bölcsök Mezentiumot azért, hogy amely embert szörnyű kínokkal akart ölni, egy holttesthez kötöztette úgy, hogy kezét kezével, száját szájával, szemét szemével illetté, mindaddig, míg a holttest bűdös sennyedéke és rothadásból nevelt férgei az eleven testet megrohasztanák, megdöglelnék és elfogyatnák.⁵

De – teszi hozzá – még ez a holttestekkel történő „együvérekesztés” is semmi „ahhoz képest, hogy a kárhozottak örökké az ördögök között lesznek.” Pázmány *Aeneis*-citéuma szinte szó szerinti magyarítás, a modern fordítás szinte csak az időmérték révén tér el tőle:

Holtakkal kötözött ő élő testeket össze,
kézhez téve a kéz és archoz rakva az arcot,
így kínozza, amíg folyt alvadt vérük az élön,
és öldöste a szánandókat lassu halállal.⁶

Az etruszok zsarnok királyának, Mezentiusnak ez a tette történetírói toposznak számít. Már Arisztotelész a *Protreptikos*-ban említést tesz az elítélteknek

⁴ Urs HERZOG, *Geistliche Wohredenheit: Die katholische Barockpredigt*, München, Beck, 1991, 148 skk.; KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 56 skk.

⁵ PPVP, 329.

⁶ *Aeneis*, VIII, 484–487. VERGILIUS, *Aeneis*, ford. KARTAL Zsuzsa, Bp., Eötvös József Könyvkiadó, 1995 (Eötvös Klasszikusok, 2), 134. Eredetiben: „mortua quin etiam iungebat corpora vivis / componeus manibusque manus atque oribus ora / tormenti genus, et sanie taboque fluentis / complexu in misero longa sic morte necabat.”

halotti tetemhez kötözéséről, majd Cicero a *Hortensius sive de Philosophia* című dialógusában szól az embertelen szokásról. A modern ókortudományban bőséges szakirodalom foglalkozik Mezentius mitológiai történetével és a hozzá kapcsolt szörnyetettel, magyar részről Bollók János és Kopeczky Rita tanulmányai ezzel részletesen foglalkoztak.⁷ Korántsem véletlen, hogy Pázmány Vergiliusból vett idézettel színesíti pokolábrázolását, mivel Kolozsvárott a jezsuita iskola humaniora klassziséban a tananyaghoz tartozott az *Aeneis*,⁸ így ezt behatóan kellett ismernie, másutt is utal rá. Ördögábrázolása teljességgel mentes azonban a német Teufel-Literatur hatásától, inkább csak az általában vett gonoszság megtestesítőiként láttatja őket.

Az ördögökön kívül a pokol lakóinak további csoportja, a többi kárhozottak jelenléte fokozza a gyötrelmeket. Tőlük csak „káromlást, átkozódást, szitkot, ordítást, fogcsikorgatást” hallhat a szenvedő, részvétnek itt nyoma sincs, sőt az egyes családtagok és egykori földi bűntársak átkozzák legjobban egymást. Ez az egész bekezdés Pázmány leleménye, egyetlen *Máté*-hivatkozása mindössze egy bibliai sorra vonatkozik. De mindennél – ismét csak fokozva a hatást – még „nehezebb és kínosabb gyöttrője a kárhozott embernek önne magá” – fűzi hozzá az elmondottakhoz. Az önvád és lelkiismeretfurdalás ugyanis érvelése szerint minden szenvedésen túltesz, és minden kint megsokszoroz.

És még csak ez után következik a harmadik argumentációs egység: ebben kerül sor az egyes kínok részletezésére. Előbb mitológiai párhuzamok sorának szán a szerző argumentatív funkciót. Eszerint az ember csontját rágó háromfejű Cerberus, a Titius szívét tépő sasok, a kígyóhajjú Fúriák okozta kínok, Tantalus csillapíthatatlan szomjúsága és Sisifus izzadtsága „ábrázza” a pokol gyötrelmeit. A kínokat megszemélyesítő mitológiai figurák, szörnyek és állatok metaforikus jelzései a hallgatóság műveltebb rétegeiben válhattak ki rezonanciát, ez egyben a bibliai és az antik műveltséganyag interferenciáját is példázza. De ezeknek hierarchiáját is hangsúlyozza Pázmány, amikor hozzátesszi: „De a Szentírás világosban szól a dologról [...]”⁹

⁷ BOLLÓK János, *Die Figur des Mezentius in Vergils Aeneis*, Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Bd. 67, 1985, 234–237; KOPECZKY Rita, *Mezentius alakja az Aeneisben = Tanulmányok Ritoók Zsigmond betevendik születésnapja tiszteletére*, szerk. HERMANN István, Bp., Egyetemi Széchenyi Kör, 1999, 43–84, főként a 73–76. sz. jegyzetei (mindkettő további szakirodalommal). – A külföldi szakirodalomból vö. Paul F. BURKE Jr, *The Role of Mezentius in the Aeneid*, *Classical Journal*, 1974, 202–204.

⁸ ŐRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, 1970, 24.

⁹ PVP, 332.

Ezt követően újabb részletezés (partitio, divisio) következik, mivel „aki miáltal vétett, abban kínoztatik.” Az „érzékenységek” szerinti felsorolásban jelöletlenül ugyan, de a sorok mögött a loyolai exercitia hatását érzékelhetőnek, sőt szembetűnőnek látjuk. Eszerint kerül sor az öt érzékszerv – a látás, hallás, ízlelés, szaglás és tapintás – terén elkövetett vétkek büntetésének részletezésére. A szem „sírással, pokol füstinek csipásításával szünetlen teljes”, a fül csupán fogcsikorgatást hall, „az illatozás teli léssen [...] útálatos szagokkal”, a kóstolás csak keserű üröm, epe, áspiskígyó mérge lesz, az „illetés” vétkeseinek büntetése pedig: „tetétül fogva talpig fájalmakkal teli léssen az egész test, szemfájás, fogfájás, szűfogás, kólika, köszvény, aréna és egyéb mindenféle kínok lésszenek” a kárhozottakon. Az enumeratio és gradatio különböző formáit vonultatja fel ez a szövegrészlet, de mindig logikus és követhető rendben vezetve a gondolatot.

Az az érv sem marad ki Pázmány fejtegetéséből, amely szerint csak igen kevés ember üdvözülhet, a többség aligha kerülheti el a poklot. Ennek bizonyítására többek között egy neves jezsuita szerző művéből idéz: „Jerónimus” (Hieronymus) Platus, azaz Girolamo Piatti (1545–1591) vaskos, sokszor kiadott és lefordított könyvéhez fordul, amely az üdvözültek helyzetéről szól *De bono status religiosi libri tres* címmel. Ennek kölni, 1620-as kiadása meg is volt a pozsonyi kollégiumi könyvtárban.¹⁰ Claudio Aquaviva rendi generális titkárnak ez a könyve rendkívül népszerű volt, egymás után jelentek meg angol, német, francia, holland lengyel és cseh fordításai.¹¹ A hivatkozott helyen az olasz szerző valóban arról beszél, hogy egy látomás szerint az Isten ítélőszéke előtt megjelent hatvanezer lélekből csupán három jutott a purgatóriumba, a többi kárhozatra ítéltetett. Pázmány szó szerint veszi át a történetet, a különbség csak annyi, hogy ő nem purgatóriumról, hanem három üdvözültről szól.¹²

Szembetűnő ebben a részletben, hogy a pragmatikus alakzatoknak is széles skálája áll az argumentáció szolgálatában. Számos kérdéssel fordul a hallgatósághoz, egyben meg is szólítva őket. Csak mutatóban néhány példa: „Vagyon-e,

¹⁰ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, I: Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*, s. a. r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1), 117.

¹¹ Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*, VI, Bruxelles–Paris, 1895, 692–696.

¹² „[...] sexaginta animarum millia, quae in omnibus mundi partibus fidelium et infidelium variis casibus excesserant ex hac vita, atque ex his tres tantum addictas purgatorio, reliquas omnes ad ignem aeternum damnatas, [...]” Hieronymus PLATUS, *De bono status religiosi libri III*, Coloniae, 1620, 47. Első kiadása: Róma, 1590.

úgy-mond, közületek, aki együtt lakhassék az emésztő tűzzel? Bízik-e valaki magához, hogy elszenvedheti az örök égetést?”¹³ Valamivel lejjebb: „Minémű nagy vakság tehát, hogy a pokol tüzére vakmerőjül rohanunk akármilyen rosszságért?”¹⁴

Gyakoriak a felkiáltások is: „Oh átkozott gyönyörűség, melyért ily nagy kínokkal fizetnek! Oh temérdek vakság! Oh oktalan gondolatlanság!”¹⁵ Lényegében ezek a confirmatio és confutatio kettősségét is magukba foglalják, a bűnhődés szükségszerűségének megerősítése után a kérdésekre csak tagadó válasz érkezik a befogadók részéről.

Végül a negyedik szövegegység témája az örökkévalóság. A korai barokk kornak ez a közismert és gyakran ecsetelt topikus témája állandó szókinccset vonzott; a Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonított *Dialógus* terminológiája is hasonló. Erről végül is Pázmány összegző megállapítása így szól: „Nincs emberi elme, mely megfoghassa, nincsenek szók, melyekkel kimondhassuk, mit tévesen az, hogy örökké kínoztatnak pokolban a gonoszak [...]”¹⁶

A beszéd végén nem is lehet más hátra, mint az intelem (admonitio) és a könyörgés ajánlása, mert csupán a földi élet erkölcsössége vezethet el a pokoltól, s viheti az embert az üdvösségre, a mennyek országába.

Ez utóbbiról egy másik önálló prédikáció szól, a pünkösöd utáni II. vasárnap-i beszéd. Ennek felépítése, retorikája, kifejtési módszere sokban hasonlít az előbbihez, természetesen minden fordított előjellel, az üdvözültek boldog állapotának elbeszélésével szerepel benne. Itt még erősebb az a vezérszólam, hogy emberi ésszel és szavakkal nem lehet méltán kifejezni, milyen a mennyei boldogság, mert az – a prédikáció első mondata szerint – „oly felséges dücsőség, oly gyönyörűséges öröm, hogy azt senki, az egy Istennél egyéb, gondolatjával meg nem foghatja.” Ugyanis nincsenek „az emberi nyelvnek szavai, melyek a mennyei boldogságot voltaképpen magyarázhatják.”¹⁷ Később Arisztotelészre hivatkozva mondja, hogy „az isteni felséghez képest olyan a mi értelmünk, mint a bagoly szeme a verőfényhez”.¹⁸ Mint tudjuk, a barokk kori katolikus prédikációkban gyakori a nyelv teherbíró képességének kritikája, a nyelvi kifejező készség elégtelenségének hangoztatása a transzcendentális fogalmak magya-

¹³ *PPVP*, 334.

¹⁴ *Uo.*, 335.

¹⁵ *Uo.*, 334.

¹⁶ *Uo.*, 336.

¹⁷ *Uo.*, 246.

¹⁸ *Uo.*, 255.

rázatában, miként arról a német szakirodalom, majd Kecskeméti Gábor és utóbb Tasi Réka meggyőzően, sok példa alapján értekezett.¹⁹ És természetesen itt is az történik, amit a kora újkori egyházi szónoklat sajátos kommunikációs helyzete eredményezett: ha ez meg is haladja az emberi szó erejét, mégiscsak beszélni kell a kimondhatatlanról, mégiscsak érzékeltetni kell valamiképp az üdvözültek túlvilági jutalmát, a mennyek országának mérhetetlen szépségét. Idézésre érdemes az a mondat, amellyel Pázmány ezt a feloldhatatlan ellentmondást áthidalja. Szerinte: „Mindazáltal, hogy rész szerént és árnyékokban ezt a nagy jót ismernők és ennek ismeretivel akaratumkat gerjesztenők kívánságára és keresésére, az Atya Isten bölcsessége sok különböző hasonlatosságokkal terjeszti lelki szemeink eleibe a mennyei boldogság méltóságát”.²⁰

A metódus tehát megvan: csakis „rész szerént”, „árnyékokban”, hasonlatokkal lehet érzékeltetni azt, amit még soha senki nem láthatott. Elsőként vendégséghez hasonlítja Pázmány a mennyei meghívást, az evangéliumi (Lk 14, 15–24) invitálást el nem fogadókról szól. További hasonlatok: a mennyei boldogság elrejtett kincs, drágagyöngy, menyegző, lakodalom, nagy vendégség, „melyben a gyönyörűségek bora söprű nélkül vagyon.” Ezt követi a földi vendégség pompás leírása, a befogadók vizuális befolyásolása a gyönyörködtetés (delectare) révén. A boldogság evilági képénél a mennyei csak szebb lehet, ennek érzékeltetése a cél. Ebből logikusan indítható a propozíció, amely a kifejtés három egységét jelöli meg: 1. a hely, a „nagy vacsora”, 2. az ottani társak, végül 3. a „gyönyörűséges áldomások” bemutatása. Magát a boldogság fogalmát Boëthius-idézet szolgáltatja: „a boldogság oly állapot, melyben minden jók sokasága tekéletesen egybekapcsolatik” (*De consolazione philosophiae*).²¹

A mennyország Isten városa, Regnum Dei, amelynek az univerzum minden látható ékessége, „szikrázó csillagokkal ragyogó” égi és földi szépsége csak külső képe, „pádimentuma”, azaz olyan szépségű hely, amelyet földi halandó el sem gondolhat. Ott hiányzik mindaz a rossz, ami a földi „siralomvölgy” tartozéka, de – teszi hozzá Pázmány – még ha lenne is evilági „gyönyörűségek Paradicsoma”, az is csak „árnyék a mennyország javaihoz képest”.²²

A hely bemutatását követi az abban lakók felsorolása. A legfőbb jó a Megváltó közvetlen közelsége és látása, őmellette „sokezer angyalok sűrűsége”

¹⁹ TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csonkai Könyvtár, 45), 219 skk.

²⁰ *PPVP*, 246.

²¹ *Uo.*, 248.

²² *Uo.*, 249.

található, továbbá – *Jób könyvére* hivatkozva – pátriárkák, próféták, apostolok, mártírok és „minden időben virágzott igazak” sorakoznak a mennyei hazában. A szenteknek hierarchiájuk van, miként a csillagok fénye sem egyforma, az ő érdemeik is különbözőek, de valamennyi egyaránt boldog, mert „mindnyájan egyek Istenben.”

Végül a harmadik szövegegység a mennyei lakosok „örvendetes vigasság”-ának (absolute gaudium) részleteit kívánja érzékeltetni. Ilyen az Isten „színe látása”, amelynek révén az üdvözültek hasonlók lesznek őhozzá. Ilyen továbbá az evilági testi gyarlóságoktól való megszabadulás, a szentek teste fényességes, romolhatatlan és fáradhatatlan. Az öt érzék mindegyike részese lesz a boldogságnak: a látás gyönyörűségekre irányul, a hallásnak kedve telik a „mennyei Allelujá”-ban, a szaglás „drága illatokkal legeltetődik”, az ízlés „mennyei mannával” teljes, a tapintás is szent és tiszta lesz. Mindez evidens módon ellentételezi a pokolról leírtakat, az érzékszervek tapasztalatainak leírása ott is és itt is a vizuális meggyőzés irányába hat, a megindítás (flectere, movere) szándékának retorikai eszköze. A beszéd végén már csak az marad hátra, hogy a mennyei boldogságnak is az örökkévalóságát hangoztassa, ezzel mintegy nyomatékosítva az elmondottakat.

Végül újabb pragmatikus alakzatok, kérdések és felkiáltások sorával szólítja meg a befogadó/értelmező közösséget, és ösztönzést ad a választásra: „Mit kell tehát cselekednünk, hogy örökké éljünk?” – kérdezi. Majd lejjebb: „Ah, keresztények, hol vagyon a mi okosságunk?”²³ A válasz az elmondottak után aligha lehet kétséges, a fiktív dialógus egyrészt a gondolatmenet élénkítését szolgálja, másrészt elhatárolásra készíti a befogadót, alternatívákat kínál nekik. De még ha kétséges lenne is a választásuk, két rövid tanúságot csatolt Pázmány a prédikáció végéhez. Az egyikben harcias álláspontot fogalmaz meg, mely szerint – Augustinusra hivatkozva mondja – szabad a hitetleneket az Anyaszentegyházba „büntetéssel kényszeríteni”. A másik tanúság visszakapcsol az evangéliumhoz: amiként a vendégségbe szóló meghívást sem illik visszautasítani, ugyanúgy vétek megtagadni az isteni invitálást a mennyek országába. Az evangéliumi hivatalosok „majorért, ökrökért, egy asszonyemberért” hagyták figyelmen kívül a meghívást, ilyenfajta világi és múlandó javakért pedig bolondság és esztelenség feláldozni a mennyei boldogságot. A meggyőzés sikere érdekében állítja még az eddigiéknél is élesebben egymással szembe a két lehetőséget.

²³ *Uo.*, 250.

Ha mármost befejezésképpen feltesszük a kérdést, hogy a docere–delectare–flectere ősrégi retorikai hármas követelményből melyik élvez elsőbbséget Pázmány túlvilágot értelmező beszédeiben, csak azt mondhatjuk, hogy mindhárom jelen van bennük.²⁴ Pázmány ezekkel a szövegekkel tanít, mert elbeszéli, leírja, érzékelteti a túlvilág két pólusának helyét, állapotát, lakóit, s az ott tapasztalható érzelmeket, gyötrelmeket, illetve örömeiket. Elbeszéli mindezeket annyira, amennyire a saját belátása szerint is kifejezhetetlen transzcendentális képzet mégis szavakba önthető, hasonlatosságokba foglalható, „rész szerint és árnyékokban” egyáltalán megmutatható. Ennél a beszéd hasznosságát (utilitas) szolgáló igénynél azonban erőteljesebben van jelen a másik két követelmény. A gyönyörködtető funkciónak az elokvens részletek (pl. az égbolt vagy a vendégség leírása, de akár a pokolbéli szenvedések elősorolása is) tesznek eleget, de az egész szöveg elrendezése (dispositio) is ebbe az irányba hat, az áttekinthető szerkesztésmód, a logikus tagolás követhetővé, élvezhetővé teszi a tartalmat. Végül, de korántsem utolsó sorban a megindítást a választás sugalmazása, a pragmatikus alakzatok gyakori beiktatása, a hallgatóság többszöri megszólítása szolgálja. Leginkább a *genus deliberativum* körébe sorolhatók tehát ezek a prédikációk. Mindkettőnek döntő mértékben forrása és szókincsének alakítója a *Biblia*, de helyenként antik szerzőktől és egyházatyáktól származó idézeteket, mitológiai motívumokat is bevon szövegének argumentációs alakzatai közé a szerző. Magyar nyelven ennél gazdagabb szókincssel és árnyaltabb retorikával a katolikus megújulás évszázadában aligha írta le bárki is a túlvilágképzeteket.

²⁴ KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóállás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika, Tanulmányok), 367.

BOGÁR JUDIT

*Pokol, purgatórium és mennyország a Dőri és a Vépi
énekeskönyv népénekeiben**

A katolikus egyházban a 17. század végére általános szokássá vált anyanyelvű népénekek éneklése a templomban, a liturgia vagy népi ájtatosságok keretében. A század második felében több nyomtatott énekeskönyvet is kiadtak (*Cantus catholici*, Lőcse, 1651; Szelepcsényi Györgynek ajánlott, javított és bővített kiadás, Nagyszombat, 1675, majd 1703, 1738, 1792; Szegedi Ferenc Lénárt-féle átdolgozás, Kassa, 1674; Illyés István, *Zsoltári énekek* és *Halottas énekek*, Nagyszombat, 1693, majd 1721, 1749, 1781, 1793; Náray György, *Lyra coelestis*, Nagyszombat, 1695; Erdélyben Kájoni János *Cantionale Catholicum*, Csík, 1676), ezt követően azonban a 18. század végéig nem jelent meg új énekeskönyv, csak a korábbiak változatlan vagy némiképp átdolgozott kiadásai. Az egyházi életnek a török kiűzését követő újjászerveződése, fellendülése igényelte az anyanyelvű énekeket, így a nyomtatott énekeskönyvek szövegei kéziratos másolatokban is terjedtek, egyes kántorok pedig különböző forrásokból válogatva, a helyi hagyományt is felhasználva, saját maguk és kollégáik által szerzett énekeket is felvéve állítottak össze nemcsak szövegeket, hanem olykor kottát, orgonakiséretet is tartalmazó kéziratos énekeskönyveket, kántorkönyveket saját használatra.¹ Ezen eltérő színvonalú gyűjtemények közül két kiemelkedőt vegyünk most szemügyre: a *Vépi* és a *Dőri énekeskönyvet*.

A *Vépi énekeskönyv* vagy *kántorkönyv*² nagy részét a Szombathely melletti Vép falu kántortanítója, Mesterházi Miklós írta össze 1731-ben (a kötet 146. lapjára jegyezte fel a nevét és a dátumot: „Anno Domini 1731. die 23 9bri Nicalaus

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ SAS Ágnes, *Egyházi énekeskönyvek = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, II, Bp., Balassi, 2004, 300; BOGÁR Judit, *Egyházi énekeskönyvek (16–17. század) = Magyar művelődéstörténeti lexikon, i. m.*, XIII, 2012, 355–356; PAPP Géza, *Kántorkönyv = Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, I, Bp., Szent István Társulat, 2001, 136–137; *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002², 430–432 (1047. sz.).

² Lelőhelye: Berzsenyi Dániel Könyvtár, Szombathely, Savariensia Hb. 1058; mikrofilm: MTAK 2663/V. – A továbbiakban: *Vépi ék*.

Mesterhazi, Ludi Rector Vépiensis.”), de később még mások is írtak bele szövegeket és dallamokat. Az énekgyűjtemény az elején csonka, a 29. számozott oldallal kezdődik, a hiányzó levelek közül azonban több megtalálható hátrébb, hibás helyre bekötve. Az utolsó számozott oldal a 363. A szöveget helyenként egyszerű tollrajzok, iniciálék kísérik. Az énekek rendje az egyházi év menetét követi, találhatók benne szentekről és megholtakról szóló, valamint miseénekek is. Kb. 420 éneket tartalmaz, ebből mintegy 100 korábbi kiadványokból (pl. *Cantus catholici* 1674, 1675; Kájoni *Cantionaléja*, Náray *Lyra coelestise*) ismert darab. Holl Béla vizsgálatai szerint párhuzamokat mutat tucatnyi kéziratos énekeskönyvvel, többek közt a *Dőrivel* is. A más forrásból nem ismert énekek egy része valószínűleg jóval korábbi, néhányról pedig elképzelhető, hogy Mesterhazi maga szerezte. A 64. oldalon található akrosztichon (Stephanus Szabó) Szigeti Kilián szerint a közeli Vát (Vép filiális községe) iskolamesterének, Szabó Istvánnak szerzőségére és a kántortanítók együttműködésére utal, az ének azonban az akrosztichonnal együtt már Kájoninál is megtalálható.³ Erdélyi Zsuzsanna szerint, aki kedvencének⁴ nevezi a *Vépi énekeskönyvet*, „mind tematikai, mind irodalomtörténeti szempontból nézve egyik leggazdagabb adattárunk”.⁵

A kötetben nem szólnak külön énekek a pokolról, purgatóriumról vagy mennyországról, de egy-egy kép, kifejezés, mondat sokszor megjeleníti e túlvilági helyszíneket. Leggyakrabban a menny szerepel: a mennyei udvarban, a magas mennyekben, mennyégben nagy az öröm, az örvendezés, Isten dicsősége fénylik, az angyalok énekelnek.⁶ Ott lakozik Jézus, a mennyei király, az an-

³ PAPP Géza, *Vépi énekeskönyv = Magyar katolikus lexikon, i. m., XIV, 2009, 960*; SZIGETI Kilián, *A szombathelyi egyházmegye egyházi zenéjének története = A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*, szerk. TÓTH Imre, főszerk. SILL Ferenc, Szombathely, 1977, 393–395; *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1992, 242, 542–543; *Vépi Kántorkönyv*, http://www.vasidigitkonyvtar.hu:8080/web/guest/4/-/wiki/Main/Vépi_Kántorkönyv [2013. 12. 15.].

⁴ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Megint a népi kéziratosok!*, Vigilia, 2000, 54.

⁵ ERDÉLYI Zsuzsanna, „...Emlékezzél sz: Istvanro...”, Kortárs, 2001/1, 1.

⁶ Pl. *Vépi ék.*, 29 [1]: az ének eleje hiányzik; 90–91 [74–75]: „Im az magas menybül jövök...”; 122–123 [106–107]: „Oh Egeknek finyessige...”; 165 [151]: „Urad mene menyben, finyes fölhöiben...”; 210 [197]: „Üdvözlégý ó Manna, éghi maioránna...”; 242 [227]: „Sz: Simon Sz: Iudás két szép éghö Lámpás...”; 248 [233]: „Mennyei nagy Udvar Magas menyországban...” stb. – Az énekekből betűhíven idézek, címek hiányában az incipitekre hivatkozva. Mivel az eredeti lapszámozás gyakran nem látszik, az utólag, ceruzával beírt lapszámokat is megadom szögletes zárójelben. A kötetben a versszakok nincsenek sorokra tagolva, ezért én sem tördelem őket.

gyali seregek koronás királya az Atya jobbján, és ott lakozik az angyalok királynéja, a mennyország gubernátora, Mária is dicsőségben, onnan küld segítséget, hogy mi is megláthassuk a szenteket.⁷ Mária a „Paradicsomban, örök Boldogságban, Szépen ki nyílt Rusa”,⁸ akinek közbenjárására „Mennyországban, szenteknek lakodalmabon, Isten lakta hazbon, fölső hailikabon” juthatunk.⁹ Semmi nem lehet fényesebb, sem kedvesebb, mint a mennyei szép paradicsom, ahol nem árthat fullánkja a mérges kígyónak, sem a tiltott fának, ránk bízott almának nagy keserősége.¹⁰ „Oh Angyali szép zöngisek, Oh Mennyei szép seregek, mikor fogadtok oda bé engemet, hogy Istenemnek szerelmesemnek, láthossam szénét áldhossam nevit, édes Iesusomnak” – szól egy úrnapi ének strófája.¹¹ Hasonló, misztika felé hajló képeket máskor is találunk, például: „Hogy edgyüt élhessünk, edgyüt nyájoskodván, en Iegyesem, Paradicsom kertben, Mennyei örömben, az Finyes mennyországban”.¹² Ezt az örök boldogságot, a mennyei kincses tárházat nyerik el a hívők, ha szívükben Jézus lakik, aki a mennybe kalauz kodgya őket.¹³ Bár a tűz inkább a pokol vagy purgatórium jellemzője, a mennyei tűz képe is előfordul Krisztus születése kapcsán: „Megielent menyeyi tűz, mellet hozott tiszta szüz”¹⁴ – ebben a képben talán a rímnek is szerepe van amellet, hogy a tűz az *Ószövetségben* az isteni kinyilatkoztatás jele (pl. égő csipkebokor, tűzoszlop a pusztában), az *Újszövetségben* a Szentléleké, a nagyszombat éjszakai tűzszentelés pedig a Krisztus által elhozott világhosszág, a feltámadás jelképe.¹⁵

A mennyországgal nem azonos, de sokban hasonlít hozzá a paradicsom, az édenkert, ahová Isten az embert helyezte teremtésekor, és ahonnt az kiűzetett a bűnbeesés után. (A paradicsom szót a mennyre és az édenkertre is használják az énekek.) A *Vépi énekeskönyv* egyik darabja gyönyörűség kertjének nevezi a

⁷ *Uo.*, [25–26]: „Tündöklő hainali cséllág, kégyelemmel finló világ...”; [26]: „Oh te kegyes szép szüz Maria, mely finyes vágy Kristus Anya...”; 300 [279–280]: „Maria Magyarok nagy Patronájo...” stb.

⁸ *Uo.*, 269 [250]: „Nagy Isten Kedviben, Sion teteiben langadozo szent szüz...”.

⁹ *Uo.*, 267–268 [248–249]: „Szüzeknek szép szüz viragio, Magyar Ország patronaio...”.

¹⁰ *Uo.*, 323 [303]: „Soha már fényesseb, soha már kedvesseb...”.

¹¹ *Uo.*, 188 [175]: „Jesus szentsig szeretőiö, badgyat lelkek enyhítőiö...”.

¹² *Uo.*, 226 [216–217]: „Aldgyad szám Iegyessed, aldony meg ne szünnyél...”.

¹³ *Uo.*, 359 [339]: „Aldgy meg minket Atya Isten...”; „Megváltoja ez világnak, Uram, hozzád folamoknak...”.

¹⁴ *Uo.*, 84 [68]: „Megielent menyeyi tűz, mellet hozott tiszta szüz...”.

¹⁵ REUSS Gabriella, *Tűz = Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi, 2005³, 492.

paradicsomot¹⁶ (az éden szó jelentése gyönyörűség, boldogság), egy másikban a sorsát panaszoló Ádám idézi fel az éden képét: „Oh, te szép Paradicsom, *Isten* alkutmannya, Oh gyönyörűsüges kert, világ Palotája, Oh rigi szallasom, oh kedves lakásom benned volt vigátságom, szép gyönyörű mulatásom”. Ádámot egy angyal vigasztalja a megváltás ígéréssel, aki eztán örömmel várja a halált, bár tudja, hogy lelke nem jut egyből a mennybe, a sötét limbusban kell megvárnia Jézus kereszthalálát.¹⁷

A limbus, a pokol tornáca, ahol a Krisztus előtt élt és meghalt igazak várták a megváltást, mert addig nem juthattak be a mennyországba, máshol is előfordul a kötetben. Érdekes, hogy nemcsak húsvéti énekekben örvendeznek az atyák kiszabadulásuknak, de egy karácsonyiban is, Krisztus születésekor: „Limbus nagy zengve énekel, kötele mast oldatik el, ez napott az Ur szerzette, Hogy menyország miénk lenne.”¹⁸ Erre egyébként más énekeskönyvek énekeiben is találni példákat, például az „Enekeljünk mindniaian vigh szoual s nagy örömmel” (*Pálfi Márton-énekeskönyv*; Kájoni, *Cantionale*) vagy a „Világ Teremtő születt; / Anyának Szüz neveztetett” (*Cantus catholici*, 1674) kezdetűben.¹⁹

A purgatórium viszonylag kevés énekekben szerepel, főleg halottiakban, de ezek több részletet is elárulnak róla. Az ide került hívő sír és kiált szüntelen, éjjel-nappal, keze-lába láncokkal van megkötözve, így ég sebes lángokban, nagy kínok közt. A tűz rút kegyetlensége elmondhatatlanul szörnyű szenvedést okoz, hozzá képest a földi kínszerek – vasfogakkal szaggatás, hóhérok általi kíntatás, lábak eltörése, olajban főzés vagy belek kiontása – mind semmi. Nincsen biztatás vagy könnyebbülés, csak a siránkozók zokogása hallatszik. Menekvést csak Isten kegyelme jelenthet, amelyért az élők is könyöröghetnek, pl. *Miatyánk* imádkozásával vagy e szavakkal: „Légy kegyelmes Szent Ur *Isten* az ki mult hiveken”.²⁰ Egy másik ének Szűz Mária közbenjárását kéri a purgatórium-

¹⁶ *Vépi ék.*, 37 [9]: „Gyönyörűségnek kertiben, Paradicsomnak heliben...”.

¹⁷ *Uo.*, 352 [332]: *Lamentatio Adami*.

¹⁸ *Uo.*, 86 [70]: „Világ valtoja születek, szüz altol nekünk adatek...”.

¹⁹ *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/A: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Szövegek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992, 15 (8. sz.), 146 (143. sz.).

²⁰ *Vépi ék.*, [21–22]. – Az ének szövegét érdemes teljes egészében idézni:

„Hallátok meg kérlek siro verseimet, és halgassatok meg kiáltásomat, sirok kiáltak szüntelen, éjjel nappal kimiletlen, vagyok nagy insigben.

Vagyok nagy kinokban, láncokkal kötözve, lábom kezem fogva, sebes lángbon vetve, sok bánatom és kinaim, ugy fizetem adosságim, oh ha ki fizetem.

Hogy ha az szévetek, mint kü keminy volna, avagy mint az atzél, ollan erős volna, Tudom értem meg lágynulna, segítségem hozzám volna, Purgatóriumban.

ban sebes tűz lángjában tisztuló és eközben iszonyú kínokban gyötrődő hívek számára.²¹ A tisztítótűz ilyen, a pokolbéli kínokra emlékeztető ábrázolása általános a középkortól kezdve, de nem az egyház hivatalos tanításán alapul. A tűz képe visszavezethető az *Első korintusi levélre*, amely az ítélet kapcsán beszél olyanokról, akik megmenekülnek, „de csak mintegy tűz által” (1Kor 3, 15), a túlvilági tisztulás lehetőségét tanító zsinatok határozataiban azonban tűzről nem esik szó, az ideigtartó büntetés és az elegettevő szenvedés természetéről semmi továbbit nem mondanak.²²

A pokolról hosszabb leírás nem szerepel az énekekben, de a jól ismert jelzők és képek többször előfordulnak: örök tűz ég nagy lánggal, igen nagy a bűz, nincs vége a kínoknak²³ – ennek alapja, hogy a *Jelenések könyve* szerint (Jel 14, 10) kénköves tűzben fognak gyötrődni a bűnösök. Az egyik éneken „Pokol mérge undok férgé” rágja az odakerülők szívét, az utolsó sor pedig Szűz Mária segítségért kéri az „agyarkodó sátány” ostroma ellen.²⁴ Hasonló képeket találunk nemcsak az egyházatyáknál vagy népies elképzelésekben, de Loyolai Szent Ignác *Lelkigyakorlataiban* is: „Lássam képzeletben az óriási tüzet és a lelkeket mintegy tűztestbe öltözve. [...] Halljam fülemmel a panaszkodásokat, jajveszkeléseket, kiáltásokat és káromlásokat Krisztus Urunk és minden szentje

Gondollatok tűznek, rút kegyetlenség, abban az lelkeknek, szörnyű szenvedés, mint vass fogokkal szaggatást, avagy világi nagy kínzást, mint árnyik ollan ez.

Hohérokul kintatnyi, lábokat töretnyi, olajban fűzetnyi, vagy bélit ki vetnyi, ez csak keves ideig tart, egy órát vagy kettőt várhat, ez is mint csak semmi.

Semmi nincs hasomlo, vagy ehez fogható, mert csak egy orais, sok ideig tartó, nem lehet ezt ki mondanyi, vagy irasbul magyaraznyi mit köll itt szenvednyi.

Itten nincs biztatás, az sok faldalmakban, avagy könnyebbülis, a sűrű kínokban, edgyik faldalom másikat, sok kinban siránkozokat, zogogván hallanyi.

Oh én szegin lélek, Iai mire jutottam, Oh világi hivság, mint meg nyomorodtam, Te vettél ra én szenvedek, Oh mely soka itt kesergek, értem jot tegyetek.

Oh mikor hallátok, tülem kiáltásim, szévetekben kérlek, Panaszolkodásim, én rulum emlékezzetek, érettem könyörögjete, hogy Isten, ki mentsen.

Nem kívánok sokat, csak az mit adhattok, Vagy egy Mi Atyánkat, lelke mért mondgyatok, értem szegint segicsetek, Az Istent engesztellétek, azzal segethetek.

El hagyom siralmas, sűrű kesergisim, szüntelen áradnak, azzal több faldalmim, Kérlek értem így mondgyatok, Légy kegyelmes Szent Ur Isten az ki mult híveken. Amen.”

²¹ *Uo.*, 255–256 [236–237]: „Kik hevültök purgatoriumban...”.

²² GÁL Ferenc, RUZSICZKY Éva, DIÓS István, *Tisztítótűz = Magyar katolikus lexikon*, i. m., XIII, 2008, 1004.

²³ *Vépi ék.*, 168–169 [154–155]: „Christus Menyben föl mine...”; 214–215 [201–202]: „Im elődben iöttem...”; 306 [286]: „Oh Maria szép virág, szévem ohait Te hozzád...”; 325 [305]: „Oh életem oh édes reminyem...” stb.

²⁴ *Uo.*, 303–305 [283–285]: „Mondgy naponként és óránként...”.

ellen. [...] Szagoljam szagló érzékemmel a füstöt, kénkövet, bűzt és szennyet és a rothadó anyagokat. [...] Ízleljek ízlésemmel keserű dolgokat, mint könnyeket, szomorúságot és ízleljem a lelkifurdalás férgét. [...] Tapintásommal érzékeljem, hogy azok a lángok miként érik el és égetik a lelkeket.”²⁵ A gyűjteményben húsvéti énekekben is gyakori a pokol emlegetése, de nem fenyegetően, mint máskor: Krisztus kereszthalálával és feltámadásával a sátánt megköttözi, a poklokat elpusztítja, „piros hainálban [...] fél kéle [...] mint oroszlány poklok kapuit rontván”.²⁶ Az ég és a föld öröme áll szemben a pokol riadalmával: „Fémlik az nap finyessiggel, zöng az égh nagy dicsirettel ez világ vigád örömmel, ordit pokol rettegissel”.²⁷ Az ordító pokol itt a sátán mint ordító oroszlán képét idézi fel, aki körüljár, és keresi, hogy kit nyeljen el (1Pét 5, 8), míg az előző idézetben az oroszlán Krisztus-szimbólumként szerepelt, aki legyőzi a poklot és a halált – az ordító oroszlán egyébként a holtak feltámasztásának jelképe is a keresztény művészetekben.²⁸ Más korabeli énekekben is találni példát e kettősségre: Krisztus egyrészt a „Pokol ellen lött oroszlán”,²⁹ másrészt „halála meg-győzte a Sátánt, / Fel-támadása Halált, ’s Oroszlánt”.³⁰

A másik vizsgált énekeskönyv a *Dőri* vagy *Dőri*.³¹ A szakirodalomban többnyire hosszú ő-vel szerepel, a névadó település azonban Dör, rövid ö-vel, így használja az énekeskönyvet részletesen ismertető Schram Ferenc is.³² A 213 levél terjedelmű (a számozás szerint 5 levél hiányzik) kötet összeállítójának nevét díszes címlapon olvashatjuk: „Ezen Könyvet írta-bé Kováts István Dőri Iskola Mester Pápista Kórusra való Szép Énekekkel És Némellyeknek Nótáit-is Kot-tával [...] 1763^{dik} Esztendőbe [...]”. A kézirat későbbi bejegyzések évszámait is tartalmazza. A 314 énekből 288-at Kováts írt le, a többi 26 két másik kéztől származik. A kötet első fele de tempore beosztású, ezt követően többek közt betlehemes, passiót, vesperást (ritka, hogy ilyen kis faluban vesperást énekelje-

²⁵ Loyolai Szent IGNÁC, *Lelkigyakorlatok*, kiad. SZABÓ Ferenc, Kecskemét, Korda, 2009, 88–89.

²⁶ *Vépi ék.*, 160 [146]: „Christust hálált meg győzé...”.

²⁷ *Uo.*, 159 [145]: „Fémlik az nap finyessiggel...”.

²⁸ DIÓS István, *Oroszlán = Magyar katolikus lexikon, i. m.*, X, 2005, 184–186.

²⁹ RMKT XVII/15/A, 294 (239/I. sz.): „CHRISTUSUNK FEL-TÁMADVÁN...” (*Cantus catholici*, 1674).

³⁰ RMKT XVII/15/A, 297 (241. sz.): „CHRISTUS FEL-TÁMADOTT Ö HALOTTAIBÓL...” (Kájoni, *Cantionalé*).

³¹ Lelőhelye: Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 10a E 29/1; mikrofilm: OSZK FM 1/2197. – A továbbiakban: *Dőri ék.*

³² SCHRAM Ferenc, *A Dőri-énekeskönyv*, Néprajzi Közlemények, 1957, 235–254.

nek, ráadásul magyarul) és szentekről szóló énekeket (jóval többet, mint a 17–18. századi énekeskönyvek általában) tartalmaz. Az énekek egy része megtalálható Kájoninál, a *Cantus catholici* különböző kiadásaiban, Balassi *Istenes énekeiben* vagy Amadé László *Buzgó szűnek énekes fobászkodási* című kötetében. Faludi Ferenc *A fesztülethez* című verse „Minden szemek sirjatok” kezdettel, az eredeti öt helyett tizenkét versszakkal szerepel a gyűjteményben.³³ Több ének akrosztichonjában szerepel Kováts István neve (ts-sel vagy cs-vel), ezek bizonyára az ő szerzeményei, de más nevek is kiolvashatók a versfőkből. Kováts az énekekhez nótajelzést vagy kottát, harmóniakíséretet ad, és képekkel, iniciálékkal (néhányuknak csak a helye látszik, de nem készült el) is díszíti gyűjteményét.

Az énekek szövegében gyakran előfordul a menny és a pokol, a purgatórium ritkábban, de részletes leírást nem nagyon találunk, inkább csak egy-egy jól ismert kifejezés idézi fel a képüket. Míg a menny és a pokol sokféle szövegben megjelenik, a purgatórium főleg a halotti énekekben szerepel: a megholtak lelkei a purgatórium tüzében szenvednek. „Sokan vannak ama büzben igen hosszu ideig, sokan laknak ama tűzben sok számu esztendeig”. Égnek, mint a szalma, rettentő csapásokat szenvednek, a földnek mélységében siratják bűneiket.³⁴ Ördögök tátják rájuk szájukat, tűrhetetlen fájdalmat éreznek.³⁵ A legérzékletesebb és legrészletesebb az „Oh jaj nekünk ez nagy füstben” kezdetű ének: a purgatórium iszonyú sötét tömlöc, kemény rekesz, ahol nagy a füst, és vak tűz lobog szörnyen. Az itt lévő lelkek sok esztendeje szenvednek, nincs egy szempillantásnyi ideig sem nyugovásuk, folyamatosan kíznatnak, égnek, sírás és jajgatás, iszonyú rikoltások és óhajtások hallatszanak mindenünnen. Rokonaikhoz kiáltanak, hogy jó útra térítsék őket, s imáik és jócselekedeteik, például a szegényeknek adott egy-két pénz által szabadulást szerezzenek a szenvedőknek, akik viszonzásképpen, ha a purgatóriumból kijutva a mennybe kerülnek, ott majd közbenjárnak az addigra a tisztító tűzbe kerülő hozzátartozóikért.³⁶

³³ *Dóri ék.*, 56v–57r [132–133]. – Az egyértelműség kedvéért szögletes zárójelben megadom az utólagos lapszámozást is.

³⁴ *Uo.*, 79r–v [175–176]: „Iőjtek irgalmas szivek: de nem holnap hanem ma...”

³⁵ *Uo.*, 77r–78r [171–173]: „Gyakor óhajtással tűzben síró Lelkek...”

³⁶ *Uo.*, 81v–82v [180–182]. Teljes szövege:

„Oh jaj nekünk ez nagy füstben, szernyen lobogó vak tűzben, iszonyu sötét tömlöczben, s-kemény rekeszben.

Sok esztendők már elfolytak, hogy bennünket idehozta, keserves jajra vetettek és rekesztettek.

Mellybe nem löltünk oly napra, mely lett volna mi hasznunkra, vagy szempillantásnyi jónkra, s-nyugovásunkra.

A purgatóriummal sok rokon vonást mutat a pokol, de fokozottak a szörnyűségek: ott is tűz ég, bűz van, keserű füst, ördögök kínozzák a lelkeket mindenféle kínozóeszközökkel.³⁷ A szörnyen lobogó vak tűz a 180. lapon a purgatóriumban ég, a 351.-en a pokolban. A fő különbség a szenvedések időtartamában van: a purgatóriumból ki lehet kerülni, a pokol örök tömlöc, örökké tartó kín.³⁸ A Szent Mihály arkangyalhoz szóló énekben maga Lucifer szenved el mindezeket: „Szörnyen lobogó pokoly vak tűzébe: Vergyed-le ugy mond: az örök tömlöczbe Kevély Luczipert és az ő társait kik szovam megvettik. [...] Sok fájdmakkal ott bünéért büzhödik, keserű füsttel s-tüzzel emésztődik, soha pokolbul ki nem botsáttatik örökké kinlodik.”³⁹ A poklot vetítik előre a végítélet eseményei: a hegyek és halmok összeolvadnak, a folyók kilépnek medrükéből, a fák a nagy hőség miatt elszáradnak, vérrel kevert kénköves eső hullik, a csillagok lezuhannak az égről, az „elementomok” mind meggyulladnak, és mint olvasztott szurok folynak végig a földön, a tengerek kiszáradnak, és puskaporként égve elmúlnak. A föld kihányja magából az elhunytak csontjait, a pokol kapui megnyílnak, és onnan is előjönnek a lelkek az

Hanem mindég tsak a kinzás, tűz miát égés, s-kiáltás, nem hallaték közöttünk más, tsak a jajgatás.

Ejjel-s-nappal sok sirástul, nem szününk meg jajgatástul, iszonyu rikoltásoktul, s-ohajtásoktul.

Kiáltyuk atyánk, s-anyánkat, fiainkat, s-leányinkat, régi kedves barátinkat rokonságinkat. Hogy segítségre jöjjenek, és kegyességre térjenek jó tétellel szabadulást nekünk nyerjenek. Egy két pénzt enyhéttésünkre, oszszanak a szegényekre, hogy jussunk hamar örömrre, s-a kívánt helyre.

Ah jöjjetek, ne késsetek, segítségre siessetek, nagy tűzünket enyhétsétek, s-Istent kérjétek.

Holy vattok kedves szüleink, szerelymetes szép magzatink, kellemetes jó barátink, és ismérőink.

Leg-alább ti segélyetek, ez inségbül kimentsetek, mirajtunk könyörüllyetek, ah! jót tegyetek. Mi-is ha ki szabadulunk, és menyországba béjutunk, érettetek esedeznyi el nem mulattyük.

Kivált ha e kinba juttok, szernyü képpen kinoztattok, hamaráb szabadullyatok s-menybe jussatok.

Oh JESVS Dávidnak Fia, légy tűzünknek meg-oltója, lelkünk menybe fogadója éltünk adója.

Te-is oh kegyelmes Anya Boldogságos szüz Mária, kérjed értünk sz. Fiadat küldgyön oltalmat.

Ti-is oh mennyei szentek, érettünk esedezzetek, hogy már örvendgyünk veletek, ugy légyen Amen.”

³⁷ *Uo.*, 85r–v [187–188]: „Szeretlek IESVS szivembül, nem szolgálj félelembül...”; 108v–109v [350–352]: „Kilencz kar Angyalát *Isten* hogy teremté...” (Szent Mihály Arkangyalhoz).

³⁸ *Uo.*, 109r [351].

³⁹ *Uo.*

utolsó ítéletre – szegyenükben legszívesebben a föld alá bújnanak, de már nincs föld –, majd az ítélőbíró visszakergeti őket az örökké tartó ördögi kínzások helyére, és soha nem ismerhetik meg a mennyei örömeket.⁴⁰

A mennyországgal kapcsolatban gyakoriak az Isten uralkodik a mennyben, magas mennyben/mennyégben, mennybe jussunk, végy föl mennybe, örök boldogság, mennyei dicsőség, mennyei fényesség, színelátás stb. kifejezések. A mennyei udvarban mindenki örvendezik és vigadozik, az angyalok énekelnek, Mária dicsőségesen ül Krisztus jobbján.⁴¹ Máriát az égbeli tanács választotta ki,⁴² mennybevitelkor pedig Jézus kincsének és minden kegyelmének osztogató sáfára lett a fénylő palotában, csillagos udvarban, tisztaság házában, s azóta a szűz virágtól, mennyei rózsától illatozik az ég.⁴³ Angyali kéztől pöndült citerák zöngenek a méz-édességű mennyországban, ahol nem lehet sem kegyetlen ellensége, sem semmi ínsége annak, aki Krisztusban bízva odakerül.⁴⁴ „Vigad Ábrahám a sz. Jámborokkal, Sára Aszony-is a sz. Aszonyokéál, vigan örvendez több szűz Virágokkal, és Máriákkal. // A sz. Királyok a Konfessorokkal, gyönyörűségben vannak a Krisztussal, minden szentekkel és a Martirokéál, és több boldogokkal.”⁴⁵

Az idézett énekek egy része megtalálható más 17–18. századi nyomtatott és kéziratos énekeskönyvekben is, néhány szöveg azonban csak itt fordul elő. A bennük szereplő pokol-, purgatórium- és mennyországgépek legtöbb eleme is jól ismert. Nyéki Vörös Mátyás verseinek vagy a *Cantus catholici Pokol*-énekének részletező bemutatásához képest az itteni pokol-ábrázolások meglehetősen vérszegények, nincs szó a pokol köreiről vagy bugyirairól, a különböző bűnökért járó büntetésfajtákról, és nem találkozunk éktelenül ronda és kegyetlen ördögökkel sem. A purgatóriumról, a purgatóriumbéli szenvedésekről ezzel szemben többet árulnak el a *Vépi és Dőri énekeskönyv* darabjai, mint például az RMKT XVII/15. kötetében szereplő énekek. Lukácsy Sándor szerint a régi magyar szerzők mennyországleírásai kevésbé érzékletesek, többnyire negatív festéssel élnek, vagyis azt sorolják fel, mi nem lesz a paradicsomban.⁴⁶ Erre is

⁴⁰ *Uo.*, 71r–72v [159–162]: „Kartsu elménk felött...”.

⁴¹ *Uo.*, 62v–63v [142–144]: „Hárman vannak menybe...”; 122r–v [257–258]: „Isten Udvarának Szentek Városának...”.

⁴² *Uo.*, 10v–11v [40–42]: „Mikor Máriához az Isten Angyala...”.

⁴³ *Uo.*, 122r–v [257–258]: „Isten Udvarának Szentek Városának...”.

⁴⁴ *Uo.*, 110r–v [233–234]: „Angyali kéztül pöndült Czitherának zöngése...”.

⁴⁵ *Uo.*, 160r–v [333–334]: „Nagy gyönyörűség az Urat követni...”.

⁴⁶ LUKÁCSY Sándor, *Pokol és menny a régi magyar irodalomban*, Vigília, 1998, 601.

találhatunk példát az énekekben, azonban többször beszélnek arról, hogy mi vár az üdvözült hívőkre a mennyben. Összességében jóval többet emlegetik a mennyországot, a túlvilági boldogságot, mint a kárhozatot, és ez érthető is annak fényében, hogy ezek az énekek a templomban, a szent liturgia részeként hangzottak el, amelynek célja Isten dicsőítése és a hívő nép megszentelése, az égi liturgia előkészítése és tükrözése.⁴⁷

⁴⁷ DIÓS István, *Liturgia = Magyar katolikus lexikon, i. m.*, VII, 2002, 897.

BRETZ ANNAMÁRIA

Kompiláció a Szent Hiláriusban

Bod Péter mennyországja

Hargittay Emilnek, utólag, szeretettel

Bod Péter *Szent Hiláriusának* utolsó, 13. fejezete a számadásról és az örökkévalóságról szól; e fejezet utolsó, az örökkévalóságra vonatkozó tizenegy kérdés-felelete lesz vizsgálódásunk kiindulópontja.¹

A *Szent Hilárius* fő forrása köztudottan Johann Heidfeld *Sphinx philosophicája*, amelyből Bod a könyvtárában meglévő 1631-es, kilencedik kiadást, a *Nonum renatát* használhatta.² A forráskapcsolatot Csűry Bálint mutatta ki 1928-as közleményében, amelyben bizonyításképpen mintegy tizenöt lapon át kéthasábos szedéssel, párhuzamosan közölte a két műből az összefüggéseket legtisztábban mutató szakaszokat.³ Csűry a szövegközlés után röviden elemezte Bod munkamódszerét, és néhány példát közzétéve megállapította, hogy a *Szent Hilárius* nem egyszerű fordítás: Bod sokszor lerövidítette, néha bővítette az eredetit; a *Sphinx*-beli tanulságokat gyakran elhagyta és önállóan dolgozta ki; sokszor merített a magyar történelemből és a mindennapi életből; előadását gyakran fűszerezte közmondásokkal. Csűry végül arra a következtetésre jutott, hogy a *Szent Hiláriusnak* legfőbb, de nem egyedüli forrása Heidfeld műve, Bod minden valószínűség szerint használt más szerzőket, illetve merített a magyar szájhagyományból.

Vagyis Csűry Bod egy műve esetében röviden ismertette azt a ma kompilációs olvasásnak-szövegszerkesztésnek nevezett módszert, amelynek 17–18. századi – elsősorban a prédikáció-műfajon belüli – magyarországi gyakorlatát legújabbán, komplex módon Maczák Ibolya és az MTA–PPKE Barokk Iroda-

¹ A tanulmányban az 1768-as *Szent Hilárius*-kiadást használom (h. n., 1768), Hargittay Emil is ezt a kiadást rendezte sajtó alá: BOD Péter, *Szent Hilárius*, kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., Szépirodalmi, 1987 (Magyar Ritkaságok). A továbbiakban: BOD, *i. m.*, 1768 és BOD, *i. m.*, 1987.

² JOHANN HEIDFELD, *Nonum renata, renovata ac longe ornatius etiam, quam unquam antea, execulta Sphinx theologico-philosophica*, Herbornae, C. Corvinus, 1631. Az OSZK-ban lévő, általam használt példány jelzete: 806.698.

³ CSŰRY Bálint, *Bod Péter Szent Hiláriusának forrása*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1928, 99–116.

lom és Lelkiség Kutatócsoport tagjai vizsgálják. A *Szent Hilárius*, illetve Bod többi, magyar nyelven kiadott műve szempontjából itt Maczák Ibolya két rövid kijelentése bír nagy jelentőséggel. Az első szerint, amely nemzetközi szakirodalmi megállapításokon is alapul, „valószínű, hogy a kompiláció számos műfajt érintett,”⁴ továbbá (és ez Bod Péter életműve szempontjából mostanában különösen jelentősnek látszik), Maczák szerint elképzelhető fordítások kompilációs felhasználása is.⁵ Az egyházi műfajokon túl elsőként nyilvánvalóan az ezekkel rokon műfajok esetében merül fel a kompilációs technikák vizsgálatának igénye, így például az egyháztörténettel rokonságban lévő historia litterariánál, amelyre már szintén tudunk hozni hazai példát is: nemrég Báthori Anna Wallaszky Pál historia litterariájában elemezte a kompilációs olvasás nyomait.⁶ Egyre egyértelműbbnek látszik, hogy az előbb udvari, majd gyülekezeti lelkészként szolgáló Bod Péter esetében is az életmű egészét meghatározó munkamódszerként kell számolnunk a kompilációs olvasási-szerkesztési technikákkal, és érdemes ennek fényében újragondolni az életművet. Annál is inkább, mert a nem adatgyűjtést vagy szövegkiadást, hanem összefüggő narrációt tartalmazó magyar nyelvű Bod-művek közül újabban több esetben sikerült azonosítani latin nyelvű alapszövegeket, valamint a fennmaradt kéziratok is bőséges anyagot és utalást szolgáltatnak az olvasott-kijegyzetelt szövegek sokszor jelzés nélküli, vagy hiányosan jelzett újrafelhasználásának állandó gyakorlataira.⁷

A *Szent Hilárius* bennünket érdeklő örökkévalóság-fejezetéről Hargittay Emil korábban annyit jegyzett meg, hogy Bod ezt „megalkotta,”⁸ vagyis önálló(bb)an hozta létre. Áttekintve a *Sphinx* és a *Hilárius* összefüggéseit, teljes

⁴ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ könyvek, 2010, 10.

⁵ Uo., 167.

⁶ BÁTHORI Anna, *Kompilációs olvasás: Hivatkozások és keresőszeközök Paulus Wallaszky historia litterariájában*, kézirat – ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy elolvashattam. Az előadás elhangzott a *Textológia – filológia – értelmezés* című konferencián Miskolcon, 2013. május 31-én.

⁷ Például a *Szent írás' értelmére vezérlő magyar leksikont* Bod Nicolaus Gürtler *Vocum typico prophetiarum brevis explicatio* (Trajecti ad Rhenum, Paddenburg, 1715) című művéből fordította, vö. BUZOGÁNY Dezső, *Bod Péter (1712–1769)* = BOD Péter, *Erdélyi református zsinatok végzése 1606–1762*, s. a. r., bev. BUZOGÁNY Dezső, SIPOS Gábor, Kolozsvár, 1999 (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek), 26. – Bod *Szent Heortokrates* (Oppenheim[Szeben], 1757[1761]) című művének egyik fő forrása Johann Jacob Hofmann *Lexicon universalis* (Basileae, 1677), amely a *Historiákra utat mutató magyar lexikon* című kézirat (Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, ms. 10.) alapszövege. Hofmann lexikonja Bod kedves könyve, és más műveiben is gyakori forrás.

⁸ HARGITTAY Emil, *Egy „szívet vidámító, elmét élesítő” könyv* = BOD, *i. m.*, 1987, 16.

mértékben egyetérthetünk vele: a *Sphinx*-ben a *Hilárius* összes fejezetének van megfelelője (Istenről és vallásról, világról, az emberről közönségesen, férfiakról és asszonyokról, bűnről, időről, gazdagságról, állatokról, vízről, kőről, fáról, nyavalyákról, halálról) egyet, az utolsót, a számadásról és az örökkévalóságról szólót kivéve. Hozzátehetjük azonban, hogy több *Sphinx*-fejezetben található témájukban idekapcsolható aenigmák: a tizenegy „örökkévalóságos” kérdésből kettőt találtunk meg a *Sphinx*-ben (674. és 675. aenigma) egészében, egy továbbit, a muszlimok paradicsomáról szólót pedig részben (1212. aenigma), de nem kizárt, hogy Bod még több utolsó fejezetbeli kérdés-felelete is visszavezethető a fő forrásra. Tanulmányunkban most azokat az örökkévalósággal kapcsolatos, mennyországra vonatkozó aenigmákat vizsgáljuk, amelyek nem a *Sphinx*-ből, hanem más forrásokból származnak. A *Szent Hilárius* utolsó fejezetének megkomponáltságában és a mennyország-ábrázolás mikéntjében tudatos prédikatori program megvalósulását véljük felfedezni, és mindezeket mint új szempon-szempontokat vesszük figyelembe a jól ismert előjáró beszédbeli „ajánlott olvasmányjegyzék” értelmezéséhez.

1. Pokol

A kérdés-feleletek vizsgálatakor legfeltűnőbb a pokol hiánya: a *Szent Hilárius*-ban az örökkévalóságról szóló fejezetben nincsen szó pokolról. Pontosabban a szó maga kétszer is előfordul; a 675. kérdésre adott feleletben, mellékesen („A’ Menyországban mind jók vagynak, a’ Pokolban mind gonoszok.”); illetve a kötetzáró, megtérésre buzdító felhívás megszólításában („Te akárki légy! Pokol’ útján járó, részeges, káromkodó, tolvaj, fősvény, parázna, gyilkos! szálj magadban!”). Semmi több; a kérdés-feleletek mind a mennyországra vonatkoznak, az örökkévalóságra gondolva a szerző számára az adott kontextusban csak a mennyország írható le valós opcióként, csak a mennyországról lehetséges és szükséges beszélni.

Az alapvetően a predestinációs teológiával magyarázható „pokol-kerülés” általában jellemző Bod szövegeire, a pokol nem tabutéma számára, de másutt is meglehetősen szűkszavúan nyilatkozik róla. Például rövid és tömör a pokol-definíció a *Szent írás’ értelmére vezérlő magyar lexikon*-ban: „Pokolnak hívjuk azt a’ helyet, a’ holott a’ gonosz Angyalok, és *Istentelen gonosz Emberek*, örökké kínoztatnak.” [kiemelés tőlem – B. A.]; vagy a csak későbbi kiadásban szereplő „tó” címszóban, amely többek között ábrázolhatja „az örök kárhozatot, az Istennek örökké tartó büntetését, Gyehennát, Poklot, örökké égő tüzet, a’ melly

készítettett az Ördögnek, és az ő Angyalinak, Mát. XXV. 41. és *a' kik nem engedelmeskednek a' Kristus' Évangéliomának.* 2Thes. I. 8, 9.” [kiemelés tőlem – B. A.]⁹ Bod mindezidáig nem vizsgálta kéziratosa prédikációiban 2Kor 5, 10 versről mondott, a *Minden ember a Kristus széki eleibe ál* címűben szintén kapunk egy rövid, sematikus pokol-meghatározást: „A *Pokol* a véghetetlen gyötrelem, olyan kín, amelyet elméd fel nem ér, nyelved kimondani nem tud; az holott az elkárhozottak az ördögök társaságába, a külső setétségbe léznek, az holott az soha meg nem halo féreg rágja testedet, az soha ki nem aluvo tűz égeti a lelkedet. Az holott kiáltja vala a Lázár gazdagja: *Gyötretem e lángba* még pedig minden közbevetés, megszűnés nélkül, véghetetlenül.”¹⁰ További rövid pokolra való utalások olvashatók a *Júdás levelét* magyarázó prédikációkban,¹¹ ahol a tárgyalás szorosán követi a citált bibliai szöveghelyeket.

A pokol említését itt a vidámságra törekvés is kizárja, amely elsősorban a névből („a' melly vidám szívűt, jó kedvűt, vagy örvendezőt tészem”) és a témából („a' melly olyan, hogy az Olvasóban nem csak elmésséget szerezhethet, hanem vidámságra-is serkentheti”) következik. A kötet alcímében („szivet vidámító, elmét élesítő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok”), amelyben nem mellesleg ott visszhangzik a szónokok hagyományos hármas követelményrendszere, szintén a vidámítás áll az első helyen. Bod az előljáró beszédben műfaji előzményként a Pankotai Ferenc fordította Nicolaus Vedelius-féle *Sanctus Hilárius*¹² említi, amelyben, amint a címlap alapján írja: „mindenféle szomorúságoknak nemei ellen való igaz öröme vezérlő elmélkedések vagynak”¹³ De nemcsak a műfajból következő, hanem módszertani megfontolások is diktálhatták a pokol mellőzését: Bod meglehetősen hagyományos lelkipásztori koncepciója szerint Isten dicsősége a mindenkor jóban nyilvánul meg, ezért felesleges és haszontalan dolog a rosszal foglalkozni; a prédikátor feladata az, hogy elsősorban a jót mutassa fel, de azon túl minden ember egyéni felelőssége, hogy csak a jó felé törekedjen és a krisztusi utat válassza. „Ha kér-

⁹ BOD PÉTER, *Szent irás' értelmére vezérlő magyar leksikon*, Kolozsvár, 1746, 120–121; illetve UÓ, *Szent irás' értelmére vezérlő magyar leksikon*, Győr, Streibig, [1746], 279.

¹⁰ BOD Péter *Halotti prédikatiojái*, 367. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, ms. 280.

¹¹ Vö. BOD Péter, *Szent Judás Lebbeus apostol levelének rövid tanításokban foglalt magyarázatja*, Szeben, Sárdi Sámuel, 1749, 73, 85, 89, 90.

¹² PANKOTAI Ferenc, *S[anctus] Hilarius avagy minden féle szomorúságoknak nemei ellen, sz[ent] igaz és állhatatos öröme vezérlő elmélkedés*, Várad, Szenci Ábrahám, 1650 (RMNy 2353).

¹³ BOD, *i. m.*, 1768,)(3v–)(4r (Földi Mulatságot, Mennyei Böldságot szerető Kegyes Olvasó!).

ded: Lehet-é azt meg-tudni valakinek, hogy ő meg-vettetett és a kárhozatra béiratott? Én azt nem tudom; de tudom azt, hogy *ezen nem-is jó szorgalmatoskodni*; hanem inkább hogy azt meg-tudhassad ha a' te Neved bé-vagyon írva a' Bárány Életének Könyvébe.” [kiemelés tőlem – B. A.].¹⁴ Még részletesebben később:

Hol légyen a' Pokol, azt élő Ember nem tudja. Mert az Isten a' maga Beszédében nem iratta-meg; onnan pedig vissza senki nem jött, hogy azt ki-beszéllette volna. De ne-is kívánna azt senki meg-tudni; hanem *igye-kezzék életét szüntelen úgy folytatni*, hogy valaha meg ne tanulja, hol légyen. Elég itt' azt tudni, hogy vagyon Gyehenna, örök tűz, soha meg-nem haló férgek, Kárhozat, 's *mind ezeket kerülni kell*. [kiemelés tőlem – B. A.].

Az érvelésben nem az örökké tartó rettenet, illetve a másvilági lét kommunikálhatatlansága a hangsúlyos, hanem sokkal inkább az, hogy az egyszerű hívőnek nem kell a pokollal még gondolnia sem, csak annyiban, hogy a lehetőség tudata pozitívan befolyásolja az életvezetést.

Jól ismert, hogy a „vagy jót, vagy semmit” mondás közhelyes elvét Bod leghangsúlyosabban a püspökéletrajzok összeállításakor érvényesítette. Bod és Hermányi Dienes József ellentétes módszertani elvei – egyikük részéről a rossz elhallgatásának kívánalma, másikuk részéről a bűnös ember teljességre törekvő bemutatása – a *Smirnai Szent Polikárpus*ban, illetve a *Püspökök életében* ütköztek erőteljesen.¹⁵ Bod azt az álláspontot képviselte, hogy az életrajzokban a fogyatkozások, bűnök szerepeltetése nem áll az úzus szolgálatában és nem segíti a hallgatóság kegyességre serkentését és épülését:

Mit ér valaki azzal, ha a' más szemetében, szennyében vakartsál, vagy rothatságában piszkál, azzal mulatja magát? [...] Vallyon nem hasznosabb-é, azoknak Virtusaiknak hegyére fel-állani, Jó-tselekedeteknek fényességét, 's abban az Istennek nagy erejét, eléggé meg nem hálálható Kegyelmet, a' Mennyei Atyának Ditsóságére szemlélni, 's azért őtet Imádni?¹⁶

Hermányi Dienes József ezzel szemben az igazság megkerülhetetlenségét hangoztatva jogosnak tartotta, hogy egy életrajz a főszereplő minden oldalát, jó és rossz tulajdonságait, cselekedeteit együtt mutassa be, meghagyva az esélyt az

¹⁴ BOD, *Szent Judás...*, i. m., 57.

¹⁵ Lásd ehhez: GYENIS Vilmos, *Bod Péter és Hermányi Dienes József: Ismeretlen útjuk a valóságábrázolásról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1970, 703–712.

¹⁶ BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus*, [Nagyenyed], 1766, [§6r–v] (Elöljáró beszéd).

isteni kegyelemnek, hogy akár a rosszban is megmutatkozzék: „mások úgy irhattyák le őket, mint Angyalokat; én úgy mint embereket [...]. De ki tudja? Hátha ennyi szemét között, valami arannyatis olykor fog találni egy gondos elme!”¹⁷ Bod a közönséghez való alkalmazkodásról és annak fontosságáról leghosszabban a *Júdás levelét* magyarázó prédikációsorozat előljáró beszédében ír, amelyben külön említi a „gyengéket”, akik miatt rendkívül lényeges ügyelni a világos, könnyen értelmezhető beszédre. A hitre és a jó életre serkentés folyamatában elsősorban miattuk nem használhatók a negatív példák. A *Hilárius* esetében is az a nagyon is reformátori megfontolás áll a háttérben, hogy a pokol tematizálása semmiféle pasztorációs haszonnal nem jár, a mennyországról való beszéd azonban annál inkább.

2. Mennyország

A *Szent Hilárius* kompozíciójában az örökkévalóság, és azon belül a mennyországtéma az, amelyet a szerző oly fontosnak ítélt a kegyességre serkentés szempontjából, hogy külön fejezetbe szerkesztette, illetve saját olvasmányélményei, érdeklődési köre alapján jócskán hozzátoldott a forrásszöveghez. Ahogy a kérdés-feleleteket olvasva azonnal szemet szúr a pokol hiánya, úgy az is feltűnő, hogy szerzőnk a mennyországról szólva valójában másokat beszéltet: válaszolnak itt a talmudisták, muszlimok, katolikusok, végül megszólal egy holló. A kérdésekre adott feleletek közül többnek a szerkezete hasonló, meditációkból ismerős ellentételező dinamikát mutat: a felvezetésben a mennyországban leendő dolgokról (ételről, italról, nyelvről, táncról) mások vélekedését ismerteti, idézi a szerző, majd egyetlen gondolatban foglalja össze az orthodox református álláspontot, többször oly módon, hogy minden egyéb magyarázat nélkül mindössze egyetlen „de” szócska áll az elvetendő és a megszívlelendő vélemények között; pl. a 677., 678., 679., 680., illetve 681. kérdésekben. A kijelentésekben dominál az egyszerűsége törekvés, a részletek, a magyarázat bonyolultságát kerülő próbáló megoldások. Az alábbiakban egyenként vesszünk górcső alá néhány kérdés-feleletet.

677. *Mivel élnek az Emberek Mennyországban?*¹⁸ Hosszú kutakodás után a feleletben szereplő furcsa nagy madár forrásaként Hermányi Dienes József kézira-

¹⁷ HERMÁNYI DIENES József, *Püspökök élete* = H. D. J., *Szépprózai munkái*, s. a. r., előszó, jegyz. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 48–49.

¹⁸ BOD, *i. m.*, 1768, 191.

tos *Sidók Talmudja*¹⁹ című művét sikerült azonosítanunk: „*Bár-Juchné* igen nagy Madár a’ Talmudnak *Becharóth* nevű szakaszában, úgy hogy ennek egy kottlott tojása leesvén egykor a’ fészkeből, s el-törvén, a’ fejére és a sárgája, hatvan falut el-árraszta, és 300 czédruzt el-ronta.”²⁰ Bod ezek szerint nemcsak ismerte, hanem olvasta, sőt, fel is használta Hermányi művének kéziratos másolatát: a mennyországi eledelre vonatkozó kérdés már a *Hilárius* első, 1760-as kiadásában is benne volt, a *Sidók Talmudjának* pontos keletkezési dátumát nem ismerjük, de hagyományosan erre az évre datált. Ez az adat együtt azzal a másikkal, hogy Bod 1756-ban még tiszteletpéldányt küldött Enyedre Hermányinak *A szent bibliának históriája* című művének második kiadásából,²¹ megerősíti azt a feltételezést, mely szerint a két szerző, bár viszonyuk problematikus lehetett, figyelte és ismerte egymás munkáját.²²

¹⁹ A műnek három kéziratos másolatáról van tudomásunk: OSZK, Quart. Hung. 4161; Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtára, K 219; Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára, K-1.775. Az utóbbit még nem ismeri sem Sárdi Margit (HERMÁNYI DIENES, *i. m.*, 26), sem Pócsi Katalin (PÓCSI Katalin, *Hermányi Dienes József kiadatlan Talmud-kompendiumáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1995, 524–532). Nem tisztázott továbbá az a kérdés, hogy a Rabbiképzőben őrzött példánynak mi köze van Bod Péterhez. Gyenis Vilmos Bod Péter másolatának tartja, lásd GYENIS, *i. m.*, 704. Scheiber Sándor leírta a címlapon látható ceruzás bejegyzést („Ezen mű Bod Péter kézirata;” lásd SCHEIBER Sándor, *Hermányi Dienes József Talmud-kompendiumának még egy kéziratos példánya*, Magyar Könyvszemle, 1966, 347), amelyet később Pócsi Katalin is közölt, más olvasattal („Ezen mű Bod Péter kézirata volt;” lásd PÓCSI Katalin, *i. m.*, 528). A Rabbiképző könyvtárának kéziratos katalógusában Bod Péter másolataként szerepel a tétel. Komoróczy Géza úgy tudja, hogy a mű Bod Péter tulajdonában volt (KOMORÓCZY Géza, *A zsidók története Magyarországon*, Pozsony, Kalligram, 2012, I, 641). Sajnos a rabbiképzőbeli kézirat lappang, jelenleg nem hozzáférhető, de mikrofilmmásolata megvan a MTA KIK Mikrofilmtárában (A 7710/IV). A mikrofilmmásolat alapján egyértelmű, hogy az 1840-től Lugossy József debreceni könyvtáros tulajdonában lévő kötet nem Bod Péter kezétől származik, de valóban szerepel a címlapon egy, a másolóhoz képest idegen kéz ceruzás, alig olvasható bejegyzése: „Ezen mű Bod Péter kézirata volt.” Bár a bejegyzés bizonytalan provenienciájú, a következők alapján nem kétséges, hogy Bod ismerte és használta a kéziratnak vagy ezt, vagy egy másik másolatát.

²⁰ *A Sidók Talmudja*, MTA KIK Mikrofilmtár, A 7710/IV, 65.

²¹ BOD Péter *Házi diáriuma*, 1750–1769, 18. Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms. 269.

²² Vö. GYENIS, *i. m.* – *A Szent Bibliának históriája* második kiadásához lásd: BRETZ Annamária, *Bod Péter a magyar bibliafordításokról: Adalékok Bod Péter munkamódszeréhez* = *Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2004 (*Historia Litteraria*, 15), 59–70.

681. *Valjon tudnak-é minden-féle Nyelvet?*²³ A 681. kérdés-felelet Bod egyik kedvenc, sokszor érintett témáját hozza elő, a nyelv tisztaságának kérdését. Az itt visszafogottabban megszólaló indulat más műveiben erőteljes, szinte Apoc Péter-i erősséggel szólal meg a magyar nyelv romlásával és az idegen elemek beszivárgásával kapcsolatosan. A korábban keletkezett *Isten vitézkedő anyaszentegyházának* előljáró beszédében egyenesen a bábeli zavar képzete jelenik meg: „Most mind az által, ha valaha, közél vagyon a Magyar Nyelv a’ megzavarodáshoz, és abból következhető romlásához; [...]”²⁴ Ugyanott bemutatja és elemzi a három leginkább fertőzött kommunikációs teret (prédikálás, jogi ügyek, katonák közti kommunikáció), és indulatosan parodizálja a magyar nyelvbe jutott idegen szavak használatát. A *Hilárius*-beli kérdés-feleletben ugyanez a hang visszafogottabb: a mennyországban „nem léssen szükség a’ Frantzia Prétzeptorra, hogy az Urfiakat; a’ Német Frajra, hogy a’ Kis-Aszszonykákat tanítsák hijjábavalóságokra, új szokásokra.” Bod azt ugyan nem állítja, hogy a paradicsomban magyarul fognak beszélni, de azt igen, hogy ott mindenki anyanyelvén beszél majd („Mindennek született nyelve léssen a Paradicsomi nyelv.”). Bár nem fejt ki részletesen, hogyan képzei az üdvözültek soknyelvű seregének kommunikációját, mégis egyértelmű, hogy a Bábel előtti időkhöz hasonlatos nyelvi egységet vizionál.

682. *Lészen-é Köntösök a’ meg-Bóldogultaknak?*²⁵ A kérdésre adott felelet szorosan összefügg a *Szent Hilárius* első kiadásának megjelenése²⁶ előtt két évvel Bethlen Kata fölött Fogarasban elmondott temetési beszéddel, amelyben Bod a Jel 19, 8 verset (Adatott néki, hogy fel-öltözzék tiszta és fényes bíborba; mert a’ bíbor a’ Szenteknek meg-igazulások) alkalmazta Bethlen Kata alakjára („a’ melly igékben a lakadalmi öltözetnek hasonlatosságában elő adatik a’ Kristus Jegyessének Isten előtt-való Megigazulása”). A prédikáció szerint Bethlen Kata lelke fényes, hófehér köntösben lakozik a mennyországban Krisztus oldalán. Mint ahogy az üdvösség megkérdőjelezhetetlen evidencia Bethlen Kata esetében, evidencia mindenki más számára is, aki Krisztus evangéliumát követte életében, vagy követni fogja a hátralévőkben. A már idézett pokol-definíció szerint ugyanis a pokol azoknak készített, „a’ kik nem engedelmeskednek a’ Kristus’ Évangéliomának.” A különbség az üdvözültek között egyedül a kiér-

²³ BOD, *i. m.*, 1768, 192–193.

²⁴ BOD Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza [...]*, Basilea, Im-Hof, 1760, 9.

²⁵ BOD, *i. m.*, 1768, 193.

²⁶ Az első kiadás címlapján 1760 olvasható a kiadás éveként, a nyomtatás valódi ideje azonban 1762.

demelt dicsőség mértékében van: „az idvesség, vagy a mennyei dicsőség adatik az embereknek tselekedetek szerint; úgyhogy a' kit az Isten nagyobb kegyelmével ajándékozott meg ez életben, a' mellyekkel több jót cselekszik; annak a kegyelem és munka szerint adja a' dicsőségnek nagyobb gradussát-is.” Bethlen Kata szent és tiszta életével, mindennemű jótéteményeivel természetesen a dicsőség létező legnagyobb mértékét nyerte el.

684. *Mikor leszén vége az Örökkévalóságnak?*²⁷ Fejezetünkben az erre a kérdésre adott válaszban tematizálódik legerőteljesebben, hogy az örökkévalóság az emberi tapasztalat számára hozzáférhetetlen és emberi nyelven elmondhatatlan. A korábban a pokolnál már idézett kéziratosszéletben a „szem nem látta, fül nem hallotta” bibliai vers (1Kor 2, 9) hivatott érzékeltetni az elképzelhetetlent, és ugyanez a vers ugyanebben a beszédben a mennyország sematikus leírásában is helyet kapott:

A *Mennyország*, az örökké tartó öröm; a melly olyan hogy szem olyat nem látott, fül nem hallott, az embereknek gondolatjokba is nem ment. Ott lesz a régi szentekkel, Patriarkakkal, Adam Eva Abrahám Sara – – az Angyalokkal, az I[ste]nnel, ülsz a Krisztussal az ő győzedelmi szekerébe az ő igereti szerint Jel. III. 21. A ki győzedelmes léssen együtt ültetem velem az én királyi szekembe. – Valjon ha ezt elmedre vészed, nem utal-nád-e akkor a vétket, a melly ezektől megfosztatna.²⁸

Ugyanez az érvelés jelenik meg a mennyországról szóló beszédben, mint a pokol esetében: pusztán az örökké tartó öröm gondolata elég kell legyen arra, hogy az életvezetést pozitív irányba befolyásolja, ezért a prédikátornak nem is szükséges magára vennie az elmondhatatlan elmondásának feladatát.

A személyes nyelv képtelensége az örökkévalóság dimenzióinak kommunikálására leginkább a feleletben helyet kapó Nyéki Vörös Mátyás *A végzetetlen örökkévalóságról* c. versének²⁹ megidézésében mutatkozik: „Az Örökkévalóságot hogy szemlélte valaki ama' *rendes* Könyvetskében, (a) nem sajnálom ide által írni, mint-hogy *annál jobbat én sem tudok írni*.” [kiemelés tőlem – B. A.]. Az idézet felvezetésének többrétű mondanivalója, hogy a mennyországról való beszéd egyszerre szükséges és lehetetlen; a kötelező szerénykedés kívánalmának is

²⁷ BOD, *i. m.*, 1768, 193–194.

²⁸ BOD, *Halotti prédikatioji, i. m.*, 367.

²⁹ NYÉKI VÖRÖS Mátyás, *A végzetetlen örökkévalóságról* = *Régi magyar költők tára XVII. század, 2: Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962, 97. sz.

eleget téve Bod az egyébként eltérő felekezetű szerzőtől származó verset szó-
laltatja meg maga helyett. Az örökkévalóságra vonatkozó Bod-féle hegyhason-
lat (hogy saját lelemény-e vagy átvétel, az kérdés) első változata a *Júdás levelét*
magyarázó prédikációkban található, ilyen formában:

[...] az örökké valóság nem foly, ott' egy óráról már órára menni nem le-
het, végtelen az. Gondolj egy olly Hegyet mellynek magassága az Eget
érje, a' mellyből ha minden ezer Esztendőben vennének-el tsak egy kis
mák szemnit, még-is az el-fogyna valamikor, de olly későre, hogy az el-
méddel sem éred-fel; az örökké valóság pedig annyi ki-gondolhatatlan
idő után-is tsak olyan volna mint-ha akkor kezdődnek. Irtózatos Szivet
el-bágyasztó dolog hát az örök kárhozatot tsak el-gondolni-is, mennyivel
inkább el-szenvedni.³⁰

680. *Lészen-é Tántz a' Paraditsomban?*³¹ A felelet szerkezetében kb. 9:1 arány-
ban jelennek meg mások vélekedései és a szerző ellenkező előjelű kinyilatkozta-
tása, ám a szövegben semmilyen nyelvi elem nem utal a két rész közötti
kapcsolatra. A tánc szerzőnk véleménye szerint elvetendő az igazhitű kereszté-
nyek részéről, a végső következtetés ennek megfelelően módosítja a muzulmán
és a katolikus felfogást: „A paraditsom tántza a véghetetlen örömben áll.” A
végsőkig visszafogott, a logikai kapcsolatokat sem jelölő kifejezésmód a kötet
pretextusainak figyelembevételével értelmezhető cél szolgálatában áll: Bodnál a
látszólag távoli, ide nem tartozó, világias dolgok is végső soron mind a végte-
lenre utalnak: „az Irónak fő célja az vólt, hogy az Olvasó a' *külső dolgok által*
vezéreltessék a' Mennyei és Lelki dolgokra.” A tánc és a testiség felemlegetésének,
majd véghetetlen örömmé való szublimálásának végső célja egyértelműen az,
hogy

[...] az haszontalansághoz szokott Emberi gyarlóság a' mulatságon
kapvan, a' jónak magvát szándéka ellen-is magába végye,” vagy, másik
megfogalmazásban „az effélét olvasok, mikor nem gondolnának a'
kegyességről, akkor-is azt tanulnák; mikor elméjebbe sem ötlött volna a
Mennyei dolgok után való járás, akkor-is a' körül foglalatoskodának.

³⁰ BOD, *Szent Judás...*, i. m., 87.

³¹ BOD, i. m., 1768, 192.

Bod a história hasznáról

A *Szent Hilárius* egészének megértéséhez érdemes tovább és figyelmesebben olvasni a pretextusokat, nemcsak a kötethez tartozókat, hanem a műfaji példaként állított váradi *Sanctus Hilárius*éit is. Ez utóbbiban Pankotai fordításban közli Nicolaus Vedelius genfi prédikátor előjáró beszédét az eredeti kötethez, amelyben a szerző hosszan ecseteli, hogy a kívánatos, a szent örömré irányuló vágyakozás és törekvés helyett milyen eszközökkel élnek az emberek a szomorúság eltávoztatása érdekében: küzdenek ellene itallal, tobzódással, vadászattal, továbbá haszontalan olvasással: „Hasonló ezekhez imez-is, hogy némellyek valami *haszontalan hazudozó fabulás könyveknek, vagy Chronicaknak olvasásában* töltik el idejüket, és ekképpen akarják magoktól el-üzni a’ szomorúságos gondolatokat.” [kiemelés tőlem – B. A.].³² A haszontalan hazudozó fabulás könyvek vagy krónikák olvasása ebben a szigorú értelmezésben nem hordoz semmiféle lelki, erkölcsi vagy szellemi hasznot, és nem fér bele a pietas gyakorlásának keretei közé, egy szintre kerül az ivással és a tobzódással. Az eredeti *Sanctus Hilarius*-beli célkitűzés pontosan az, hogy az elmélkedések közzétételével létrehozzon egy hasznos és igaz olvasni- és elmélkednivalókat tartalmazó kötetet.

Bod Péter saját *Szent Hilárius*-ában közvetlenül a Pankotai-kötet említése után iktatja be a magyar nyelvű históriákat és krónikákat is tartalmazó „sok szép mulatságos Könyvek” ajánlott olvasmányjegyzékét, amelyet így Vedelius felfogásával szembeni határozott ellenvéleményként tudunk értelmezni. Bod azt a széles körben elfogadott elvi álláspontot vallotta, hogy a históriák és költött dolgok lelki és erkölcsi hasznot hordoznak,³³ olvasásuk nemhogy ártana, hanem használ. Ezt egyértelművé is teszi az olvasmányjegyzék felvezetésében:

Vagynak a’ tanultabb Nemzeteknek Nyelveken sok *szeép* mulatságos Könyvek, a’ mellyekkel meg-unt idejekben, vagy kedvetlen szomorú állapotjokban szokták magokat *ártatlanul* meg-újítani, ’s kedvetlen idejeket elmebéli gyönyörösséggel tölteni, ’s a’ mellett az mulatságot szerző szók, dolgok, vagy Históriák által *hasznos tanúságot* venni. Vagynak ilyen Könyvek az Magyar Nyelven-is felesebb számmal, mint sem valaki azt gondolhatná.³⁴ [kiemelések tőlem – B. A.]

³² PANKOTAI, 12. jegyzetben *i. m.*, 32.

³³ Az egész kérdéshez lásd KECSKEMÉTI GÁBOR, *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*, *Studia Litteraria*, 32(1994), 73–89.

³⁴ BOD, *i. m.*, 1768, (4r (Földi Mulatságot, Mennyei Bóldogságot szerető Kegyes Olvasó!).

Az ezután következő lista nemcsak szimpla felsorolása a magyar nyelven e tárgyban megjelent köteteknek, hanem legitimáló funkcióval is bír: a felsorolt könyvek tulajdonképpen „nihil obstat”-ot kaptak olvasás tekintetében, a maguk csoportjában jelzett iránymutatással bátran forgathatók. Bod ugyanis az olvasás legfőbb célját, a hasznos tanúságot a hat felsorolt olvasmánycsoport mindegyikénél tovább pontosítja: a „valóságos históriák” erősen gyönyörködtetnek; a „költött históriák” által hathatósabban taníthatók az emberek; a „költött Beszéddek, Apológusok, Fabulák” azért irattak, hogy jó erkölcsökre serkentsenek; a „Példabeszéddek” a külső dolgokról alkalmatosságot vévén a lelki dolgokra vezetik az olvasót; „az éles, elmés, szurós együtt-való beszélgetések, satírák, ortázó versek” azért iratnak, „hogy fülánkot hagyván az Olvasóknak elméjekben, a’ vétkektől el-vonattanának;” az idő töltésre intézett egyéb könyvek közé pedig olyanok tartoznak, amelyek „úgy látszik, hogy ellenkeznek a’ ditsérettel, s még-is hasznosok.” Bár ez utóbbi kategória nagyon tág, annyira azért mégsem, hogy például a Hermányi Dienes József által művelt püspökéletrajz-írás beleférjen: az semmilyen értelemben nem hordoz erkölcsi hasznot.

Bod Péter *Szent Hiláriusa* mint a szórakoztató irodalom egyik első hazai remeke, mint az egyetlen mai értelemben vett szépirodalmi jellegű Bod-mű vonult be az irodalomtörténetbe. Az örökkévalóságra vonatkozó fejezet elemzésével azonban elsősorban arra próbáltam rávilágítani, hogy a szöveget újraolvassva nyilvánvalóvá válik, hogy a *Szent Hiláriust* limináriáiban és főszövegében egyaránt erősen áthatja a pasztorációs szándék. Céljai között a szórakoztatás és a tanítás mellett továbbra is nagy hangsúllyal szerepel az, amiről a szépirodalmiság megnyilvánulásait keresve hajlamosak vagyunk megfeledkezni: a kegyességre serkentés, végső soron az olvasók üdvösségre vezérlése.

DÉRI ESZTER

A halott Esterházy Sándor üzenete a mennyből?

A halotti beszédek sajátos szerepet töltenek be a barokk lelkiség történetében. Az irodalom más műfajaiban meglévő író–mű–befogadó hármas a halotti prédikációkban kiegészül egy negyedik, összetett funkcióval: a megrendelő és az elhunyt szerepével. A beszéd nem választható el az elhunyt személyétől, társadalmi rangjától és beszéddel szembeni elvárásaitól, ahogyan az elhunyt evilági rangjától, betöltött hivatalától sem. A halott földi érdemei és előkelő származása túlvilági üdvözülésének biztosítékai voltak, ugyanakkor az élők számára fontos volt az elhunyt dicsőséges tetteinek felsorakoztatása, hiszen az a család rangját és nemességét emelte. A *consolatio* és elsősorban a *laudatio* többnyire ezeknek a rejtett céloknak hivatottak megfelelni. Annál inkább érdekes, amikor egy halotti beszédben nincs *laudatio*.

Kiss Imre jezsuita szerzetes 1681-es prédikációja¹ egy példa ezek közül a beszédek közül. Esterházy Sándor² felett mondott prédikációja a családhoz kapcsolódó későbbi, magyar nyelvű beszédekhez képest látszólag teljesen mellőzi a *laudatio*t, és helyére egy fiktív kérdés-felelet formájában bevezetett, egyes szám első személyű vallomást állít.

A propositióban a prédikáló a legnagyobb bölcsességre kérdez rá:

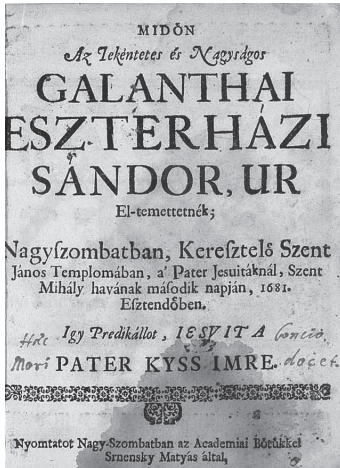
[...] e' világnak eggyik nevezetes bölcse, Pláto, a' kérdőknek, mi vólna a bölcsesség? Illyen rövid feleletet ada [...] *Meditatio mortis*. Az Halálról való elmélkedés. [...] ezért tractallyunk mijs körösztyény Halgatóim az Halálról. [...] Beszélgezzünk ez jelen való meg-hóltal, Tekintetes, Nagyságos, Néhai Eszterhazi Sándor Urral. [...] Elsöben-is én tészemföl a' kérdéseket, ugy, a' mint Jónás profetával cselekettek a' hajósok [...] mincképpen

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ KISS Imre, *Midőn Azz Tekéntetes és Nagyságos Galanthal Esterházy Sándor Úr El-temetténeké [...]*, Nagyszombat, 1681 (RMK I. 1269/b).

² Gróf Esterházy Sándorról mindössze annyit tudunk, hogy gyermekkorában a későbbi nádor Esterházy Pál környezetében nevelkedett és tanult. Később Esterházy Sándort találjuk a zólyomi vár uraként, amikor 1678-ban felkelők vesznek be felvidéki városokat. Vö. BIKFALVI Géza, *Esterházy Pál jezsuita neveltetése*, www.jezsuita.hu/2009-06-26/esterhazy-pal-jezsuita-neveltetese (utolsó megtekintése: 2013. december 11.), valamint Esterházy Sándor és Esterházy Sándorné iratai a Magyar Országos Levéltárban (P 1290 II. 47 – II. 48).

a' mindeneket meg emesztö, senkit maga gyomrából ki nem adó földnek, mint feneketlen tengernek, és telhetetlen czethalnak, adássál. Felely meg rövid kérdéseimre [...].³

A halott apostrophe-jellegű megszólítása általános a barokk beszédekben. Az a retorikai forma azonban, amellyel a második résztől folytatódik a beszéd, ismeretlen a magyar nyelvű irodalomban: a kérdések után a pap egyes szám első személyben, Esterházy Sándor szerepében felel a kérdésekre.

Dolgozatom kérdésfelvetés kíván lenni, amely a szöveg kapcsán a jezsuita prédikációkban egyedülálló első személyű megszólalás funkciójára keres magyarázatot, és azt a kérdést próbálja megközelíteni, hogy a jelenlévők milyen világba képzelhették a túlvilágról megszólaló halottjukat. A kérdések, amelyekre az elhunyt feleletet ad, Jónás könyvéből származnak: „Mi dolgos vagy? Hová való vagy? És hová mégy? Avagy micsoda nép közzül vagy te?” A beszéd második, harmadik, negyedik és ötödik része ezekre a kérdésekre felel. A „Mi dolgos vagy?” kérdés feleletének gondolatmenete a gazdagság miatti mentséget tartalmazza elsősorban azzal a képpel, amely a gazdag ruházatot a jó cselekedetek aranyaként ábrázolja.

Nagy az én dolgom. Mert azon-is fáradok, miképen lehessen minden cselekedetem gazdag és aranyos. Tudom, hogy Midás azt kérte vala Istenektül, valamikez nyúlna, arannyá változnék; [...] de én mesterségessebb móddal nyughatatlankodom azon, hogy minden cselekedetem aranyos, sőt éppen arany legyen. [...] Azon köll fáradnyi a körösztyény embernek, hogy Istenéhez való szeretetinek, leg inkább életének vége felé minden kincsét ki-terieszsze; [...].⁴

A beszéd harmadik részének kérdése, a „Hová való vagy?”, Szent Bernátnak azt a gondolatát hangsúlyozza, amely szerint el kell vesznünk a földi világ számára ahhoz, hogy majd a mennyben élhessünk. „Nem igaz körösztyény, a' ki

³ KISS, *i. m.*, A2r–A3v.

⁴ *Uo.*, [A4r–v].

szeretetit éppen e' Világra függeszti; a' ki lelke czillyát itten keresi [...]"⁵ A negyedik rész a „hová mégy?” kérdéssel a halál és a gonosz elleni harc eszközeit írja le:

[...] azon-is igyeksztem, hogy minden fegyveréből kifoszszam. Leg-erősebb fegyvere a' Vének [...] [ezt] én le ráztam el-hántam magamról tehetségem szerint, a' szent Gyónás által [...].

Más erős fegyvere az Halálnak, a' Világi nagy szorgalmatosságok, és e' földi jók körül való rendetlen törődés. [...] minden Világi javimat, mellyekkel kegyelmes Istenem meg-áldot vala, szerelmesimnek hattam, hogy most lelkem semmi kelepcebe ne szorittatnék.⁶

A „dramatizált prédikáció”⁷ arra adott lehetőséget a prédikálónak, hogy az egyes szám első személyben adott válaszok által személyesebb légkört teremtsen, ugyanakkor a megvallott életút az életgyónás szentségét idézi,⁸ így az elhunyt személye felől közelítve – ha nem is gyakori a prédikációkban – indokolt a vallomásos hangnem. Ebből a megközelítésből a beszéd egyedi példája a barokk kori purgatórium-ábrázolásoknak, hiszen nem negatív képet fest, pusztán az istenlátás előtti önvizsgálat szerepét hangsúlyozza.⁹

⁵ *Uo.*, B3r.

⁶ *Uo.*, [B4r-v].

⁷ A középkori előzményekről, a semi-dramaticóról bővebben: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történeti rétegek a ferences színházjatekokban = Iskoladráma és folklór: A noszvajai hasonlóság című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, KLTE, 1989, 125–126.

⁸ Az életgyónás az egész életet átfogó gyónás. Vö. *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, II, Bp., Szent István Társulat, 1993, 827.

⁹ Ha a kérdéshez a hallgatóság és a prédikáló személye felől közelítünk, a szöveg egyik retorikán kívüli összetevője, a pap szavahihetőségének és feddhetetlenségének igénye árnyalja a kérdést. Kiss Imre a prédikációt 1681-ben mondta el, egy évvel Báthory Zsófia halála után, egy évvel azután, hogy megvádolták a fejedelemasszony végrendeletének meghamisításával és a kincstár megrovidításával. Az eset a korban köztudott lehetett, így a prédikációt egy olyan szerzetes mondta el, akit éppen a szavahihetőségében lehetett megkérdőjelezni. Talán túlzottan hipotetikus lehet ennek célzatosságát feltételeznünk, mégis érdemes megjegyeznünk, hogy a halott megszólalása, a szöveg egyes szám első személyű, vallomásos hangneme a pap kérdéses szavahihetőségének kínos élet is elvette, hiszen szavai Kiss Imre szerepe szerint nem az ő szavai voltak. Így lesz az általában retorikai kézikönyvek szabályai alapján szerkesztett, több szöveg mintáját követő prédikációból egy személyes vallomással egyenértékű, egyedi mű, amelyben a pap már nem pusztán egy alkalmi celebráló, hanem a szöveghez személyes szálon kötődő, mai értelemben vett „alkotó”. A pap felvett szerepéről és a prédikáción kívüli személyiségéről lásd: TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárjai*, Debrecen,

A prédikáció két kulcsmotívuma Jónás és Lázár történetéhez kapcsolódik. Jónás könyvének felidézése a beszéd propositiójában úgy tűnik, megjelöli a megszólaló fizikai helyét:

Elsőben-is én tészemfől a' kérdéseket, ugy, a' mint Jónás profetával cselekedtek a' hajósok minck előttte a tengerbe vettetnék [...], minck előttte a' mindeneket meg emésztő, senkit maga gyomrából ki nem adó földnek, mint feneketlen tengernek, és telhetetlen czethalnak, adássál. Felely meg rövid kérdéseimre.¹⁰

Ez azonban még nem ad választ arra, hogy a barokk világgép szerint honnan szólhat az élőkhöz az elhunyt, aki még nem látja Istent, de gyónásával már arra készíti lelkét.

A négy kérdés, amelyet Kiss Imre az elhunytak feltesz, megegyezik Pázmány Péter Ádvent harmadik vasárnapi második prédikációjának, a *Mily' üdvösséges a magunk ismerése* című beszédének propositiójával. A kérdések mindkét beszédben az önismeretet célozzák, de míg Pázmány Péter Keresztelő Szent János történetében hangsúlyozza, és témája alapvetően az önismeret megdicsőüléshez vezető útja,¹¹ Kiss Imre Jónás történetén keresztül közvetlenül a feltámadás témaköréhez kapcsolja beszédét, ezáltal utalva az elhunyt lelkének pillanatnyi helyére.

Jónás könyvének fő jeleneit a középkori ábrázolásokon leggyakrabban Jézus történetével állítják párhuzamba. A Magyarországhoz legközelebb eső és egyben a legkorábbi, ma is látható példa erre Ausztriában Verduni Nicolaus

Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár, 45), 205. – Báthory Zsófia végrendeletéről: MESZLÉNYI Antal, *Báthory Zsófia élete és végrendelete = Regnum: Egyháztörténeti évkönyv*, Bp., 1938–1939, 177–266; SZELESTEI N. László, *Báthory Zsófia imádságos könyve és annak kiadásai*, Magyar Sion, 2012/1, 27–35.

¹⁰ KISS, *i. m.*, A3v.

¹¹ „Mert kicsoda közzüllünk, ki magába szállván, igazán akarná tudni és érteni, kicsoda ő? ki tudakozik magátúl, kivagy? Minemű vagy? mind természeted állatnyában, mind erkölcsödre és magadviselésre nézve? Hallátok az evangeliomban, mely szorgalmatosan, mely sokképpen tudakoznak a fariséusok Sz. Janóstul: Te ki vagy? Illyés vagy e te? Próféta vagy-e te? Hát mi vagy? Ki vagy? Mit mondasz? Mit keresztelsz? A kik ennyi különböző formán, ennyi kérdéssel vizsgálták a más állapotját, magoktúl csak lágyan sem kértették: Hát te ki vagy? Minemű vagy? Mennyi vétkekben büszhődöl? Mennyi fogyatkozásokkal terheltetel? Mert miképpen a szem egyebeket lát, magát nem látta: úgy a mi értelmünk, elterjed ugyan sok dolgokra. Egyebekrül örömet kérdezi: Emez micsodás? amaz minemű? Nevetve nézi más hátán az iszákot; orczáján a mocskot: de maga ismerésére nem fordul [...]” (PÁZMÁNY *Válogatott egyházi beszédei*, szerk. BELLAAGH Aladár, Bp., Franklin, 1889, 51).

klosterneuburgi oltárja,¹² amely a középkor tipologikus tudományának és ábrázolásának egyik példája: készítője József ciszternába vetését, Krisztus sírba tetelét és Jónás tengerbe vetését ábrázolta az oltár előkép-beteljesedés-előkép rendszerében. A típus-antitípus-típus összekapcsolás határozza meg az egyes *Biblia pauperum*ok metszeteit is, amelyekben szintén ez a három jelenet került egymás mellé. Az első jezsuita, az ignáci képmeditációt elősegítő metszetes Evangélium szintén a típus-antitípust hangsúlyozva ábrázolta *Lukács evangéliumának* azt a részletét, amelyben Jézus Jónás jeléről beszél. Bár ebben a részletben maga a forrás is a típus-antitípusra épül, a metszet is kiemeli az újszövetségi részlet ószövetségi párhuzamát, az előtérben Jézus, a kép háttérében a Jónás-történet jelenetei.

A tipologikus rendszerben a prédikáció történetének folytatása Jónás kiszabadulása a cethal gyomrából, Krisztus feltámadásának előképe lenne. A prédikáló pap azonban a metaforát nem fűzi tovább Jónás szabadulásával, azaz a feltámadás ígéretével. Így arra nem utal, hogy az elhunyt már a mennyből beszélne a gyászolókhöz.

A prédikáció másik hangsúlyos története Lázáré. Az első Lázár-említés az Újszövetség szegény Lázár és a dúsgazdag példázatára vonatkozik: „Kicsoda gyengéltetné és kecségtetné testét, a’ duz-gazdaggal [...], ha eszében forgatná, möly rút állatok fognak vendégeskednyi az ő testéből [...]”.¹³ A Lázár-történet másodszer Jézus barátjáról, a feltámasztott, betániai Lázárról beszél.

Ha élnyi akarok oda föl, meg-kelit a’ Világi lakó helyemben halnom halálom előtt. Eszt rayszolta előmbe Lázár, midőn halottaiból föl támoda. Mert elő-jöve, [...] meg-kötvé lévén a’ lábai és kezei, és az oracája kezkenővel vala bé-kötvé. A’ mely hatalommal föl-támosztá üdvözítönk, azon hatalommal el öldhatta vólnai kezeinek, lábainak, orcájának köteleit. De azon halálnak formájával, arra tánitot, hogy hálálunk előtt-is halny-i igyekezzünk. Elt Lázár, de az halálnak formáját viselte. [...] Azért hoszta vissza az életre Lázárt Christus Urunk, hogy meg-tanúlnánk az embert egyszer születtetnyi, és kétszer meg halny-i.¹⁴

A betániai Lázár történetén keresztül jutunk el egy 1723-as prédikációhoz, amely megoldani látszik a túlvilágról hozzánk szóló elhunyt kérdését. Padányi

¹² *Lexikon für Theologie und Kirche*, VII, hrsg. Walter KASPER, Freiburg im Breisgau, Herder, 1998³, 869.

¹³ KISS, *i. m.*, A2v.

¹⁴ *Uo.*, B2r–v.

Biró Márton halottak napi prédikációjában a purgatórium leírásakor beszél Lázár történetéről:

Szép példáját hadta az ilyen purgatoriumban szenvedő lelkeknek Üdvözítőnk Lázár által; mert ő beteg lévén, mindgyárt Üdvözítőnkhez küldöttek, az ő Hugai Martha, és Magdolna, [...] minden lélek a' testből való elválása után hasonló a' meg-holt embernek testéhez; mert az olyan lélek már jószágos cselekedettel az ő lelkét lelki étellel nem táplálhattya, nem éltetheti, az ő kezei (ha szabad mondani) és lábai öszve vannak kötözve, mint a' Lázárnak, azért már semmi Oltalom-helyre nem futhatnak az ő kinyaikban, semmi vigasztalást, könnyebséget nem vehetnek [...]. Ezek a' lelkek, mint szegény Lázárok hozzánk küldik a' magok Hugait, tudniillik magok könnyhullatásit, zokogó kiáltásokat, könyörgéseket, és siralmas szavakat, hogy őket mint minden segedelemtül meg-fosztattakat kegyessen meg-segítsük, [...] könnyörüllyetek rajtunk, könnyörüllyetek rajtunk, szánnyátok-meg keserves kinlódásinkat bár csak ti Jóbarátink, mert az Ur keze illetett minket.¹⁵

A két szöveget együttolvasva, a Lázár-történet ezen értelmezésén keresztül pontot tehetnénk kijelentve, hogy a halott Esterházy Sándort a jelenlévők képzelete a purgatóriumban látta. Azonban a purgatórium 17. század végi, 18. századi leírásai és Esterházy Sándor hangvétele között erős ellentmondást találunk. Kiss Imre beszédében az elhunyt nem beszél kínjairól, míg számos ebből az időszakból származó purgatóriumleírás a kínok felsorolása. Az Esterházy Pálnak dedikált Szent Patricius pokoljárása például így ír:

[...] némellyek tüzes lanczokkal laboknál fogva föl akasztattanak, masok haioknál, némellyek kezeknél, nem kevesen derekon fejjel alá akasztattván kénköves tűzben meregettetenek Szamlálhatatlanokat pedig, á horgot hol szemekben, hol orokban, fülökben, száiókban, nyelvekben, nyakokban, lapoczkájokban, mellyekben, hónallyokban, oldalakban, ködökökben, és testeknek minden részeiben akasztván, kinzottak és hohérlottak. Sokan kénköves kemenczékben süttetnek, szamlalhatatlanok tüzes nyárson forgattattanak, kiket a Pokolbéli kuk-

¹⁵ PADÁNYI BIRÓ Márton, *Miseremini mei [...]*, 1723 = P. B. M., *Ünnep-napokon [...] mondatott prédikációk*, Győr, Streibig, 1761, 902–903.

ták, olvasztot rézel, ónnal, mint egy Zirral öntözgették, a töbit vagy rostélyon, vagy tüzes Serpenyőben rantottanak.¹⁶

A tűz általi szenvedés jelenik meg Padányi Biró Márton már idézett prédikációjában is: „keservesen emésztő, emészthetetlen tűz, mellyből kiáltanak (...) lás-sátok az ő szenvedhetetlen kinnyokat, mellyben kinoztatnak”, majd Szent Ágoston alapján így beszél erről a tűzről:

ugyan azon tűzzel tisztittatik a választott jó lélek Purgatoriumban, mely-lyel kinoztatik az el-kárhozott a' pokolban. (...) az a' tűz, tudni-illik a' Purgatorium tüze akarminemű kemény, és keserves kinokat láthat, vagy érezhet, vagy csak gondolhat is az ember, mind azoknál keménynebb, és nehezebb, és súlyosabb.¹⁷

Ezzel szemben az Esterházy Sándor felett mondott beszédben az elhunyt mintha még a halál pillanatát megelőzően beszélne.

Nagy az én dolgom. Mert mind ezek forognak elmémben; és életemről is elmélkedem. Neis lássék szokatlannak senkinek, hogy *halálomboz lévén közzel*, mégis az életemről elmélkedem. [Kiemelések általam – D. E.] Mennyeinek mondom magamot lennyi, és nem földinek.¹⁸

Az ellentmondás, amely a barokk kor negatív purgatóriumábrázolása és az elhunyt vallomásának hangneme között érezhető, megmagyarázható egyrészt a prédikáció két fő történetének a beszédben nem hangsúlyozott folytatásával. Mindkét történet a halálról szól és mondanivalójuk a halálból való feltámadás lehetősége, tehát a halál utáni élet példázatai. Jónás és Lázár is arra kaptak lehetőséget, hogy újrakezdjék útjukat.

Az újrakezdés gondolatát erősíti a négy végső dolog ábrázolása a beszéd címlapjának belső oldalán. (2. kép)¹⁹

¹⁶ Sꝛ. *Patricius Purgatoriomjáról való historia*, Bécs, [é. n.], 32 (RMK I. 1577).

¹⁷ PADÁNYI BIRÓ, *i. m.*, 903–905.

¹⁸ KISS, *i. m.*, B3r.

¹⁹ *Uo.*, [A1v].

egyén sorsát az örökkévalóságban. Jóval a korszakunkat megelőzően ritka ikonográfiai típusú vált, amely a 14. századtól ismert, de amely meglehetősen rövid életű volt. Továbbélt azonban ennek egy fajtája, a „tribunal misericordiae”, amely az egyes ember halálát követő ítéletet bírósági tárgyalásként ábrázolja, ahol az ördögök a vádlók, Mária a védő, az Atyaisten a bíró. A ritka ábrázolás egyike Becsei Vesszős György különítélete a zselizi Szent Jakab templomban,²¹ amely a templomépítő halálát ábrázolja és a sátán és Krisztus küzdelmét a lelkéért. (3. kép)²²

A különítélet mindig „az erkölcsi rend követelményei szerint történik: bírója Jézus Krisztus, akinek az Atya átadta az ítélet hatalmát”, és a vádlott a fizikai élettől már elszakadt ember. „Védelmének tanúi mindazok, akikkel a lélek jót tett földi életében, vádjának tanúi azok, akiknek ártott.”²³

Kérdésfelvetésem befejezése a feltételezés, amely szerint a beszéd a különítélet pillanatában, a tárgyalási védőbeszédnek feleltethető meg. Ezt indokolja az egyes szám első személyű elbeszé-

²⁰ Vö. Anton ZIEGENAUS, *A teremtés jövője Istenben: Eszkatológia*, ford. SZALAY Máttyás, Bp., Szent István Társulat 2008 (Szent István Kézikönyvek, 13), 115–121.

²¹ VÉGH János, *Becsei Vesszős György különítélete = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1984, 373–385.

²² *Becsei Vesszős György különítélete*, zselizi római katolikus templom, 1388 körül.

²³ *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, VII, Bp., Szent István Társulat, 2002, 574.

lésmód és a halott saját életére vonatkozó vallomásai. A meglévő barokk purgatóriumképünk tűzzel és ördögökkel teli leírásai mellé szükséges tehát elhelyeznünk azt a képet, amely a lázári és jónási történetek fényében valóban a megtisztulás és új élet lehetőségét jelenti. Esterházy Sándor temetése a különítelek hosszúra nyújtott pillanatának szertartása, ahol az elhunyt az istenlátásra készül, Kiss Imre beszéde az ítélet előtti gyónását (vagy „védőbeszédét”) közvetíti, a közbenjárók pedig a jelenlévő gyászolók, akik a temetési szertartás liturgiájában imádkoznak az elhunytért.

FARMATI ANNA

Mennyről szállott Jerusalemba

A kolozsvári Szentháromság társulat mint mennyország

1. A Szentháromság társulatok a kora újkori Magyarországon

A Szentháromság társulatoknak régi hagyományuk van, már a középkorban is léteztek. A minket érdeklő időszak társulatait V. Pál pápa hagyta jóvá 1604-es, 1606-os, valamint 1609-es bullájával, és ezek igen hosszú életűek voltak: egyes itáliai (perugiai) társulatok 1917-ig folyamatosan működtek. Bécsben 1676-ban alakult az első. Hasonló társulatok nagyon népszerűek voltak a magyar nyelvterületen is, Erdélyben talán kevésbé. Elterjedésük a budai jezsuiták gyakorlata után Padányi Biró Márton veszprémi püspöknek köszönhető, aki írásain, prédikációin keresztül ennek a társulatnak a sajátos lelkiségét is megteremtette, és gyakorlatait is körvonalazta. Saját egyházmegyéjében az ilyen társulatok egész hálózatát hozta létre.¹ Munkásságának fontos részét képezte ez a szervező munka (vizitációinak is témája volt), és a lelkiségi összetevőkön kívül jelentős hitvédelmi szerepet is tulajdonított ezeknek a társulatoknak és az általuk gyakorolt ajtatosságoknak. A társulati kiadványok tanító fejezetének XV. részében is jelzi, hogy „Ez az Olvasó leg-elsőben nyilván való meg-vallása az igaz Hitnek a tellyes Szent Háromságról, minden Pogányok, Törökök, Zsidók, régi és új Ariánusok ellen.”² Ezt ő maga is így értékelte az 1757-ben a Szentszéknek adott jelentésében.³ Ebben külön kiemeli, hogy az egyik – szempontunkból

¹ KNAPP ÉVA, *Pietas és iudicium*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 9), 162–163.

² Az idézet a Kolozsváron kiadott példányból való: *Mennyből szállott új Jerusalemba [...]*, Kolozsvár, 1778, 46.

³ „Tantumque Liber iste, etiam maioribus et peritioribus ingeneravit sui amorem et aestimationem, ut in tam brevi tempore, non solum hic in Hungaria, tribus, sed et extra Regnum, in Transylvania (ubi adhuc multi sunt Ariano-Unitarii) una, vicibus reimprimeretur, evulgareturque eo cum effectu, ut directione illius, Doctoris gentium adhortationis: *In omni oratione, et obsecratione, cum gratiarum actione petitiones vestrae innotescant apud Deum: Verbum Christi habitet in vobis abundanter, in omni sapientia, docentes et commonentes vosmetipsos, psalmis, hymnis et canticis spiritualibus, in gratia cantantes in cordibus vestris Deo: iam in omnes ferme, modo proprio non solum Hungariae, sed et Transylvaniae partes huiusmodi devotionis, et psalmodiae sonus exiverit, laudibusque SSS. Trinitatis non tantum Sacrae Aedes, verum non raro et compita, imo ipsi quoque campi et deserta resonarent.*” PADÁNYI

legfontosabb – munkája⁴ – nemcsak a királyságon belül aratott sikert és bizonyult hasznosnak, hanem még Erdélyben is megjelent, „ott, ahol sok az ariano-unitarius.” Az Erdély területén ritkaságszámba menő kolozsvári társulatot egyébként eléggé számon tarthatták, Pehm József szerint egy veszprémi levéltári irat is tudósít erről.⁵

2. Amit a kolozsvári társulatról egyelőre tudni lehet

Az 1751-es pápai bulla engedélyezi a társulatot, Sztojka Zsigmond püspök engedélye is ebből az évből való, és ugyanettől az évtől kezdve privilégiummal látja el XIV. Benedek a Szentháromság-oltárt, amelyet Anton Schuchbauer épített Gyulaffy László gróf, Erdély kormányzója, és lánya, Borbála adományából, és amely 1756–1757-ben készült el. Akkor a Szent Mihály-templom egyik oldalhajójában, a Capella Regiában helyezték el⁶ – jelenleg a kolozsmonostori Fájdalmas Szűzanya-templom főoltára. Bíró János (1737–1763) plébános az akkori Erdély legnevesebb szobrászait kérte meg az 1716-ban visszaszerzett templom felékesítéséhez. Ehhez tartozott Johann Nachtigall műve, az orgona-

BÍRÓ Márton *veszprémi püspök naplója: Függetlenül Bírónak Rómába tett két jelentése 1752 és 1757-ből*, kiad. HORNIG Károly, Veszprém, 1903 (Adalékok a veszprémi püspökség történetéhez, 2), 357–358.

⁴ PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Angyal társaságnak szövetsége [...]*, Kolozsvár, 1755³.

⁵ PEHM József, *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*, Zalaegerszeg, 1934, 148–149.

⁶ „Miután 1751-ben megnyitották a királyi kápolnát, a plébános szerződést kötött a következő, a Szentháromság tiszteletére szentelt oltár megfaragására. A sorrendben negyedik oltár költségeit patrónusa, rátóti gróf Gyulaffy László kancellár, majd halála után örököse, galántai gróf Esterházy Dániel állta. A faloltár nem a pillérköteget, hanem a menzát (az oltár felső lapját) fogta félkörbe. Az oltárt összesen tizenhét faragott szobor díszítette. A vörös-szabványra márványozott építmény konzoljain ült a négy egyházatya, felettük egy-egy szárnyas puttóval. Inda- és rácsdekorációk díszítése felett, egyedi szerkesztési elv alapján négy szerzetes mellszobra volt látható. A széleken két nagy szárnyas angyal hajolt az oltárbelső felé, tetején háromszögű glória ékeskedett. A menzán inda- és kagylómotívumú nagy tabernákulum feküdt, mely felett két kerubfej talpazatot tartott. A talpazaton földgömb és a kígyó fejére taposó Immaculata. A háttér közepén felhőglóriában és aransugárban, fehér-kék köpenyben Szűz Mária állt, feje felett két angyal tartotta a koronát. Az oromzatban gomolygó felhők és glória közepette Krisztus és az Atyaisten ült, baljában a keresztet tartó földgömbbel. A főpárkány mezejében két oroszlán fogta közre a patrónus, Gyulaffy gróf kilencágú címerét. (Az oltár ma a kolozsmonostori Fájdalmas Szűzanya-plébániatemplom főoltaraként működik.)” SAS Péter, *A kolozsvári Szent Mihály-templom plébánosa, Bíró János (†1763) templomdíszítő tevékenysége és az általa megrendelt nagy monstrancia*, Lymbus, 2010, 161. Lásd még: GRANDPIERRE Edit, *A kolozsvári Szent Mihály templom*, [Kolozsvár], 1936, 40.

karzat alatti, sötétségbe burkolózó, kőből faragott Szentháromság-szobor (1753) is, mely eredetileg a templom cintermében állt.

A társulat típusa, amint fentebb láttuk, nyilván nem új, számos hasonló létezett. Kézikönyveik, a bennük lévő szövegek is többnyire azonosak vagy hasonlóak. Ami erre a kiadványra kiváltképpen felhívja a figyelmet, az a metaforikus cím; nemcsak magára a konkrét könyvre és társulatra, hanem ennek és a hasonló társulatoknak az önszemléletére is – és ez az, ami most leginkább érdekel bennünket: „*Mennyről szállott Jerusalemben, Az az: a' telhes Sz. Haromság egy bizony örök Istennek; a Seraphimok, és Áítatos Kereszténn hívek meg-egyező buzgóságok által mindenkor ditsiretet teendő gyülekezet, És annak Regulái. Mellyek A' Királyi Kolosvár Várossa Szent Mihály Archangyal Parochialis Templomában fel-állítása alkalmazosságával azon confraternitásnak Ki-adattak. Anno M.DCC.LL.II Szent Iván Havának negyedik napján. Ujjolag ki nyomtatott 1778, Kolosvaratt, Kollmann Josef Ferentz által.*”

Az eredeti, 1752-es első kiadás – azonos címmel – a jezsuiták nyomdájában készült (Akadémiai Betűkkel, Soc. Jesu), tartalma nagyvonalakban megegyezik a későbbivel: tartalmazza XIV. Benedek pápa Bulláját (ekkor viszont már VI. Piusz a pápa), Sztojka Zsigmond erdélyi püspök engedélyét (1778-ban Kollonich László a püspök, de a successort megillető *jurisdictio* révén érvényes maradt az engedély), a társulat szabályzatát (*Regula és rendtartás*), a teljes búcsúk elnyerésének feltételeit, magát a Szentháromság-olvasót és az arról szóló tanítást. Hiányzik viszont belőle a Szentháromság-litánia, és ugyancsak hiányoznak az énekek, valamint a társulatba felvett személy neve számára fenntartott devóciós előlap – hacsak nem csonka az a másolatban meglévő példány, amelyre az OSZK-ban bukkantam rá. Az 1778-asból viszont érthető módon hiányzik az ekkor már meghalt Bíró János Károly plébános neve, a szervezeti módot illető szabályok viszont változatlanok: „a Szentháromság ünnepe előtti kántor szerdán két Assistens és három consiliarius választassék a plébános mellé, és évente legalább két tanácskozást tartsanak.”⁷ Adatok hiányában egyelőre nem tudok konkrétumokat mondani ennek a bizonyos társulatnak az összetételéről, szociális és más jellegű tevékenységéről – amelyek általában jellemezték ezeket a társulatokat.

A fentebb már említett hitvédelmi jelleg az engedélyek szövegében is megmutatkozik: a pápai bulla az imaszándékok között említi az eretnokségek kiirtásáért való imafelajánlást a búcsúnyerés egyik feltételeként. Sztojka Zsigmond

⁷ *Menyből szállott új Jerusalemben [...]*, Kolosvár, 1752, 8.

Antal püspök alapító okirata⁸ ugyancsak megemlíti a társulat alapításának ezt a vonatkozását. A confraternitas célja a hívek hitéletének elmélyítésén túl:

[...] mind pedig hogy az a' leg-szentségesbb, és minden imádásra méltó Felséges Mysterium, (a' kinek el-botsátásából egyedül ő tőlle ismért titkos végekből olly sok idokig az Antitrinitáriusoknak káromló szájjal való tanítása, tiszteletét martzanglotta;) már ez után mindenkor az egyedül ötet illető Isteni imádással, és áitatos búzgósággal tiszteltetnék.⁹

Nyilván összefüggésben van ez a kétszeresen is megismételt kitétel azzal a ténnyel, hogy a Szent Mihály-templomot 1566-tól 1716-ig két év megszakítással az unitáriusok használták.

3. A címben elrejtett sajátos jelentések: a földi liturgia mint a mennyei leképezése

A metaforikus cím megfejtésén nem kell sokat gondolkodnunk, mert a folytatás megmagyarázza: [...] *a Seraphimok és Áitatos Keresztény hívek meg-egyező buzgóságok által mindenkor dűsiretet teendő gyűlekezet.* Az elgondolás, hogy a földi istendicséretet a mennyeinek a megfelelője, elsősorban a keleti teológia sajátja, de a nyugati liturgikus gondolkodásban és gyakorlatban is felbukkant az évszázadok során. Ennek az elgondolásnak mindig fontos eleme volt a szentháromságtan – valójában ebből indult ki a szüntelen istendicséret. Egyik eklatáns példája ennek a Cluny-mozgalom, amely éppen ezt az állandó istendicséretet tűzte ki célul. Különösen a görög patrisztikának köszönhető ennek a szemléletnek az elterjedése (Aranyszájú Szent János, Hitvalló Maximosz, Pszeudo-Dionüsziosz),¹⁰ és nyugaton éppen a 16–17. században élt a legélénkebben.¹¹ De csak a II. vatikáni zsinat véli igazán felfedezni ennek a teológiáját: ahhoz, hogy az ember részt vegyen a mennyei liturgiában, nincs másra szükség, csak be kell állnia a Szentháromságot dicsőítő angyalok közé. Ez a gyakorlat azonban már sokkal korábban létezett – a pia exercitia szintjén, például éppen a Szentháromság társulatok imádságai révén. Az imaforma ezzel együtt liturgikus eredetű.

⁸ Ennek latin eredetije ma is megtekinthető a Szent Mihály Plébánia levéltárában.

⁹ *Menyből szállott...*, i. m., [lapszám nélkül].

¹⁰ Michael KUNZLER, *Az egyház liturgiája*, Szeged, Agapé, 2005 (Katolikus Teológiai Kézikönyvek, 10), 39.

¹¹ *Uo.*, 40.

4. A konkrét Szentháromság társulat mint mennyország – a szervezettség és a szövegek tükrében

A szövegek és a szervezeti jellegzetességek esetében egyaránt általánosságban is lehetne beszélni erről az égi-földi megfelelésről, hiszen a hasonlóan megszervezett egyes társulatok kevés eltéréssel ugyanazokat a szövegeket olvasták-imádkozták, és maga az eszmény az imádságok szövegén túl is létezett. Az állandó dicséret gondolata nyilván Padányi prédikációiban is előfordul, különös erőteljességgel abban, amelyet a budai társulat megalakulásakor mondott még bicskei plébánosként 1725-ben:

Midőn én ezen Szent Háromság Gyülekezetünknek fölségéről és méltóságáru gondolkodnám, éppen hasonlóknak látom a mennyei dücsöült lelkeknek Gyülekezetéhez. Ennek az ő Fő Igazgatoia, Rectora maga az Ur Isten, utánna pedig mingyárt Szent Mihály Arkangyal, á ki is Princeps et Rector militia coelestis á Mennyei Seregek Fejedelmének, Igazgato Rectorianak, még neve szerint-is Dux exercitus Dei.¹²

A kép aztán folytatódik azzal, hogy a földi gyülekezet, a társulat legfőbb igazgatója is maga az Isten, az arkangyalok helyett pedig ott vannak a világi vezetők (akik neves és rangos emberek), a dicsőséget zengő angyalok sokaságának pedig megfelelnek a társulati tagok, akik bármilyen korú, nemű és rangú katolikusokból kikerülhettek.

Az első kritérium tehát a hierarchikus, szervezeti analógia – kicsit a mennyei és földi hierarchiához hasonlóan, ahogyan ezt Dionüsziosz Areopagitész óta ismerjük. Az ókori szerző az egyházi hierarchiának – vagyis a szent rendnek – a mennyei tükröképét írta le. Dionüsziosz Areopagitész mennyei hierarchiája szerint Isten után először az angyali hierarchiák következnek. Az angyaloknak kilenc rendje van: felülről lefelé haladva: szeráfok, kerubok, trónok, uralmak, legfőbbek, hatalmasok, állhatatosok, arkangyalok, angyalok.¹³ A középkor természetesen átmentette ezt a szemléletet. Ha nem is ilyen kidolgozott formában, de ráismerhetünk kiadványunkban is: „O leg-fövebb Menyek, és földnek

¹² PADÁNYI BIRÓ Márton, *A Feneketlen és ki merithetetlen mélységű Isteni titoknak KIS-OSKOLAJA Mellyben Az igaz, és meg csalbatatlan, de csudálatos és meg foghatatlan hármas egységű, és egyetlen egy háromságú Istenségnek számvetése, és az ő csak leg-első s-leg-kisebb Nemének is a számlálásnak meg tanulbatatlansága meg adatik*, Buda, Nottenstein, 1728, 22.

¹³ PSZEUDO-DIONÜSZIOSZ Areopagitész, *A mennyei hierarchiáról*, ford. ERDŐ Péter = *Az isteni és az emberi természetről: Görög egyházatyák*, vál. VIDRÁNYI Katalin, kiad., bev., jegyz. FRENYÓ Zoltán, Bp., Atlantisz, 1994, II, 213–258.

Monarchája, a' ki előtt minnyájan a Cherubimok, és Seraphimok, úgy minden Angyali hatalmasságok félelemmel, és rettegéssel állanak.”¹⁴

A második kritériumot rögtön a rendtartásból, az önmeghatározásból tudhatjuk meg: a társulat

[...] sok személyeknek a gyülekezete, kik magokat kiváltképpen való móddal el-kötelezték, az Angyali Lelkeknek Mennyekek Országában példájára itten szüntelen őket követvén, rész szerént szivekben, rész szerént szájokkal a' leg Szentségesebb tellyes Szent Háromságot tisztelni, ditsirni, és magasztalni; úgy hogy ők az Angyalokkal együtt egy Kart állitanak, és ezt a hármas Isteni ditsiretet *Szent, Szent Szent*, melyet az Angyalok oda fel Mennyekek Országában szüntelen énekelnek, ők itt a' földön ujjolag mondgyák [...].¹⁵

A kritérium tehát a dicséret, amelynek párhuzamosnak kell lennie az angyalokéval, és amelynek szöveg szerint is meg kell egyeznie az angyalok énekével. Márpedig ilyen ének csak egy van: *Izajás könyvének* pár sora: „Szent, Szent, Szent a Seregek Ura, Istene” (Iz 6, 1–4),¹⁶ valamint a *Jelenések könyvének* látomása a mennyei Jeruzsálemről, amelyben ugyancsak elhangzik a háromszor szent (Jel 4, 6–11).¹⁷ Ezért ez, illetve az erre épülő angyali olvasó képezi a Szentháromság társulatok imádságainak gerincét.

¹⁴ *Menyből szállott...*, i. m., 15.

¹⁵ *Uo.*, 1–2.

¹⁶ „Abban az esztendőben, amikor meghalt Uzija király, láttam az Urat. Magas és fonséges királyi széken ült, és uszálya betöltötte a templomot. Szeráfok lebegtek fölötte: mindegyiknek hat-hat szárnya volt. Kettővel befödtek arcukat, kettővel befödtek lábukat, s kettővel lebegtek. És harsány hangon mondogatták egymásnak: »Szent, szent, szent a Seregek Ura, dicsősége betölti az egész földet!« Még a küszöbök alapjai is megrendültek harsány hangjuktól, és a templom tele lett füsttel.” (Iz 6, 1–4). A bibliai idézetek forrása (a továbbiakban is): *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, s. a. r. RÓZSA Huba, Bp., Szent István Társulat, 2005.

¹⁷ „A trón előtt kristályként csillogó üvegtenger. A trón közepén a trón körül négy élőlény, elől, hátul tele szemekkel. Az első élőlény oroszlánhoz hasonlított, a második fiatal bikához, a harmadiknak emberhez hasonló arca volt, a negyedik pedig repülő sashoz hasonlított. Mind a négy élőlénynek hat-hat szárnya volt körös-körül és belül is, tele szemekkel. Éjjelnappal folyvást ezt zengték: »Szent, szent, szent az Úr, a mindenható Isten, aki volt, aki van és aki eljő!« Míg az élőlények dicsőséget, áldást és hálát zengtek a trónon ülőnek, az örökkön-örökké élőknek, a huszonnégy vén leborult a trónon ülő előtt, és imádtá az örökkön-örökké élőt. Koszorújukat a trón elé tették és zengték: »Méltó vagy, Urunk és Istenünk, hogy tiéd legyen a dicsőség, a tisztelet és a hatalom, mert te teremtetted a mindenséget, akaratom hívott létre és teremtett mindent.«” (Jel 4, 6–11).

Az angyali ének szövege: „Áldás és fényesség, böltsesség, és hála-adás, tisztelet és erő, és erősség a’ mi Istenünknek örökkön örökké. Amen.” Utána az olvasó szeméinek megfelelően tízszer kell mondani a „Szent, Szent, Szent” formulát. Eredete: oly régi mint az ég és a föld, mert az angyalok a teremtésüktől fogva örökkön énekelnek, ez az igazi „szüntelen isteni dicsíret”, az angyalok pedig, akik ezt végzik (Jób 38), a mennyország lelki csillagai.

Erre a hármásra a kézikönyv egész katekézist épít: Izajás látomását írja le magyarázatként, és utal Szent Ambrus gondolatára, aki a háromszor szentet az eretnokségekre való tekintettel nagy gonddal magyarázza: szükséges pontosítani, hogy nem három külön istenről van szó.¹⁸

Az analógiák sora persze itt még nem ér véget: a teremtéstörténet kapcsán Nazianzi Szent Gergely nyomán olvassuk: az emberi társadalom is úgy jött létre, ahogyan a Szentháromság belső élete zajlik: az Atya öröktől fogva szüli a Fiút, kettejüktől származik a Szentlélek; Ádám oldalcsontjából lett Éva, tőlük származik Ábel és az egész emberi nem. További Szentháromság-analógia az Ábrahámot angyalok képében meglátogató három szent pátriárka.

Annak feltétele viszont, hogy a fent említett angyali dicsőítés meg is valósulhasson a konkrét társulatban, nem pusztán az imádságok automatikus elmondása, hanem az angyali élet, életvitel már itt a földön. A „Szent, szent, szent [...]” imádkozása egyenesen implikálja az imádkozó kötelezettségét az életszentségre – „melly nélkül senki nem látta az Istent.”

Érdekes megfigyelni, hogy bár nyilván van bűnbánatra utaló szöveg/ének is a könyvben, sőt van felszólítás a szentgyónásra is, a rendtartás mégis eleve és jóindulatúan feltételezi a viszonylag korrekt keresztény életet, ezért nem a bűntől elrettentő dörgedelmek uralják az imádságokat, tanításokat, hanem sokkal inkább az imádsásra hangolás, a buzdítás, a tanítás.

Az angyali éneklőnek kötelessége továbbá bizonyos szimbolikus gesztusokat, szokásokat is betartani: „dicsíretet mondani térdhajtással vagy más tisztelettel imádkozni”,¹⁹ vasárnap viszont a teljes olvasót az Isten trónja előtt imádkozni, aki előtt még az angyalok és a szentek is reszketnek. Utolsó vasárnap (ennél a társulatnál, de ez lehetett más vasárnapon is) a tagok processziónt vesznek részt, és „mutatják is” azt, amit hisznek és élnek. Az angyali tag számára különösképpen kerülendő a káromkodás bűne, hiszen az fér meg legkevésbé

¹⁸ *De Spiritu Sancto [A Szentlélekről]*, 1, 16, 109–111. Vö. *Nicene and Post-Nicene Fathers, 10: Ambrose, Select Works and Letters*, New York, Christian Literature Company 1896, 282–283. <http://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf210.pdf>. A letöltés dátuma: 2013. január 4.

¹⁹ *Menyből szállott...*, i. m., 10.

a dicsérettel, sőt másokat is feladatuk figyelmeztetni arra, hogy szavaikkal dicsőítsék Istent, ne káromolják. A főünnepeken pedig tanúságot kell tenniük arról, hogy „minémű nagy vigassággal, szeretettel, és ájtatossággal viseltetnek” az oltáriszentség vétele iránt.

A társulatba való belépés a mennyei seregek előtt elmondott felajánló imával veszi kezdetét. A mi esetünkben az új tag neve beíratik a mennyországot ábrázoló előlapba: három *Sanctus*-felirat között az angyalok serege veszi körül a háromszöggel és három lángocskával jelképezett Szentháromságot, alatta van hely a név számára, aki ilyenformán beíratik az angyali seregbe, vagyis a mennyországba.

Az égi-földi megfelelések mellett azonban feltűnnek az emberi egzisztencia sajátos ellentétei is: a mennyei dicsőség nemcsak ámulatot, csodálatot, megilletődöttséget, örömet, hanem félelmet is kelt az imádkozóban („igazán megijedünk”) – az ember Isten előtt kicsiny, jobbágy, szolga, por, bűnös. Ott vannak viszont Szűz Mária és a szentek a kettő közötti átmenet és átmentő gyánát, akiknek a közbenjárását lehet kérni.

Mitől válik mégis vonzóvá a szentháromságos földi mennyország?

A fentiekből láthattuk, hogy nemcsak a mennyei dicsőség szemlélése, de a félelem is jellemzi a mennyei dicsőségre gondoló embert. A Szentháromság önmagában is nehezen felfogható misztérium. Volt olyan korabeli elgondolás is (például Pierre de Bérulle bíborosé),²⁰ hogy a Szentháromság-ájtatosságok nem annyira hasznosak éppen elvontságuk miatt; az egyszerű ember számára sokkal megközelíthetőbbek a Jézus életének eseményeihez kötődő ájtatosságok, illetve könnyebb a szentek életéről elmélkedni. Ennek ellenére nyilván nem mellőzhette a kegyességi irodalom ezt a tematikát, ezért megtalálta a módját annak, hogy közel hozza a néphez. Az imádságok és az énekek képi világa és retorikája például könnyen feledteti a félelmet és az elvontságot egyaránt, ugyanakkor erőteljesen előtérbe hozza a misztériumot. Ez a törekvés azonban nem mindig a társulati kiadványok szövegeiben jut leginkább érvényre, hanem inkább a prédikációkban, a devóciós képekben, a barokk oltárok és templomok kompozícióiban.

²⁰ Fernando GUILLÉN PRECKLER, „*État*” chez le cardinal de Bérulle: *Tbologie et spiritualité des „états” béruliennes*, Roma, Università Gregoriana, 1974, 65–85; Henri BREMOND, *Histoire littéraire du sentiment religieux en France*, I, Paris, Bloud et Gay, 1916, 43–46.

Padányi Bíró Márton már említett, 1728-ban kiadott budai prédikációjának rövid részlete egyértelmű választ ad erre a kérdésre:

Emeljétek-föl már most az ég felé lelki szemeiteket, és tekintetek-bé az Angyali Karokban: bezzeg majd tanulhatunk ám itt énekelni, ah! halljátok-é? Imé ezernyi ezer és tizszerte való száz ezer, Dan. 7. v.10. Sőt inkább számtalan és számolhatatlan sok Enekesek a' Kilencz Angyali Karok, a' Királyi udvarnak minden ministeri, és az egész mennyei Seregek, melly magossan, hangossan, melly ékessen kedvessen énekelnek: és Seraphim Angyalok elől-énekelvén, melly szép és szerelmes éneket mondanak: melly nagy buzgósággal, szerelmes gerjedéssel, és mely harmonice meggyőző szép zöngedezéssel mondgyák: Szent, Szent, Szent, úgy hogy az egeket egészen befödne, el-lepné az Istennek dicsősége. és a föld bé-tellyesedne az ő dicséretével (Habac 3.v.3.).²¹

Padányi stílusáról olykor szoktak negatívan is vélekedni (mint olyan szónokról, aki hosszan tudja mondani a semmit). Szövegeiben valóban ismételt, nem feltétlenül az újdonság varázsával hatnak szavai, prédikációinak néhány passzusa viszont nagyon világosan vázolja azokat a barokk lelkiségre jellemző élményszinteket – a belsőleg (is) alkotott képiségtől az érzéki zenei élvezetig, amelyek a dicsőítés pszichológiai velejárói lehetnek, és szellemi-lelki gyönyörűséget okoznak. „Ezért adatott minden testi érzékenység.”²²

Ha nem is ezzel az érzékletességgel, de valami hasonló azért kiderül a kézikönyv szövegeiből is. Ebben a legteljesebb mennyországgép a IX. részben bontakozik ki, amelyben a „sabaoth” szót magyarázza („Mit térszen sabaothnak Istene”):²³ „Sabaoth nem neve az Istennek, hanem tsak vezeték Név”, amely Isten nagy hatalmát illusztrálja. A hatalom tehát a sokaság és az erőteljesség, legyen az égi vagy földi:

[...] angyalok, Tsillagok, Villámlás, Jég eső, dörgés, medvék, oroslányok, marhák, végtére minden alkotmányok mennyország és föld között – de főleg az angyalok szépen és jól rendeltetett hadi seregek, erősek.” (Gen 19, 4; Kir 9)

A monumentális képek innen sem hiányoznak: „az egész földnek kereksege nem egyéb lészen, hanem egy Szent Templom, és Szent Hely, a' hol Isten

²¹ PADÁNYI BIRÓ, *A fenekeetlen...*, i. m., 24.

²² *Uo.*, 29.

²³ *Uo.*, 37.

mindenüt fog imádatni, ditsirtetni, és magasztaltatni: Szent, Szent, Szent a' Seregekek Ura Istene.”²⁴

Ennek az angyali-mennyei magatartásnak a kialakítását szolgálják a kifejezetten e társaságok számára írott énekek is, melyek Padányi saját szerzeményei. Az 1778-as kolozsvári kiadványban ugyan csak egyik ének egyezik meg az *Angyali társaságnak szövetsége* énekeivel (az *Abrahámmal hármat látok, de egyet imádok* kezdetű,²⁵ tárgyunk szempontjából azonban a lényeges az, hogy ezek a speciális alkalmakra és speciális célra szerveződött közösségek számára írt énekek is (a fejezetcím is utal erre: *Ugyan a'tellyes Szent Háromság Congregatiojának ájtátóságihoz tartozandó énekek*) fontos eszközei ennek az analógiának: azáltal, hogy újrarendezik a témához szükséges hittani ismereteket (van egyikben-másikban egy kis didaktikai szándék is), illetve maga az éneklés is fontos eleme a dicséretnek: tettértéke mellett az angyali olvasó szövegét is variálva visszahozzák, lehetővé teszik a lírai az önkifejezést – vonzóvá teszik a dicsőítést.

Összefoglalásképpen megfogalmazhatjuk, hogy a Szentháromság társulatok egy sajátosan szűkített mennyországgépet tettek magukévá és hirdettek meg, amelynek lényeges eleme az égi és a földi konkrét seregek dicsőítésben és szentségben megmutatkozó analógia.²⁶ Mintegy huszonöt ilyen társulat létezett Magyarországon, a hozzá kapcsolódó lelkiesség nyomai pedig még a 20. században, sőt napjainkban is tetten érhető egy-egy vidéken.²⁷

²⁴ *Menyből szállott...*, i. m., 40.

²⁵ A szóban forgó társulati kézikönyv egyes kiadásait, illetve Padányi Biró Márton más kötetiben felbukkanó énekeket még nem sikerült részletekbe menően egybevetni.

²⁶ „Az Első, és Felső Rend- és Karbéli Énekesek, Szolgák, és Istennek dicsérői, a' mennyei Szent Angyalok; A' Második pedig az alsó rend. és Karbéli szolgák, Énekesek és Istennek dicsérői, mi emberek vagyunk.” PADÁNYI BIRÓ, *A feneketlen...*, i. m., 24.

²⁷ Így például a perenyei Szentháromság-olvasót kiadta és elemzi: MEDGYESY S. Norbert, *Perenye vallási élete, szakrális és zenei néphagyománya = Ecclesia Agathae: A 250 esztendőös perenyei templom tanulmánykötete és népének-hanglemezei*, szerk. MEDGYESY S. Norbert, Bp., Magyar Napló, 2011, 364–366.

FRAUHAMMER KRISZTINA

Ami a Makulából kimaradt...

*Martin von Cochem Krisztus-életrajzának pokolról és mennyországról írt fejezetei**

Isten szigorú igazságossága szerint minden bűnért hasonló jellegű büntetéssel kell fizetni. Ezért ha az emberek a főzésben és a mértékletes evésben vétkeztek, akkor kell legyen a pokolban egy konyha, ahol ezeket a bűnöket külön is büntetik. [...] Itt hatalmas, szénből rakott tűz ég, amelyen [...] sok-sok kupac vétkes ember sül örökösen [...]. Az ilyen izzó parázsra vetett vétkes ember sem levegőt, sem lélegzetet nem tud venni, minden pillanatban fulladozik. Mivel azonban egyetlen elkárhozott lélek sem tud meghalni, minden pillanatban a halállal küzdenek és olyan kínokat állnak ki, mint akinek a fulladás a szívét szétfeszíti. Emellett, mivel minden egyes elkárhozott arccal az izzó parázzson/széndarabokon fekszik, és testét is ez az izzó parázs borítja, ezért szája, orra, orcája, homloka, karja, lába, háta, hasa, bőre, húsa ég és felémésződik. Mivel azonban az elkárhozottak teste ég, de el soha nem ég, így sokkal nagyobb kínokat kell kiállniuk, mint annak, aki a bőrét és a húsát elégeti.¹

*A szerző az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport munkatársa. A dolgozat megírását az OTKA 12550 K511-es Alapvetési Pályázat, valamint a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj tette lehetővé. A dolgozatban szereplő forrásszövegek fordítását a szerző maga végezte el.

¹ Martin von COCHEM, *Das Grosse Leben Christi, Oder Ausführliche, Andächtige, Benegliche Und gantz Vollkommene Beschreibung Deß Allerheiligsten Lebens und bitteren Leydens Unsers Herrn Jesu Christi, Und seiner Glorwürdigsten Lieben Mutter Mariae Wie auch vieler ihrer Befreunden, als nemlich: Der heiligen Annae, und ihrer Mutter: deß H. Josephs und Joachims: deß H. Johannis Baptist und Evangelist: deß H. Stephans und H. Jacobs: der H. Magdalene und Marthae: deß H. Nicodemi und Josephs von Arimathaea; Darin die fürnemste Ding, so sich von Erschaffung der Welt biß nach der Zerstörung Jerusalems, die Histori deß alten und neuen Testaments betreffend im Jüdischen Land zugetragen, ausführlich erklärt und angezeigt werden. Samt einem nützlichen Zusatz oder ausführlichen Beschreibung der vier letzten Dingen deß Menschens, nemlich von dem Tod, Jüngsten Gericht, Höll und Himmelreich: Benebens zwey besonderen Registern, inbaltend die Verzeichnuß der Capüteln und Gebettern dieses Buchs*, Mayntz–Franckfurt, 1712, 1555–1556. (A továbbiakban: COCHEM, *i. m.*, 1712). A mű digitálizált változata: http://dfg-viwer.de/show/?set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fdaten.digitalesammlungen.de%2F%7Edb%2Fmets%2Fbsb00078351_mets.xml. Az utolsó letöltés dátuma: 2013. december 16. A továbbiakban – minthogy a kötetben az

A fenti sorok a híres barokk szerzőnek, Martin von Cochemnek a *Das Grosse Leben Christi* című művében olvashatóak. A kapucinus 17. század végén írott sorai a pokolban várható rettenetes kínokról, a mai ember számára bizonyára lidércnyomásszerűen hatnak. Ha más, a mű megjelenésével azonos korszakban napvilágot látott egyéb európai pokolleírásokkal összevetjük e félelmetes pokol képet, azt tapasztaljuk, hogy semmi meglepő nincs a neves népmisztikus túlvilágról alkotott képében. A több száz francia prédikációt, prédikációs segédletet és katechetikai művet áttanulmányozó Georges Minois² könyvének példáiban sorra visszaköszönnek a német barokk szerző végső dolgokról írt elképzelései. Ezek jól szemléltetik a barokk kor emberének vélekedését halálról, túlvilágról, poklóról, mennyországról, és rávilágítanak a korabeli egyház bűnökkel kapcsolatos pasztorációs stratégiájára. A Cochem-mű vonatkozó részeinek bemutatásával, ezeket a kérdéseket igyekszem körüljárni.

A szerző e témákat „A négy utolsó dologról” címen, Krisztusról írott életrajzához végéhez fűzi, ezzel is lezárását adva a keresztény üdvtörténet bemutatásának. Ezen belül a „Halálról”, az „Utolsó ítéletről”, „A poklóról” és „A mennyországról” értekezik a tőle megszokott alapossggal és részletességgel mintegy 213 oldalon, 34 fejezetre bontva.³ A kor gyakorlatába jól illeszkedik ez a tematikai felosztás, ahogy ezt Minois megállapítja a 17–18. századi művek soráról: „talán még soha nem esett ennyi szó a poklóról az egyházi diskurzus-

egyreszert külön címlappal és újrainduló oldalszámazással szerepelnek – az egyértelműség kedvéért a digitalizált kiadás oldalszámaira hivatkozom.

² Georges MINOIS, *A pokol története*, ford. SUJTÓ László, Bp., Atlantisz, 2012.

³ A végső dolgokról szóló négy nagy rész a következő alfejezetekre oszlik: I. A HALÁL-RÓL: 1. Milyen szörnyűsége a halál. 2. Ellentmondások. 3. A gonosz lelkek megjelenése. 4. A pokoltól való rettegésről. 5. Az ítélettől való rettegésről. II. AZ UTOLSÓ ÍTELETRŐL: 1. Az utolsó ítélet jeleiről. 2. A halottak feltámadásáról. 3. Hogyan vezetik a lelkeket az ítélet helyére? 4. Hogyan vároknak Jozefát völgyében az emberek? 5. Krisztus keresztjének bemutatása. 6. A bírák jövőjéről. 7. Hogyan fog Krisztus a bírósági tárgyaláson ülni? 8. Miért olyan szörnyűsége Krisztus az utolsó ítélet napján? A halálos bűnről. 9. Hogyan kezdődik az utolsó ítélet? 10. Milyen hosszan tart a tárgyalás? 11. Hogyan ítélik el az istenteleneket? 12. Krisztus ítéletéről. 13. Milyen módon kérnek megbocsátást az elkárhozottak? 14. Milyen mennek az üdvözültek a mennybe? III. A POKOLRÓL: 1. Hol van, és milyen nagy a pokol? 2. A pokolbeli tűzről. 3. A pokolbeli hidegről. 4. A pokolbeli éhségről és szomjúságról. 5. A pokolbeli állapotról. 6. A pokolbeli férgekéről. 7. A pokolbeli sötétségről. 8. A pokolbeli emberekről. 9. A különféle pokolbeli kínokról. 10. A pokol további termeiről. 11. Az Isten látásától való megfosztottságról. 12. Az örökkévalóságról. IV. A MENNYORSZÁGRÓL: 1. A mennyországbeli örömről. 2. A mennyország sajátosságáról. 3. Arról, hogy milyen kevés ember üdvözül.

ban, mint ebben az időszakban.”⁴ Elég, ha csak arra gondolunk, hogy a délnémet kapucinus közösségben sem egyedül Cochem adott ki erről a témáról könyvet. Egy korabeli rendtársa, a szintén népi igényeket megcélzó lelkes író, Dionysius Luxemburg egy népkönyvet és két prédikációs segédletet is írt a témáról.⁵ A művek háttérében ott kell látnunk a harmincéves háborútól meggyötört Európát, a velejáró szegénységet, járványokat és pusztulást. Ebben a helyzetben nem lehetett felkészülni a halálra, sokszor hirtelen és váratlanul jött. Ezek a problémák mindig újra aktualizálták a halálnak, a meghalás művészetének kérdését,⁶ és a korabeli bűn-büntetésfelfogás kontextusába helyezve kívántak segédletet adni az olvasó, vagy épp a prédikáló pap kezébe.

Érdekességképpen említhető, hogy Cochem művének előbb említett fejezetei a 19. században nyelvileg átdolgozva, önálló kötetben is megjelentek,⁷ sőt napjainkban is született kortárs kiadásuk.⁸ Mindez jelzi: a túlvilág, a halál utáni

⁴ MINOIS, *i. m.*, 357.

⁵ Dionysius von LUXEMBURG, *Kunst nimmer zu Sündigen [...] Beschreibung der vier letzten Dingen des Menschen*, Ellwangen, 1685; UÓ, *Entdeckter Höllen-Weeg, Allen Sünderen zu fliehen: Das ist, Gantz neue und bewegliche, hertzringende und nachdruckliche, zierliche und außführliche Sonn- und Feyrtags-Predigen: Wie der Weeg zur Höllen nicht allein breit und gebahnt, sondern auch finster, krumm, gefährlich und verdammlich sey [...] Alles mit schönen Figuren, vielfältigen Texten [...] und gebörigen Registeren versehen [...] Annuale Secundum*, Dillingen, Bencard, 1688; UÓ, *Sicherer Himmels-Weeg, Oder Die durch Christum und seine Heiligen gebahnte Creutz-Sträß. Das ist, Gantz neu erfundene ... Sonn- und Feyrtags Predigen : Fürnehmlich [...] den Predigern und Seelsorgern zum Trost [...] in gegenwärtige gantz bequeme Form gesetzt: Annuale Primum*, Dillingen, Bencard, 1687.

⁶ Arthur E. IMHOF, *Ars moriendi: Die Kunst der Sterbens einst und heute*, Wien-Köln, Böhlau, 1991 (Kulturstudien Bibliothek der Kulturgeschichte, 22), 35.

⁷ Német nyelven: Martin von COCHEM, *Die vier letzten Dinge: „Tod, Gericht, Hölle, Himmelreich“*, hsg. Friedrich Wilhelm BRUCKBRÄU, Augsburg, Jenisch und Stag'sche Buchhandlung 1836, 1838²³; UÓ, *Die Vier letzten Dinge: „Tod, Gericht, Hölle, Himmelreich“*, Brixen, Weger, 1864, 1878, 1888, 1889, 1898; UÓ, *Von den vier letzten Dingen, nämlich von dem Tode, dem Gerichte, der Hölle und dem Himmelreiche: Ein Zusatz zu dem Leben Christi*, Landshut, Attenkofer-Thomann, 1842, 1859; UÓ, *Die vier letzten Dinge: Tod, Gericht, Hölle, Himmel: ein Betrachtungsbuch für die Reise nach der Ewigkeit*, Gülpen, Alberts 1886.²⁸ – Cseh nyelven: UÓ, *Rožijmání o čtyřech posledních věcích člověka [...]*, V Kroměříži, J. Gusek, 1867. – Angolul: UÓ, *The Four Last Things: Death, Judgment, Hell, Heaven*, New York – Cincinnati – Chicago, Benziger Brothers, 1899, 1900. – A bibliográfia összeállítója összesen 38 kiadást említ. Vö. Konradin ROTH, Peter SCHERL, Reinhold SCHAMMERS, *Pater Martin von Cochem, Kapuziner: 1634 Cochem – 1712 Waghäusel: Festschrift zur Feier des 350. Geburtstages in seiner Heimatstadt*, Cochem, Kirchengemeinde St. Martin, 1984, 52.

⁸ Martin von COCHEM, *Die Vier Letzten Dinge: Tod, Gericht, Hölle, Himmelreich*, [Charleston], Nabu Press, 2011. Ez a kötet egy 1923-as kiadás újra kiadott változata. – Továbbá Rainer Lechner 'Égi ABC' című műve is átemel egyes részeket Cochem mennyországról szóló

élet, a földi bűnök büntetésének kérdése, és az erről való ismeretszerzés igénye évszázadokon átívelően jelen van a közgondolkodásban. Mindezek fényében kérdéses, vajon Újfalusi Judit miért nem emelte át e részeket fordításába? A *Makula nélkül való tiükör*ről, és annak hatástörténetéről szóló korábbi tanulmányomban már utaltam arra, hogy vélhetőleg az apácát teljesen más célok vezették, mint Cochemet: ő Krisztus és Mária életét kívánta a középpontba állítani, nem pedig az egész keresztény üdvtan enciklopédikus összefoglalására törekedett. A Cochemnél alapvető fontosságú népmissziós, katechetikai, moralizáló célkitűzések nem kapnak olyan hangsúlyos szerepet Újfalusi fordításában. Ő feltehetőleg csak a dialógusokkal, a körülmények részletes ábrázolásával és a bőségesen áradó érzelmekkel bemutatott élettörténetre kívánt koncentrálni.⁹

Cochem művében azonban fontos szerepet kapnak mind a világ kezdetéről, mind pedig a világ végezetéről szóló fejezetek, hiszen általuk válik értelmezhetővé Krisztus földi működése, és így lesz teljessé a keresztény üdvtörténet. A pokol és a mennyország az üdvözülés nagyszabású tervének szerves része, és ezzel az erkölcsös élet egyik hajtóereje. Világosan rögzített határvonala van, mégpedig a halál, amelyet átlépve nincs lehetőség arra, hogy bárki visszatérjen; illegális utazók immár csak a néphitben bukkannak fel.¹⁰ Talán ezért sem olyan meglepő, hogy a népi igényeket kiszolgáló Cochem munkájában számos ilyen túlvilági utazásról olvashatunk.

E világ fölött a haragosnak és bosszúállónak lefestett félelmetes nagy Úr, Jézus Krisztus fog uralkodni, aki a világ végekor, azaz második eljövetelekor mindenkit ítélőszéke elé hív majd. Ekkor

a mennyből az őrangyalok minden áhítatos lelket sírjukhoz vezetnek, oda, ahol el lettek temetve. Ők sírjukban virágozni fognak majd, mint a rózsza, illatozni, mint a liliom, világitani, mint a csillag, szépek lesznek, mint az angyal, és minden tagjuk teljesen ép és egészséges lesz.¹¹

Őket követően azok a lelkek fognak feltámadni, akik nem éltek áhítatos életet.

fejezeteiből: Rainer LECHNER, P. Martin von COCHEM, Leopold KIST, *Himmels-Abc: Aktiv in Ewigkeit*, Norderstedt, Books On Demand, 2008.

⁹ Bővebben lásd. FRAUHAMMER Krisztina, „Olvadás által imára buzdítani”: *Martin von Cochem Krisztus-életrajzáinak magyarországi utóélete = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 3), 113–126.

¹⁰ Vö. MINOIS, *i. m.*, 356.

¹¹ COCHEM, *i. m.*, 1712, 1419.

„Velük ördögök jönnek, azok, akik őket a kárhozatra juttatták. Visszavezetik őket sírjukhoz, és visszaküldik őket abba. Testük csúnya, bűzös, szörnyűséges lesz, ördögéhez hasonlatos.”¹² E feltámadás után az Utolsó Ítélet helyére vezetik a lelkeket, melynek helye egészen pontosan és konkrétan meghatározott: a Josephat völgye, annak is a Jeruzsálem és Olajfák hegye közötti területe. A keresztény hagyomány a 4. század óta e helyhez köti az utolsó ítélet eseménysorát, sőt a mohamedánok körében is elterjedt ez a vélekedés, ezért mind a mai napig kedvelt temetkezési helye a keresztényeknek, mohamedánoknak és zsidóknak egyaránt.¹³

Különösen a kárhozott lelkek vonulása látványos. Őket hajuknál fogva rángatják az ördögök örületes jajgatások közepette a levegőben, úgy, hogy ebbe a föld is beleremeg. Ekkor Cochem a következő imát adja az olvasó szájába: „Ó te vétkes, ó te vétkes, nyisd ki füleidet és hallgasd ezt a szomorú panaszt [...]. Óvd magad, nehogy ebbe a tömegbe kerülj, és aztán velük együtt kelljen jajgatnod [...].”¹⁴ A cél tehát már ezekből az első sorokból egyértelműen kiolvasható: olyan hatást gyakorolni az olvasóra, amely távol tartja őt evilági életében minden gonosszástól. Ezért különösen is nagy hangsúlyt kapnak Cochem könyvének e fejezeteiben a képek, hiszen olvasni nem mindenki tudott, a halál azonban mindenkit elért.¹⁵ E propagandisztikus célokat szolgálják a további képsorok is, melyben élénk tárul a pompázatos körülmények között megtartott bírósági tárgyalás, élén a rettegett bíróval:

Krisztus tüzes szekerével csodálatos felhőktől körbevéve az Olajfák hegye fölött megérkezett, [...] trónja kétségtelenül fejedelmien dicsőséges és emelkedett, [...] hosszú ruhába van öltözve, melle alatt arany övvel átkötve [...]. Arca olyan vörös, mintha vérrel vagy szederlével festették

¹² Uo., 1424.

¹³ *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, V, Bp., Szent István Társulat, 2000, 904–905.

¹⁴ COCHEM, *i. m.*, 1712, 1431.

¹⁵ A bűnök és büntetések ábrázolásának jelentőségére Gernot Kochner hívja fel a figyelmet a német jogi tematikájú műalkotásokat feldolgozó művében. A bírósági tárgyalásokat, büntetés-végrehajtást, bűnöket és azok büntetéseit ábrázoló „világi” képeket elemző szerző rámutat, e témák vizualizálása több szempontból is fontos volt. Részint az elrettentést, ezáltal a nevelést szolgálták, másrészt tudatosították, automatizálták a tett és a büntetés kapcsolatát. A Kochner által összegyűjtött képeket tanulmányozva, jól látható: a világi tematikájú ábrázolások elemei a pokol illusztrációkban rendre visszaköszönnek. A témáról bővebben: Gernot KOCHNER, *Zeichen und Symbole des Rechts: Eine Historische Ikonographie*, München, Beck, 1992.

volna be. Homlokát a harag és a düh ráncolja, ajkait a gyűlölet utáni vágyakozás teljesen elfehéřítették, [...] hangja olyan erőteljes, félelmetes és természetellenes, hogy minden jelenlévő szavát keresztülhasítja.¹⁶

1. kép: *Az utolsó ítélet.* (COCHEM, i. m., 1712, 1445. A kép metszője ismeretlen).

Mind Cochem leírása, mind pedig a leírást illusztráló kép tökéletes tükörképe a korabeli ítélkezési gyakorlatnak és az azokról készült ábrázolásoknak. A kora újkori büntetőrituálékát bemutató Richard van Dülmen elemzésében a következőket olvashatjuk:

A kora újkori büntetőakciók mindig is ritualizált büntető színdarabok voltak, de a 17. századtól kezdődően a nyilvános büntetések tudatos teatralizálása figyelhető meg. A nyilvános kivégzések egyre inkább látványos ünnepségekké kezdtek válni, amelyek a barokk korszak minden más ünnepségénél több nézőt vonzottak. Férfiakat éppúgy, mint nőket, gyerekeket éppúgy, mint időseket, tiszteletre méltó polgárokat éppúgy, mint szegény ágrólszakadtakat.¹⁷

¹⁶ COCHEM, *i. m.*, 1712, 1445–1449.

¹⁷ Richard van DÜLMEN, *A rettenet színháza: Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*, Bp., Századvég – Hajnal István Kör, 1990 (Metamorphosis Historiae), 158.

A cél az elrettentés, a nép kordában tartása és fegyelmezése volt.¹⁸ A képen megjelenített díszletek is megegyeznek: a szabad ég alatti ítélőhely, a nagy nyilvánosság jelenléte, a bírói köpenyben, bírói székben, felfelé tartott jogarral közepén ülő bíró személye, a két oldalt ülő védők és esküdtek.¹⁹ Így tükröződik vissza a hivatalos evilági hatalmi struktúra a túlvilágban, ami azt jelenti: a földi világ rendje a pokolban is érvényt szerez.²⁰

Míndezek után megkezdődik a bírósági tárgyalás, ahol Krisztus az Utolsó Ítélet során isteni bölcsessége által a szentek érdemeit és a vétkesek bűneinek szörnyűségét is kitárja, hogy így is ráébredje olvasóját földi életének gyarlóságára. A szentek glóriát és világi hatalmasságoknak (grófoknak, nemeseknek, királyoknak, császároknak) kijáró ékességeket kapnak (liliomot, rózsát, pálmakoronát, jogart). Eközben az ezt szemlélő, és az örület határára kergetett elkarhozottak hatalmas szél, mennydörgés, villámlás, földrengés és örült üvöltések közepette a pokolba esnek a következő szavakkal kísérvé: „Szóltam, figyelmeztettek Benneteket, de ti minden tanácsomat figyelmen kívül hagytátok!”²¹ Az olvasó az ilyen és hasonló „kiszólásokban” kemény kritikát kap evilági viselkedéséről, hogy ráébredjen arra, folyamatosan reguláznia kell magát.

A folytatásban egy hasonlóan kimunkált, minden részletében megismerhető és megindokolható pokol és menny képe tárul elének több száz oldalon. Minois szavaival élve: egy „matematikai pokol” képe, amelyben benne van elkerülhetlensége, logikussága, szükségszerűsége, és érzékelhető fizikai valóságként számszerű adatokkal, méretekkel leírható realitása is.²² Azért, hogy a matematikai pontosság bizonyítékai se maradjanak el, Cochem sűrűn idézi a mondandója igazolását szolgáló szentírásbeli helyeket, és kortársainak, prédikátoroknak, középkori szenteknek, misztikusoknak a leírásaiban olvasható álmokat, víziókat, pokoljárás- történeteket. Tulajdonképpen e források töredékes információiból épül fel a túláradó fantáziájáról híres szerző által bonyolultan kimunkált látvány.²³

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ KOCHNER, *i. m.*, 138–142.

²⁰ MINOIS, *i. m.*, 357.

²¹ COCHEM, *i. m.*, 1712, 1482.

²² Vö. MINOIS, *i. m.*, 363–364.

²³ MINOIS, *i. m.*, 363. A teljesség igénye nélkül néhány szerző, akiknek a munkáiból Cochem a pokol leírásához merített: Ferreri Szent Vince életrajza, Szent Teréz élete, Szent Brigitta látomásai; Baronius, Beda Venerabilis, Szent Ágoston, Szent Jeromos és Szent Anzelm művei.

A kapucinus leírja, hogy a pokol a földgolyó belsejében van, és több rétegre bontható. Geométerek számításaival igazolja pontos méreteit, mélységét és pontos beosztását: konyháját, szobáit, tereit, folyóit is ismerteti. Itt ismét szembesülhetünk az evilági lét letükrözésének deduktív módszerével:

A pokolbeli vesztőhely [...] hasonlóan, mint ahogy a grófok és előkelőségek fennhatósága alá tartozó településeken különféle vesztőhelyek vannak, [...] Lucifernek is van a pokolbeli birodalmában egy meghatározott helye, ahol a vétkeket különlegesen súlyos kínzásokkal kivégzi.²⁴

A folytatásban beszámol a hallatlan pokolbeli tűzről, az itteni hidegről, az itt élők olthatatlan szomjúságáról és éhségéről, a kárhozottak testét marcangoló bűzös, mérges gázokat árasztó kígyókról, békákról, kukacokról és férgेkről, a pokolban uralkodó sötétségről, az itt tartózkodók számáról és származásáról, a kínok sokféleségéről és sokaságáról, melyek között külön is kiemeli a legnagyobbat: az Isten látásától való megfosztottságot. Végül mindezeknek a borzalmaknak a betetőzéséről olvashatunk: a kínok örökké tartó voltáról. Figyelemre méltó, hogy a kínszenvedés alapvetően csak testi formában jelenik meg, tehát egyértelmű, hogy a túlvilági lényeknek újabb testi létet tulajdonítottak. Aki elolvassa a teljes leírást, szembesülhet azzal, hogy az alapján is gondosan differenciálják az elkárhozottakra mért kínokat, hogy mely testrészükkel követték el azokat.²⁵ Ebben újra a világi ítélkezési gyakorlat, az úgynevezett „tükörbüntetés elve” köszön vissza.²⁶ A képek itt újra fontos információkat közvetítenek az olvasó felé: kerékbe tört, felakasztott, megégetett, láncra vert, megkínzott bűnös lelkeket jelenítenek meg sorra. A tett és a büntetés vizualizálása a korabeli olvasó számára könnyen értelmezhető volt, hiszen egészen az újkorig kidolgozott rendje volt a büntetéseknek. Pontosan lehetett tehát tudni, hogy az ábrázolt büntetést milyen cselekedetért kapta az elkövető.²⁷ Néhol azonban, a büntetések szadisztikus ábrázolását olvasva, az a benyomása az

²⁴ COCHEM, *i. m.*, 1712, 1561.

²⁵ KLANICZAY Gábor, *Elgyötört test és megtépett ruha: Két kultúrtörténeti adalék a performance gyökereihez = A performance-művészet*, vál., szerk., bev., jegyz. SZÓKE Annamária, Bp., Artpool – Balassi – Tartóshullám, 2000, 153.

²⁶ Dülmen használja e fogalmat munkájában, amikor pontosan és részletesen bemutatja mely vétkekért, miféle büntetések jártak. Bővebben lásd: DÜLMEN, *i. m.*, 110–126.

²⁷ KOCHNER, *i. m.*, 126.

olvasónak, hogy a büntetésül kimért szörnyű testi kínok már-már túlszárnyalják a világi gyakorlatban meghonosodott ítéletvégrehajtási formákat.²⁸

Milyen célok vezérelhették a kapucinust e látvány leírásakor? A választ a szerző maga adja meg a végső dolgokról írott fejezetek előszavában: „Remélem írásom jó hatással lesz az olvasókra és sok gonoszságot megelőznek. [...] A prédikátorok is jól teszik, ha ebből az anyagból merítenek adventre vagy az év más időszakaira.”²⁹ A pokol előszavában további szempontot is ad: „A pokolra való gyakori emlékezés, illetve annak elképzelése hatásos eszköz a földi életben a bűn útjára lépő vétkes kezében.

2. kép: *A pokolbeli büntetésekről.* (COCHEM, i. m., 1712, 1552. A kép metszője ismeretlen)

Ha ezeket olvassa vagy prédikációkban hallja a hívő ember, megijed a bűntől, annak végrehajtásától.”³⁰ Majd kifejti, hogy az emberek semmit sem hallanak, vagy beszélnek a végső dolgokról, ha pedig mégis, az ördög útjukba áll, és azt hirdeti: Isten megóv minket a pokoltól. Ezzel azt a látszatot kelti, hogy nem áll fenn annak a veszélye, hogy az emberek a pokolra jussanak.

Azért, hogy én a közvetítő ördögöt véleményében akadályozzam, és ezáltal legalább egy-két megátalkodott szívet bűnbánatra indítsak, [...] Is-

²⁸ KLANICZAY, *i. m.*, 154.

²⁹ COCHEM, *i. m.*, 1712, 1413.

³⁰ *Uo.*, 1497.

ten kegyelmének segédelmével szeretném a poklot bemutatni, hogy ez átjárja a szíved, és eltántorítsalak Téged a bűnös élettől.³¹

Egyértelmű tehát, hogy a túlvilág bemutatásának nagyon is evilági okai vannak: legfőképpen félelmet kelteni, jóra tanítani, a bűntől eltántorítani, erkölcsössé tenni az olvasót. Ez a fajta pasztorációs stratégia időről időre újra felbukkan az egyházi gondolkodásban. Jól példázza ezt egy jóval későbbi, 19. századi kiadás előszava. Ebben a következőket írja a kiadó:

Ezeknek a műveknek köszönhetően tanulta meg az ifjúság, hogy jót tenni jó, a rosszat pedig kerülni kell, mert az rossz. [...] a jutalomban való reménykedés a jóra késztetést, a bűnökért való büntetés a bűnök tudatosítását szolgálja.³²

3. kép: A pokolbeli büntetésekről. (COCHEM, i. m., 1712, 1561. A kép metszete ismeretlen).

Nem véletlen, hogy a bűnbánati prédikátorként, dél-németországi misszionáriusként is jól ismert Cochem komoly részt szán művében e témáknak. A róla szóló életrajzi munkákból tudjuk, hogy sokévi vizitatori tevékenysége során megdöbbenéssel tapasztalta a délnémet falvakban élő hívek tájékozatlanságát, tudatlanságát és lelki gondozásuk hiányosságait. Miséket mond, prédikál, gyóntat, és legfőképpen ír, hogy mindezekben a nehézségekben segítségükre legyen, de egyszersem meg is zabolázza az egyszerű híveket. Szükség volt a

³¹ Uo.

³² Vö. az 1836-os kiadást sajtó alá rendező Friedrich Wilhelm Bruckbräu által írt előszóval. COCHEM, 7. jegyzetben, i. m., [III].

bűnös élettől való elrettentés gondolatának folyamatos ébrentartására is, hiszen ahogy arra már utaltam, a harmincéves háború és az azt követő járványok, valamint a szegénység sűrűn szedték áldozataikat. Folyamatosan törekedni kellett arra, hogy a hívő méltón állhasson Isten Ítélszéke elé. Ehhez szuggesztív, meggyőző erejű, ugyanakkor a bűntől távol tartó hatású tanításra volt szükség, ebben látták a társadalom jóra nevelésének legfőbb eszközét.

E célok eléréséhez Cochem sem válogat a hatáskeltésre alkalmas eszközökben. Legfőképpen a kínok és kínzások minden részletre kiterjedő, nagyon precíz leírásával kíván hatni:

Végül jónéhányakat az ördögök egy csővel szétzúznak, és darabokra vágják. Amikor fel vannak darabolva, egy pillanat alatt újra összeragadnak, majd ismét kezdődik a szétzúzás és feldarabolás. Ez a szétvágás, szétzúzás, szétdarabolás örökké tart [...].³³

Sokszor túloz is, hogy még érzékletesebbé és félelmetesebbé tegye a látványt:

A pokol közepében van egy hallatlan nagy szakadék, ötven mérföld magas, ötven mérföld széles. Ez tele van lángnyelvekkel, és benne vannak a kárhozott lelkek; [...] sok száz millióan vannak. Ez a sok száz millió test szorosán egymáson fekszik, és köztük mindenütt tűz ég.³⁴

E részeket akár úgy is fordíthatnánk: rettegjetek, mert a pokol hemzseg a kárhozott lelkektől!

Azért, hogy ezt még jobban elérje a halandó lelkeknél, gyakran kiszól a műből, megszólítva, felszólítva az embert, aki így egy sajátos kommunikációs interakció részesévé válik. Ebben a kölcsönös ráhatásban maga az olvasó is szinte túlvilági utazóvá válik, és saját szemével szerezhethet tudomást a túlvilág borzalmairól:

Nos, járjuk körbe ezt a hatalmas kupacot és tekintsük meg egész pontosan lelki szemünkkel: Nézd, hogy fekszik az emberek karja egymáson, minden rend nélkül, [...] az egyik egyenesen, a másik meghajolva, az egyik a hátán, a másik az arcán.³⁵

³³ COCHEM, *i. m.*, 1712, 1564.

³⁴ *Uo.*, 1552.

³⁵ *Uo.*, 1553.

Gyakran azt is tapasztaljuk, hogy a megszólítás egészen dühössé, ostorozóvá válik: „Ó te vétkes ember! Nem megmondtam, hogy életed során kerülöd a bűnöket, és gyakorolj bűnbocsánatot? Te azonban nem hallgattál rám! És továbbra is vétkeztél!”³⁶

Néhól egészen népmesészerű szövegrészeket is találunk a műben:

Hogy el tudd képzelni [Lucifert – kiegészítés tőlem F. K.], képzelj magad elé egy toronyóra nagyságú alakot, aki egy folyót is ki tud inni, feje, mint egy sárkányfej, nagyobb mint egy kemence, szeme, mint egy hordó alja, úgy ég, mint a tűz, pofája, mint a házajtó, orra, mint egy kemence úgy füstölög, fogai hosszúak és izzóak, mint a parázs, mérges levegő árad belőlük, kezei, mint az árbocfa, ércből és vasból vannak, testét pikkelyek fedik.³⁷

Az egyszerű emberek látásmódjától az ilyen szokványost felülmúló, rendkívüli jelenségek iránti fogékonyság nem állt távol. Gyenis Vilmos véleménye szerint ezek által nyer érvényesülési lehetőséget a „barokk tömegekre ható meggyőző ereje, propagandisztikus célzata és szuggesztivitása.”³⁸

Megint másutt a szemléletes tételek céljából hétköznapi példákkal világítja meg a pokolbeli kínok és gyötrelmek mértékét és örökkévalóságát.

Képzeld el, ha nyolc napon keresztül kellene egy asztal mellett ülni és enni; ha nyolc napon keresztül csak aludni kellene; ha nyolc napig körülötte egy szűnyog; ha nyolc napig egy fülbemászó mászna a füledbe; ha nyolc napig nem tudnád a fogaid közé került húsdarabot kipiszkálni; ha nyolc napon keresztül úgy kellene járnod, hogy a cipődben egy kis kavicsdarabocská van.³⁹

Hasonló célt szolgálnak a műben összegyűjtött pokoljárás-történetek is (közel ötven ilyen számoltam meg), amelyek rendre rámutatnak az evilági bűnös életét kapható súlyos büntetésekre. Az egyik legszemléletesebbet Szent Brigitta látomásai alapján idézi Cochem. A történetben szereplő pap egy hölgyet gyóntatva különös dolgot tapasztal. Ahogy a nő bűneit sorolja, szájából mindenféle csúszómászók jönnek ki. A pap a látványon megrémülve elfelejti feloldozni az

³⁶ *Uo.*, 1572.

³⁷ *Uo.*, 1543.

³⁸ GYENIS Vilmos, *Késő-barokk és népies irodalom (XVIII. századi protestáns víziók)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1968, 8.

³⁹ COCHEM, *i. m.*, 1712, 1573.

asszonyt, és távozik. Később azonban felkeresi az asszonyt, hogy az elmulasztott feloldozást pótolja. A nőt azonban halva találja, és szörnyűséges látvány fogadja: mellkasát kígyók és kutyák marcangolják, szemein két béka ül, füléből tüzes lángok csapnak fel, haja helyén mérgező kígyók tanyáznak, szájából tűnyelvek csapnak fel, nyakából bűzös gőz gőzölög. Látva ezt a pap földre esik, és hosszú ideig szóhoz sem jut. Az asszony szólítja meg, és elmondja neki, hogy mivel egy bűnét elhallgatta, ördög szállta meg. Elmeséli örökkévaló gyötrelmeinek okát is. A fején és testén lévő kígyókat a teste ékesítéséért, a szemén lévő békát szemérmetlen nézéséért, az orrából kitörő lángnyelveket erkölcstelen énekéért, szavaiért, a mellén lévő kígyókat a szemérmetlen érintésekért, a marcangoló kutyákat a tisztátalan dolgokért kapta büntetésül. Mindezt tetézi még egy sárkány, amelyen ül, és kimondhatatlan fájdalommal kínozza és égeti ülepét.⁴⁰

Az ilyen és ehhez hasonló pokoljárás-történetek alapján pontosan megrajzolható mindazoknak az erényeknek, tevékenységeknek a listája, amelyeket elvárásként támaszt a szerző olvasói elé. Ez a képzeletbeli lajstrom a következőket tartalmazza: rendszeres és őszinte gyónás, rózsafüzér-imádkozás, istenfélő élet, bűnbánat, bűnbocsánat gyakorlása, utolsó kenet felvétele, büntől mást óvni, bűnre mást nem vinni, rossz társaságtól távol maradni, egymás közötti ellenségeskedést megszüntetni, hiúságtól, büszkeségtől, paráznaságtól, mértéktelenségtől, evilági javaktól, cicomázkodástól óvakodni stb. E víziók és a bennük közvetített mondanivaló a társadalom felé mondott kritikák is egyben. Ezekben különösen élesen lép fel a külsőségekre sokat adó előkelő hölgyek ellen, az előkelő nemes főurak, grófok ellen, de még az egyháziakat sem kíméli: ez az életpálya sem jelent védelmet a pokol kínjai elől. Láthatjuk tehát, hogy itt ismét korrigál a szerző a világi ítélkezésben megszokott gyakorlaton: a bűnökhöz járó büntetés társadalmi hovatartozástól függetlenül mindenkit ugyanúgy elér.

Nem véletlen, hogy ezidáig főképp a pokolról esett szó. A halál, a végítélet és a pokol gyötrelmeinek 195 oldalas bemutatása mellett, a mennyország csak 18 oldalnyi részt kapott, ezúttal illusztrációk nélkül. A nagyon is realizált képekben bemutatott pokol képével szemben, a kor gyakorlatához alkalmazkodva, egy, az érzékekkel meg nem fogható mennyország képe rajzolódik ki Cochem leírásában. Ebben is a legfontosabb részt az foglalja el, hogy milyen kevesen üdvözülnek: „Azt hiszed, az emberek fele? harmada? negyede?” Ezzel

⁴⁰ COCHEM, *i. m.*, 1712, 1531–1533.

is aláhúzza azt a 17. században sokszor hangoztatott vélekedést: „Hogy sokan vannak a meghívottak, de csak kevesen a kiválasztottak” (Mt 20, 22), és hozzáteszi: „Iszonyatos fáradság és küzdelem az életben velünk szembejövő ellenséget legyőzni; csoda ha ez sikerül.” Egy életre szóló feladatot kap tehát az olvasó: a bűnös élet elleni folyamatos küzdelmet.

Ha Cochem művének tanulságait Minois Franciaországban végzett széleskörű kutatásaival összevetjük, azt feltételezhetjük, hogy a szerző

egy jól bejáratott, több évszázados gyakorlatot kodifikál művében, amint erről a hasonló mintát követő, több vagy kevesebb hevülettel szerkesztett korabeli francia és európai szentbeszéd, kézirat és nyomtatott könyvek százai tanúskodnak.⁴¹

Cochem tökéletesen ismeri és alkalmazza e pasztorációs gyakorlatnak minden elemét, és kiváló érzékkel igazítja hozzá az egyszerű falusi emberek igényeihez. Művének hallatlan sikere igazolja, olvasóiban messzemenően sikerült felkeltenie az érdeklődést érzékletes leírásaival. Megválaszolásra már csak egy kérdés vár: vajon a szuggesztivitáson, a félelemfelkeltésen túl, sikerrel járt-e a szerző olvasói megregulázásában is?

⁴¹ MINOIS, *i. m.*, 367.

HEGYI ADÁM

A túlvilágról alkotott elképzelések a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén

A Türelmi Rendelet kihirdetését követő két évtizedben a szentesi református egyház több mint 6000 gyülekezeti tagból állt.¹ Ezzel Szentes a Békési Református Egyházmegye egyik legnagyobb gyülekezetének számított, mégis csak két lelkész szolgált a városban, miközben az esperességben több olyan saját prédikátort tartó gyülekezet volt, ahol a családok száma nem érte el a hetvenet.² A szentesi kálvinista famíliák lelki gondozása ezért komoly kihívás volt, hiszen a lelkész többek között köteles volt a haldoklók számára vigasztalást nyújtani. Mivel évente körülbelül 300 haláleset fordult elő,³ csak a haldoklók látogatása naponta ismétlődő feladat volt.

A mezővárosi írásbeliség fejlődésének köszönhetően Szentesen a 18. század közepén egymással párhuzamosan két helytörténeti krónikát is vezettek. Az egyik az úgynevezett *Petrák-krónika*, a másik *A Szentesi Református Ekklezsia Históriaja* címen ismert. A *Petrák-krónikát* egészen a 20. század elejéig másolták a város lakosai, de a 18. századból egyetlen példánya sem maradt fenn. A krónikáírók (és továbbírók) megemlítik, hogy a reformáció korán elterjedt a településen: valószínűleg azért emelték ki a kálvinista hagyományokat, mert a katolikus egyház támadásaival szemben bizonyítaniuk kellett vallásgyakorlásuk jogosságát. Érdekes viszont, hogy a református egyház – témánk szempontjából fontos – mindennapi életével kapcsolatban ez a munka nem tartalmaz adatokat. Ez talán azzal magyarázható, hogy a *Petrák-krónika* írói számára azok az

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm Kovách Péter szentesi lelkésznek, hogy lehetővé tette a gyülekezeti levéltár használatát.

¹ *A szentesi református ekklezsia története 1700–1825 (forráskiadvány)*, közread., bev. TAKÁCS Edit, Szentes, Szentesi Levéltár, 2001, (elektronikus kiadás) <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/start.htm>. Az utolsó letöltés dátuma: 2014. március 20.; SIMA László, *Szentes város története*, Szentes, Szentes város közönsége, 1914, I, 338.

² Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Canonica Visitatiók kötete 1786-tól fogva 1826-ig. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen (továbbiakban: TtREL), I. 29. h 1. doboz; SIMA, *i. m.*, 333–334, 362, 378.

³ TAKÁCS, *A szentesi... i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/261-JPG>. Hasonló számokat állapított meg Nagy Ibolya is: NAGY Ibolya, *Végrendeletek és temetkezés Szentesen a 19. században*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1984–1985, 191.

események voltak fontosak, amelyek megélhetésüket biztosították: időjárási viszonyok, termésátlagok stb.⁴ A helyi lelkészek által vezetett egyháztörténeti feljegyzésekben viszont 1747–1800 között évente elkészítették az egyházat érintő események összefoglalását és különböző tematikus részekben mutatták be a gyülekezetet, mint például az egyház „Élet-beli mivoltáról” címmel. A *Petrák-krónikával* szemben az ekléziatörténet a 18. századi változásokat sokkal hitelesebben mutatja be, mert írói mindannyian kortársak voltak. Annak ellenére, hogy az eredeti kéziratokat többször átkötötték, Takács Edit szövegkiadása alapján eldönthető a különböző szövegrészek keletkezésének ideje.⁵

Az ekléziatörténet 17. részében ismerjük meg azt az összetett problémát, amely a haldoklók körüli lelki feladatok 18. század végi ellátását írja le. Ebből megtudjuk, hogy a lelkészek soha sem tagadták meg a haldoklók körüli teendőik ellátását. Az ekléziatörténet ugyan nem számszerűsíti, hogy milyen gyakori volt a halottas házak látogatása, de utal arra, hogy többen nem vették igénybe ezt a szolgáltatást. Ezt a mulasztást az egyháztörténet írója a nép babonásával magyarázta:

Nagy kára a' Léleknek, hogy itt Betegek látogatásának tsak híre sintsen t. i. nem hívatja a beteg a' Tanítót maga vigasztalására, vagy azt gondolja, hogy hamarabb meghal, vagy hogy elhitette magával minden igaz ok nélkül, hogy olyan fősvények a' Tanítók, hogy azt a' kis munkát is fizetésért vagy adományért tselekednék, vagy még is hogy olly magokat tartó kényesek volnának, hogy a' szegény Házába bé sem mennének, melly hasonlóképpen nem igaz, sem helyes gondolat; mindaz által, mivel hogy

⁴ TAKÁCS Edit, *A Petrák-krónika keletkezése, fennmaradása és tartalma = A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, összeáll. TAKÁCS Edit, Szentes, Csongrád Megyei Levéltár, 1998 (Szentesi Műhely Füzetek, 2), 43–58; KATONA Imre, *A Petrák-krónika változatainak néprajzi vonatkozásai = Uo.*, 59–68; HOMOKI NAGY Mária, *Fejezetek a szentesi református ecclesia történetéből = Uo.*, 33–42; SZABÓ Ferenc, *A várostörténeti krónikák és feljegyzések születése és hatása az Alföldön = Uo.*, 5–14. – *Petrák-krónika*, közread. TAKÁCS Edit, Szentes-Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1997 (Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből, 25).

⁵ TAKÁCS, A szentesi..., i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/oldal0/ekl0.htm#book1>; BAGI Zoltán, *Szentes város református közössége a 18. században a Béli István, Gál István és a Kiss Bálint által írt ekléziatörténet alapján = Mezőváros, reformáció és irodalom*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18), 185–186; KIS Bálint, *A Békés-Bánati református Egyházmegye története (1836)*, közread. GILICZE László, KORMOS László, Békéscsaba, Szeged, 1992 (Dél-alföldi Évszázadok, 5), 293–387 (A szentesi református egyházi állapota, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgaik, változásaik); FILEP Antal, *Szokásleírások a 18. és a 19. századból*, 1971 (Népi Kultúra – Népi Társadalom, 5–6), 115–134.

nem hívattnak, nem is mennek, hanem a' kikkel vagy szomszédságban vagy belső barátságban vagynak; ebből is azt hozzák ki a' rágalmazók: el mennek a' gazdagokhoz, de nem a szegényekhez! én ugyan lelkiesméret szerint mondom, hogy az ennekelőtte itt lakott Tiszteletes Tanítók is ezen tiszteket a' betegek körül el végezni nem restellették volna, ha kivántatott volna, de hogy soha itt szokásban ez a' kegyesség munkája nem volt, az volt oka, mert ez a' mezei, vad és többire a' Belső embertől idegen nép ki még egészségében is ha valahol szemben talál lenni egyházi emberrel, csuda mint fél, alig várná, hogy előlle el menne, nem veheti hát betegségében is magát arra, hogy Tanítóját elhivatná magához, hanem ha már ugyan esmértségében vagyon a' Tanítóval, mint sokan Ő magokat ugyan szeretik is ebben gyakorlani.⁶

Ezek után felmerül a kérdés, milyen babonák terjedhettek el Szentesen, amelyek a halál utáni étellel foglalkoztak. Vizsgálatainkat a 18. század utolsó két évtizedére szűkítettük le, de igyekeztünk a korábbi évtizedek előzményeit is a századfordulót követő eseményeket is a szükséges mértékben figyelembe venni.

A református egyház tiltotta a halott visszajárásával kapcsolatos hiedelmeket és egyéb, a halálhoz kötődő babonákat. Sőt, a halott búcsúztatását és elsíratását is tiltották, nem véletlenül a lelkész felügyelete alatt zajlottak le a temetési szertartások.⁷ Tudjuk, hogy a református dogmatika elutasítja a halottakkal való kapcsolatfelvételt, mivel azt nem tartják lehetségesnek.⁸ Török István szerint a középkorban alakult ki az a felfogás, amely a poklot a kárhozottak helyeként képzelte el, és ezzel hozzájárult a purgatórium létezésébe vetett hit elterjedésének, amely a kálvinista eszkatológia számára elfogadhatatlan.⁹ A református teológia szerint a túlvilág általunk nem megismerhető, a keresztyének számára legfontosabb eszkatológiai tény a feltámadásra vonatkozó reménység.¹⁰ A halál és a feltámadás (utolsó ítélet) közötti időt mi élők nem tudjuk megtapasztalni.

⁶ TAKÁCS, *A szentesi...*, i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy-/142.JPG>, és <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/124.JPG>.

⁷ SZACSVAY Éva, *Mezővárosi református kultúra = Kálvin hagyománya: református kulturális örökség a Duna mentén: Budapesti Történeli Múzeum, 2009. október 30–2010. február 15.: kiállítási katalógus*, szerk. FARBAKY Péter, KISS Réka, Bp., Budapesti Történeli Múzeum, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2009, 93.

⁸ TÖRÖK István, *Dogmatika*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2006², 262.

⁹ *Uo.*, 266.

¹⁰ SZATHMÁRY Sándor, *Eszkatológia*, Budapest, Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiuma Főtitkári Hivatal, 2001 (Nemzetközi Theológiai Könyv, 49), 175.

Mivel a *Bibliában* nincs a purgatóriumra vonatkozó utalás, ezért annak létezése nem bizonyítható, de a Krisztusban meghaltak most is részesei az egyháznak. A lélek halál utáni sorsáról semmit sem tudunk.¹¹

Mindezek ellenére több apró jel is arra mutat, hogy a szentesi reformátusokat érdekelték a túlvilággal kapcsolatos elképzelések. 1781–1800 között összesen négy lelkész szolgált a településen, akik a debreceni kollégium elvégzése után egytől-egyig külföldi egyetemeken tanultak: Szentmiklósi Sebők Sámuel Bernben, Szőnyi Pál Bázelen, Szalay Pál Lausanne-ban, Kis Bálint Jénában.¹² A korabeli Nyugat-Európa radikális értelmisége számára ekkorra a pokol már kikopott a halál utáni lehetséges tartózkodási helyek közül,¹³ miközben egyre szaporodtak azok az írárok is, amelyek a túlvilág keresztény értelmezése mellett álltak ki.¹⁴ Kis Bálint észrevette ezt a kettősséget, mert peregrinációjából hazahozott egy olyan német nyelvű prédikációs gyűjteményt, amelyben egy vaskos rész foglalkozik a vallásosság jogosultságának kérdésével, egy másik rész viszont a halál utáni élet kérdését tárgyalja.¹⁵ Kis fontosnak tarthatta a kötetet, mert könyv előzékeire beírta a prédikációk magyar nyelvű mutatóját. A túlvilággal kapcsolatos igehirdetésről ezt írta föl: „Meg lattyuk a halál után a mijeinket.”¹⁶ Sajnos a kötetben nincsenek lapszéli jegyzetek, és Kisnek nem maradtak fenn a vizsgált korszakból prédikációi, így nem tudjuk, hogyan interpretálta a szentesi gyülekezetben a jénai olvasási élményeit.

Vannak viszont olyan források, amelyek bepillantást engednek a lelkészek által közvetített túlvilágképbe és a gyülekezet tagjai között elterjedt mennyország és pokol képzetekre. Először nézzük meg a prédikátorok álláspontját!

¹¹ TÖRÖK, *i. m.*, 266.

¹² HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1798*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6), nr. 212, 361, 431, 554; SZÓGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5), nr. 6090.

¹³ Georges MINOIS, *A pokol története*, ford. SUJTÓ László, Bp., Atlantisz, 2012, 473, 480.

¹⁴ GRANASZTÓI Olga, *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók = A magyar irodalom története, I: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 656–667.

¹⁵ Christian Friedrich SINTENIS, *Postille von C. F. Sintenis*, Leipzig, Gerhard Fleischer dem Jüngern, 1798, 69, 319 („Ueber das Recht zu denken in Religionssachen.” „Von der Hoffnung, daß wir im künftigen Leben wieder in Verbindung mit den Unsrigen sein werden.”). Horváth Mihály Gimnázium könyvtára (Szentes) (továbbiakban: HMG), I.163.2882.163.

¹⁶ SINTENIS, *i. m.*, előcímlap recto, HMG I.163.2882.163

Több évtizeddel a Türelmi Rendelet kibocsátása előtt készült Gaál István igehirdetése, amelyet 1746-ban mondott el az iskolai vizsgák alkalmával. Ebben arról prédikált, hogy az örök életet csak Krisztus által lehet megszerezni, vagyis Isten országa már a földön elérhetővé válik.¹⁷

Az Isten[nek] idvösséges esméreti, melly tsak az Úr Jesusban vagyon, valóságos boldogság; annyira, hogy senki nem remélheti idvösségét és boldogságát különben, hanem az Istent és a' Xstust igazán esméri, és ezt esmélni örök élet Joh. 17:3¹⁸

Nem volt ennyire szilárd a szentesi egyház vezetőinek álláspontja válságos időkben. 1739-ben pestis dúlt a városban, amely a lakosság jelentős részét fogékonyra tette az utolsó ítélettel kapcsolatos ismeretek befogadására. Valószínű nem meglepő, hogy ebben az évben Czeglédi Keglevitz András a *Jelenések könyvét* választotta prédikációi alapjául. Sajnos nem tudjuk, hogyan mutatta be Jézus második eljövételét, de az biztos, hogy a gyülekezet meg volt elégedve az általa leírtakkal, mert a „[...] titkos Profétiáknak fel-fejtegetésében [...] és leendő bétellyesedéseknek megállításában igen tanultnak és Böltsnek láttatott lenni.”¹⁹

1781 után szintén többféle megközelítést találjuk meg a prédikátorok által közvetített túlvilágképeknek. Szőnyi Pált 1787-ben alkoholizmus miatt bocsátották el állásából, mert hivatalát nem tudta ellátni. Az ellene felhozott vádak között szerepelt az is, hogy a haldoklók látogatásakor nem a lelki segítségnyújtásra és a túlvilágra való felkészítésre helyezte a hangsúlyt, hanem trágár szavakkal illette a beteget: „De ha tsak így vólna az én feleségem meg rúgnám a talpát és még gulyásos húst főzetenék véle.”²⁰ Szentmiklósi Sebők Sámuel komoly egyházi karriert futott be, mert a Békési Református Egyházmegye esperesévé választották.²¹ Mégis halála előtt arról rendelkezett, hogy vele együtt temessék el prédikációit is. „Prédikátzióit mellyeket készített, meg hagyta halála

¹⁷ Vö. SZATHMÁRY, *i. m.*, 175, 363.

¹⁸ TAKÁCS, *A szentesi...*, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezia/image1/nagy/227.-JPG>; valamint ugyanezen internetes hivatkozás 229–237.JPG oldalai. (A letöltés dátuma: 2014. március 20.).

¹⁹ *Uo.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezia/image2/nagy/029.JPG>.

²⁰ Extractus Inquisitionis in Causa Reverendi Domini Pauli Szőnyi d. 28a Maii Anno 1788: Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Szentés 1787–1865. TtREL I. 29. i 179. doboz.

²¹ ZOVÁNYI Jenő, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1939, I, 180.

előtt a körülötte levőknek, hogy a koporsójába alá tegyék, [...]”²² Akár a cenzúrától való félelme, akár a műveihez való személyes ragaszkodás vezérelte erre a tetre, teológiai szempontból értelmetlen volt kérése, hiszen a túlvilágra semmilyen tárgyat nem tudunk magunkkal vinni.

Sajnos a 18. század utolsó két évtizedéből nem maradtak ránk szentesi prédikációk, de Szalay Pálnak megjelent nyomtatásban egy bibliakommentárja. Mielőtt Szalay művét elemeznénk érdemes megvizsgálni, milyen segédletekből alakították ki a szentesi lelkészek a mennyországról és a pokolról alkotott elképzeléseiket.

A kora újkori ígéhirdetési gyakorlatban bevett szokás volt, hogy mutatókat használtak föl a prédikáció tartalmának kiválasztásához. Ezek nemcsak önálló impresszummal kiadott bibliai mutatókönyvek voltak, hanem a lelkészek saját könyveikhez készítették kéziratos indexeket is.²³ A protestáns exemplumok között gyakori téma volt az ördög ábrázolása, de a túlvilág ismertetése a fentebb vázolt dogmatikai okokból nagyon korlátozott volt.²⁴ Kérdés, hogy a szentesi lelkészek gyűjteményében találhatóak voltak-e ehhez felhasználható könyvek.

A szentesi Horváth Mihály Gimnázium könyvtárában mintegy 600 kötet 1850 előtti nyomtatvány található, amelyeket volt szerencsém egytől-egyig kézbe venni. A possessorok alapján megállapítható volt, hogy a gyűjtemény nyolcvan százaléka Kis Bálint és Szalay Pál tulajdonából származik, ráadásul a kötetek többsége 1786 és 1803 között került Kis vagy Szalay tulajdonába. Sikertől több olyan prédikációgyűjteményt találok, amelyeket bizonyíthatóan ők használtak. A túlvilág iránti érdeklődésük néhány esetben jól megfigyelhető ezekben: Szalay Pál apjának, Györgynek és Kis Bálintnak a possessorá találhatók meg Szatmárnémeti Mihály *Dominicájában*. A kötet rendkívül sok margináliát tartalmaz, érdekes viszont, hogy a pokollal és az ördöggel kapcsolatos részek tiszták maradtak.²⁵ Valentin Karl Veillodter német nyelvű prédikációs gyűjteményéhez Kis készített magyar nyelvű mutatót, de feljegyzései csak közvetve

²² TAKÁCS, *A szentesi... , i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/296.-JPG>.

²³ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A Források Tükrében), 29; UÓ, *A kanonikus plágium*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003, 266.

²⁴ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992 (Folklor Archívum, 19), 152–164.

²⁵ SZATMÁRNÉMETI Mihály, *A négy evangelisták szerint való Dominica*, Kolosvárott, Veresegyházi Mihály, 1675. HMG II.1.3.508.3

kapcsolódnak a pokolhoz és a mennyországhoz: „Az el mulásról va(l)ó gondolatok mire taníthat(nak)”, „A fel támadásról” stb.²⁶

Szentesen valószínűleg elég szűk volt az a réteg, amely a népi olvasmányokon kívül (kalendáriumok, széphistóriák), mást is forgatott. Mivel ebben a városban a lányokat csak 1802-től kezdték el írni-olvasni tanítani,²⁷ és a fennmaradt végrendeletek többségét nem írták alá,²⁸ ezért a lelkészekon kívül a város vezetői, a kereskedők és az egyház egyéb tisztviselői lehettek képzett emberek. Ennek ellenére van arra utaló adatunk, hogy a lakosságot igyekeztek könyvekkel ellátni. 1792-ben a vármegye feljelentette a helytartótanács előtt Varga István könyvkötőt, aki könyvkereskedéssel is foglalkozott.²⁹ A lefoglalt példányok között a túlvilággal biztosan foglalkozott az a jóskönyv, amelyet elkoboztak.³⁰ Sajnos a jegyzék szűkszavúsága miatt nem megállapítható, hogy a „Halottas 3 féle” megjelölés milyen halotti búcsúztatót jelölt.³¹

Az eddig felsoroltakból az állapítható meg, hogy a szentesi lelkészek nem foglalkoztak behatóbban a túlvilág megismerésével. Szalay Pál életművének megvizsgálása viszont kicsit módosítja ezt a kijelentést.

1792-ben jelent meg Pesten Szalay Pál fordításában William Burkitt angol lelképásztor Jakab és Péter apostolok leveleihez írt kommentárja. Az egyháztörténeti kézikönyvek mindegyike megemlíti azt, hogy a cenzúra sokáig akadályozta ennek megjelenését.³² Arra viszont nem tértek ki, hogy a kötet a mennyországról és a pokolról alkotott református értelmezés miatt is érdekes.

A hitújítás korától máig tart annak értelmezése, hogyan kell helyesen érteni

²⁶ Valentin Karl VEILLODTER, *Predigten über freie Texte auf alle Sonn- und Festtage des Jahrs von Valentin Karl Veillodter*, Nürnberg bei dem Verfasser und Leipzig bei Fleischer dem Jüngsten, 1799, I–II. HMG I.29/1.1231.1 és HMG I.29.1231.2.

²⁷ Jegyzőkönyv omniáriummal, 1798–1816: Szentesi egyházközség iratai. TtREL I. 375. b 2. füzet, 42.

²⁸ NAGY, *i. m.*, 179–192.

²⁹ „Ezen könyvek találatnak Szentesen Varga István Compactornál mp.”: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL), Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum revisionis librorum, C 60 83. csomó 1793 F. 3. fol. 44r–46v. Érdekes, hogy a városban másik könyvkötőről (Rákosi Sámuel) is tudunk, aki a református iskola preceptora volt. Ő viszont nem került a hatóságok látókörébe, talán azért, mert ő jelentette fel vetélytársát. Vö. „Ifj. Ns. Dobosi Mihály Úr 1793/4 Eszterbeli Curatorságáról való Számadó Lajstroma”, Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség Levéltára (továbbiakban: SZNREL).

³⁰ „Jósokról.”: MOL C 60 83. csomó 1793 F. 3. fol. 44v.

³¹ *Uo.*

³² William BURKITT, *Jakab és Péter szent apostolok közönséges leveleiknek a keresztyéni jó életre oktató tanúságokkal és intésekkel telyes rövid világosítása*, ford. SZALAY Pál, Pestenn, Patzkó Ferentz' bet., 1792. Vö. SIMA, *i. m.*, I, 379.

Péter apostol szavait. Az 1Pt 3, 19-ben arról olvasunk, hogy Jézus a tömlöcben lévő lelkeknek prédikált. A református megközelítés szerint Krisztus nem járt ténylegesen a pokolban.³³ Szalay könyvében egyértelműen ezt a felfogást képviseli, mert szerinte az Ószövetség idején élt emberek számára Isten még életükben megadta nekik azt a lehetőséget, hogy az üdvösséget válasszák:

Azt, a mi mondatik a Krisztusról hogy ő el-menvén a Lelkeknek predikállott, azoknak kik a tömlöcztben vagynak; ugy kell érteni hogy azt a Krisztus akkor tselekedte a Lélek által, mikor még azok életben a földön valának.³⁴

Meglepő viszont, hogy Péter apostolt a katolikus állásponthez közeledve úgy mutatja be, mint a mennyország őrzőjét:

[...] Apostol-Tarsai között egyedül ő méltóztattatott ara, hogy a' Sidóknak és a Pogányoknak az Isten' országának ajtaját meg nyissa, és azokat a' meg-feszítettett Meg-váltó által szereztetett örök idvességre hívja.³⁵

A *Heidelbergi káté* 83. kérdése és a *Második belvét hitvallás* a mennyország kulcsairól nem azt vallja, hogy azt kizárólagosan Péter apostol kapta meg, hanem mindenki, aki képes másokat az üdvösségre elvezetni.³⁶ Nem szabad azonban túlértékelnünk ezt a kiragadott idézetet, mert Szalay a könyvben ezen kívül sehol sem utal Péterre mint a mennyország őrzőjére. Sőt, a kötet többi része arra enged következtetni, hogy Szalay nem lépte túl a kálvinista exegetika határait: szerinte az örök élet a mennyországban található, de nem részletezi, milyen is az valójában: „... az az örökség tartatik mennyekben. E jelen való életben egy szem sem látta azokat mellyeket Isten készített az ötet szeretőknek.”³⁷

Érdeemes viszont megvizsgálunk, miért késleltette a cenzúra a könyv megjelenését. Az 1791. évi 26. törvény a protestánsoknak lehetővé tette, hogy hitéleti könyveiket a saját cenzoraik ellenőrizték, de a helytartótanács továbbra is felülbírállhatta a protestáns revizorok döntését, ha az a katolikus felekezet szá-

³³ TÖRÖK, *i. m.*, 196.

³⁴ BURKITT, *i. m.*, 247.

³⁵ *Uo.*, 139.

³⁶ *A Heidelbergi Káté, A második belvét hitvallás*, összeáll. Zacharias URSINUS, Caspar OLEVIAN, Heinrich BULLINGER, ford. D. ERDŐS József et al. Bp., Kálvin, 2004, 63, 147.

³⁷ BURKITT, *i. m.*, 156.

mára sértő volt. A református egyház a törvény értelmében elkezdte a cenzori hivatalt kiépíteni, de Szalay munkája pont egy köztes időpontban jelent meg: a helytartótanács már nem volt illetékes az ügyben, de Debrecenben még nem működött a könyvellenőrzés.³⁸ Szalay tisztában volt ezzel, mert az 1790/91-es országgyűlés végzéseit a megjelenésük után azonnal megszerezte.³⁹ Végül a Tiszántúli Református Egyházkerület támogatásával el tudta intézni, hogy a központi kormányzat ne akadályozza meg a könyv forgalomba kerülését. A fennmaradt iratok szerint sem az állami, sem a református cenzorok nem találtak tartalmi kifogást a könyvben, egyedül azt hiányolták, hogy a kálvinista ellenőrök nem értesítették a helytartótanácsot a kötet megjelenéséről.⁴⁰ Ez azért érdekes, mert a református egyház a szóban elhangzott prédikációkat is szigorúan ellenőrizte, és a heterodoxia legkisebb gyanúja esetén is fellépett.⁴¹ Ugyan ez igaz az állami könyvellenőrzésre is, mert 1793-ban a helytartótanács részletesen tárgyalta Gasparóczy Ferenc könyvét, mivel az a mennyország, a pokol és purgatórium kérdését elemezte.⁴²

Az 1790-es évek végén készült egyházlátogatási jegyzőkönyvek többször is megemlítik, hogy Szalay a szentesi egyház könyvei között heterodox műveket is összegyűjtött, de nem részletezik milyen művek voltak ezek. Végül Szalayt nem büntették meg.⁴³ Valószínűleg azért nem, mert nem volt bizonyítható eltévelyedése, miközben Gyomán Úri Sándor sokkal több munkát adott az egyházi bíróságnak: 1802-ben Úri kijelentette, hogy „A pokolbéli kinok tsak

³⁸ FELHŐ Ibolya, VÖRÖS Antal, *A helytartótanácsi levéltár*, Bp., Akadémiai, 1961 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai: Levéltári leltárak, 3), 223; SASHEGYI Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938 (Minerva-könyvtár), 14–15; SCHERMANN Egged, *A protestáns cenzúra teljes kialakulása*, Pannonhalmi Szemle, 1931, 220.

³⁹ A kötetben található tulajdonosi bejegyzésből egyértelműen kiderül, hogy Szalay a törvények elfogadásával egy időben szerezte meg azok szövegét: „Paulli Szalai mp. VDMri Szentés d. 27a Junii 1790.” *Extractus articulorum et diplomatum super religionis negotio in inelyto Regno Hungariae conditorum*, [S. l.], [S. n.], 1790. HMG I.86.2684.86. A vallásgyakorlással foglalkozó 1791. évi 26. törvény magyar fordítását utólag kötötték a könyvhöz.

⁴⁰ *Protocolla 1793.: Helytartótanácsi Levéltár*. Departamentum revisionis librorum, MOL C 60 10. kötet nr. 11996.; Hunyadi Ferenc püspök levele az ágensnek, Debrecen, 1793. július 9.: *Helytartótanácsi Levéltár*. Departamentum revisionis librorum, Vallási tárgyú könyvek nyomtatásával és terjesztésével kapcsolatos ügyek MOL C 60 84. csomó, 1793 F. 20.

⁴¹ KIS, *i. m.*, 156.

⁴² *Helytartótanácsi Levéltár*. Departamentum revisionis librorum, Cenzúra ügyek, MOL C 60 84. csomó 1793 F. 24.

⁴³ Békés-Bánati Egyházmegye iratai. *Canonica Visitatiók kötete 1786-tól fogva 1826-ig*. TtREL I. 29. h 1. doboz, 159.

ebben fognak állani, hogy együtt lévén az igazak a gonoszokkal, mikor amazok vigadnak, ak[k]or ezek szomorkodnak.”⁴⁴

A fentebbiek alapján megállapíthatjuk, hogy a 18. század utolsó két évtizedében a szentesi lelkészek alapvetően hűek maradtak a református eszkatológiához, bár kisebb kihágásokat követtek el. A következőkben nézzük meg, a gyülekezet hogyan viszonyult a kérdéshez, hiszen a népi vallásosság sok tekintetben különbözött a „hivatalos” kegyességtől.⁴⁵

Az 1781 előtti időszakból boszorkányperek számolnak be a népi vallásosság túlvilágképzeteiről. 1734-ben a szentesi úriszék tárgyalta Damian Ilona perét, amelynek során Damiant azzal vádolták meg, hogy az asztalt zombóvá változtatta, míg az arany poharat lábszárcsonttá.⁴⁶ Ezek a motívumok a pokolábrázolás tipikus jellemzői, de belőlük nem állapítható meg a felekezeti hovatartozás.⁴⁷ Egyedül az adhat támpontot, hogy ekkor Szentes lakossága többségében református volt.⁴⁸ A babonaság széles körű elterjedésére utal az is, hogy 1768-ban Gaál István a szószékről kelt ki a gyülekezet ellen, mert az Úr imáját visszafelé mondták.⁴⁹ Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a Türelmi Rendelet előtti időszakban – legalábbis a kálvinista eszkatológiához képest – élénk fantáziával ábrázolták a túlvilágot. Nézzük meg, hogyan alakult a helyzet 1781 után!

Kis Bálint írta le azt a kísértethistóriát, amely 1782-ben borzolta a település kedélyeit. A történet szerint Vetseri Mihály egykori főbíró halála után a fiához járt vissza kísérteni, mígnem a fiú megőrült és meghalt apja állandó zaklatásai miatt.⁵⁰ Az eklézsiatörténet részletesen leírta a kísértet megjelenéseinek helyét és a fiú rémületét, amely azt mutatja, hogy a lakosság elhitte a históriát. Ráadásul ránk maradt egy 1782-es kalendárium, amelyről elképzelhető, hogy ekkor

⁴⁴ Egyházmegyei közgyűlés, Békésszentandrás, 1803. június 23.: Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. TtREL I. 29. a 2. köt. nr. 9.

⁴⁵ Például a puritán teológia képviselői a 18. század végére a ponyvairodalom népszerű kiadványai lettek. Vö. SZIGETI Jenő, *Puritánok ponyván*, Vallástudományi Szemle, 2007/1, 150–166.

⁴⁶ *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*, közread. SCHRAM Ferenc, Bp., Akadémiai, 1970, I, 247 (Égethő András özvegye, Damian Ilona pere, Szentes, 1734. szeptember 9.).

⁴⁷ PÓCS Éva, *Élők és boltak, látók és boszorkányok: mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*, Bp., Akadémiai, 1997 (Néprajzi Tanulmányok), 113.

⁴⁸ SIMA, *i. m.*, I, 262–263.

⁴⁹ BAGI, *i. m.*, 195–196.

⁵⁰ *Uo.*, 202.

Szentesen használták.⁵¹ Nem bizonyítható egyértelműen, de feltételezhető, hogy a kísértethistória által keltett kedélyállapotot tükrözi az ebben lévő kéziratos vers, amelyik a halál eljövételére emlékeztetett mindenkit:

Emlékezzél meg
Oh Bűnös Ember
Az Halálról. Soha
Nem vétkezel.⁵²

A lelkész viszont elutasította a halottakkal való bármilyen kapcsolatfelvételt, ezért babonaságnak és értelmetlennek találta az egészet. Ezt onnan tudjuk, hogy Kis többes szám harmadik személy használatával tartózkodását fejezte ki az eseményekkel kapcsolatban: „[...] a babonás emberek azt a hírt terjesztették...” „[...] voltak akik állították...”⁵³

A feljegyzések szerint a halottbúcsúztatás a lakosság körében nagy érdeklődésnek örvendett: a halottas menetek több utca hosszon át tartottak,⁵⁴ és a temetéseken való szolgálat 1777 előtt az összes iskolás gyermek számára kötelező volt. Csak ezt követően alakult ki az a szokás, hogy nem szükséges az összes tanulónak részt venni a búcsúztatásokon.⁵⁵ A református eszkatológia szempontjából teljesen értelmetlen volt az a Dél-Alföldön (így Szentesen is) elterjedt szokás, miszerint „Mikor valaki megholt, állát felkötötték [...] a fejébe pedig, hogy náthát ne kapjon hálósüveget húztak, az asszonyokéba főkötőt, [...]”⁵⁶

Az evilágon maradt porhüvely körüli aprólékos törődés mellett a túlvilági élet sok bonyodalmat okozott a lakosság körében, mert nehezen tudták elfogadni azt a kálvinista dogmát, miszerint a hit segítségével csak a földi életünk-

⁵¹ A kötetben semmilyen tulajdonosi bejegyzés nem található, viszont a Horváth Mihály Gimnáziumban szinte kivétel nélkül Kis Bálint és Szalay Pál 1786–1803 között beszerzett könyvei találhatóak meg.

⁵² *Házi és úti új kalendáriom, Kristus Urunk Születése után 1782-dik Esztendőre [...] Dubranowksi Stanislaus Mathematicus által [...]*, A régi Lötsei formára, nyomtatt. Győrben, Streibig Gergely, [1781]. HMG XVIII.7

⁵³ TAKÁCS, *A szentesi...*, i. m., <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/264.-JPG>.

⁵⁴ *Uo.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/373.JPG>.

⁵⁵ Jegyzőkönyv omniáriummal, 1798–1816: Szentesi egyházközség iratai. TtREL, I. 375. b) 1. füzet, 4.

⁵⁶ KIS, i. m., 201.

ben nyerhetjük el a mennyországba vezető utat.⁵⁷ Ezért rendszeresen előfordult, hogy a rokonság közbenjárást kért a lelkésztől a beteg bűneinek bocsánatára, míg maga az alany nem kérte ezt: „[...] sokszor nem a beteg kívánja, hanem a körülle valók magok tudatlan buzgóságokból.”⁵⁸ A haldoklók számára igyekeztek is az úrvacsorát kiszolgálni, de erre a lelkészek csak akkor voltak hajlandóak, ha a haldokló tanúbizonyságot tett hitéről: „[...] betegségekben pedig igen szép bátorságos, hathatós buzgóságot és valóságos kegyességet tulajdon vallástételekkel mutattak.”⁵⁹ Összecseng ezzel, hogy Szalay Pál bibliamagyarázata szintén a hit általi megigazulást tartja elsődlegesnek, és sokkal kevesebbre tartja a többi ember közbenjárását.⁶⁰

A kora újkori dunántúli végrendekezési gyakorlatból tudjuk, hogy a lélek sorsát is igyekeztek a testamentumokban elrendezni. Katolikus végrendekezők esetében a halott lelki üdvéért mondandó misék számát és helyszínét határozták meg, míg a protestánsok Isten iránti hűségüket igyekeztek bizonyítani. A reformátusok ennek leghatékonyabb módjának azt tartották, ha az egyház számára anyagi javakat ajánlanak fel.⁶¹ Szentesen ennek számos jelét találjuk, mert a helyi kálvinista egyházra különböző összegeket hagytak „Istenemhez viseltetvén buzgóságomból”.⁶² A szentesi református egyház jelentős jövedelemre tett szert a kegyes adományokból, amely bevételeinek húsz százalékát is kitevette.⁶³ Általános elterjedt vélemény volt az is, hogy Mt 25, 35–36 alapján az elesettek-ről való gondoskodást a túlvilágon megjutalmazzák, ezért érdemes a végrendeletekben a szegényekre is gondolni.⁶⁴ Függetlenül attól, hogy ez ténylegesen hit

⁵⁷ Vö. TÖRÖK, *i. m.*, 127; SZATHMÁRY, *i. m.*, 175; KOCSIS Elemér, *Dogmatika*, Debrecen, Debreceni Református Theologia, 1987 (A Debreceni Református Theológiai Akadémia Rendszeres Theológiai Szemináriumának Tanulmányi Füzetek, 8), 295–296.

⁵⁸ TAKÁCS, *A szentesi...*, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/142.JPG> és <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/124.JPG>.

⁵⁹ *Uo.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/143.JPG>.

⁶⁰ BURKITT, *i. m.*, 60.

⁶¹ HORVÁTH József, *Végrendeleti adalékok az Északnyugat-Dunántúli falusi temetkezési szokásainak kutatásához (1600–1850) = Halál és kultúra: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből*, I, vál., szerk. BERTA Péter, Bp., Janus/Osiris, 2001 (Halál és Kultúra, 1), 158.

⁶² Pl.: Özvegy Barta Györgyné Dobos Katalin végrendelete, Szentes, 1816. február 20.: Szentes Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), Csongrád Megyei Levéltár – Szentesi Levéltár (Továbbiakban: CsML – SzL) V/A/102/k 2. doboz, nr. 330.

⁶³ Például 1781-ben: TAKÁCS, *A szentesi...*, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/261.JPG>.

⁶⁴ HORVÁTH, *i. m.*, 159.

általi cselekedet volt, vagy pusztán megszokás, a szentesi végrendeletek között igen gyakoriak a szegények és árvák javára felajánlott adományok.⁶⁵

A túlvilágról alkotott népi vallásosság felekezetek közötti keveredését mutatja az, hogy sok olyan végrendelet is készült, amelyik egyszerre több felekezet számára is testált készpénzt. Szentesen ilyen esetekben általában egyszerre adományoztak a katolikus, a református és az evangélikus eklézsiák és/vagy szegények számára.⁶⁶ A Dél-Alföldön ez egyáltalán nem volt egyedülálló jelenség, mert Hódmezővásárhelyen is több ilyen végrendelet maradt fenn. Így például Banga Pál 1793-ben a református és a katolikus egyház számára is adakozott, és Nagy György János 1795-ben hasonlóan cselekedett.⁶⁷ Gróf Károlyi Antal Hódmezővásárhely földesura is felfigyelt erre, mert 1776-ban azt írta egy adománylevelében, hogy „az Helvetica confessión lévő Vásárhelyi lakosim testamentumjokban, s egyébképen is meg szoktak emlekezni az szegény Vásárhelyi Catholica Ecclesiáruul.”⁶⁸ Azt azonban meg lehet figyelni, hogy azok a végrendeletek, amelyek misére és lelki üdvösségre adományoznak, sosem adakoztak a többi egyház számára. Ez alól egyetlen kivétel Rózsa Ferenc 1831-es testamentuma. Rózsa a lelkének purgatóriumból való szabadulásáért adományozott egy jelentősebb összeget a katolikus egyháznak, miközben a református gyülekezetet is jelentősen támogatta.⁶⁹ A lélek halál utáni útjának bizonytalan megítélését sokkal jobban mutatja Limbai Nagy István 1805-ös

⁶⁵ Pl.: Özvegy Vida Szűcs Istvánné végrendelete, Szentes, 1803. június 20.: Szentes Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), CsML – SzL V/A/102/k 2. doboz, nr. 498; Török György végrendelete, Szentes, 1779. június 2.: Szentes Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), CsML – SzL V/A/102/k 2. doboz, nr. 491.

⁶⁶ *Csongrád megye évszázadai történelmi olvasókönyv: A bonfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig*, szerk. BLAZOVICH László, I, Szeged, 1985, 253–255 (Haris Emanuel szentesi görögkeleti kereskedő végrendelete) – Fejes Sámuel végrendelete, Szentes, 1818. október 4.: Szentes Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), CsML – SzL V/A/102/k 2. doboz, nr. 328.

⁶⁷ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Vásárhelyi testamentumok*, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961, nr. 45, 47.

⁶⁸ Gróf Károlyi Antal adományozó levele a hódmezővásárhelyi református egyháznak, Pest, 1776. január 29.: Hódmezővásárhely Ótemplomi Református Egyházközség levéltára. Gr. Károlyi család iratai 1713-1791, 1. csomó. Vö. SZEREMLEI Sámuel, *A hódmezővásárhelyi református egyház története tekintettel az ország és a vidék egyházi állapotára és főbb eseményeire*, s. a. r. TEREH Gyula, II, Hódmezővásárhely, 1938, 149.

⁶⁹ Rózsa Ferenc végrendelete, Szentes, 1831. november 29.: Szentes Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), CsML – SzL V/A/102/k 2. doboz, nr. 430.

végrendelete, mert három nap alatt háromszor is módosította az elhatározását. Valószínűleg a haldoklót igyekezett a katolikus és a református pap is megnyerni, de a végrendelező egyik mellett sem döntött egyértelműen: végül is mindkét egyházra hagyott egy-egy jelentősebb összeget.⁷⁰

A végrendeletekben jelentkező vallási tolerancia a 19. század elejére a szentesiek mindennapi életében is mérhető lett. Így például Szalai Pál lelkész a helyi pópától tanult meg horgászni.⁷¹ 1809-ben a katolikusok és reformátusok meggyeztek abban, hogy ha bármelyik gyülekezet vezetői közül valaki meghal, akkor „minden vallásbeli különbség nélkül a harangok meg vonattassanak mindenik toronyban fizetes nélkül.”⁷² 1807-ben a református egyház egy katolikus diákot segített adománnyal: „Egy Nyitrai Papista Deáknak 12 krajcár” összeget utalt ki.⁷³ Természetesen az együttélés továbbra sem ment súrlódások nélkül, de ezek vizsgálata nem tartozik témánkhoz.⁷⁴

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén az egyháztagokat foglalkoztatta a túlvilág megismerésének lehetősége. Ennek köszönhetően hittek a visszajáró lelkekben, és a katolikus felekezet által biztosított lehetőség – miszerint a halottaink lelki üdvén közbenjárással mi is változtathatunk – több formában is jelentkezett náluk. Egyrészt a végrendeletekben igyekeztek több oldalról is „bebiztosítani” a lélek sorsát. Másrészt a rokonság megpróbálta a haldokló bűneinek megbocsátását kieszközölni a lelkésznél. A református lelképásztorok igyekeztek a kálvinista dogmák szerint a népet megregulázni, de bizonyos esetekben ők is követtek el kihágásokat, hiszen a túlvilágra magukkal akarták vinni prédikációikat, illetve Péter apostol mennyországi szerepét hangsúlyozták.

⁷⁰ Limbai Nagy István végrendelete, Szentes, 1805. január 2.: Szentes Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), CsML – SzL V/A/102/k 2. doboz, nr. 357.

⁷¹ KIS, *i. m.*, 352.

⁷² Jegyzőkönyv omniáriummal 1798–1816: Szentesi egyházközség iratai. TtREL, I. 375. b) 2. füzet, 95.

⁷³ N. eskütt Sarkadi János urnak, mint a Szentesi Reform. Ekklesia Fő Curátorának, az 1806dik esztendő április hónapjának 7dik napjától fogva való számadó laistroma az 1807dik esztendőbeli április hónap 24dik napjáig. SZNREL, 35.

⁷⁴ Az evangélikus-református nézeteltérésekről lásd: BALÁZS György, *A szentesi evangélikus egyház története 1760–1944*, Szentes, Szentesi Városi Könyvtár, 2011 (Szentesi Műhely Füzetek, 12), 27.

HORVÁTH SÁNDOR

„Mind halnak, de sosem hunynak el” / *Semper mori,
numquam perire* / „Ovde szi mrú, ali nédnucs ne mrú”

A menny és a pokol a 18. században a grádistryei horvátoknál

I. Bevezetés

A pokol és a menny hosszabb-rövidebb terjedelemben több 18. századi grádistryei horvát kiadványban szerepel. Legrészletesebben – a négy végsőről értekezve – Eberhard Maria Kragel írt róla 1763-ban Sopronban napvilágot látott könyvében, amelyet most görcső alá helyezünk. E könyvben olvashatjuk: hogy a pokol ajtajának felirata a címben szereplő szöveg: *Semper mori, numquam perire*.¹

Megjegyezzük, hogy a 19. században is megjelenik e téma a grádistryei horvát vallási nyomtatványokban: többek között egy, a tánc veszedelméről értekező füzetkében, amely Kószegen látott napvilágot 1883-ban *Jeli ples pogibelan?* címmel, szerzője a horvátzsidányi plébános, Muskovics János volt.²

II. Eberhard Maria Kragel (Au am Leithaberge, 1725.12. 24. – Forchtenau, 1788. 04. 25.)

Kevésbé köztudott, hogy Alsó-Ausztriában is letelepedtek a törökök elől menekülő, elsősorban Nyugat-Magyarországra érkező horvátok, akik magukat a 20. század második felétől grádistryei horvátoknak nevezik. A Kismartontól (Eisenstadt) és Lorettótól északra fekvő Au am Leithaberge – horvátul Cundrava – egyike ezen településeknek a történeti magyar-osztrák határ menti Scharfenegg Uradalomban. E vidéken az 1529 és 1532 közötti harcok miatt részben vagy egészben elpusztásodott településekre – ahogyan Mannersdorf

¹ Eberhard Maria KRAGEL, *Csetvero-versztni Dubovni Perszstan, ki sziťoji va marlyivom Premishyavanu Csetiri Poszlidnyi Dugovanyib* [Négyfajta Lelki Gyűrű, amely a Négy Végső Dologról való szorgalmatos Elmélkedésből áll], Sopron, 1763, 243.

² Ludwig KUZMICH, *Kulturbistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie*, Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1992 (Burgenländische Forschungen, Sonderband, 10), 115.

am Leithaberge és Hof vásáros helységekbe is – horvátok telepedtek le.³ Au am Leithaberge pásztorának tizedik gyermeke volt az általunk bemutatandó egyházi szerző, akit Istvánnak kereszteltek.⁴ Édesapja, Georg Kragl 1694-ben Lakfalváról (Lackendorf) került oda, és 1707-ben vette feleségül Kuharich Barbarát.⁵

Stefan Kragl 1745-ben – 20 évesen – a szervita rendbe lépett, majd 1748-ban Bécsben pappá szentelték. 1751-től 1775-ig a lorettói kegyhely horvát hit-szónoka és lelkiatya volt. Emellett a novíciusok dogmatika professzora.⁶ Egy ideig a lorettói rendház könyvtárosa is volt, s a rendek felszámolása előtt készített egy katalógust a könyvekről.⁷

1. Csetvero-versztni Duhovni Perszťan

Az általunk vizsgált könyv címdala a következő: CSETVERO-VERSZTNI / DUHOVNI / PERSZTAN, / KI SZTOJI / va marlyivom Premislyavanyu / CSETIRI POSZLIDNYI / DUGOVANYIH: / Iz vech pobosnih knig szkupa zibran, y na szaki-/ danyi szpominak, / Kot ne manye / na veliku dussnu haszan szemu / HERVATSKOMU NARODU / darovan / OD / P. ERBERHARDA MARIA KRAGELA, / Réda Servitanszkoga Massnika / CUM PERMISSU SUPERIORUM. / SOPRONI, / Stampan pri JIVANU JOSEFU SZIESZU, 1763. Az approbációját Kobetics Mihály helyi, azaz aui plébános és a korszak jeles jezsuitája, Kelcz Imre végezte. A könyv 46 fejezete 438 számozott oldalon olvasható, valamint további 16 számozatlan oldal követi ezeket.

Ki kell emelnünk, hogy a *Hisa Zlata* mellett ez volt a legolvasottabb könyv a grádistyei horvátoknál. Noha 1860 óta hivatkoznak rá, bibliografizálják, de alapos – stilisztikai – elemzése csak a közelmúltban történt meg. Kragel kiad-

³ Rudolf KRAUSCHER, *Au am Leithaberge*, Au am Leithaberge, Marktgemeinde Au am Leithaberge, 2002, 162.

⁴ KRAUSCHER, *i. m.*, 419–421.

⁵ *Uo.*, 421.

⁶ Nikola BENČIĆ, *Književnost Gradišćanskib Hrvata od XVI. stoljeća do 1921*, Zagreb, Sekcija DHK, 1998 (Prinosi za povijest književnosti u Hrvata Autori i djela Knjiga, 7), 89; Andrea SAPUNAR KNEŽEVIĆ, *Barokne propovijedi Eberharda M. Kragela (s osvrtom na lik Blažene Djevice Marije)* = A. S. K., *Književni prsten: Gradišćanskobrvatske i druge kroatističke teme*, Zagreb, Erasmus, 2012. (Manualia Universitatis, 15) 29–42, 30.

⁷ Magyar Országos Levéltár, Archivarium der ungarischen Hofkammer, Acta Ecclesiastica Ordinum et Monialum, E 151/35, Fasc. 263/u, No. 14.

ványa volt a központi témája volt a fiatal zágrábi irodalomtörténész, Andrea Sapunar bécsi egyetemen írt doktori disszertációjának. Nemrégiben jelent meg Sapunar tanulmánykötete, amelyben Kragel könyve kiemelt helyet foglal el.⁸

2. A négy végsőről

A kötet témája a négy végső dolog. A németalföldi Dionysius van Rijkel (Karthauzi Dénes, 1402/03–1471) *De quattuor hominis novissimis* című könyve hatalmas sorozatot indított útjára egész Európában: számos nyelven, sok feldolgozásban jelent meg. Talán az egyik utolsó követője volt Kragel. A téma maga természetesen még a 19. században is újra és újra megjelent az egyházi könyvekben, de ezek már alapvetően a korábbiak újabb kiadásai voltak. „Mindazonáltal a *De novissimis* (A végső dolgokról) című traktátus az újszolasztikus eszkatológiában egészen a 20. század második feléig különálló tanítások túlvilági szempontú gyűjteménye maradt, amely bibliai szövegek információs anyagából merített” – írta Herbert Vorgrimler teológiai szótárában.⁹ A 17–18. század lelkeségi irodalmában azonban alkalmanként más-más hangsúlyt kapott a négy végsőről szóló tematika, ezen belül pedig a menny és a pokol értelmezése, ábrázolása.

Az ismertebb, jelentősebb hatású szerzők közül például kiemelhetjük Angelus Silesiust (=Johannes Scheffler, 1624–1677) a német barokk egyik legnagyobb misztikus költőjét, aki *Der Cherubinischer Wandersmann* címmel 1674-ben adott ki könyvet.

A horvátoknál is több ilyen típusú kiadvány született: például 1628-ban, Velencében Franjo Glavinic (1585–1652) könyve;¹⁰ 1670-ben, majd 1750-ben – Grazban – Matija Magdalenic (1625 körül–1704), majd 1675-ben pedig Nikola Krajačević Sartorius (1582–1653) műve jelent meg. Magdalenic könyve, a *Zvončac* azaz ’Csengettyű’, vagyis a – sokáig Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonított – *Tintinnabulum* szó szerinti fordítása.¹¹

⁸ Andrea Sapunar doktori disszertációja: Andrea SAPUNAR, *Das burgenlandkroatische literarische Volksbarock und seine stilistischen und inhaltlichen Besonderheiten*, Wien, 1999, 87–188. (A dolgozat terjedelme: 220 oldal.)

⁹ Herbert VORGRIMLER, *Új teológiai szótár*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán et al., Bp., Göncöl, 2006, 161.

¹⁰ Franjo GLAVINIĆ, *Četiri posljednja človeka t. j. od džmari, szuda, pakla i kraljevstva neveszčkoga [...]*, Pritiskano u Benetcih, Polag Iuana Salis, 1628, [16], 83.

¹¹ Matija MAGDALENIĆ, *Zvončac iliti premišlavanja zvrhu četirih poslednjih človeka*, Graz, 1670.

A négy végső dologról szóló magyar kiadványok között kiemelkedő a már említett *Tintinnabulum*. Ennek előzménye Lépes Bálint (1571–1632) 1616-ban megjelent írása: *Az balandó és ítéletre menendő teljes emberi nemzetnek fényes tüköre*, valamint az 1617-es *Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tüköre*.¹²

3. *Četiri poslādnja, azaz Kragel kötete*

Kragel kötetét stilisztikailag Andrea Sapunar elemezte. Összefoglalva megállapításait a következőket emelhetjük ki. Az exemplum műfaján belül gyakran alkalmaz példázatokat – rövid elbeszélő történeteket –, amelyekkel illusztrálja, érzékletessé teszi a közlendő gondolatokat, fogalmakat. Prédikációi – hiszen előszóban átadandó szövegtípussal állunk szemben – erkölcsi prédikációk. Kragel a burjánzó barokk költőiséget számos retorikai eszközzel valósította meg: több fajta paremenont alkalmaz. A barokk kedvelt stílusjegyét, a hiperbolát több formában használja, valamint gazdag a metaforatára. A matematikát, legalábbis a számszerűséget is beveti a menny és a pokol mérhetetlenségének az érzékeltetésére.¹³

Barokk jegyek jellemzik tehát Kragel kötetét, de itt is sűrűn találkozunk középkori elemekkel: hasonlót állapíthattam meg a *Hisa Zlata* imádságairól.

Prédikációs, homiletikai irodalmat vizsgálunk, amelyben a következő fejezetek szólnak a mennyről (Nebo):

1. Miért fontos az Égi Ország megismerése és a reá való emlékezés? (Kuliko na szpoznany, szpoménku, ter Premislyavanyu Nebészkgoga Orszaga lesi?) – Itt a *Miatyánk* szövegét elemzi.¹⁴
2. Miért neveztetik a Mennyország Országnak vagy Királyságnak? (Za ki uzrok Nébo Orszag, ali Kralyesztvo sze jmenuje?).¹⁵
3. Miért neveztetik a Mennyország Városnak? (Za ki Uzrok Nébo sze Varos jmenuje?). (A vonatkozó bibliai hely: Jel 21, 19).¹⁶
4. A Mennyország Paradicsom neve (Nébo pod jmenom Paradisomaraz-losenno). (A vonatkozó bibliai hely: Lk 23, 43 és 2Kor 12).¹⁷

¹² Vö. SZILÁGYI Mariann, *Az apokalipszis megjelenése és katolikus hagyományai régi irodalmunkban*, www.arkadia.pt.e.hu/magyar/cikkek/szilagy_i_apokalipszis – az utolsó letöltés dátuma: 2013. 12. 22.).

¹³ Sapunar KNEŽEVIĆ, *i. m.*, 33–39.

¹⁴ KRAGEL, *i. m.*, 268–277.

¹⁵ *Uo.*, 277–288.

¹⁶ *Uo.*, 288–299.

¹⁷ *Uo.*, 300–309.

5. A Mennysország mint földbe elrejtett kincs (Nebészki Ország pod szpodobum szranyenoga kincsa va Lapti razloseno). (A vonatkozó bibliai hely: Mt 13, 44).¹⁸
6. Az Égi Királyság, mint szép gyöngyöt kereső kereskedő (Nebészko kralyésztko razloseno pod jenoga Tercza dobro gyungye kupujuchega). (A vonatkozó bibliai hely: Mt 13, 45–46).¹⁹
7. Az Égi Királyság mint a szőlőmunkásoknak kifizetett pénz (Kralyésztko Nebészko naiper dano pod szpodobum Grossa, koga je Evangyelszki Hisni Otacz szvojim Tesakom k-vécseru platil). (A vonatkozó bibliai hely: Mt 20, 1–16).²⁰
8. Az Égi Királyság mint ünnepi lakoma (Kralyésztko Nebészko pod szpodobum vélike Vecsére). (A vonatkozó bibliai hely: Lk 14, 15–24).²¹
9. Az Égi Királyság mint az okos és balga szüzek példabeszéde (Kralyésztko Nebészko pod szpodobum szvatbé, na ku szu dészetera Divicze pét lude, á pét szpamétne pozvane bile; ali vak u szu neg pét szpamétne nuter puschane posztale). (A vonatkozó bibliai hely: Mt 25, 1–13).²²
10. Az Égi Királyság mint a befektetett pénz (Nebészko Kralyésztko pod szpodobum bogatoga Goszpodina, ki je szvojim szlugam szvoje Talénte razdilil, da z-nyimi dobivaju, zá ko on vernim szlugam dajé vekovecsno Veszélye). (A vonatkozó bibliai hely: Mt 25, 14–30).²³
11. Az Égi Királyság mint versenyfutás a díjért (Kralyésztko Nebészko naiperdano pod prilikum Naimaali plache). (A vonatkozó bibliai hely: 1Kor 9, 24–27).²⁴
12. Az Égi Királyság mint az Élet koronája (Nebészko Kralyésztko pod jmenom Korune sitka). (A vonatkozó bibliai hely: Jak 1, 12).²⁵
13. Rövid összefoglalása az előzőknek (Kratko zadersanye vekovecsne szlave, Dike, y vesz élya Kralyésztko Nebészko).²⁶

¹⁸ Uo., 310–319.

¹⁹ Uo., 319–328.

²⁰ Uo., 328–337.

²¹ Uo., 338–347.

²² Uo., 347–356.

²³ Uo., 357–365.

²⁴ Uo., 365–373.

²⁵ Uo., 373–381.

²⁶ Uo., 381–389.

14. Több üdvözült vagy több elkárhozott lesz-e? (Otteli med lyudi vech z velicseni, ali zkvareni biti?).²⁷
15. Szűk ajtót és szűk ösvényt kevesen választanak: a keresztények között is több lesz a kárhozott (Pokidob da krez tészna vrata, ter uszku sztazu malo med kerschani hodu, á sitoku czésztu nogi putuju, potvrđjeno osztaje: da y med kerschani nogo vech otte zkvareni, neg zvelicseni biti).²⁸
16. Függlék: Az Örökéletről (1–3), a halálról (1–15), az ítéletről (1–5).
A poklot pedig ezek a fejezetek vázolják:
1. A keresztények számára szükséges kérdés: hiszik-e folyvást a Pokol létezését? (Potribno Pitanye szih Kerschano: Verujuli sztanovito, da je Pakal?).²⁹
 2. A Pokol első kínjáról: az örök sötétségről (Od Perve Paklenszke muke Vekovecsné skuriné).³⁰
 3. A Pokol második kínja: az örökös jajveszékelés, sírás és fogcsikorgatás (Druga Paklenszka Muka je: Vekovecsno javkanye, plkanye, ter zubihskripanye).³¹
 4. A Pokol harmadik kínja: az örökös éhezés és szomjúhozás (Tréta Paklenszka Muka Vekovecsni Glad, ter saja).³²
 5. A Pokol negyedik kínja: a Pokol tüze (Cseterta paklenszka Muka Ogany paklenszki).³³
 6. A Pokol ötödik kínja: az embert emésztő féreg (Péta Paklenszka Muka je grizéchi Cserv dussnoga szpoznanya). (A vonatkozó bibliai hely: Mk 9, 47 = Iz 66, 24).³⁴
 7. Rövid összefoglalás.³⁵

²⁷ *Uo.*, 389–399.

²⁸ *Uo.*, 400–409.

²⁹ *Uo.*, 203–211.

³⁰ *Uo.*, 212–220.

³¹ *Uo.*, 220–229.

³² *Uo.*, 230–238.

³³ *Uo.*, 239–246.

³⁴ *Uo.*, 247–256.

³⁵ *Uo.*, 257–267.

4. Kragel könyvének lelkiélettörténeti jellemzői

1. A pokol részletezése jóval nagyobb terjedelemben szerepel, mint a mennyé. Amint Minois írja: „talán még sohasem esett még ennyi szó a Pokolról az egyházi diskurzusban, mint ebben az időben.”³⁶ Minois Migne gyűjteményére hivatkozik, amelyben 344 címszó foglalkozik a pokollal és a vele kapcsolatos fogalmakkal, míg a mennyről csupán 207 szól.

2. Üdvözítő félelem, rettegés keltése, azaz a bűntől és annak következményeitől való elrettentéssel az üdvösségre törekvést elérni:

[...] amint az első három, a halál, az ítélet és a Pokol minden jó keresztényben hasznos félelmet kell keltsen, úgy ez az utolsó mindenkinek nagy bátorítást és örömet nyújthat, különösen Isten hű fiainak.³⁷

„A XVII. és XVIII. századi prédikátorokat felhatalmazták, hogy szabad folyást engedjenek képzeletüknek a Pokolbeli kínok leírása terén, mivel így is messze elmaradnak az igazságtól.”³⁸

3. Figyelemre méltó, hogy már mindkét büntetés megjelenik Kragelnél: az emberi érzékekhez kötődő büntetés (*poenae sensus*) mellett az Istentől való örökös távollétről (*poena damni*), azaz az Isten színélátásának hiányáról is beszél.

4. Az ember – a hívő ember – három ellensége a Pokol ördöge, a világ, valamint a tulajdon teste:

Első ellenségünk a Pokol ördöge, akit emiatt gonosz ellenségnek nevezünk, [...] gonosz ellenség, mert a világosság angyalává is át tud alakulni, számtalan ravaszságot és álnokságot ismer; [...]. A második ellenség a világ, amelyet Remete Szent Antal lélekben magán kívül véve látott, hogy körbe van véve hálókkal [...]. Nem hihetünk a világnak, [...]. A harmadik ellenség, amelyikkel mindenkor és mindenütt harcolnunk kell, a tulajdon kényeskedő testünk.³⁹

³⁶ Georges MINOIS, *A pokol története*, ford. SUJTÓ László, Bp., Atlantisz, 2012, 357.

³⁷ KRAGEL, *i. m.*, 268. [...] kot perva tri szmert, szud, ter Pakal moraju szakom dobromu kerschanu hasznovit sztrah zvdati, tako more y ovó poszlidnye szakom veliko batrenye ter veszélye prinészti oszebuino vernim Bosjim szinom.

³⁸ MINOIS, *i. m.*, 365.

³⁹ KRAGEL, *i. m.*, 375–376. Pervi nass népretel je vrag paklenszki, ki sze zato navadno zali népretel zové, [...] zali népretel je, ar zna sze y na Angyela szvitloszti preobernuti,

5. Mértékkel a mérhetetlen, például:

Mi lenne, ha egy tüzes kemencébe zárva kellene egy éven át, egy hónapra vagy legalább egy napon keresztül feküdnöd és nem tudnál meghalni; ó, milyen kimondhatatlan szenvedés lenne az?⁴⁰

6. Racionális, gyakorlati megközelítések, értelmezések a mérhetetlenség érzékeltetésénél: elemi tűz és anyagi tűz megkülönböztetése⁴¹ – például:

[...] a tudós asztrológusok vagy csillagászok számítása alapján a Nap csaknem százszor nagyobb, mint a földkerekség.⁴²

7. Testközeli, tapasztalati példatár: a tűzoltás részletezése,⁴³ vagy a nap- és holdfogyatkozással kapcsolatos félelmek:

Amikor néhány ijedős, gyenge lelkű ember a kalendáriumba tekint, s ott megpillantja, hogy hamarosan Nap- vagy Holdfogyatkozás lesz, úgy eltelnek félelemmel, hogy még a házból sem mernek kilépni [...]. Ó, gyermetegség!⁴⁴

8. Minden érzékszervet támad a pokolbeli állapot: pl. Tóbiás panasza, hogy mit nem láthat:

nezbrojene sége y himbenosti zna [...] Drugi neprétel je szvit, koga je szvéti Anton Puschenik va duhu zvonu szébe zét vidil, da je vasz z-mrisami ter sztrunami oblosen bil [...] Ni vérovati szvitu, [...] Tréti népretel z-kim sze szagdar y szagdir bariti ymamo y moramo je lasche nasse objichno télo.

⁴⁰ Vö. MINOIS, *i. m.*, 363. – kako bi ti sztoper bilo? ako bi moral va krussnoi doruchoi péchi czélo léto, jedan miszczec ali neg jedan dan zaprt lesati, ter nebi mogal umriti, o kakó nezrecsena muka bit o bila?

⁴¹ „Elementarszki ogany” és „Materialszki ogany”. KRAGEL, *i. m.*, 240–241.

⁴² *Uo.*, 278. [...] polig racsunanya ucsénih Asztrologov ali zvezdo znanczov szamo szuncze je blizu sztó puti véche, neg je vasz Okrug zemalszki.

⁴³ *Uo.*, 292–293.

⁴⁴ *Uo.*, 215. Kada kigod sztrasslyivi plaho-szzercheni lyudi va koléndre poglédaju, ter v nyih zaoblicsu: da che na vredi skurina szuncza ali Misczca biti, tako puni sztraha posztanu, y ni z-hise van koracsati neszmu. (...) O dicsarial

Öröm a mindenféle színű rózsát, az a sok szép kerti veteményt, azokat a szép réteket, erdőket látni, szemünket azzal megörvendeztetni.⁴⁵

9. A vándormotívumok közül mind a kegyességi írásokban vissza-visszatérő példákra érdemes figyelmet szentelnünk, mind azokra a stilisztikai jellemzőkre, amelyek a lelkiségi irodalom mellett a világi tematikájú írásokban is kedveltek voltak:

9. 1. A pokol tüze fénytelen, csak sűrű fekete füstje van.⁴⁶ A pokol fekete fényű tüzéről például az 1670–1680 körül keletkezett londoni prédikációban is szó van.⁴⁷ Már Nagy Szent Gergely pápa (590–604) szerint is anyagi tűz a kárhozat tüze, de mások a tulajdonságai: nem éget el, nem melegít és nem világít.⁴⁸

9. 2. Emésztő féreg:

A bűnösöket az evilágban harapdáló féreg és a kárhozottakat a Pokolban öldöklő közötti különbség az, hogy az előbbit könnyen elpusztíthatjuk, a másik pedig a Pokol kellős közepén is él.⁴⁹

Szent Ágoston szerint elképzelhető, hogy valóságos féргеkről és kígyókról van szó,⁵⁰ így például a szalamandra a Pokol tüzében:

[...] mert az átkozottak még a tűz közepén is kevésbé égnek, mint a bánatos teremtmény, a szalamandra.⁵¹

9. 3. Szűkösség avagy „mint a heringek”: mint a heringek besózva, és mint a téglák a tégláégetőben:

⁴⁵ *Uo.*, 217. Veszélye je szakojacske félé farbe, rose, tulik y tako lip szad po verti, tako lipa polya, Loze y lúge viditi, ter szvoje oko z-tim obradovati.

⁴⁶ *Uo.*, 241.

⁴⁷ Lásd MINOIS, *i. m.*, 368.

⁴⁸ SZABÓ Gyula, *Dogmatika, IV: Katolikus hittételek a világ megszenteléséről és az üdvösség beteljesedéséről*, Szombathely, Rk. Hittanárképző Főiskola, 2000, 149.

⁴⁹ KRAGEL, *i. m.*, 255. Razlucsnoszt med cservom, ki grissnike na ovoi jos zemlyi grizé, ter med cservom, ki zkvarene va pakli uvik kólye, je ova: da sze pervi z-lahkim umori, a drugi y na szredini paklenszkoga ognya sivi.

⁵⁰ MINOIS, *i. m.*, 390.

⁵¹ KRAGEL, *i. m.*, 243. [...] ar prokleti y na szredini ognya manye neg ona jadovita sztvar szalamandra zgoriti moru.

[...] hogy a pokol olyan hely, amelyben az átkozott lelkek, mint a heringek, szűk edényben, vagy mint a téglák az égetőkemencében, egymáson kínok közt fekszenek.⁵²

A *Tintinnabulum*ban ez így szerepel:

Mert, mint a' tonnába-rakott heringek-közt / Sónál egyéb nincsen, kit Halász ott rekeszt: / Vagy miként a' Téglás, mikor tüzet gerjeszt / Kemenczébe, lángnál nincs egyéb téglák-közt, [...].⁵³

9. 4. A kincses tárház, amely a *Tintinnabulum*ban⁵⁴ is megtalálható: „Az Ég az a kincses tárház, amelyben minden elképzelhető kincs megtalálható.”⁵⁵

9. 5. Attila Isten ostora – Bonfinire hivatkozva említi „Attila Isten ostora és a világ félelme”⁵⁶ – tehát Kragel nem a világ pörölyének nevezi.

9. 6. Ahány csillag van az égen...:

Ha az átkozottak annyiszor százezer évig is szenvednek, ahány csillag van az égen, csepp víz a tengerben és az összes vízben, mégis hallaniuk kell: Nondum incaepit aeternitas, az örökkévalóság még nem kezdődött el. Ha tovább szenvednek annyi évet, ahány kavicszem van a világ minden hegyében, ahány haj- és szőrszál van, volt és lesz a világvégéig világ a minden élőlényén, ahány levél a világ összes fáján van, amennyi a fűszál a mezőkön és réteken és az erdőkben; mindhiába [...].⁵⁷

9. 7. Nincsen rózsza tövis nélkül: „Tövis nélkül rózsza nem nő.”⁵⁸

⁵² *Uo.*, 206. [...] da je pakal mészto, va kom prokléte dusse, kot haringe va tésznoi poszudi, ali kot cigle va ognjeno i ciglénki jedna na drugoi mucno lesu.

⁵³ *Tintinnabulum tripudiantium*, 231. versszak = *Régi magyar költők tára XVII. század, 2: Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962, 201 (A továbbiakban: RMKT XVII/2).

⁵⁴ *Uo.*, 114. versszak = RMKT XVII/2, 188.

⁵⁵ KRAGEL, *i. m.*, 283. Nébo je ona tarna komora, va koi sze szi izmiszlyivi kincsi nahajaju.

⁵⁶ *Uo.*, 282. Attila bics Bosji ter sztrah zemlszki.

⁵⁷ *Uo.*, 261. Bar prokleti terpu tuliko szto jezero lét, kulikoje zvezdicz na Firmamentu, kapyicz va Morju, y szih drugih vodah, ili moraju csuti: Nondum incaepit aeternitas, vekocecsnoszt jos ni pocsetak zéla. Ako daly terpu tuliko lét, kuliko je pescheni zernczov po szih gorah szega szvita; kuliko vlaszih ali schetin sze sztvari po szem télu jmaju, jeszu jmale, y otte jos do koncza szvita jmati; kuliko sze drivlye po szém szvitu lisztih jma; kuliko je travicz na polyi, szinokosah y va szih lozah naiti; ali zaman je [...].

⁵⁸ *Uo.*, 282. Rosa prez ternya ne raszte.

9. 8. Írja a kéménybe az adósságot:

Itt a kocsmáros a cechet többször halogatja, nem követeli azonnal a fizetést, és nem haragszik meg azért, ha tréfásan azt mondják neki: „Írja a cechet a kéménybe, amíg ki nem fizetem.”⁵⁹

10. A szövegen elsősorban a tridentinum utáni állapot tükröződik vissza. Emellett az egyházatyákat is gyakran és szeretettel hívja segítségül az értelmezésnél.

11. A kötetben egyértelműen a népi pokol – és nem az értelmiségi pokol – vázolódik fel.

12. Kiemelünk néhány jellemző életviteli tanácsot a menny és a pokol fejezetekből:

„*Futva futnak* [kiemelés – H. S.] az igazhitű keresztények” (Pál apostolnak a díjért futás példázata nyomán).⁶⁰

Arany középút: „a jó dolgokat középen kell tartani [...], ha túl sokat böjtölsz, beteg lesz a test.”⁶¹

Öltsd magadra az alázatosság páncélját.⁶²

A lélek a test börtönében: „mert ameddig a lélek a testbe, mint börtönbe be van zárva.”⁶³ Ehetünk és ihatunk, hogy éljünk, de nem élhetünk azért, hogy ehessünk és ihassunk.

Mert a földi urak dicsősége és hatalma csak máról holnapra létezik, elmúlnak, mint a füst vagy a hajnali harmat.⁶⁴

Az örökös sírás oka:

– a drága idő elfecsérlése;⁶⁵

– a szent cselekményekkel nem törődtek, a prédikációkat és a jó tanításokat nem hallgatták meg;⁶⁶

– a vakságuk, amellyel az ördögnek és testüknek szolgáltak,⁶⁷ hogy szemeikkel sokat vétkeztek;⁶⁸

⁵⁹ *Uo.*, 237. Ovde kerשמ ar z-czehu vecskrat postenta, plachu nepotribuje velye, y sze zato ne raszerdi, ako mu sze za salu veli: Zapissime moju czehu na dimlyak, doklye vam ju platim.

⁶⁰ *Uo.*, 368. Tekuch teceu i pravo-verni Kerschani.

⁶¹ *Uo.*, 370. Dobra dele moraju sze na szredini dersati. [...] Posztis se prévech; da télo ubetésat mora.

⁶² *Uo.*, 380.

⁶³ *Uo.*, 215. [...] ar kako dugo je dussa va téli kot va tamniczi zaperta.

⁶⁴ *Uo.*, 280.

⁶⁵ *Uo.*, 221.

⁶⁶ *Uo.*, 222.

– a házastársak az esküvel tett hitet egymással szemben jobban megtartanák, a lányok leányságuk kincsét jobban őriznék, a legények éjjelente nem csavarognának veszedelmes helyeken. Mindenki keményebben kezelné a testét, ha a pokol tüzére többször gondolnának.⁶⁹

A kötet forrásai, példái

A kötet forrásainak és példáinak feltárása igen nehéz feladat, azonban néhány fogódzó kézenfekvőnek tűnik.

Egyrészt a fenti példákból nyilvánvaló, hogy Kragel felhasználta a *Tintinnabulumot*, másrészt a horvát források közül Glavinic művét.⁷⁰ Tőle a szentek életéről szóló könyvet is forgathatta, hiszen a bevezetőjében hasonló módon érvel a nyelvi egységesítés mellett, mint Glavinic a *Czvit szvetihben* (Velenca, 1628).

A kötet összeállításánál vélhetően használta Bellosztenecz valamivel korábban megjelent enciklopédiáját avagy szótárát, a *Gazophylaciumot*.⁷¹

A grádityei horvátoknak kiadott könyvek közül nyelvilag elsősorban a korai horvát evangéliummal rokon, amely 1732-ben jelent meg.⁷² Továbbá hasonlóságokat lelhetünk Damshicz 1744-ben megjelent katekizmusával is.⁷³ Azt kell mondanunk, hogy láthatóan a *Hisa Zlata* előtti kiadványokat használja. Feltételezhetjük tehát, hogy a könyv kézírata a jeles imakönyv előtt készült, de csak annak megjelenését követően látott napvilágot. Ha mégsem így történt, akkor csak arra gondolhatunk, hogy megismerkedett és azonosult az úgynevezett ozalji körrrel; azzal – a Zrínyiek és Frangepánok köré szerveződő – a 17. században virágzó északnyugat- és közép-horvátországi, horvát értelmiségi csoporttal, amelynek a „tagjai” elsősorban a kaj-horvát dialektust ismerték, de ezt keverték a sto- és a csá-dialektusok kifejezéseivel, hogy ezáltal segítsék elő a horvát nyelv egységesítését.⁷⁴

⁶⁷ *Uo.*, 223.

⁶⁸ *Uo.*, 224.

⁶⁹ *Uo.*, 245–246.

⁷⁰ Lásd GLAVINIĆ, 10 jegyzetben *i. m.*

⁷¹ Joannis BELLOSZTENECZ, *Gazophylacium [...]*, Zagrabiae, Joannis Baptistae Weitz, 1740.

⁷² *Horvacko evangelye*, Gyuri (Győr), Streibig, 1732.

⁷³ Georgius DAMSHICZ, *Kratka sprava nauka kerschanszčkoga [...]*, Stampano Beczkom Novom Meszti, pri Samuel Mülleru, 1744.

⁷⁴ Az ozalji körről: Josip VONČINA, *Jezič ozaljskog kruga* = J. V., *Analiza starijih hrvatskih pisaca*, Split, Čakavski sabor, 1877, 191–204.

Csupán egy-egy példával illusztráljuk a korai anyagokkal való kapcsolatot. Kragel mellett csak Georgius Damshicz katekizmusában szerepel a ’kísértés’ olasz eredetű kifejezése: „tentacija” Damshicznál,⁷⁵ „tentati” igei és melléknévi jelentésben egyaránt Kragelnél.⁷⁶ A ’koldulni’ német jövevényszóként való alkalmazása a *Horvacko evangelye*ben „petljati” igeként⁷⁷ és „pettlaria” főnévként Kragelnél.⁷⁸ A horvát ’hajó’, ’csónak’ jelentésű „plav” szó használata az 1732-es horvát evangéliumban,⁷⁹ valamint Kragelnél.⁸⁰ A magyar jövevényszavak közül sok megtalálható Bellosztenecz szótárában, például az ’oroszlán’ Kragelnél „Oroszlan”-ként⁸¹, illetve „Oroszlán” formában a szótárban;⁸² és folytathatnánk a sort az olyan szavakkal, mint például ’uzsorás’⁸³ vagy ’gyöngy’⁸⁴, és más kifejezésekkel, amint a német és az olasz jövevényszavakra is hozhatnánk további példákat.

⁷⁵ DAMSHICZ, *i. m.*, 93.

⁷⁶ KRAGEL, *i. m.*, 246, 377.

⁷⁷ *Horvacko evangelye*, *i. m.*, 57.

⁷⁸ KRAGEL, *i. m.*, 293.

⁷⁹ *Horvacko evangelye*, *i. m.*, 54.

⁸⁰ KRAGEL, *i. m.*, 295. Nyomárkai István nyelvtörténeti szótárában a szó ugyan szerepel, de Kragelre nem hivatkozik; ez néhány további figyelmet érdemlő szó esetében is előfordul. NYOMÁRKAY István, *Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenlandkroatischen mit einem rückläufigen Verzeichnis der Titelnörter*, Hrsg. Znanstveni Institut Gradišćanskih Hrvatov, [Bp.]–Szombathely, Akadémiai – Balogh&Co, 1996. – E kifejezést 1860-ban Kaspar Glavanich is használta. KASPAR GLAVANICH, *Evangjelja, Epistole i Štenja za vsenedelje i svetke katoličanskoga crikvenoga leta, mukum Spasitelja našega, i jednim prilogom*, Beč, 1860.

⁸¹ KRAGEL, *i. m.*, 143.

⁸² BELLOSZTENECZ, *i. m.*, 323.

⁸³ KRAGEL, *i. m.*, 147.

⁸⁴ *Uo.*, 197.

HUBERT ILDIKÓ

*A pokol szörnyűségének és a mennyország gyönyörűségének
lerajzolása*

(Gasparóczy Ferenc prédikációi)

A konferencia előadására készülve eltűnődtem, hogy a művészetek egyes ágai, mint például a festészet és a zene miért tudják a szavakkal megfogalmazottaknál könnyedebben és gazdagabban megjeleníteni a menny világát? Múzeumainkban, templomainkban járva látható, hogy a barokk korban a paradicsom szakrális szépségét legalább olyan kedvvel ábrázolták a festők, mint az írott alkotások a pokolét. Mai előadásom református szerzője, Gasparóczy Ferenc¹ már könyvének² kötetbevezető prédikációjában mentegetőzve nyomatékosítja: „Sokszor meg fogok akadni, és a’ dolgoknak mivoltát kifejező szókat nem fogok találni.”³

Szentkuthy Miklós a szóval szembeni vizuális, vagy akusztikai előnyt így fogalmazza meg:

Az irodalom tehát gyakran ezért nem elégít ki, mert az emberi nyelv szegényes ahhoz képest, amilyen gazdag a Nagytermészet billió, trillió formája. [...] Tehát a nyelv kétszeresen gyatra szerszám: egyrészt nem tudja nyomon követni a természet, a valóság előbb említett billió árnyalatát, másrészt a fogalmakat se tudja matematikai pontossággal kifejezni. Ezzel szemben a képek, az ábrák: közelebb állnak örök valóságigényünkhöz és örök igazságigényünkhöz, a sokat áhított teljes igazsághoz és teljes való-

¹ Gasparóczy Ferenc református lelkészségének színhelyei: Hernádbúd: 1772–1776, Komjáti: 1776–1783; Tornagörgő: 1783–1798 – itt is halt meg. Vö. *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei: A kezdetektől a Millenniumig: Adattár*, szerk. UGRAI János, Sárospatak–Tiszaújváros, 2005. – Hegyi Ádám hívta fel a figyelmemet arra a Helytartótanácsi Levéltárban található forrásra, amelyben Gasparóczy tevékenységével kapcsolatos új információk találhatóak. Szíves közlését ezúton is köszönöm, s a megadott forrás közzétételét tervezem.

² [GASPARÓCZKY Ferenc], *Örökké valóság, avagy olly tizen-bárom prédikátziók melyekben a’ pokol szörnyűségének és a’ mennyország’ gyönyörűségének valami részletsképét le-rajzolta*, Kassa, Fűskúti Landerer Mihály, 1793, 253.

³ GASPARÓCZKY, *i. m.*, 140.

sághoz.⁴ [...] Azért is szeretem a képzőművészetet és a zenét, mert türelmetlen természetű vagyok, és a képek meg a zene rendkívül gyorsan érzékelhetőek. Ránézek, hallgatom, és rögtön egy egész világ tárul ki előttem, figurák, tájak, katolikus legenda vagy valós történelmi jelenet, egy perc alatt érzékelve mindent”.⁵

Tehát nemcsak a művészetek eltérő kifejezési lehetőségei izgalmasak a menny- és pokol ábrázolásában, hanem azok láttatásának mennyiségbeli különbsége is. Túl azon, hogy a pokollal való fenyegetés, a büntetés teológiája különböző történelmi korokban más és más felerősítést kaptak, könnyebb is lehetett azt bemutatni. Az emberi szenvedés földi poklait és végtelen kegyetlenségeit megtapasztalva, látva ugyanis különböző történelmi korok szerzőinek nem kellett mást tenniük, mint a valóságot átranzponálni a végső idők pokolbéli színtereire. Elég, ha kezünkbe vesszük Georges Minois *A pokol története* című munkáját⁶, amelyben a szerző nemcsak a pokol eszméjének ókortól napjainkig való alakulását tekinti át, s elemzi az átalakulások szellemi, gazdasági, teológiai mozgatórugóit, hanem e szellemtörténeti áttekintésbe hatalmas mennyiségű szöveghivatkozási példát is felvonultat. Ám a tökéletességgel, szeretettel, szépséggel, igazsággal stb. egyenlő Isteni lét szavakkal megragadhatatlansága, és tapasztalattal meg nem ismerhetősége jóval nagyobb feladatot ró a mennyországot szavakkal megjelenítőkre. A protestáns teológia igyekszik, ha nem is mindig tudja, távol tartani magát ezektől a bibliai szövegből kiinduló költői vagy látnoki formáktól. „Vakmerőség volna valamit meghatározni, olyan dologban, amelyben hallgat a Szentírás”⁷ – írja Gasparóczy. (A protestáns teológia a tanítást nem a teológiai hagyományra, hanem kizárólag a *Bibliára* kívánta építeni, s ahhoz, hogy elkerülhessék egy idealizált emberi világ antropocentrikus mennyként való bemutatását, átvették ugyan a skolasztika Istenképét, de ahol tehették bibliai szöveget magyaráztak bibliai szöveggel.). Talán ezért lehet érdekes, egy kevésbé ismert református lelkész menny- és pokol-„rajzolata”, amely minden mértékletessége ellenére hatásos írás.

Gasparóczy Ferenc 1793-ban Kassán kiadott munkája név nélkül jelent meg: a szörnyűséges pokolról és a mennyország gyönyörűségéről. Tizenhárom prédikációjából hét a pokolról (2. A’ pokolbéli setétségről; 3. A’ pokolbéli

⁴ SZENTKUTHY Miklós, *Frivolitások és bitvallások*, vál., szerk. TOMPA Mária, Bp., Magvető, 1988, 586.

⁵ *Uo.*, 587.

⁶ Georges MINOIS, *A pokol története*, ford. SUJTÓ László, Bp., Atlantisz, 2012, 604.

⁷ GASPARÓCZY, *i. m.*, 207.

sírásrúl és fogcsikorgatásrúl; 4. A' pokolbéli éhségrúl, szomjúságrúl; 5. A' pokokolbéli tűzrúl; 6. A' pokolbéli mardosó féregrúl; 7. A' pokolnak azon kínjárúl, amelyet szörnyűvé tészon a hely és a társaság; 8. A' pokolbéli kétségbeesésrúl) és négy a mennyországról szól (9. A' mennyországnak azon boldogságrúl, mely fog állani a szemeknek gyönyörködésekbül; 10. A' mennyországnak azon örömérúl, mely a füleknek gyönyörűsége; 11. A' mennyországnak azon örömérúl, mely a száznak gyönyörűsége; 12. A' mennyországnak azon örömérúl, mely származik a megdicsőült testnek tulajdonságibül). További két prédikációjából az első az örökkévalóság értelmezésének szentelte (ez teológiai ráhangolásnak tekinthető), a tizenharmadikat pedig, (amely a kötet utolsó prédikációja) valamiféle tovább gondolandó összegzésül szánhatta írója.

Prédikációinak felépítése: cím, szentlecke (bibliai textus helyének megadása), példázat-elbeszélés legtöbbször valamilyen ókori szerzőtől, a prédikáció témájának egy-három lapnyi kibontása általában két részre tagolással.

A kötet utolsó lapjain tizenhárom könyörgés/ima található, amelyek témájukkal kapcsolódnak a tizenhárom prédikációhoz, de attól függetlenül is, akár magánáhitatban elmondhatóak.

A prédikációs kötet szerzője már a bevezetőben hangsúlyozza, ókori példából kiindulva, nem az örökkévalóságnak (mint ókori példázatának az a bizonyos festője tette), hanem az örökkévalóságról akar írni („[...] a' természeti józan okoskodás is által láthatja azt, hogy lesz az életnek elmúlása után, egy, más olyan élet, amely örökké fog tartani.”⁸). Majd Boëthiust segítségül hívva így folytatja:

[...] az örökkévalóság nem egyéb, hanem minden vég és határ nélkül való életnek teljes és tökéletes bírása [...] ⁹, de aminek semmi határa, semmi vége nincs, hogy lehessen megmondani mi legyen a'? Nem láthatom által. ¹⁰ [...] A' melyben, ha tökéletesen, meg nem mondhatom is: miképpen kell az örökkévalóságot megérteni: igyekezem mindazáltal annak hacsak valami árnyékát is veletek sajdíttatni. Nincs oly algebrával egyelítettett aritmetika, a' mely csak legkisebb részit is az örökkévalóságnak felszámálhassa. Ha olyan nagy hegyet tudnál képzelni, mint az egész föld, sőt száz annyit, és minden tíz esztendő alatt nem többet, hanem csak annyit venne el belőle egy angyal, mint egy mákszem; mikor hordódna el helyébül az a' hegy? hány ezernyi ezer, meg ezernyi, meg-meg ezernyi

⁸ *Uo.*, 8.

⁹ *Uo.*

¹⁰ *Uo.*

ezer esztendőök múlva fogy el annak csak fele is, csak tized része is úgy, hogy e' semmiképpen nem képzelheted; azonban valamikor akkor csakugyan véginek kellene lenni: de az örökkévalóságnak akkor se lesz végi: még annyi sok ezer millió esztendőök elmúlása után is, a' mint az hívek boldogságának az égben, úgy az hitetlenek kínlódásának is a' pokolban, nem csak az hogy végi nem lesz, hanem úgy lehet szólani, hogy csak éppen akkor lesz kezdeti. De ha még tíz olyan hegyet képzelsz is, mint a' minéműt említettem, 's ahhoz képest tíz annyi idő alatt hordódna el helyéből egy-egy mákszemenként, még akkor is csak kezdeti lesz az örökkévalóságnak.¹¹

Gasparóczy az idő végtelenségének elvontságát úgy teszi az emberi képzelet által érzékelhetővé, hogy először is beismeri ennek képtelenségét, majd birokra kel a szavakkal, hogy a maga által választott világi példákából kiindulva eljuttassa hallgatóját/olvasóját a bibliai szöveg szoros értelmezéséhez.

Csaknem valamennyi menny- és pokolról szóló prédikációját érdeklődést felkeltő, ókori történettel indítja. (Lásd a 2. sz. számú mellékletet!). Olvasott történeteinek szerzőit gyakorta nem is nevezi meg. Ezeket az anekdotikus elemeket sem nélkülöző régen volt dolgokat érdekesen elmeséli, magyarázza, majd belőlük bontja ki (legtöbbször mint negatív példából) a bibliai utalások pozitív ellentétébe állítva a túlvilágot. S miközben az ókori történetek szabadon mozgásba hozhatják az érzelmet, fantáziát, addig a bibliai textusok hitbéli tekintéllyel zárják le szűkszavúságuk révén a képzeletet: mennyről és pokolról. Hogy választja el e két megközelítésű módot egymástól Gasparóczy? Ezekkel a formulákkal: „Eshetett-é ez így, vagy nem? te magad íteld meg [...]”¹² „Költemény ez, a' mint ki-ki látja, de valóság fekszik alatta.”¹³

Nagyon érdekes, ahogyan Gasparóczy egyensúlyban tartja prédikációiban a *Biblián* belüli és azon kívüli szövegrészeket, amikor a mennyet és a poklot bemutatja, vagy rákérdez a „milyenségre” – miközben próbálja betartani a kálvini útmutatást is – a rákérdezések elkerülése érdekében. Bornemisza Péter még tiltás nélkül megkérdendőt posztilláiban: „Hol vagyon az örökéletnek helye? Némelyek azt vélik Szent Péter (2 Pet. 21) és Ezsaiás írásából: hogy ezen Mennyet, Földet újítana meg az Isten az mi lakásunkra. De sok írások erősítik, hogy azhol az Krisztus fenn az Mennybe az Atyának jobbján, mi is ott ország-

¹¹ *Uo.*, 18–19.

¹² *Uo.*, 211.

¹³ *Uo.*, 102.

lunk Ővele”,¹⁴ Kálvin viszont már ízetlennek nevezi az ilyesféle kérdéseket. Gasparóczy is leszögezi:

Azt még előre tudotokra adom A[tyámfia], hogy nem fogok én szólni az égnek se matériájáról, miből van az? mivel nem is tudhatom, se formájáról, mivel azt se tudom [...],¹⁵ most hát az égnek csak azt az örömét ajánlom a’ ti figyelmetességeteknek, mely is az égnek szépsége.¹⁶

Gasparóczy a kérdéseit leginkább azért teszi fel, hogy érzékeltesse a titkok kifürkészhetetlenségének határait:

Hol lesz ez a’ hely? Hogy lesz valahol, az bizonyos dolog; mert valamilyen képpen, hogy az idvezültek egy bizonyos helybe fognak örvendezni: úgy az elkárhozottaknak is egy bizonyos helybe kell kínlódni; de hol lesz az nem adódott tudunkra a Szentírásban [...].¹⁷

Vagy: – Megismerik-e egymást az emberek? A szerző válasza: mivel az ég tökéletes, meg kell ismerni egymást, Ádám is megismerte rögtön Évát,¹⁸ vagy: – Egy nyelv lesz, melyik lesz? Gasparóczy: „Vakmerőség volna valamit meghatározni olyan dologban, melyben hallgat a Szentírás.”¹⁹ Milyen az Isten? Kimondhatatlanul szép az Isten.²⁰ Isten lakhelyéről való elgondolását, akárcsak kortársai, vagy evangélikus elődje Bornemisza Péter, az égitestek világába teszi. Bornemisza:

[Hogy feltámadjunk,] untalan mennybe feltekintsünk, és valamidőn Napot, Holdot, Csillagot, és eget látjuk, higgyük, hogy mind azok mosolyognak minékünk, és örvendeztetnek ezbe, hogy nem mind örökké földiek, hanem mennyiek leszünk [...].²¹

Gasparóczy:

¹⁴ BORNEMISZA Péter, *Predikatioc, egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett Euangeliombol*, Detrekő–Rárbok, 1584, 732 (RMNy, 541); hasonmás kiadása: Bp., Balassi–OSZK, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 33).

¹⁵ GASPARÓCZY, *i. m.*, 140.

¹⁶ *Uo.*, 141.

¹⁷ *Uo.*, 110.

¹⁸ *Uo.*, 207.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ *Uo.*, 142.

²¹ BORNEMISZA, *i. m.*, 828.

[Isten] Te magad csupa világosság vagy, úgy annyira, hogy a' Szent Város a' melybe[n] lakozol nem is szűkölködik Nap és Hold nélkül, hogy abba[n] fénylenének, mivelhogy a' Te dicsőséged megfényesíti azt [...].²²

Gasparóczyki prédikációi (legalább is életútja utolsó lakhelyeit ismerve) valószínűleg egyszerű embereknek íródtak. Világosan, jól követhetően magyaráz. Jóllehet a barokk korra jellemző, hogy mind az öt érzékszervet mozgásba hozza, ha a szemléletesség, felfokozottság stb. úgy kívánja, s ez alól szerzőnk sem kivétel, de Gasparóczykinál megfigyelhető az a mértékletesség is, amellyel mindezt kezeli, pl. életből vett konkrétumokkal szemlélteti az elvontat is,²³ mondatfűzései nem túl összetettek, olvasottságával inkább az érdeklődést akarja fenntartani, mintsem ismeretlen dolgokat tanítani. „Messzebb nézők”-nek nevezi a szimbólumokban gondolkodókat, a *Bibliát* helyesen értelmezőket,²⁴ mégsem terheli meg bibliai hivatkozásait szimbólum-magyarázatokkal. Prédikációi eleven, élvezetes előadásmódban íródtak.

A pokol bemutatásánál ő is hozza a kortársak (*Bibliából* összeszedegethető) utalásait²⁵ (lásd a 2. sz. számú mellékletet), de kimondja, hogy mind a menny, mind a pokol bemutatása csak a képzelet egy határáig lehetséges. Nemcsak szavak sincsenek arra a felfokozottságra, felnagyítottságra, amelyet a fantázia is csak egy bizonyos szintig követhet, ő maga sem tudja tökéletesebben elmondani. Csak az árnyékát. (Például a mennyország, ahová „hitünk szárnyaival folyton repdesnünk kell a legtökéletesebb világossághoz,”²⁶ a 3. melléklet 12. prédikációjában olvasható „költött példa” párhuzamával vetítődik elénk.)

A református prédikátor-szerző a boldogságok vagy a szenvedések pokol- és mennybéli bemutatásánál, mint már hangsúlyoztuk, főként a *Bibliából* számba vehető utalásokra támaszkodik, de természetesen nem ír valamennyiről, kiemeli egyet-egyet, s azt festi le hallgatói előtt apró részletességgel, mégiscsak áttévedve a költői látomás útjára. Tudja ő, hogy az ördög is láthatatlan szörnyű-

²² GASPARÓCZYKI, *i. m.*, 230.

²³ *Uo.*, 51. „[...] feneketlen kilist [kélést] vagy tályogot valamelyik tagján borotvával akarnak kinyitni, mely beretvával való metszés igen éles kint okoz néki: de azonban ő nagyon megerősíti magát, nem engedi magát a' fájdalomtól meggyőzöttetni, hanem egész erővel, egy kis szisszenéssel, és fogainak megcsikorításával igyekszik rajta erőt venni.”

²⁴ *Uo.*, 43.

²⁵ A mellékletek tartalmi- és szó szerinti idézeteiben meghagytuk a szerző általi helyesírást, idézési módot.

²⁶ *Uo.*, 40.

ség, nem is akarja bemutatni, de azért nagyon cselesen megidézi ezeket a tőle idegen elgondolásokat.

Egy valaki felől beszélnek a' régi írók, hogy valami látásba látta volna az ördögöt és a' látás után azt mondotta volna, hogy készebb az utolsó ítélet napjáig minden megszűnés nélkül mezítelen lábbal tűzön járni, mint többé olyan rútat nézni. Akár látta pedig ez így az ördögöt, akár nem, hihető az, hogy igen rútat az ördög a' maga valóságában: ellenben hát az Istennek kimondhatatlan szépnek kell lenni [...].²⁷

Vagy:

Bolondoskodnak azok, a' kik látható formában, külömb-külobmféle állatok formájában festvén le az ördögöket, festenek azoknak kezekben, vagy tüzes harapófogókat, mintha azokkal szagatnák az elkárhoztaknak testeket, vagy nagy horgas körmöket, mintha azokkal marconganák azokat, vagy irtóztató formájú korbácsokat, mintha azokkal hóhérolnák őket, vagy egyéb a' féle kegyetlenséget mutató szerszámokat, kízó csigákat.²⁸

Milyen a kegyetlenség várának, a pokolnak világa prédikációiban? – Nem lesz nap, folytonos setétség, folytonos kízás, bánat, szomorúság lesz, Istent nem láthatják; vágyakoznak a bűnre, de nem tudják azt véghez vinni; kínlódóknak sírása, ordítása tölti be a poklot; kintelen és mindent betöltő sírás lesz, azaz mindent egyszerre kell hallaniuk, ami kedvetlen a fülnek; a remény megszűnése, örökös szemrehányás okoz örök fájdalmat; a férgek soha nem halnak meg, hanem folyton prédikálnak; örökös kétségbeesés, kín, bántás vár a szenvedőkre; ezerszer meg kell halniuk; stb.

A kénytelen sírást így érzékelteti: „[...] a' pokolnak minden szegit-lyukát mindenfelől bétöltő sívás-rívás, ordítózás” lesz.²⁹ Felidézi Nero tettét, aki több ezer keresztényt karóba húzatott, és kertjében sütögetett, de ha azok tízezen jajgattak volna is, a pokolbeli sírás, ordítás hangja azokhoz képest csak „fülbe való sűgás.”³⁰

²⁷ Uo., 140–142.

²⁸ Uo., 38.

²⁹ Uo., 49.

³⁰ Uo., 50.

Tegyük fel, hogy mindent hallunk egyszerre, valami füleinknek kedvetlen, sok ezer emberek kiáltását, sok ezer ebeknek ugatását, sok ezer farkasok ordítását, sok ezer bikák bömbölését, és az égnek legrémítőbb hanggal való dörgését: ah! mind ez csak semmi az elkárhoztak sírásához, ordításához képest, a' melyet nagyon fog szörnyíteni és irtóztatóbbá tenni a' fogcsikorgatás.³¹

Gasparóczy is kevesebb prédikációt ír a mennyországról, mondván: „Meg fogok akadni, és nem fogok a' dolgoknak dicsőséges voltát illendőképpen kifejező szokat taláni.”³² Milyen prédikációinak mennyországa? A tökéletesség, boldogság, gyönyörűség, örök ifjúság, tökéletes szeretet, kibeszélhetetlen szépség helye; Isten színről színre látása lelki szemekkel; mennyei muzsika, azaz minőségi muzsika hallatszik; semmi hajlandóság nem lesz ott a rothadásra; irigység, gyűlölség, ellenségeskedés kizárattatik; stb. S ahogy a pokolbéli szenvedések legnagyobbikának tartja Gasparóczy, hogy az odakerülőket Istent sohasem láthatják meg, ugyanúgy a mennyei udvar legtökéletesebb boldogsága is Isten látása lesz. A szemnek gyönyörködése, a füleknek hallása, a száznak öröme, a megdicsőült test tulajdonsága ettől a látástól nyeri el szépségét. Álljanak itt szemléltetésül kiragadott kis szövegrészek a „kibeszélhetetlen” mennyei muzsikáról:

Nincs hát egyéb hátra, hanem csak az, hogy arrúl értekezzünk, miképpen kell gondolkodnunk arrúl a' mennyei muzsikaszórúl? vajon betű szerént való értelemben vétetett vigasságtévő szerszámok léznek-é ott: hegedűk, trombiták, citerák és egyebek. Úgy hisszük A[tyámfiai], hogy a' mint most semmi helye nincs az égben se fábúl, se rézbúl, se egyéb féle érc nembúl készítettett szerszámok: úgy ez életnek utána se lesz [...].³³

Éneklés lesz csak, de ez annyira minőségi lesz, hogy utánozni tudja a hangszerket is. A mennyei muzsika „most kibeszélhetetlen.”³⁴

[...] ez életben, ha Orfeus hárfáz is melletted, ha szintén a' szirének énekelnek is előtted: de az abbúl származó gyönyörűséget, egy szempillantás alatt félbe szakaszthatja; csak egy elmédben hirtelen ötlődött kedvetlen gondolat is: csak egyszer csípjén meg keservesen a' lelkieméret

³¹ *Uo.*

³² *Uo.*, 140.

³³ *Uo.*, 159.

³⁴ *Uo.*, 160.

valamely titkos gonoszságod miatt, mindjárt oda van a muzsikának minden kedvessége: de az égbe[n] semmi effélének nem leszen helye; nem leszen ott semmi kedvetlenség, onnan mindenféle félelem örökösen kizárattott, ott minden öröm elégséges és megháboríthatatlan az Istennek jobbjá felől.³⁵

Érdeemes a prédikációhoz kapcsolódó könyörgésbe is beleolvasnunk, hogy megérezzük ennek az időben és térben hármias világnak, 1. a földi létnek (= kegyelem országának), 2. a halál utáni létnek (a pokol = örök reménytelenségének és az égi világnak = dicsőség világának), és a kettő közt híd szerepét betöltő könyörgésnek hitbéli erejét, barokkos vonásait, tudatos retorikai elrendezettségét. (3. sz. melléklet).

A református Gasparóczy Ferenc nagyon is mozgalmas pokol és mennyország képe nem áll távol katolikus kortársai írásaitól. A predestináció tanának említését prédikációi elkerülik. A pokol eléggé intenzív bemutatásával („miért szörnyítem én ezt ilyen igen?”³⁶) a mennyországba vágyakozás érzetét akarja felébreszteni. Az érzékszervekkel megtapasztalható szenvedés néhol túl leegyszerűsítettnek tűnő példáit bizonyára jól megértették a megszólított Atyafiak. Beszédeinek gazdag képiségére talán hatottak korabeli fametszetek, de mindenképpen ügyes fogásnak tarthatjuk, ahogy exemplumait, olvasmányélményeit összeegyezteti a protestáns teológia elvárásaival.

³⁵ *Uo.*

³⁶ *Uo.*, 101.

I. melléklet

Gasparóczyky prédikációinak perikopái

- I. Szent Letzke, Dán. 12:2. Fel-serkennek némellyek az örök életre; némellyek pedig gyalázatra, és örökké való útálatosságra.
- II. Sz. Letzke. 2. Pét. 2. 1. Kiknek a' setéttségnek homályossága örökké tartatik.
- III. Sz. Letzke. Mát. 8. 12. Ott lessz sirás és fog tsikorgatás.
- IV. Sz. Letzke. Luk. 6. 25. Jaj néktek kik meg-töltetek, mert éhezni fogtok.
- V. Sz. Letzke. Mát. 25. 41. Átkoztak mennyetek-el én tőlem az örök tűzre melly készítettett az ördögnek és az ő Angyalinak.
- VI. Sz. Letzke. Márk. 9. 44. Az ő férgek meg-nem hal.
- VII. Sz. Letzke. 'Sólt. 49. 15. Pokol lészen az ő helyek.
- VIII. Sz. Letzke. 'Sólt. 116. 3. A' pokolnak keserúségei el-foglaltak engem.
- IX. Sz. Letzke. 'Sólt. 16. 11. Elégséges öröm vagyon Te előtted, és gyönyörúségek vagynak a' te jobbod felől mindenkor.
- X. Sz. Letzke. 'Sólt. 16. 11. Elégséges öröm vagyon Te előtted, és gyönyörúségek vagynak a' te jobbod felől mindenkor.
- XI. Sz. Letzke. 'Sólt. 16. 11. Elégséges öröm vagyon Te előtted, és gyönyörúségek. 's a' t.
- XII. Sz. Letzke. I. Kór. 15. 42. – 44. El-vettetik rothadandó test, fel-tamasztatik rothadatlan. 's a' t.
- XIII. Sz. Letzke. 'Sólt. 16. 11. Elégséges öröm vagyon Te előtted, és gyönyörúségek vagynak a' te jobbod felől mindenkor.
- Tóldalék avagy egy prédikátzió. Sz, Letzke. Mát. 11. 12. A' Keresztelő János idejétől fogva, mind ez ideig a' mennyeknek országán erőszakot tésznek; és az erősek kapják azt.

II. melléklet

A préd. száma	Ókori/világi történet, a prédikáció propozíciójaként szerepel, s ebből bomlik ki a tanítás	Pokol és menny bemutatása – részletek	Idézett egyházatyák, bibliai helyek, világi szerzők
1.	Hieró nevű Sicíliai fejedelem Isten felől tudakozódik Simonidestől: Mi légyen az Isten? stb.		
2.	Demonáx nevű régi filozófustól valaki azt tudakozta: minémű állapotjok van az embereknek a pokolban? Majd, ha odamegyek onnan tudósítalak – válaszolta. Gasparóczyk ezt a megjegyzést teszi: „Te ugyan pogány lévén, talám képzelhetted magadnak valami pokolbéli kenyelfutó Merkuriust, de minket másképp tanít az igazságnak szája.”(26)	„A pokolban hát nincs egyéb hanem mindennütt és mindenkor csak kín: de minthogy olyan nagy az, és olyan sokféle, hogy órák is nem elégségesek kibeszélésére [...]”, ezért ő most csak a setétségről beszél (27). „Sokan tartják már ma, hogy az utolsó ítéletkor nem fog az ég és a föld semmivé tétetni; hanem csak meg fog a tűz által tisztíttatni, újíttatni, változtatni: ’s hihetőbb is talám, hogy úgy lesz: De minthogy sok régi kegyes emberek, nem minden fundamentom nélkül hitték, hogy az az utolsó tűz mindent megemészt, semmivé téveszen: tehát a’ matériához képest a’ me-	Mt 8, 12 2Pt 3, 10 Vitringa: Esa.30. versét magyarázza Jel 7, 15, 20, 10 Kiv 10 Zsolt 43, 3 Szent Pál 2Tessz 1, 9 stb.

		lyet felfogtam, csak a' régibb és közönsége- sebb értelmet írtam le: mert nincs kárára idvességünknek, akár melyik értelemhez nyúljunk. Az idő meg fogja mutatni." (30)	
3.	Tammúz/ Tammút: Adonis bálvány története		Ez 8, 14 Szent Pál Hieronymus a po- kolról Zsolt 35, 16 Bernárd Prédikálók (beilleszt egy történetet: a lelkiismeretfurdalá- sában felindult ifjú- ét és a bölcs öreg- emberét (57).
4.	„Egy régi kegyes embertől azt tuda- kozván valaki, hogy a' kegyességnek mi- némű munkáiba[n] gyakorolja magát na- ponként? azt felele reá; hogy ő minden nap olyan könyvet olvas, a' mely nem többül, hanem csak három levélkéből áll, melyek között az e- gyik levél veres, a másik fejtér, az har- madik fekete. A ve- resben megíratott a' Krisztus Jézus kínzenvedése: a' fejtérben az örökké- való mennyei bol-		Az éhségről „a' ter- mészetet rémitő” dolgokról olvasha- tunk külső íróknál. (63). Szent Ágoston

	<p>dogság; a' feketében az elkárhozottak kínjaik; s egyszersmind azt mondotta, hogy ennek a' könyvnek olvasásából sokkal többet épül, hogy sem mint az egész világon lévő minden filozofusok írásaikból.” (57)</p>		
5.	<p>„A régi persiai királyok felől azt olvasuk az históriákban, hogy azok akár elenség ellen táboroztak, akármi egyéb tzéellel útra indultak, több pompálok között mindenkor meg-kivánták azt, hogy bizonyos mód által lobogó tűz vitessen előttök. Az a szokás arra tzelozott, hogy [1, 2, 3]... (74)</p>	<p>„Ha még eddig való beszédem meg nem illetett titeket A. A. jertek már közelebb a' pokol felé. Meg ne ütközzetek, mert nem kínlódni hívlak, hanem csak nézni és iszonykodni.” (88)</p> <p>„[...] állj meg már most a' pokol ajtaja előtt csak távolról! most kezdik kiáltani benne, hogy tűz támadt már gondolod, hogy a' földtül fogva az égig nevededett az homályos kénköves láng: váraozz ott, ha váraozhatsz, nem két óráig, hanem ezer esztendeig, váraozz sok ezerig; a' tűznek nem elaluvását, hanem mindenkor nevededését fogod látni [...]. Óh átkozott veszedelem! Óh átkozott kínlódó helye! áh boldogtalan fürdő! mint fuldokolnak</p>	<p>Némely szentírás magyarázók állítják, némelyek nem, hogy valóságos tűz lesz-e a pokolban (80)</p> <p>Szent Ágoston („a' mi tűzünk a' pokolbeli tűznek erejéhez képest csak festett tűz” (82)</p> <p>Szent János Jelenések könyve</p> <p>A poeta ilyen verset csinált:</p> <p>„Quam tristis vox est, Judex cum dixerit; ite.</p> <p>Tam dulcis vox est cum dixerit ille venite.” (86)</p>

		benne a' sok gonosztévők! áh! Ha örökösen megfúlhatnak be boldogok volnának! áh! Ha csak egy szempillantásig tartó enyhülése volna is a' tűznek be jól esne!" (89)	
6.	<p>Sz. Leczke: Márk, 9, 46. Az ő férgek meg-nem hal.</p> <p>Hogy ha fel-indúl az Isten, el-kergettetnek szertelen minden ő ellenségi; És elfutamodnak szélylyel, az ő haragos színe elől, minden ő gyűlölői. Úgy el-űzetnek hirtelen, mint a' füst semmivé lészen, el-vész minden ő dolgok: mint viasz olvad a' tűztűl: úgy az ő kemény színétűl, elvesznek a' gonoszok, így énekelünk Sz. Dávid után. <i>'Sólt.</i> 68.</p>		Plutarkhos
7.	<p>Plutarkhos: Themistokles ház eladási története</p> <p>Régi pogány történet Ikszionról, akit az istenek a pokolban tüzes kerékhez kötöttek, s kígyók mardosták szüntelen. → „Költemény ez, a'</p>	„miért szörnyítem én ezt ilyen igen?" (101)	Szent Bernárd

	mint ki-ki látja, de valóság fekszik alatta.” (102)		
8.	Théba város fürkésznik küldi Filotimus nevű filozófust Latzedémon városába, tudakozva, miért élnek olyan példásan. Ő kikémléli: félelemből, mert minden bűnt megbüntetnek, jót megjutalmaznak. → Isten is így bánik a néppel, de azok nem akarnak félni.	A pokolbeli kétségbeesés sokkal veszedelmesebb az életbelinél, mert az életben „[...] ha valakit, vagy a’ rajta esett gyalázat, vagy a’ reája nehezedett nyomorúság, vagy a’ lelkiesméret mardosása, ’s ezekkel együtt járó bánat kétségbe ejt; vagy kést ver magába, vagy kötelet hurkol nyakára, vagy vízbe fojtja magát, vagy mérget iszik” (129), de a pokolban ezt sem teheti. „Az akasztófára szentenciáztatott embernek csak egyszer kell meghalnia” (131), de az elkárhozottnak ezerszer is stb., s körülöttük „[...] any-nyi ördögök, mint mennyi fertelmes hóhérok sűrögnek-forognak.” (132)	Zsolt 116, 3 Mt 25, 41 „Átkoz[ot]tak, menjetek el az örök tűzre.” Jel 9, 6 Anselmus, tudós ember (133) idéz tőle Tertullianus: „ki merne innya az olyan pohárból, a’ melybe szeme láttára az halál krákozott és okádott?” (234) Dédalosokra és más óriások történeteire utal → ilyenek az Isten terveibe avat-kozők
9.	„Hierokles nevű régi író egy balgatag emberről emlékezik, a’ ki el akarván a’ maga házát adni, kifeszített annak szegletiből egy darab otromba követ, és	„Ha szépséget akarsz látni kedves Jámbor, az égbe kell minden gerjedéssel kívánczodnod [...]” (141) Ha a lélek láthatja Istent, lehetetlen, hogy	Szent Ágoston: „Midőn én a’ mennyei örömekről és gyönyörűségekről akarok szólani, felül múlja az én értelmemet; és kisebb az én ékesen

	mindenütt azt kiabálta, hogy olyan kőből vagy on épülve az ő háza.” (138)	a testi szem nem láthatja lévén szoros kapcsolat a test és lélek között.	szólásom, hogy sem mint annak csak árnyékát is lerajzolhatnám.” (139–140) Szent János, Jel 21. mennyei Jeruzsálemről Régi írók
10.		„Úgy hisszük A., hogy amint most semmi helye nincs az égben se fából, se rézből, se egyéb féle érc nemből készítettett szerszám-nak: úgy ez életnek utána se lesz; sőt ki-váltképpen akkor se lesz.” (159) Pokolban: „minden megszűnés nélkül az ördögöknek idétlen ordítások és az elkárhoztaknak sírások, rívások, jajgatások hal-latik” (163) →← mennyei öröm muzsikát éneklük az angyalok, 24 vének, 4 lelkes állatok stb. (163)	MTörv 32 Jel 5, 9, 13 Elizeus, Dávid próféta
11.	Világbíró Nagy Sándorhoz követségbe küldtek az athéniek egy Demedes nevű szónokot, aki oly szépnek festette le a várost, hogy Nagy Sándor megkívánta		Zsolt 16, 11. Szent Pál, Szent Dávid stb. Ágoston doktor

	és elfoglalta azt gyönyörűségéért: ilyen kívánásnak kell bennünk lenni a mennyi ország után		
12.	<p>„Indiának több ritkaságai közt emlegetnek az Írások egy kút főt, a’ melyből, ha valamely cserépedénybe merítenek, azonnal finom arannyá változik a’ kimerített víznek némely része: de annyira az edényhez ragad, hogy semmi képpen ki nem lehet belőle venni egyéb módon, hanem ha az edény széjjel törik.</p> <p>Így van-é ez, vagy nem, nem tudom: ha elhinni nem akar-nám is? Még is méltónak tartanám a’ figyelmezésre, úgy mint szép valóságot jelenthető költött példát.” (182)</p>	<p>Sár-házunkat elbontja a halál; Semmi rothadás, romlás nem lesz; Minden irigység, gyűlölség, ellenségeskedés kizárattatik; Tökéletes lesz a szeretet; „Senki hát senkit nem fog bántani és sérteni: hogy ottan vagy fát vágj, vagy egyebet dolgozz, és aképpen megsértsd magadat [...]” (185) „Az ember testének mostani belső nyavalyái, tüdejének, májának rothadási, többnyire mind a’ konyháról származnak, azaz: az ételből és italból: de az égben nem lesz has, nem lesz eledel [...]” (185) A „gyalázatos test” (amelyen sokszor ott vannak a „megrútító fekélyek, bibircsók, szeplők, dagadások, kopaszságok, csonkaságok, bénaságok,” (186) a nyújtóztató deszkáról a feltámadással az égbe vitetnek, ahol nem lesznek</p>	1Kor 15, 42–44 Jel 21, 4

		<p>formátlanok, „szép lesz minden felől, mind hátul, mind elől [...]” (186–187)</p> <p>De nem is olyan lesz, mint Origenes írja „által látszható fényességű” (187), mint a kristály, vagy üveg.</p> <p>„[...]az égben nem lesz az ember teste olyan vastag, olyan temérdek, mint most, hanem minden részeire nézve mind kívül, mind belől (subtilis) vékony” (190) – mondják a Szentírás-magyarázók.</p> <p>Olyanok leszünk, mint az angyalok.</p>	<p>Origenes</p> <p>Szent Ágoston</p> <p>Szentírás-magyarázók</p>
13.	<p>Augustus római császár azzal dicsekedett, hogy előtte csak téglából volt Róma csinálva, de ő márványból építette föl.</p> <p>Hieronimus és Joviniánus tudós vetekedése, hogy Isten jobbán egyforma lesz-e a dicsőség. A tudós világ Hieronimussal tart, mi is: különböző mértékű lesz. (196–197)</p>	<p>Megismerik-e egymást az emberek?</p> <p>A szerző válasza: mivel az ég tökéletes, meg kell ismerni egymást. Ádám is megismerte rögtön Évát.</p> <p>Egy nyelv lesz? Melyik lesz?</p> <p>„Vakmerőség volna valamit meghatározni, olyan dologban, melyben hallgat a Szentírás.” (207)</p>	<p>Hieronimus, Ioviniánus</p>

III. Melléklet

Könyörgés a' X. prédikációhoz

[A' mennyországnak azon örömérül, mely a füleknek gyönyörűsége]

Világ fundamentomának felvettetése előtt megölettetett bárány Úr Jézus Krisztus! a' te nevedre hajol meg minden térd, mennyieieknek, földieknek és föld alatt valóknak térdek.

Ezt esmérjük mi is egyetlen egy fő kötelességünknek, hogy minden dicsőséget és tisztességet Tenéked mint örökké állandó Istennek tulajdonítsunk, és á képpen készítsük magunkat ama Teelőtted minden megszűnés nélkül udvarló huszonnéggy Véneknek és négy Lelkes állatoknak boldog társaságokban, az égben, akik kezekbe[n] tartják az ő hegedűiket, és énekelnek tenéked új éneket, mondván: Méltó vagy, hogy elvégyed a könyvet és megnyissad annak pecsétit, mert megölettetél és megváltottál minket Istennek, minden ágazatból, nyelvből, népből és nemzetségből.

Szívszakadva kívánczunk mi arra az állapotra, a' melybe[n] részesei lehetünk ebből a' gyönyörűséges éneklésből származó örömmek, hogy mi is állhasunk a' te szent színed előtt örvendező Allelújah kiáltással: de tudjuk Uram, hogy semmi megfertéztetett és tisztátalan nem mehet oda: Te annak okáért, aki minket is megváltottál, moss meg minket a Te véredben, hogy tiszták lehessünk.

Adjad nekünk e' végre a' Te Szentlekednek kegyelmét, hogy azáltal őriztesünk e' világnak minden szeplőitől, hogy mikor elindulunk ama lelki Salamonnak Udvara' dicsőségének szemlélésére, tisztán juthassunk ő eleiben; és aképpen befogadhassunk azoknak gyülekezetekben, a' kiknek kezeibe[n] vagynak az Istennek hegedűi, és minden megszűnés nélkül éneklük a' Mózesnek és Báránynak énekét. Ámen. (246–247.)

KAPOSI KRISZTINA

*Allegorézis, túlvilágkép és bibliai-teológiai eszmék a
Névtelen szerző Comico-Tragoediájában*

A *Névtelen Comico-Tragoedia* allegorikus szöveggenerációs eljárásainak és túlvilágképének vizsgálatakor nem tekinthetünk el attól a filológiai dilemmától, hogy egyetlen szerző koherens alkotásának tekinthetjük-e a darabot, vagy egy későbbi kompiláció eredményeként létrejött művel állunk-e szemben.¹ Ezért a kérdésfelvetésért jórészt az a többszörös fragmentáltság a felelős, amelyet egyfelől a narratív egység hiánya, másfelől pedig a stílusrétegek kontrasztja okoz. A mű allegorikus keretének, valamint túlvilágképének jellegzetességei azonban mégis az egység irányába mutatnak, s egy egyedülinek feltételezett – ám egyelőre ismeretlen – auctor szerzőségét engedik sejtetni.

I. Allegorézis

Binder Jenő *Egy magyar Lázár-dráma és rokonai* című tanulmányában az erények és bűnök allegóriáját a 15–16. századi reneszánsz típusú humanista Lázár-parabolák egyik állandó elemeként határozta meg;² e topikus jellegű motívum kiinduló forrását a drámakörön belül pedig Jakob Funckelin (1522/23–1565/66) 1551-es, több mintát is felhasználó alkotásának közjátékában jelölte meg.³ Dömötör Tekla szintén ezen a vonalon továbbhaladva, a *Névtelen szerző* alkotását az allegorikus apparátust ismét előtérbe helyező barokk típusú Lázár-drámák közé sorolta, s a mű allegorikus keretét a drámakörhöz való kapcsolódásból vezette le.⁴

A *Comico-Tragoedia* valóban sok szállal kötődik az európai Lázár-drámákhoz, amelyek kétségtelenül fontos helyet foglalnak el a mű előzményei között, s hatásuk több szinten is kimutatható. Azonban a Lázár-parabolák drámatípusát

¹ *Comico-Tragoedia* [...], s. a. r. DÖMÖTÖR Tekla = *Régi magyar drámai emlékek*, szerk. KARDOS Tibor, s. a. r. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, Bp., Akadémiai, 1960, II, 43–88. (A továbbiakban: RMDE II).

² BINDER Jenő, *Egy magyar Lázár-dráma és rokonai*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1898, 19–43 (I), 97–111 (II), 221–323 (III), itt: 228.

³ BINDER, *i. m.*, 43.

⁴ RMDE II, 97.

mégsem lehet a darab kizárólagos műfajának tekinteni, s allegorikus keretét sem lehet pusztán a 15–16. század humanista Lázárdráma-termésének kontextusában értelmezni. Egyfelől a *Comico-Tragoedia* négy scenája közül csupán egy (a 2. scena) szól a *Lukács-evangéliumban* (Lk 16, 19–31) olvasható szegény Lázár és a gazdag ember bibliai parabolájáról, a darab többi része már más szentírási történetek parafrázisát adja. A Névtelen szerző drámája tematikus szerkezetét tekintve tehát jelentős mértékben túlnő a Lázár-parabolák által kijelölt evangéliumi történet cselekményén. Másfelől az első scenában színre vitt *Psychomachia* nem az egyetlen megnyilvánulása a Névtelen szerző allegorikus írásmódjának. Az erények és bűnök personificatiójára épülő allegorézis a dráma szöveggenerációjának egészében alapvető technikaként van jelen; bár kétségtelen, hogy lehangsúlyosabbnak az első scenában érezzük.

A *Comico-Tragoedia* alkotója voltaképpen jelentős mértékben kiaknázza az allegorézisben rejlő lehetőségeket, amely számára nem csupán csak mint keret hasznosítható. A darab fő vonalát alkotó három bibliai történet dramatizált változatának felvezetése (I. sc.) mellett az allegória révén válik lehetővé a mű kettős eszmei-gondolati üzenetének (vallásos-moralizáló és társadalombíráló él) egyidejű megjelenítése, valamint – az egyébként kifinomult retorikai tudatosságról árulkodó – első scenában megkezdett transzcendens keret is az allegorikus írásmód eredményeként zárul be.

I. 1. Virtutes contra Vitia: a keret

A *Comico-Tragoedia* első scenája az erények és bűnök megszemélyesített küzdelmét viszi színre: Virtus égi lakhelyéről leereszkedik a földre, majd keserűen konstatálja, hogy az emberek világát a tisztaságot, igazságot, mértékletességet és alázatosságot megtestesítő erények helyett Vitium szolgái uralják. A két ellentétes értékrendet képviselő tábor urai követséget indítanak egymáshoz, ám valódi konszenzust képtelenek kialakítani egymással. Ehelyett egyfajta negatív 'deus ex machina'-ként Virtus és Vitium is kivonul a színről, s az erények és bűnök önálló, irányítás nélküli tevékenykedését engedve, az emberek egyéni belátására és döntési szabadságára hárul a Jó vagy a Rossz melletti választás felelőssége.

E drámát felvezető allegorikus poéma esetében valódi psychomachiáról nem lehet beszélni, hiszen a scena cselekményét a tulajdonképpeni ütközet helyett a szereplők passzív megnyilvánulásai építik fel: a fő szervezőelvet az erények és bűnök összecsapásában a diplomáciai vonal hangsúlyozottsága jelenti. Ebből adódóan a scena allegorikus írásmódja csupán a perszifikált

alakokra redukálódik; az a vergiliusi mintát követő allegorizált heroikus küzdelem,⁵ amely a virtusok és viciumok küzdelmének fő forrását jelentő prudentiusi *Psychomachia*⁶ párbajszorozatában oly erőteljesen érvényre jut, a Névtelen szerző drámájának nyitányából teljes egészében hiányzik.

A prudentiusi allegorikus hagyományt, illetve annak későbbi középkori változatait a *Comico-Tragoedia* csak részben folytatja tovább: az allegorikus keretek között megformált összecsapások eposzi heroizmusa mellett az erények és bűnök ütköztetésének egyéni formája sincs meg a műben. Míg az ókeresztény szerző alkotásában, vagy – magyar példát is említve – a *Bod-*, illetve a *Lobkovitz-kódex* „bűneinek és jószágainak összevívás”-ában⁷ a virtusok és viciumok egyéni viadok egymásutánjában mérkőznek meg egymással, a Névtelen auctor darabjában a csoportos (bár alapvetően passzív jellegű) szembenállás figyelhető meg. Nagyon hasonló ez a fajta együttes ábrázolásmód az erénypersonifikációknak a „nexus virtutum” gondolatkörre épülő „virtutes concathenatae” ikonográfiai típusához,⁸ amelynek egyik kezdetleges változatát nyújtja például Andreas Friedrich 1617-es emblémás könyvének XIX. figurája,⁹ kiforrott formáját pedig többek között Rimay János erény-versei jelentik.¹⁰ A Névtelen szerző tehát

⁵ Macklin SMITH, *Prudentius' Psychomachia: A Reexamination*, New Jersey, Princeton University Press, 1976, 234–296.

⁶ Aurelius PRUDENTIUS Clemens, *Psychomachia = PRUDENTIUS with an English translation by H. J. THOMSON*, ed., transl. H. J. THOMSON, I, London–Cambridge–Massachusetts, Heinemann – Harvard University Press, 1949 (Loeb Classical Library, 387), 274–343. Részletes elemzését lásd: SMITH, *i. m.*

⁷ *Bod-kódex*, Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. XVI. Nro. 7., 13/12–15/5, illetve *Lobkovitz-kódex*-beli megfelelője (a *Bod-kódex* teljes szövege megtalálható a *Lobkovitz-kódex*-ben), LobkK. (VI. Fig. 30), 293–298, „a testnek bolondsága myath [...]”.

⁸ Erről lásd: KNAPP Éva, *Az összegzárt erények: Rimay János erény-verseinek ikonográfiai hátteréhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2008, 385–406 (továbbiakban: KNAPP, *i. m.*, 2008). Uő, *Rimay János erény-versei és a „virtutes concathenatae” = Szolgáltatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2009, 210–222 (továbbiakban: KNAPP, *i. m.*, 2009).

⁹ Lásd: KNAPP, *i. m.*, 2008, 400, 90. jegyzet. Andreas FRIEDRICH, *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch [...]*, Frankfurt, 1617, későbbi kiadása: Frankfurt, 1644. A mű illusztrációi közül húszat Jakob de Zetter metszett. Az egység kifejezésére a több személy által megfogott lánc (melynek két végét a zászlóján összekötött nyilakat és a »Roboravit qui ligavit« mottót hordozó jó kormányzás allegóriája tart) látható egy 1622 körül Nürnbergben készült röplapon: *Gedenkblatt zu Ehren der Liga*, Flugblatt, Nürnberg, um 1622, Papier, Kupferstich und Radierung, 158 × 126 mm (beschnitten), Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Graphische Sammlung, HB 712, Kapsel Nr. 1313a.

¹⁰ KNAPP, *i. m.*, 2008; Uő, *i. m.*, 2009; JANKOVICS József, „Akadtam egy picturára...”: *Rimay János és Madách Gáspár allegorikus verseinek képzőművészeti vonatkozásai*, Irodalomtörténeti Köz-

sokkal inkább a perszonifikált erényekről és bűnökről való gondolkodás kora újkori változatait követi, semmint azok prudentiusi alapú középkori megvalósításait.

A prudentiusi hagyománnyal való folytonosságot mindössze az allegorézis erős didaktikussága teremti meg: a *Comico-Tragoedia* alakjainak personificatioja teljes egészében a moralizáló tartalomnak rendelődik alá, az allegorikus figuráknak szinte mindegyikét az általánosítás, egyszerűsítés jellemzi. A darab összesen hét erényt (Virtus, Justitia, Temperantia, Fortitudo, Constantia, Patientia, Tolerantia) és tizenhárom bűnt (Vitium, Timiditas, Voluptas, Injustitia, Inconstantia, Molestia, Impatientia, Ingratitudo, Ira, Crudelitas, Superbia, Cupido, Ebrietas) vonultat fel, de e megszemélyesített apparátus tagjainak egyikénél sem figyelhető meg olyan viselkedésjegy, amely egyéniténé őket.

E morálfilozófiai alapú, erőteljesen sematikus ábrázolásmódot két dolog biztosítja a szerzői eljárások rendszerében: az allegorikus alakok feminizált perszonifikációja és a prosopopoeia. A darabban az erények fejedelme, vagyis a Jóságos cselekedet, női formában jelenik meg: „szép Virtus”-ként és „világ császárásszonya”-ként írja le alakját Constantia,¹¹ amikor Vitiumhoz érkezik követségbe. Épp ilyen, női jellegű megszemélyesítéssel él Ira és Crudelitas is, amikor „rossz, hitván asszony”-ként nevezik meg legfőbb ellenfelüket.¹² A megszemélyesítő allegorézisnek ezzel a módjával a *Comico-Tragoedia* Névtelen alkotója az erényperszonifikációknak ahhoz a Hermász *Pásztorától* kiinduló tradíciójához csatlakozik, amely az Erény és Bűn fogalmából levezetett megtestesüléseket női formában, asszonyalakban gondolja el.¹³ A Névtelen szerző számára ez a fajta hagyománykövetés egyszersmind lehetővé teszi azt is, hogy perszonifikált alakjainak egy olyan meghatározó jellegzetességet adjon (feminin jelleg mint fölérendelt központi kategória), amellyel mégis egy átfogó jellemzést valósíthat meg.

Az általánosítás másik eszközét a prosopopoeia nyújtja: az egyes erények és vétkek megnyilatkozásaik által határozzák meg önmagukat. A szereplők megszólalásai lexikájukban tükrözik az adott allegorizált figura egy kardinális tulaj-

lemények, 1982, 652–656; KOVÁCS József László, *Rimay és a XVII. század emblematikájáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 637–644.

¹¹ RMDE II, 49:170 (I. sc. 2. act.).

¹² RMDE II, 53:355–360 (I. sc. 3. act.).

¹³ Vö. Rosemund TUVE, *Notes on the Virtues and Vices*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 1963, 264–303 (I); 1964, 42–72 (II).

donságát, amelynek alapját többnyire az etimológiai kapcsolat adja. Így például Fortitudo szavaiban az 'erős' lexikai elem, Justitia mondandójában az 'igaz' etimont tartalmazó ige stb. bukkan fel.¹⁴ Habár a jellemábrázolásnak egy igen ötletes, nyelvi megfeleléseken alapuló módját nyújtja itt a szerző, a leírás itt is csupán a legfőbb attribútumokra szorítkozik, az adott figura beazonosíthatóságához éppen szükséges jegyek körén a prosopopoeia már nem lép túl. Az egyéni vonások hangsúlyozása helyett tehát sokkal inkább a megszemélyesített erények és bűnök együttese által reprezentált etikai szint fontossága kerül az előtérbe.

I. 2. Tolerantia, Patientia, Crudelitas: a keret bezárul

A reneszánsz-humanista, valamint a későbbi manierista-barokk drámák allegorikus játékkal való felvezetése (illetőleg a darabon belül elhelyezett allegorikus betétek alkalmazása) egy teljesen általános, megszokott eljárásként volt jelen a korszak szerzői gyakorlatában. Ebben a tekintetben újdonságot tehát semmiképpen sem jelent a *Comico-Tragoedia* első scenája. Amiben a Névtelen szerző újat hoz, s amiben egyértelműen az aemulatio igénye fedezhető fel, az a 4. scena szereplőinek többszörös allegorikus alakátértelmeződése és az ebben rejlő retorikai lehetőségek maximális kiteljesítése. Ugyanis ez az a scena, amely a perszonifikációra épített allegorikus írásmódban rejlő lehetőségek legmesteribb kiaknázását nyújtja: a Tolerantia, Patientia és Crudelitas megszemélyesített alakjait felléptető felvonás egyszerre jelöl ki konkrét referenciális és allegorikus vonatkozásokat, így a szereplők megfeleltetése és értelmezése folyamatosan oszcillál a perszonifikált erények és bűnök, valamint a társadalmi csoportokat jelképező két paraszt (Tolerantia, Patientia) és ispán (Crudelitas) által reprezentált szint között. Az allegorézisnak ez az önmagát többszörösen is felfedő módja egyrészt a virtusokhoz és viciumokhoz kötődő vallásos-moralizáló, valamint a figurák deiktikus funkciójában rejlő társadalombíráló él egymással egyidejű, párhuzamos kidomborítására ad lehetőséget; másfelől a Crudelitas-ispán alakjában meglévő perszonifikációs potenciál által válik lehetővé az első scenában megkezdett allegorikus keretnek a bezárása is.

A kegyetlen tisztartó bibliai történetét (ApCsel 22, 30–24, 26) parafrázálód felvonást (IV. sc.) Tolerantia és Patientia dialógusának allegorikus felvezetése indítja (act. 1.). A két figura itt még hangsúlyozottan morális-allegorikus mivól-

¹⁴ Vö. az első scena szereplőinek megszólalásaival.

tában, a Túrhetés és a Szenvedés erényeinek megtestesítőjeként lép elénk; habár az antik aranykor-mítoszra való utalás¹⁵ ezt már valamelyest elbizonytalanítja, s ezzel együtt az egész scena kizárólagos allegorikus értelmezhetőségét is.

Az interpretációs kihívást mindenekelőtt a felidézett mítosz kontextusának kétértelműsége okozza, amelyhez a nyelvi elemek ambiguitása is társul: a Patientia által említett „aurea aetas” elsődlegesen egyfajta bibliai, erkölcsileg még romlatlan, vétek nélküli, bűnbeesés előtti állapotra utal, amikor a Halál fogalma sem volt még ismert az emberek számára. A mítosz jelentésének ezt az értelmét Patientia és Tolerantia alakjának allegorikussága, valamint az égi, transzcendens szférához való tartozása jelöli ki. Ugyanakkor a vonatkozó strófákat erőteljesen áthatja a hagyományos paraszti életformának és gazdálkodó tevékenységeknek a frazeológiája, amely az aranykor-mítosznak a profán, átvitt értelmű vonatkozását is előhívja. Eszerint az „aurea aetas” arra az egykori, szőlőben és gabonában gazdag időszakra utal, amely a jelenlegi, gazdaságilag meddő esztendőhöz képest oly áhíttá válik.¹⁶ Ez utóbbi vonatkozás indítja el azt az oszcillációs folyamatot, amely egyrészt a szereplők szintjén – allegorikus versus társadalmi figurák –, másrészt pedig az egész scena gondolati – transzcendens versus profán világ – szintjén figyelhető meg. A scénával szemben felmerülő interpretációs zavart és bizonytalanságot tehát egyrészt az arany-

¹⁵ RMDE II, 77:1397–78:1408 (IV. sc. 1. act.)

„TOLLERANTIA:

Ur Isten, melly tsuda időre jutánk!
Mí időnkben Halált soha nem látánk,
Sem illy szörnyü dolgokat mi nem hallánk:
Nagy szép tsendességben mindnyáján valánk.

PATIENTIA:

Akkor vala bezzeg az arany idő! [Kiemelés tőlem – K. K.]
Szőlő, szántó-föld nem vala illy meddő:
Kinek-kinek vala elégedendő;
Nem vólt mi értünkre illy szük esztendő.

Im melly igen a’ főfő emberek-is
Mevonták magokat, el-költ kedvek is;
Szokásoktól a’ durum-parasztok-is
El-tilóttak, nem olly vásottak ök-is.”

¹⁶ Az aranykornak ez a fajta értelmezése nagyon közel áll Aratosz (Kr e. 275–213) aranykor-képzetéhez, amely elsősorban a békés földműves életet jelentette, egyfajta „munkás aranykort.” Lásd Aratosz *Phainomena* című tankölteményét, bár megjegyzendő, hogy az aranykor-mítoszt inkább Vergilius *Georgiájából* ismerték.

kor-mítosznak ez a megszokottnál összetettebb, kétféle vonatkozást is kijelölő értelemmel való felidézése okozza.¹⁷

A másik dolog, amely zavarba ejtheti az olvasót, s amelyet akár szerzői figyelmetlenségnek, melléfogásnak is vélhetnénk, az a scena szereposztásában végig megfigyelhető allegorikus megfeleltetés. Tolerantia és Patientia (1–2. act.), illetve Crudelitas (2–3. act.) ugyanis a scenát alkotó actusok szereplőmegjelöléseinek mindegyikében a Túrhetés, a Szenvedés és a Kegyetlenség erényeinek, illetve bűnének megszemélyesítőjeként lép fel; holott a második actusban egyértelműen mint társadalmi csoportokat egyénítő figurák jelennek meg – ezt azonban az actus szereposztása egyáltalán nem jelzi. A szereplők közti dialógusok megszólító és önjellemző formuláiból azonban mégis világosan kiderül, hogy Tolerantia és Patientia a parasztság társadalmi rétegét, Crudelitas pedig a kegyetlen ispánokat reprezentálja ebben az actusban, s egy köztük lezajló, tipikus konfrontáció jelenete áll a középpontban (két paraszt ↔ szász ispán). Így válnak az actus szereplőinek alakjai önmagukat mégis felfedő – ám immáron profán – allegóriává.

A darab negyedik scenájának második actusában tehát – a megszemélyesítő jellegű szereposztás ellenére – a figurák morális-allegorikus perszónifikációja háttérbe szorul, s helyette a társadalmi szint reprezentációja kerül előtérbe. Míg a scena elején Tolerantia és Patientia az erények megtestesítőjeként volt jelen, erkölcsi-etikai üzeneteket közvetítve (s ugyanígy jelenik majd meg a 3. actusban Crudelitas is a kegyetlenség bűnének allegorikus megszemélyesítőjeként, vetélkedve Morsszal); a második actusban ugyanezek a figurák mint társadalmi csoportok egyénítői lépnek színre, s komoly deiktikus funkciót töltenek be. Elsődleges szerepük tehát abban áll, hogy a korabeli társadalmi problémákra hívják fel figyelmet, de mindezt csupán közvetetten, az allegorézis álarca mögé rejtve. A drámában megbújó társadalombíráló élnek ez a fajta burkolt megjelenítése magyarázatot ad arra is, hogy miért szerepel a scena második actusának szereposztásában is Tolerantia, Patientia és Crudelitas neve mellett – következetesen – a Túrhetés, a Szenvedés és a Kegyetlenség (a két paraszt és a kegyetlen szász ispán megnevezése helyett).

A dráma ezen társadalombíráló aspektusáról, valamint a 4. scena figuráiról Eckhardt Sándor írt részletesebben a *Parasztsors a régi magyar költészetben* című

¹⁷ Az aranykor-mítoszról és a különböző korszakokban betöltött szerepéről, valamint jelentéséről lásd: *Aranykor-Arkádia: Jelentés és irodalmi hagyományozódás*, szerk. KROÓ Katalin, FERENCZI Attila, Bp., L'Harmattan, 2003.

tanulmányában.¹⁸ Eckhardt helyesen ismerte fel a darabból kiszűrődő társadalombíráló él hangsúlyosságát, valamint annak a korabeli magyar viszonyokra történő applikálását. Hasonlóképp jól érzékelt a figurákkal kapcsolatban megfigyelhető funkcióváltásokat, valamint az esetleges egyenetlenségeket és (látszólagos) ellentmondásokra utaló jelenségeket is. Habár Eckhardt emögött ideológiai okokat látott, s az egyes szereplői megnyilvánulások egymással, valamint az adott figura funkciójával való ellentétességét a Névtelen szerző nézetkülönbségeinek, s véleményalkotása változásának tulajdonította – és nem az allegorizáló írásmódnak. Ezenfelül a *Comico-Tragoediát* Eckhardt (is) leegyszerűsítően Lázár-dramaként kezelte, s e műfaj példázatoságával összefüggésben értelmezte a darab társadalomábrázoló szintjét. Eckhardt ez utóbbi elgondolásait minden bizonnyal erősen befolyásolhatta a drámával kapcsolatban az a filológiai adat, amelyre Binder Jenő mutatott rá mélyreható munkájában. Binder megállapította, hogy a *Comico-Tragoedia* (IV. sc. 2. actusbeli – pontosítás tőlem K. K.) Patientiájának és Tolerantiájának az előképei a Lonemann–Rollenhagen-féle Lázár-parabola két parasztjában, Dorolt és Morholt figurájában ismerhetők fel, amelyek Jakob Ayrer későbbi Lázár-történetén keresztül is eljuthattak a Névtelen szerző alkotásához.¹⁹ A *Comico-Tragoedia* 4. scenájában színre lépő Patientiájának és Tolerantiájának az értelmezéséhez valóban rendkívül fontos adalékot szolgáltat a Lonemann–Rollenhagen-, valamint az Ayrer-dramákkal való kapcsolat. Mindazonáltal a scena társadalombíráló élének megformálását, valamint a figurák többszörös alakátértelmeződését célszerűbb a Lázár-témakörötől elválasztottan kezelni; és sokkal inkább a Névtelen szerző allegorikus írásmódjának részeként vizsgálni.

A darab – kifinomult retorikai tudatosságra utaló – transzcendens kerete, Patientia, Tolerantia és Crudelitas alakjának a funkciója, valamint a 4. scenában megfigyelhető látszólagos ellentmondásoknak, s oszcillációs folyamatoknak az értelme igazán csak a mű allegorikus szöveggenerációs technikái közé illesztve tárul fel. De így érthetőek meg azok a megtévesztő kontrasztok és olykor élesen tűnő váltások is a 4. scena szerkezetében, amelyek az azt felépítő actusok nyelvi-stilisztikai, valamint eszmei-gondolati világa között feszülnek, ám volta-képpen tudatosan kidolgozott retorikai elemek. Ennek az átgondolt retorizáltságnak a legmagasabb szintjét a scena utolsó, harmadik actusának allegorikus megformáltsága, valamint a mű nyitányával kijelölt erős gondolati kapcsolata s keretező funkciója nyújtja.

¹⁸ ECKHARDT Sándor, *Parasztors a régi magyar költészetben*, Irodalomtörténet, 1951, 149–151.

¹⁹ BINDER, *i. m.*, 107.

A scena harmadik actusa (ellentétben a másodikkal) az allegorézisnak ismét azt az etikai-moralizáló típusát alkalmazza, amelyet az első actus használt a Túrhetés és a Szenvedés megszemélyesített érényei közti párbeszéd megformálásához. Továbbá e harmadik s egyben utolsó actus felépítettségét tekintve hasonlóképp dialogikus jelleget ölt: a kegyetlenség allegorikus figurájának, Crudelitasnak és a senkit sem kímélő, könyörtelen s elkerülhetetlen Halálnak a megrendítő jelenetét viszi színre, amelynek erőteljes didakticizmusát Mors „mindenekhez való” appendix-szerű „intése” (Admonitio Mortis ad quosvis) teszi még hangsúlyosabbá.

A dráma egészének ars moriendi-jellege itt érezhető a legmarkánsabban. E záróactus egyedülálló módon erősíti fel és bontakoztatja ki a darabot mindvégig átható „nascendo morimur” gondolatát, s ekképp az actus nyelvi világának középkorias illusztrativitása és a „meghalás művészetének” didaktikus pátosza egyfelől komoly stílris kontrasztot alkot az előző aktus élcelődő s olykor groteszk, ironikus nyelvi világával; másfelől pedig jelentős mértékben felülmúlja a mű barokkos címadásában ígért kegyetlen tisztartó bibliai történetének (Ap-Csel 22, 30–24, 26) tematikai hangsúlyosságát.

Ebből adódik, hogy Crudelitas alakja voltaképpen csak mint kiindulópont válik fontossá: dramaturgiai funkciója nem annyira abban áll, hogy az újszövetségi *Szentírás* kegyetlen tisztartójának egy antitípusát jeleníti meg; sokkal inkább a Mors szájába adott barokk halálkatalógus²⁰ első figurájaként (mint kezdőelem) játszik kiemelkedő szerepet, valamint az actusban megfigyelhető allegorikus kapcsolásban elengedhetetlen a jelenléte.

A darab zárójelenetében a Halál kaszája ugyanis nem csupán a scena kulcsfigurájára (kegyetlen tisztartó) sújt le, eltérve ezzel a megelőző két scena dramaturgiai ívétől, hanem a perszónifikált vétkek teljes apparátusára is: Mors korábban már megkezdett társadalmi csoportokat és történelmi személyeket felsoroló halálkatalógusa a „Nem gondol a Halál senkivel...” gondolat értelmében kiterjed az allegorizált alakok szintjére is – elsőként Crudelitas, majd Ira, Cupido, Voluptas, Ebrietas, Superbia, Molestia, Inconstantia, Timiditas, Impatientia, Ingratitudo, s végül Injustitia is a szekvencia részévé válik.

E megszemélyesített bűnöket felvonultató halálkatalógus amellett, hogy a műfaj egy különleges változatát nyújtja, s ha nem is biztosan egyéni, de legalábbis kivételes retorikai leleményként tartható számon; a dráma legfontosabb struktúraszervező elemeinek is az egyike. Ugyanis Mors utolsó felvonásban

²⁰ RMDE II, 85:1730–1828 (IV. sc. 3. act.).

elhangzó allegorikus halálkatalógusa Vitium nyitánybeli bűnenumerációjával²¹ állítható párba, mintegy annak tükréként van jelen a drámában: ahogyan Vitium az első scena ötödik actusában szabadjára engedte a földi világba szolgálait, a megszemélyesített vétkeket, úgy ragadja el most őket Mors is, az örök kárhozatra taszítva őket. Ezáltal, vagyis a Rossznak a földi világból való száműzésével bezárul a dráma allegorikus kerete.

Jól látható, hogy ebben az allegorikus kapcsolásban, illetőleg a drámát körülölelő transzcendens keret teljessé válásában Crudelitas játssza a központi szerepet. Alakjában egyszerre van jelen a *Biblia* kegyetlen tisztartója, a parasztokat sanyargató kíméletlen szász ispán társadalmi figurája, valamint a kegyetlenség bűnének allegorikus megtestesülése. A darab végén Mors Crudelitas alakjának mindhárom mivoltát a Pokol mélyére taszítja, noha a dráma allegóriára épülő struktúrájának, valamint erős moralizáló szándékának szempontjából Crudelitas egyértelműen mint a Kegyetlenség megszemélyesítője a legfontosabb. Ugyanis ez az a bűn, amelyben vétkes a bibliai Félix tisztartó éppúgy, ahogyan a jobbágyait kínzó erdélyi ispán; s ez az allegorizált forma teremti meg a lehetőséget a Vitiumhoz tartozó további megtestesüléseknek a felsorolására is. A dráma tehát a bűnök teljes apparátusának elkárhozásával zárul, felülmúlhatatlan morális tükröt tartva az olvasó elé.

II. Túlvilágkép: a háromrétegű pokolképzet

A *Comico-Tragoedia* túlvilági szintjét kizárólag a halál különféle módjának variációi és az elrettentő, költői képekben és retorikai alakzatokban tobzódó pokoljelenetek alkotják. A mennyország eszkatológiai perspektívájának olyan jellegű konkrét ábrázolása, mint amilyen például a „quatuor hominum novissimá”-t tematizáló barokk költeményekben vagy Szétsi János pokoljárásában látható, a Névtelen szerző drámájában nem figyelhető meg. Az isteni kegyelem és üdvözülés ígéretét a Paradicsom eszményi és tökéletes közegének manifeszt megjelenítése helyett a bibliai allúziók és teológiai eszmék jelenléte biztosítja, amely az egyes scenák háromrétegű pokolképzetének mélyéből sejlik fel.

A középkori és reneszánsz-maniemista motívumokat egyaránt magában foglaló barokk *Comico-Tragoedia* egy rendkívül komplex, háromrétegű pokolképzetet jelenít meg: a darab scenáiban az antik-mitológiai alvilág, a bibliai, zsidó-keresztény infernó, valamint a barokk népi pokolleírások szerveződnek szinté-

²¹ RMDE II, 58:566–595 (I. sc. 5. act.).

zissé. Ezt a pluralitást és hibriditást jelentős mértékben megnöveli a szöveg forráshasználata is – az egyes scenák túlvilági jeleneteinek megformálásában sokszor az egymással akár ellentétes felekezeti kötődésű, s nemritkán különböző korokban alkotó szerzők hatása érvényesül.

Az antik mitológiai hagyomány legerőteljesebben a darabban megjelenített Alvilág megformálásában mutatkozik meg. Habár magának az Alvilágnak, a Pokolnak a topográfiai leírása nem kap kitüntetett szerepet a műben, helyette sokkal inkább az ott elszenvedett büntetéseknek és iszonytató kínoknak az erősen naturalista és részletgazdag bemutatása áll az előtérben, az I. scena 5. actusának leíró szakaszai – a jellegzetes khthonikus figurák és toposzok alkalmazásával – mégis pontosan felidézik az antik világból ismert Hádész képének jellegzetességeit. A drámának ebben a részletében (I. sc. 5. act.) Vitium, vagyis az allegorikus alakként megjelenített Vétek az Alvilágba, Plútó fejedelemhez küldi szolgálait, akik nem mások, mint a bűnök megszemélyesített változatai. Ekkor hangzik el több strófányi leíró-útmutató jellegű tájékoztató szövegrészlet, amelynek elemei közül elsősorban a különböző infernális lények említése és egy alvilági folyónak a jelenléte utal a Névtelen szerző antikizáló hajlamára és a görög-római mitológia túlvilágkoncepciójának hatására.

A Hádészban lakozó khthonikus lények közül elsőként Cháron²² tűnik fel. Az irodalmi hagyományban legemlékezetesebben Vergiliusnál²³ és Danténál²⁴ megjelenő mord és barátságtalan alvilági révész a *Comico-Tragoediában* is jellegzetes attribútumával, a holtak birodalmába tartó kísérteties hajójával van jelen, az evilági és túlvilági szférák között egyedülként átjárást biztosítani tudó figura szerepkörét töltve be.²⁵

Az antikvitás túlvilágról alkotott elgondolásainak hatását mutatja a *Comico-Tragoediában* Minós alakjának szerepeltetése is, amely egy meghatározott, antik mintákon alapuló alvilági ítélőapparátus elképzelt működését sejteti. Mint ismeretes, a görög mitológia szerint Minós a holtak bűnei fölött ítélkező alvilági törvényszék tagjainak egyike volt, fivére Rhadamanthusz és mostohatestvére, Aiakosz mellett.²⁶ A Névtelen szerző darabjában Vitium szavai pontosan erre

²² Leonhard SCHMITZ, *Charon = Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, ed. William SMITH, Ann Arbor, University of Michigan Library, 1870, 689.

²³ Publius VERGILIUS Maro, *Aeneis*, VI, 299, 383 sk.

²⁴ DANTE Alighieri, *Isteni színjáték*, III, 83–84.

²⁵ Cháron szerepköréről és további irodalmi ábrázolásairól lásd: Francis A. SULLIVAN, *Charon, the Ferryman of the Dead*, *The Classical Journal*, 46(1950), 11–17.

²⁶ Leonhard SCHMITZ, *Aeakos = Dictionary of Greek... i. m.*, 22–23; UÓ, *Minos = Uo.*, 1091; UÓ, *Rhadamanthys = Uo.*, 646 – Vö. Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, XIII, 25; Quintus

az elengedhetetlen bírói feladatkörre utalnak, amikor Minóst „elméjének jó megélesítésére” szólítják fel.

Nem hiányzik a *Comico-Tragoedia* első scenájának alvilági leírásából Cerberus sem,²⁷ akinek antik mitológiai létezését számos ókori szerző tanúsítja. Hésziodosz ötven,²⁸ Euripidész,²⁹ Vergilius³⁰ és Ovidius³¹ három fejet viselő kutyaformájú állatként írta le alakját, Horatius jellemzése szerint³² pedig nyaka körül több mint száz kígyóval megjelenő lényként gondolható el leginkább. A *Comico-Tragoedia* szerzője a Cerberus külső megjelenését leíró hagyományt nem gazdagítja, de funkcióját, vagyis a Hádész birodalmába vezető be- és kijárat éber szemmel tartását és őrzését megerősíti,³³ hiszen épp akkor említi a drámában, amikor Vitium felszólítja Plútót, hogy szolgálja az alvilágba igyekezőket, s ezért „Cerberust szüntelen őrzésre intse.”

A pokol gazdag vízrendszerét alkotó folyók közül a Névtelen szerző a Lét-hét, vagyis a felejtés vizét szerepelteti alkotásában, ezzel is az infernóleírások mélyen gyökerező, antik-mitológiai hagyományához kapcsolódva. Ám érdekes ellentmondás, hogy míg a középkori keresztény hagyományban (lásd pl. Dante *Divina Commediáját*, Purgatórium, XXVIII.) a Léthe a purgatórium folyójaként jelenik meg az Eunoé mellett,³⁴ a *Comico-Tragoediában* – az antik elképzelésnek megfelelően – az Alvilág folyójaként van jelen.³⁵ A purgatórium, a darab egészét tekintve, manifeszt helyként egyáltalán nincs jelen a szövegben, csupán bizonytalan, implicit utalások formájában.³⁶ A purgatórium gondolatának hiá-

HORATIUS Flaccus, *Carmina*, II, 13, 22; HOMÉROSZ, *Íliász*, XIII, 450, XIV, 322; UÓ, *Odüsszeia*, IV, 564, VII, 323, XI, 321, 567, XVII, 523, XIX, 178; APOLLODÓROSZ, *Mitológia*, III, 1, 2, II, 4, 11; PINDAROSZ, *Olümpiai ódák*, II, 137.

²⁷ Leonhard SCHMITZ, *Cerberus = Dictionary of Greek...*, i. m., 671.

²⁸ *Theogonia*, 311.

²⁹ *Az őrzőngő Héraklész*, 24, 611.

³⁰ *Aeneis*, VI, 417.

³¹ *Metamorphoses*, IV, 449.

³² *Carmina*, II, 13, 34.

³³ Cerberus középkori tradíciójáról lásd: John J. SAVAGE, *The Medieval Tradition of Cerberus*, *Traditio*, 7(1949–1951), 405–410; érdekes továbbá Cerberus funkciójáról, valamint az indiai-hindu kultúrában betöltött szerepéről és mítoszáról: Maurice BLOOMFIELD, *Cerberus, the Dog of Hades*, *The Monist*, 1904, 523–540.

³⁴ Daniel J. DONNO, *Moral Hydrography: Dante's Rivers*, *Modern Language Notes*, 1977, 130–139.

³⁵ Lásd pl. Vergilius leírását az *Aeneis*ben (VI. ének) – Vö. Anthony A. BARRETT, *The Topography of the Gnat's Descent*, *The Classical Journal*, 65(1970), 255–257.

³⁶ A 12–13. században kialakult purgatóriumelképzelésről lásd: Jacques Le GOFF, *The Birth of Purgatory*, trans. Arthur GOLDHAMMER, Chicago, University of Chicago Press, 1984.

nyára magyarázatként leginkább talán az kínálkozhat, hogy ezáltal a darab szigorú konfesszionális kötődések nélkül is sikert arathatott több felekezet olvasóközönségének a körében is: ezt mutatják a drámáról készült 17–18. századi katolikus, protestáns és unitárius másolatok.

A darabban ábrázolt Pokol legfőbb uraként és fejedelmeként Plútó jelenik meg, mind az első scena ötödik actusának leírásában, mind pedig a későbbi scenák alvilági jeleneteiben (II. sc.). Azonban ez a pozícionáltság erős ellentétben áll a dráma egészében megfigyelhető túlvilági szint hierarchiájával. Pluto (más néven Dis) ugyanis a római mitológiához kötődve³⁷ komoly következetlenséget alkot egyfelől a mellette majd hogy nem párhuzamos funkcióban megjelenő Luciferrel, aki a keresztény túlvilágkép negatív pólusán helyezkedik el a legfőbb bukott angyalként, illetve a keresztény Pokol uraként.³⁸ Másfelől pedig a dráma értékrendjének legmagasabb fokán álló isteni szférával is éles ellentétet képez, hiszen a *Comico-Tragoedia* hierarchizáltságában az első helyet a keresztény felfogás egyetlen egy Istene foglalja el, s nem a görög-római világ politeizmusának istenei. Ez a fajta hibriditás, az eltérő kultúrkörök túlvilágkoncepciójának és fogalomrendszerének a következetlen keveredése a leglátványosabban a darab második scenájában, a szegény Lázár és a gazdag ember bibliai történetét dramatizáló felvonásban ütközik ki. A scena rendkívül hűen követi szentírási előzményét (Lk 16, 19–31),³⁹ s a megfelelő evangéliumi pretextushoz való erős kötődés a jelenetben uralkodó túlvilágkép jellegét is alapvetően determinálja. A darab Lázár-története a cselekményelemek pontos átvételéből adódóan szinte teljes mértékben a bibliai, újszövetségi túlvilágképet tükrözi vissza. A szegény, fekélyekkel teli Lázár morzsáért könyörög a lakomázó Gazdagnál, de nem talál meghallgatásra. Haláluk után mindketten a túlvilágra kerülnek, ám Lázár Ábrahám kebelére jut, a fősvény Gazdag viszont örök szenvedésre, ahol szomját ugyanúgy nem enyhítheti a Lázár ujjáról lehulló egy csepp víz, ahogyan a földön ő sem részesítette a szegény Lázárt még egy morzsalékban sem. Az általa-

³⁷ Leonhard SCHMITZ, *Pluto, Pluton = Dictionary of Greek...*, i. m., 432.

³⁸ David F. JOHNSON, *The Fall of Lucifer in Genesis A and Two Anglo-Latin Royal Charters*, *The Journal of English and Germanic Philology*, 1998, 500–521; Maurice G. HANSEN, *The Name Lucifer*, *The Old Testament Student*, 1884, 71–73. – Lucifer alakjának változásáról és szerepéről a 16. századi német drámairodalomban lásd: Hugo BEKKER, *The Lucifer Motif in the German Drama of the Sixteenth Century*, *Monatshefte*, 1959/5, 237–247.

³⁹ Értelmező ismertetését lásd: John A. MARTIN, *Lukács evangéliuma = A Biblia ismerete: Kommentársorozat, VI: Máté–János*, szerk. John. F. WALVOORD, Roy B. ZUCK, Budapest, KIA, 1997, 346–347; részletes és mélyreható elemzését lásd: Arland J. HULTGREN, *The Parables of Jesus: A Commentary*, Grand Rapids, W. B. Eerdmans Publishing, 2002, 110–118.

nos moralizáló gondolatok mellett, a darabban megjelenik Angelus alakja mint a keresztény mennyországhoz tartozó jellegzetes figura,⁴⁰ aki teológiai argumentumokat hirdetve perlekedik a Gazdag lelkét elragadni igyekvő démonokkal, valamint megfigyelhető a *Bibliából* ismert Ábrahám kebele és az attól áthidalhatatlan közbevetésekkel elválasztott örök szenvedés helyszínének ket-tőssége is.⁴¹ Jól látható, hogy ezek az elemek egyértelműen a bibliai, keresztény világképhez köthetőek. S habár a halál utáni létről alkotott zsidó-keresztény túlvilágfelfogás nem egységes,⁴² és a keresztény patrisztika legnagyobb alakját, Szent Ágostont is gondolkodásra készítette az éppen ezzel a bibliai parabolával kapcsolatban felmerülő teológiai problémáknak, illetve az ott megjelenő két túlvilági pólusnak (Ábrahám kebele, illetve a gazdag ember szenvedésének színhelye) az értelmezése,⁴³ a római mitológia Pluto istenének 3. (és 4.) actusbeli alvilági uralma és ténykedése mégsem fér bele ebbe a vitathatatlanul keresztény világképbe.

A további scénákban a pokoli színtér és vele együtt Pluto alakja is eliminálódik, s helyette Mors, a Halál jelenik meg az elrettentés eszközeként. Ezekben a jelenetekben a drámai megformálás alapját szintén bibliai történetek képezik (a híres lator katona: Mt 27; a kegyetlen tisztartó: ApCsel 22, 30–24, 26), s ehhez igazodva Mors helyenként egészen hosszú, infernóbeli szenvedéseket előrevetítő, moralizáló monológjai Istent léptetik fel a Rossz, a Bűn fogalmainak megtestesüléseivel szemben.

A *Comico-Tragoedia* túlvilági szintjének hierarchiájában a legmagasabb helyen tehát (a keresztény) Isten áll, aki mellett a második scénában Angelus is megjelenik mint jellegzetesen keresztény, mennyországi figura. Nekik alárendelt pozícióban vannak jelen az elsősorban a mű keretében színre lépő allegorikus alakokként megjelenített megszemélyesített erények, valamint a velük szemben

⁴⁰ Az angyalok első részletes teológiai csoportosítását lásd: PSZEUUDO-DIONÜSZIOSZ Areopagitész, *A mennyei hierarchiáról*, ford. ERDŐ Péter = *Az isteni és az emberi természetről: görög egyházatyák*, vál. VIDRÁNYI Katalin, kiad., bev., jegyz. FRENÝÓ Zoltán, Bp., Atlantisz, 1994, II, 213–258; továbbá összefoglalóan lásd: Alois WINKLHOFFER, *Die Welt der Engel*, Ettal, Buch-Kunstverlag, 1958.

⁴¹ Erről lásd: Paul HAUPT, *Abraham's Bosom*, *The American Journal of Philology*, 1921, 162–167; Jérôme BASCHET, *Medieval Abraham: Between Fleshly Patriarch and Divine Father*, *Modern Language Notes*, 1993, 738–758.

⁴² Georges, MINOIS, *A pokol története*, ford. SUJTÓ László, Bp., Atlantisz, 2012, 29–32, 87–114, 123–144.

⁴³ SZENT ÁGOSTON, *Beszédek Szent János evangéliumáról*, ford. RÉVÉSNÉ BARTÓK Gertrúd, II, Bp., Jel, 2010, 224 (49. beszéd, 10); lásd még UÓ, *Epistolae*, 187, 2, 6 (Claudius Postumus Dardanusként szóló levél).

álló, ellentétes póluson elhelyezkedő Vétkeknek az allegorikus apparátusa. A legalsó szinten a Halál és az Alvilág, a Pokol található a különféle szerepkört betöltő démonokkal, illetve azok vezetőjével, Luciferrel, akik a keresztény pokol berendezkedését reprezentálják a műben.⁴⁴ Pozícionáltság tekintetében idetartozik Pluto is, kultúrtörténeti helyét tekintve azonban élesen kívül esik ezen a körön.

Pluto alakja tehát az I. sc. 5. act. leírásának a görög-római mitológiából vett motívumaival és infernális lényeivel együtt a *Comico-Tragoedia* dominánsan keresztény túlvilágképét telítő antik toposzai közé tartozik. Ezeknek a görög-római mitológiából merített elemeknek az alkalmazása, illetve az erre épülő „szerző” – „antik minták” – „olvasó” közti kommunikációs szintnek az élénksége, mégha helyenként következetlenségeket és összeférhetlenségeket is eredményez, mégis jelentős funkciót tölt be a darab erkölcsi-etikai üzenetét tekintve. Az antik toposzok által megidézett Alvilágnak a képe ugyanis a minden természeti törvényt felülmúló kínokkal és szenvedésekkel teli homéroszi, vergiliusi és dantei poklok jellegzetességeit idézhetik fel az olvasóban. Az így megképződő, irodalmi minták hatására imaginálódó pokolképzet, kiegészülve a dráma halálreprezentációinak a középkori danse macabre-ok hagyományához visszanyúló megformálási módjával, valamint a Gazdag pokolbeli büntetéseinek több forrásból is táplálkozó s szándékoltan túlzó és naturalisztikus leírásával a félelem és a rettenet affektusát keltheti fel az olvasóban, amely ezáltal pasztorációs célokat képes szolgálni.

Jóllehet, a kutatás jelenlegi állása szerint a *Comico-Tragoedia* pontos történeti és irodalmi helyének meghatározása, valamint attribúciójának eldöntése bizonytalan, a darabban megkonstruálódó túlvilágkép jellegzetességei egyfelől gazdag forrásismeretről tanúskodnak, másfelől pedig az átvett elemeknek és mintáknak a felhasználása kifinomult és invenciózus applikációs technikát mutat – ez pedig egy, a korszak eszmei-irodalmi igényeit jól ismerő és határozott retorikai tudatossággal rendelkező szerzőt enged sejtetni. S habár ennek a feltételezett szerzőnek a szerepköre egyelőre nem határozható meg egyértelműen, abban szinte bizonyosak lehetünk, hogy a darab megírása mögött egy, a népi gondolatvilágot erősen befolyásolni kívánó, komoly moralizáló szándék húzódik meg, amely túllép a témaválasztás nyújtotta, pusztán tematikus jellegű erkölcsi példa-

⁴⁴ Matthäus ZIEGLER, *Engel und Dämonen im Lichte der Bibel mit Einschluss des ausserkanonischen Schrifttums*, Zürich, Origo, 1957 (Lehre und Symbol, 7); Otto KOCH, *Engel und Dämonen in der heiligen Schrift*, Wuppertal-Barmen, Müller, 1951; Alfons ROSENBERG, *Engel und Dämonen: Gestaltwandel eines Urbildes*, München, Kösel, 1986.

adás lehetőségén. Ehhez a törekvéshez, vagyis, hogy a szerzők alkotásukon keresztül a hívő közösségek morális figyelmét a földi életet követő túlvilági büntetés felé irányítsák, a 16–17. század szerzői előszeretettel alkalmazták a Pokol elrettentő képekkel teli megjelenítését. A részletgazdag, erősen naturalisztikus leírás mint a félelemkeltés, és a hasonlóképp a költői nyelv által kifejezett jóra való vezérlés eszközének különösen a prédikációk, valamint a „quatuor hominum novissimá”-t tematizáló költemények voltak a kitüntetett műfajai. A *Comico-Tragoedia* rendkívül szorosan illeszkedik ehhez az irányvonalhoz, hiszen a második scena pokoljeleneteinek megformálása Nyéki Vörös Mátyás *Dialógusából*, a *Tintinnabulum tripudiantium* című verses ars moriendiből, valamint Fiátfalvi György *Pokolbeli látomásából* táplálkozik, de helyenként Pázmány Péter prédikációjának gondolatvilágával és nyelvi-stilisztikai megformálásával is érintkezéseket mutat.

Az olvasók érzelmi-értelmi felkorbácsolásának, a haláljelenetek és pokolbeli kínok leírásának hatásos költői képekben⁴⁵ és retorikai alakzatokban⁴⁶ bővelkedő stílusán túl a másik legfőbb eszközt a mű prédikációszerű epilógusa (*Admonitio Mortis ad Quosvis*) nyújtja. A darab végén a gazdagot és szegényt egyaránt elragadó könyörtelen Halál int mindeneket megfellebbezhetetlen, valamennyiünket letipró hatalmára. Ebben az appendixfunkciójú zárórészletben a Névtelen szerző többes szám első személyben, a prédikátorok hangján szólal meg Mors álarcát öltve magára, mintegy kinyilatkoztatva a darab tanulságaként a vétek nélküli, Isten ígéje szerinti keresztény magatartás és létmód kívánalmát.

A darabnak ebben az összetett irodalmi játékterében, amelyben tehát a különféle toposzok és kultúrtörténeti motívumok élénk kölcsönhatásokat teremtenek a Névtelen szerző alkotása és az antik, a középkori, valamint a kortárs, kora újkori minták között, mégis hangsúlyozottan a barokk világlátás dominanciája érvényesül. Ennek megfelelően tehát a *Comico-Tragoedia* túlvilágképe, annak ellenére, hogy helyenként erősen telítődik az antik mitológiából vett toposzokkal és elképzelésekkel, amelyeket a 17. század népi gondolatvilágát átítató rettenetkeltésnek a szándéka is markánsan körülfon, mégis elsősorban a keresztény eszmerendszer jegyében konstruálódik meg. Ezt mutatja az egyes scenákat átszövő teológiai eszméknek és bibliai allúzióknak a jelenléte is.

⁴⁵ Lásd a pokol, a halál, a szenvedés metaforáit.

⁴⁶ Lásd mindenekelőtt a jellegzetes barokk halálkatalógusokat, melyekben a Névtelen szerző Lépes Bálint és Nyéki Vörös modorában sorolja fel az eltűnt hajdani nagyságokat, köztük történelmi személyeket és antik mitológiai hősöket egyaránt szerepeltetve.

III. Teológiai eszmék és bibliai allúziók

A *Comico-Tragoedia* szerzője számos szentírási tételre, szállóigére és teológiai tézisre reflektál művében, amelyek elsődleges funkciójukban a megváltás és a halál utáni lét mennyországi távlatának lehetőségét biztosítják a keresztény olvasó számára.

A mű allegorikus keretének kezdőmonológiájában a Virtustól elhangzó „mi Urunk” – „Királyok Királya” azonosítás⁴⁷ értelmezhető egy, a Jel 17, 14-re⁴⁸ való utalásként, amelynek funkciója és jelentése a darab felütésében elfoglalt pozíciójára figyelve a *Comico-Tragoedia* morálfilozófiai értelemszintjének summázataként, illetve egy, az eszkatológiai perspektívára vonatkozó prediktív allúzióként bontható ki. A nagy kéjnőről szóló jánoszi jelenésben ugyanis a „Királyok Királya” figura etymologica a tíz babiloni király és a Bárány, vagyis a Megváltó harcának kontextusában hangzik el. A vonatkozó sorok értelme a *Jelenések könyvének* spiritualista-idealista interpretációs hagyománya szerint⁴⁹ a Jó és a Rossz megtestesüléseinek a metafizikai küzdelmében tárul fel, amely az előbbi [a *Jelenésekben*: a Bárány] győzelmével ér véget. Ez a fajta értelmezés szorosan korrelál a Névtelen szerző darabjának központi tézisével: az Erények és Bűnök allegorikus megtestesüléseinek, illetve az azokból levezetett fogalmak vetélkedésének az egyéni, illetve a kollektív moralizálás céljait szolgáló illusztratív megjelenítésével.

Virtus monológiájának egy nem sokkal későbbi szakasza („A nagy türoket / És szenvedöket / Megszánom. // Innen az égben / Nagy fényességben / Az mégyen, / Ki itt erős léssen, / Ott jutalmat véssen, [...]”)⁵⁰ a *Máté-evangélium* nyolc boldogságának zárószentenciáira⁵¹ alludál, amely tartalmilag hasonlóképp

⁴⁷ RMDE II, 45:21–23 (I. sc. 1. act.).

⁴⁸ „Harcot indítanak a Bárány ellen, de a Bárány legyőzi őket, mert ő az Urak Ura és a Királyok Királya. A vele meghívottak, a kiválasztottak és a hűségesek.” A bibliai idézetek forrása (a továbbiakban is): *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, s. a. r. RÓZSA Huba, Bp., Szent István Társulat, 2005.

⁴⁹ Steven L. HAIRFIELD, *A Metaphysical Interpretation of the Bible*, [s. l.], InnerCircle Publishing, 2006. – lásd továbbá a *Jelenések könyvének* értelmezéséről: KOC SIS Elemér, *János jelenéseinek magyarázata = A Szentírás magyarázata: Jubileumi kommentár*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1973, 368–404; DÉR Katalin, *A Jelenések könyve*, Bp., Kairosz, 2013.

⁵⁰ RMDE II, 46:61–68 (I. sc. 1. act.).

⁵¹ Mt 5, 10–12: „Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért, mert övök a mennyek országa. 11 Boldogok vagytok, ha miattam gyaláznak és üldöznek benneteket és hazudozva minden rosszat rátok fognak énniattam. 12 Örüljetek és ujjongjatok, mert nagy lesz a mennyben a jutalmatok!”

az üdvözülés ígérését, a földi gyötrelmek után elnyert boldog paradicsomi állapotnak a képzetét vetíti előre.

Az I. sc. 4. actusát alkotó „Oh én siralomra ’s keserűségemre termett átkozott világ [...]” kezdetű lamentáció két, a *Genézis*ből merített motívummal, egy utolsó ítéletre utaló verssorral, valamint egy prófétai jóslattal kapcsolódik a bibliai hagyományhoz. A Jóságos cselekedet keserű fájdalommal fordul a bűnös földi világhoz egy exklamáló apostrophé formájában, melyben a bukott angyalok Édenkertből való letaszítását⁵² idézi fel mint antitetikus mintáját az általa képviselt, vétek nélküli erényes életnek. Tematikailag ehhez kapcsolódik az álnok kígyóhasonlat is,⁵³ amely a *Teremtés könyve* 3. fejezetének eseményeire referál. Ezt a két ószövetségi allúziót egy *Jelenések könyve*-beli mozzanatra történő utalás⁵⁴ teszi teljessé. A bűnös világnak az ellentétező szerkezetben elhangzó „Jaj! Oh ti magas hegyek szakadatok reám [...]” végítéletet idéző óhaja⁵⁵ a virtusoknak a majdani diadalmát hivatott előre jelezni, amely a földön a bűnbeesés következményeként eluralkodó erkölcsnélküliség állapotának mintegy pozitív tükréként, inverzeként fog majd megjelenni. E három bibliai allúzióknak a tematikai hangsúlyosságát egy ezékieli próféciaírára tett utalás erősíti. A „Lészen nagy zűr-zavar mindenféle nép közt, és / minden rendek között [...]”⁵⁶ az *Ószövetség* vétkes júdai népére lesújtó isteni ítéletnek a szavait⁵⁷ visszhangozza.

A *Comico-Tragoediának* a halál utáni lét két fő elképzelt pólusára használt kifejezési eszköztárában, a pokol és a mennyország, paradicsom szavai mellett a *Szentírás* lexikája is megjelenik. Az örök kárhozat és bűnhődés színhelyének leírásában az evangéliumokból ismert „sírás és fogcsikorgatás,”⁵⁸ a kiválasztot-

⁵² 2Pét 2, 4: „Mert az Isten az angyaloknak sem kegyelmezett, amikor vétkeztek, hanem az alvilág sötét mélyébe taszította őket, hogy maradjanak őrizetben az ítéletre.” – Jel 12, 9: „Levetették a nagy sárkányt, ama régi kígyót, aki maga az ördög, a sátán, aki tévútra vezet az egész világot. A földre vetették, s vele együtt letaszították angyalait is.” Vö. RMDE II, 55:446–447 (I. sc. 4. act.).

⁵³ RMDE II, 55:461–464 (I. sc. 4. act.).

⁵⁴ Jel 6, 15–17: „A föld királyai, nagyjai és vezérei, a gazdagok és a hatalmasok, mindenki, rabszolga és szabad elrejtőzött a barlangokban és a sziklák közt. És így szóltak a hegyekhez és a sziklákhoz: „Szakadatok ránk, s rejtsetek el bennünket a trónon ülő és a Bárány haragja elől! Eljött haragjuk nagy napja, ugyan ki állhat meg előttük?”

⁵⁵ RMDE II, 55:467–468 (I. sc. 4. act.).

⁵⁶ RMDE II, 56:477–478 (I. sc. 4. act.).

⁵⁷ Ez 7, 7: „Elérkezik az idő; nézd, elközeleg a nap, s zűr-zavar támad, és nem lesz többé öröm a hegyeken.”

⁵⁸ Mt 8,12: „[...] az ország fiait pedig kivetik a külső sötétségbe. Ott sírás és fogcsikorgatás lesz.”

Mt 13, 42: „Ezeket tüzes kemencébe vetik, ott sírás és fogcsikorgatás lesz.”

tak lakhelyének megnevezésében pedig a *Lukács*nál olvasható „Ábrahám kebele” metaforikus kifejezés⁵⁹ tűnik elő. A halállal, illetve a túlvilágra kerüléssel kapcsolatban Plutótól egy *Máté evangéliuma*-beli (Mt 18, 6, párh.: Mk 9, 42; Lk 17, 2) szállóige is elhangzik,⁶⁰ amely a malomkövet a nyakába kötő bűnös ember tenger általi halálát is jobbnak, s kívánatosabbnak tünteti fel annál, mint ami a Pokolban vár majd a kárhozott lélekre.

A *Comico-Tragoedia* scenáinak gondolati struktúráját átható keresztény világlátásnak azonban nem csupán a bibliai allúziók az egyedüli kifejeződési formái. A darab Lázár-jelenetének második actusában komoly teológiai tézisek is megjelennek, amelyeket a Mors epilógusában foglalt krisztusi megváltásnak az eszméje foglal keretbe, illetve erősít meg. A második felvonásban a bűnökben tobzódó fősvény gazdag lelkét Angelus teológiai argumentumokra építő szavakkal⁶¹ igyekszik megmenteni az örök kárhozattól. Egyrészt az imago Dei eszméjét említi, vagyis azt a *Teremtés könyvében* (Ter 1, 26) gyökerező gondolatot, amely szerint Isten saját képmására, s a maga hasonlatosságára teremtette az embert, másfelől pedig Krisztus bűnösöket is megváltó halálával kíván ellenérvet adni a Pokol démonainak elszánt akaratára. A bibliateológia egyik központi tételét alkotó imago Dei fogalma, amelyet részletesen elsőként Szent Ágoston fejtett ki az imago trinitatis tanának tárgyalásakor,⁶² az emberi lélek Istennel való szellemi rokonságát hivatott kifejezni, amely mindenekelelt az erkölcsi természetben nyilvánul meg. Ez az a gondolat, amely alapot szolgáltathat (a mű világában) Angelus, valamint (általános értelemben) a keresztény hívő ember, az olvasó számára a megváltáshoz, illetve a mennyország halál utáni perspektívájához. Ám ahogyan az imago et similitudo összefüggése nem teljesskörűen, csupán a lélekre vonatkozóan érvényes, hiszen az emberi testben

Mt 13, 50: „[...] és tüzes kemencébe vetik őket. Ott sírás és fogcsikorgatás lesz.”

Mt 22, 13: „[...] a király pedig megparancsolta a szolgáltnak: Kötözzétek meg kezét-lábát, s dobjátok ki a külső sötétségre. Ott sírás és fogcsikorgatás lesz.”

Mt 24, 51: „Kettévágatja és a képmutatók sorsára juttatja. Ott sírás és fogcsikorgatás lesz.”

Mt 25, 30: „Ezt a mihaszna szolgát pedig vessétek ki a külső sötétségre! Ott sírás és fogcsikorgatás lesz.”

Lk 13, 28: „Lesz sírás és fogcsikorgatás, amikor Ábrahámot, Izsákot, Jákobot és a prófétákat mind az Isten országában látjátok, magatokat meg kirekesztve.”

Vö. RMDE II, 56:487–488 (I. sc. 4. act.).

⁵⁹ Lk, 16, 22. Vö. RMDE II, 66:914 (II. sc. 3. act.).

⁶⁰ RMDE II, 65:875–877 (II. sc. 3. act.).

⁶¹ RMDE II, 63:800–807 (II. sc. 2. act.).

⁶² *De Civitate Dei*, XI, 26; később részletesen a *De Trinitate* IX–XII., illetve XIV. könyveiben.

és a természetben csupán Istennek a nyomai (vestigia) fedezhetők csak fel,⁶³ úgy a megváltás ígérete sem lehet egyetemes érvényű mindenki számára, amíg a vétkesek nem igazulnak meg, s nyernek bűnbocsánatot. Mindazonáltal hangsúlyosan jelen van Angelus érvelésében a Krisztus helyettesítő-engesztelő áldozatának anzelmi, illetve Szent Tamás-i tétele is:⁶⁴ az engesztelő elégtétel megváltásteológiai gondolata szerint Krisztus szenvedése és halála a földi bűnök eltörlésével minden ember számára elhozza majd az örök kegyelmet és üdvösséget.

Angelus szavai tehát egyszerre utalnak az ószövetségi gondolatokon alapuló, Szent Ágostonnál is megjelenő teológiai eszmékre (lásd: imago dei, imago et similitudo összefüggése) és az evangéliumok üdvözítő ígéretére épülő anzelmi, illetve Szent Tamás-i tézisekre. S bár a *Comico-Tragoedia* első scenájában, az erények és bűnök megszemélyesített küzdelmét színre vivő allegorikus keretben mintegy ennek ellentétjeként az *Ószövetség* haragvó, bosszúálló istenképe is megjelenik,⁶⁵ a dráma zárlatában Mors mindennekhez való intése mégis az *Újszövetség* megváltást ígérő, s Jézus Krisztus halálával egyetemes üdvösséget hozó Istenének alakját állítja végső eszkatológiai perspektívaként az olvasó elé.

⁶³ *De Trinitate*, XI.

⁶⁴ Lásd: Canterburyi Szent ANZELM, *Cur Deus Homo*, illetve Aquinói Szent TAMÁS, *Summa Theologica*.

⁶⁵ „Az Isten őket / Mint hitleneket, / Jól tudom, / Kemény haragjában, / Bosszúállásában, / Azt mondom, / Megszégyeníti, / Tőle elveti, / Meglátom.” – RMDE II, 47:109–117 (I. sc. 1. act.) A *Comico-Tragoedia* ezáltal a keresztény istenkép komplex megjelenítését nyújtja.

MACZÁK IBOLYA

Mennyország – két hangon

Stankovátsi Leopold mariánus hitszónok jelentős mértékben, körülbelül 85%-ban¹ Pázmány Péter hasonló alkalomra írt² beszédéből kompilálta pünkösöd utáni második vasárnapra szerzett prédikációját.³ Ez körülbelül 80%-ban szó szerinti átvételt jelent, 5%-ban pedig olyat, amelyik jól láthatóan valamely Pázmány-szövegrész variációja. A Pázmánytól kompilált szövegeket az eredeti sorrendnek megfelelően illesztette saját szövegébe Stankovátsi.

Ilyen adatok ismeretében lehetetlenek tűnik szerzői önállóságról beszélni. Mégis azt kell mondanunk, hogy a fentiek ellenére másról szól Stankovátsi beszéde, mint Pázmányé. Ennek oka pedig az lehetett, hogy a rendkívüli filológiai képességekkel megáldott mariánus hitszónok számos olyan szerkesztői eszközzel élt, amellyel megváltoztatta a Pázmány-prédikáció tartalmát.

Mindkét beszédhez tartozó szentírási szakasz *Lukács evangéliumának* tizenegyedik részének tizenhatodik verséből származik: „egy ember nagy vatsorát szerze, és sokakat hívá”.⁴ Míg azonban Pázmány beszédében a propozíció szerint a mennyei boldogságról, Stankovátsi a mennyei boldogságnak vacsorájáról beszélt. Olyannyira jellemző ez a különbség, hogy a vacsora – az alapműtől eltérően – rendszeresen visszatérő motívum a Stankovátsi-szövegben. Míg Pázmánynál a következő sorokkal kezdődik a beszéd:

Az Mennyei Bóldogság, melyet Isten készítet Választottinak, oly felséges dücsőség, oly gyönyörűséges öröm, hogy azt senki, az egy Istennél egyéb, gondolattyaival meg nem foghattya,⁵

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa. A tanulmány az OTKA K 101571. számú pályázata támogatásával készült.

¹ A számítást a Pázmány-szöveggel szó szerinti egyező Stankovátsi-sorok összeszámlálásával végeztem.

² PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra, és egynehány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk*, Pozsony, 1636, 720–734.

³ STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*, Győr, 1789, 49–70.

⁴ *Uo.*, 49.

⁵ PÁZMÁNY, *i. m.*, 721.

addig a boldogság szót Stankovátsinál a vacsora helyettesíti az egyébként szó szerint átvett szövegben.⁶

Nem tudhatjuk, hogy mekkora szerepe volt ebben Stankovátsi személyes ragaszkodásának a kulináris élvezetekhez, de ez – tudniillik a vacsora képének középpontba helyezése – is oka lehetett annak, hogy elmarad nála a Pázmány-beszéd azon része, amelyben a szerző összehasonlítja a mennyszágot egy földrajzi értelemben vett országgal. Pázmánynál ugyanis a következő részek szerepelnek:

Az Országokban, sok puszta helyek, kopár hegyek, seppedékek, és vadon erdők vannak. Ennek-felette, a' nagy Országokban, különböző nyelvek, szokások, és törvények talátnak: azon Ország-béliek-közzül, sokan egy-mást nem látják; sokan semmi barátságot, vagy ismertséget nem vetnek egy-mással: Hogy azért, a' Bóldogok Mennyei Országokban, efféle fogyatkozásokat ne gondolnánk, a' Bóldogok lakó-helyét Isten Várasának-is nevezi. Mert noha, mint Ország, messze terjed; de azért, mindenestül olyan, mint szépen építettet, és ékesítettet Váras, melyben a' Polgár-társok ismérik egy-mást: egy nyelven, egyenlő szeretet törvényével élnek: és egy-mással nyájaskodnak.⁷

A kompilátor szövegéből hiányoznak az effajta részek.

Ha Pázmány és Stankovátsi prédikációinak propozícióját hasonlítjuk össze, meglegő eredményre jutunk. Előbbi így fogalmazott:

elsőben szólok a' helyről, melyben léssen ez a' nagy vacsora. Másodszor megjelentem, kikkel és minémű nyájaskodó társaságokkal leszünk az örök dücsőségben. Harmadszor azokról a' gyönyörűséges Áldomásokról emlékezem, melyekkel bételjesedünk a' Meny-országban.⁸

Stankovátsi beszéde pedig a szerző szavai szerint a következő részekből áll: „[a mennyei vacsorán] meg-elégítették lelkünk” és „minden kívánható jókkal meg-elégítették testünk is – ez második része beszédemnek.”⁹

E két szöveg alapján nem gondolná az olvasó, hogy a prédikációk szövege jelentős mértékben megegyezik.

⁶ STANKOVÁTSI, *i. m.*, 52.

⁷ PÁZMÁNY, *i. m.*, 725.

⁸ *Uo.*, 722.

⁹ STANKOVÁTSI, *i. m.*, 52.

Az összehasonlításnál figyelembe kell venni, hogy Stankovátsi a Pázmány által említett első két ponthoz kapcsolódó (tehát a mennyországról mint helyről és az ottani társaságról szóló) szövegrészeket elhagyta. Ez eleve a beszéd hangsúlyainak átstrukturálódását jelentette.

A Pázmány- és Stankovátsi-prédikáció egymásnak teljesen megfeleltethető részei is másképp szerveződnek. Pázmánynál azokról a „gyönyörűséges Áldomásokról” szóló rész, amelyekben olyan dolgokról esik szó, „melyekkel bé-tellyesedünk Meny-országban”¹⁰ Stankovátsinál úgy jelenik meg, hogy a mennyországban megelégtetik a lelkünk és a testünk is. Ez a két megfogalmazás ugyan nem áll távol egymástól, de a második (Stankovátsié) kevésbé patetikus, profánabb.

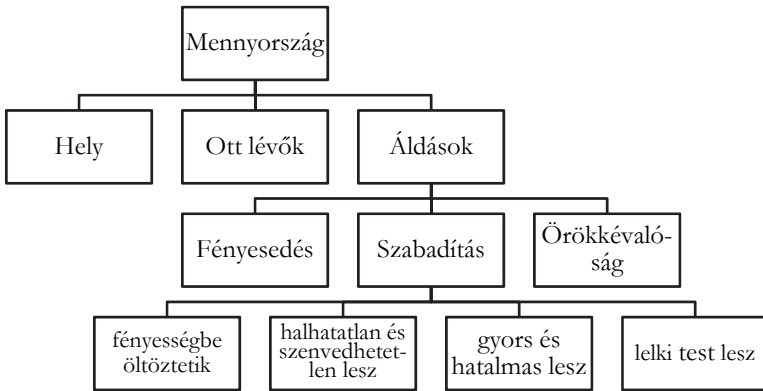
A fent vázolt hangsúly- és stíluseltolódás az elsődleges oka annak, hogy Pázmány – saját megfogalmazása szerint – azért mondja a beszédét, hogy „meg tudjuk böcsülleni”¹¹ Isten meghívását a lakomára, Stankovátsi pedig igyekszik leírni, hogy „melly bölDOG állapot a’ mennyei vatsora”.¹²

Míndez azonban még nem meríti ki a két beszéd közötti lényeges szerkezeti különbségeket. Az eddigiekből kiderült, hogy a Pázmány-beszéd három nagy részből állt: a mennyország „földrajzi leírásából”, az ott lakókról és az ott nyerhető áldásokról. Ám ezek közül az áldomásokat további három szempont szerint csoportosította a jezsuita hitszónok. Ezek nyomán a mennyország áldásai a következők: az oda kerülőknek fényességgel telik meg a lelkük, testük (Pázmány megfogalmazása szerint: csontjok) megszabadítatik és soha el nem fogy benne az élet vize. A szabadításról szóló részben Pázmány további négy szempont szerint mutatja meg, miben nyilvánul meg a szabadulás: a szentek teste fényességbe öltöztetik, halhatatlan és szenvedhetetlen lesz, gyors és hatalmas lesz, lelki test lesz. Tehát összesen négy szintet alosztást érvényesített beszédében a jezsuita hitszónok:

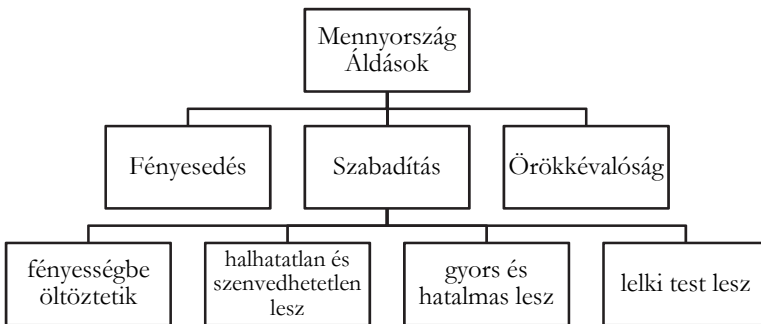
¹⁰ PÁZMÁNY, *i. m.*, 722–723.

¹¹ *Uo.*, 722.

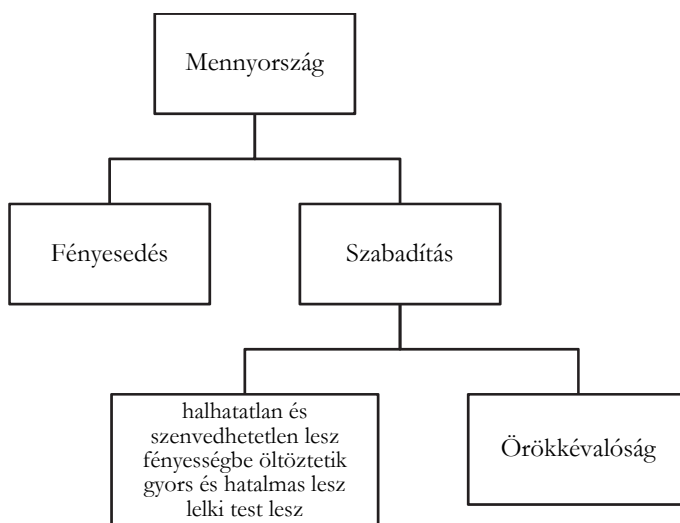
¹² STANKOVÁTSI, *i. m.*, 52.

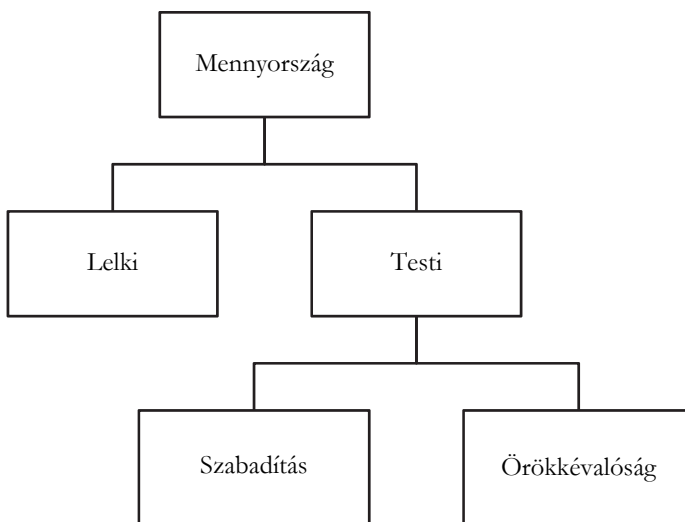
Stankovátsi elhagyta a két első szempontot (a helyleírást és a lakosokról szóló részt), átstrukturálta a beszéd szerkezetét:

A későbbiekben további szerkezeti egységeket is összevont a Pázmány-beszédből, egy esetben pedig több részre osztott egy egységet:

Ezt követően át is nevezte az átstrukturált kategóriát:

Mindez azért is lehet érdekes számunkra, mert eddig is ismertünk olyan beszédeket (például Csúzy Zsigmond pálos hitszónok hatvanad vasárnapra írt második, vagy éppen Stankovátsi vízkereszt utáni ötödik vasárnapra szóló prédikációját), amelyekben szerkezeti egyszerűsítéssel élt, s olyanokat is, amelyeket további részekre osztással árnyalt, azaz „bonyolított” a kompilátor (utóbbira

példa Tyukodi Márton 1641-ben kelt, József pátriárkáról szóló kötetének egyik prédikációja).¹³ Esetünkben azonban Stankovátsi mindkét eljárást egyszerre alkalmazta: vagyis egyszerűsítette és bonyolította is egyben a szerkezetet – alaposan megváltoztatva ezzel a szövegstruktúrát, az elrendezést.

Stankovátsi át is nevezte a pázmányi kategóriákat: míg Pázmány a mennyország leírásáról, a mennyei társaságról és az ottani áldásokról beszélt, a mariánus hitszónok befogadó-központúbb volt: ő a hallgatóság szempontjait előtérbe helyezve a test és lélek mennyei megelégtetéséről értekezett.

Utóbbi annál is érdekesebb, mert a lelki megelégtetés szempontja egyáltalán nem szerepel Pázmánynál. Stankovátsi így fogalmazta meg a kapcsolódó, szükséges ismereteket:

Mivel a' léleknek két különös hatalma vagyon, úgy mint: értelme, és akaratja, e szerént két kívánsága-is vagyon; mert az értelem minden jó-nak világos látásával: az akarat pedig minden jónak tökéletes bírásával, és szeretetével kíván meg-elégtetni.¹⁴

A jegyzés alapvető érdekessége, hogy itt – vélhetően – Aquinói Szent Tamás hatása érzékelhető, aki az ágostoni három lelki képesség [alaperő] helyett csak kettőt használ az értelem-akarat és emlékezés hármasságából. Szemben a jezsuita hagyománnyal, ahol is az értelem, az akarat és az emlékezés hármassága kap nagyobb szerepet – gondoljunk Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlatos könyvére,¹⁵ vagy akárcsak a *Suscipe, Domine*-imára.¹⁶ Ez a Stankovátsi-betoldás tehát vélhetően nem a jezsuita hagyományt követi. Sőt az sem kizárt, hogy nem hagyománykövetés indokolta ezt a két Stankovátsi-kategóriát, hanem a célszerűség, melynek révén könnyebben kategorizálhatta Pázmány szövegét. További érdekessége, hogy a megközelítés alapvetően befogadó-központú – szemben

¹³ A hivatkozott prédikációk kompilációs elemzése: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A Források Tükrében); UÓ, *Egyszerűsítő eljárások 18. századi, magyarországi, kompilált prédikációkban = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2013 (A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Kiadványai), 93–99.

¹⁴ STANKOVÁTSI, *i. m.*, 55–56.

¹⁵ Erről bővebben: JÁLICS Ferenc, *A Szent Ignác-i Lelkigyakorlatok kontemplatív szakasza*, Távlatok, 2003, 284–301.

¹⁶ „Vedd, Uram, és fogadd el teljes szabadságom, / emlékezetem, értelmem és egész akaratom [...]”

Pázmány beszédével – még akkor is, ha nem közvetlenül emberi, hanem lelki igényekről tesz említést.

Mindezeket a változtatásokat pedig oly módon eszközölte Stankovátsi, hogy magán az eredeti szövegen alig változtatott, módosításait minimális mennyiségű szövegbetoldással érte el. Ezek a betoldások azonban roppant tanulságosak lehetnek számunkra. Ugyanis ezen részek kulcsfogalmi: vacsora, jóllakás, testi örömök. (Ez utóbbiak csak általános megfogalmazás szintjén, nem részletezte őket Stankovátsi.)

Mindennek tudatos pedagógiai célja van Stankovátsi prédikációjában. A propozíciót követően ugyanis a következőket jegyezte meg a fentiek kapcsán:

Oh, testi gyönyörűségeket kedvellő bűnösök! ébredjetek-fel mély álmotokból, és ha a' lelki jók, mellyeket [...] a' test szerént élő emberek nem értenek, nem mozdítanak tüteket, legalább mozdítsanak a' testi jók, és minden kívánható gyönyörűségek, a' mennyei vatsorának kívánságára, és keresésére.¹⁷

A lelki javakról szóló rész után a következőképpen tér át beszédének második részére:

[...] akik mint testből és vérből állók, inkább érezzük most a' testnek javait, hogysen a' léleknek drága gyönyörűségeit, [...] fordítsuk szemünket a testi jókra, mellyekkel bőven megelégtettnek a' boldogok, és [...] innen ébresszük kívánságunkat arra a' mennyei lakozásra, mellyre hivatalosok vagyunk.¹⁸

A fentiekből adódóan nem meglepő, ha az összegzés is így hangzik:

[...] meg-becsülhetetlen állapot légyen az a' nagy vatsora, mellyet a' mennyei cselédes gazda készített. [...]. Tellyességgel meg-elégítették abban mind lelkünk, mind testünk; mert lelkünknek értelme és akaratja jól lakik az Isten színe látásával, és az Isten jóságának tökéletes szeretésével: testünknek minden érzékenységi jól laknak minden kívánatos szent gyönyörűségekkél.¹⁹

¹⁷ STANKOVÁTSI, *i. m.*, 52.

¹⁸ *Uo.*, 62.

¹⁹ *Uo.*, 67.

Mindezeknél kifejezőbb azonban az a kompilált rész, amelyet már fentebb idéztem, s amelyben a Pázmány által megfogalmazott mennyei boldogság kifejezést a mennyei vacsorával helyettesítette Stankovátsi.

Összességében elmondható, hogy Stankovátsi Leopold mennyországról szóló prédikációjában szerkezeti és hangsúlybeli változtatásokkal újrírta Pázmány hasonló témájú beszédét. Tette ezt anélkül, hogy a Pázmány-szövegeken érdemben módosított volna. Eljárása azonban a forrásszöveghez viszonyítva rendkívüli módon tükrözi a popularitás igényét és egy sajátos írói kreativitást is. Nem használja ugyanis a Pázmány által felkínált rövid tanúságok rendszerét, hanem az eredeti szöveget popularizálja – mégpedig saját koncepciójának megfelelően. (Ezért nem használja a már idézett „földrajzi” ismérveket sem.)

A prédikációelméleti irodalom központi kérdése a hallgatósághoz való alkalmazkodás. Ezzel a magyarországi szakirodalom – főként Tasi Réka és Bartók István kutatásai révén – is több ízben foglalkozott.²⁰ Idáig főként a hallgatóság értelmi képességeihez történő alkalmazkodás állt a vizsgálatok középpontban – jelesül annak vizsgálata, hogy a műveltebb, tájékozottabb (tehát főként városi vagy főúri) közönség hogyan különböztethető meg az egyszerűbb hívektől – a hitszónoklás szempontjából.

Ez a törekvés kétségtelenül jelen van Stankovátsi prédikációjában: így például a szerkezeti egységek összevonásában, a prédikáció felosztásának egyszerűsítő eljárásaiban, vacsora metaforájának használatában is ezt figyelhetjük meg.

Am a felosztások bővítése, a lelki képességek említése más tendenciára is utal: arra, hogy a hallgatók műveltségéhez való alkalmazkodás nem csupán egyszerűsítés lehet. Bartók István utal arra, hogy Medgyesi Pál retorikaelméleti munkáiban említ egy másik szempontot is: a hallgatók lelki szükségleteihez való alkalmazkodást. Az ehhez kapcsolódó alaplő – amint arra Bartók István is utalt, Nagy Szent Gergely *Regula pastoralis*.²¹

Ebben a mennyei gyönyörűségek esetelését a szomorúakhoz alkalmaztatott prédikációk kapcsán említi a szerző:

²⁰ Összefoglalóan: TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárjai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár, 45); BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).

²¹ BARTÓK, *i. m.*, 185.

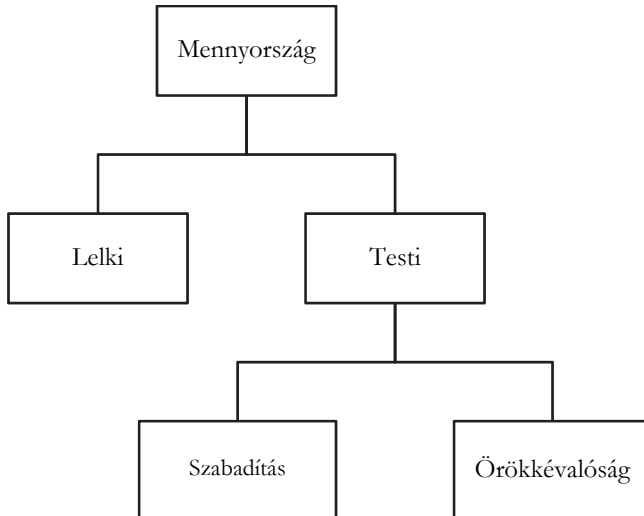
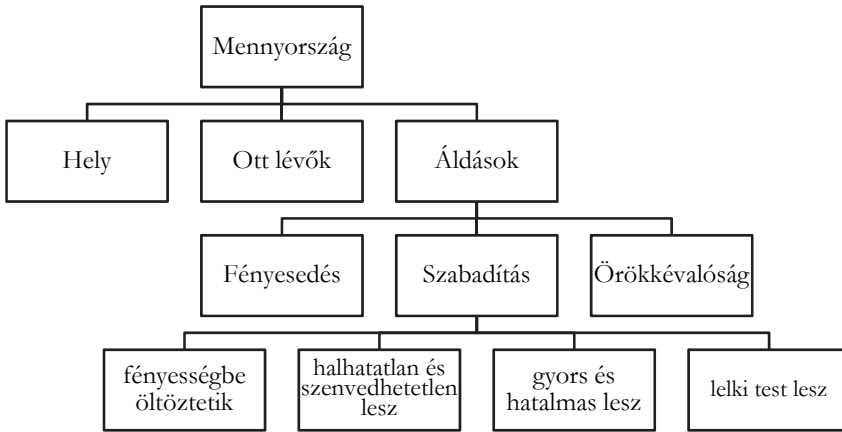
Másképpen kell figyelmeztetni a vidámakat és a szomorúakat. A vidámoknak a bekövetkező végítélet szomorúságát, a szomorúaknak a Menyeyi Királyság megígért örömét kell bemutatni. Értsék meg a vígak a szigorú fenyegetésből, hogy félniük kell; a szomorúak halljanak azokról az örömökről, melyekre számíthatnak. Azoknak ezt mondja az Úr: „Jaj nektek, kik most nevettek, mert sírni és jajgatni fogtok!” emezek hallják, mit mond ugyanez a Tanító: „Viszontlátok benneteket, s Ismét meglátlak titeket és örülni fog szívetek, és örömtöket nem veheti el tőletek senki”.²²

Nem tudjuk pontosan, mikor hangzott el a mariánus hitszónok beszéde (nyomtatásban 1789-ben jelent meg, Pozsonyban), az elmondásra vonatkozóan csupán annyi ismeretes, hogy városi környezetben (Győrött, Komáromban, Pozsonyban) hangzottak el a prédikációk. Nem tudjuk tehát, mitől szomorkodhattak hívei, sőt azt sem, hogy valóban Nagy Szent Gergely műve ihlette-e az általa eszközölt módosításokat. Ám tény (amint az a fentiekből is kitűnik), hogy a hallgatóság lelki igényeihez alkalmaztatott beszéd iskolapéldája a mennysországi gyönyörűségek pedagógiai célzatú ismertetése.

Összességében elmondható Stankovátsi prédikációjáról, hogy jelentős mértékben átszerkesztette az általa kompilált Pázmány-beszédet.²³ Szerkesztői munkája tekintetében tehát sajátos írói önállóságról tett tanúságot. Még érdekesebb azonban, hogy ennek révén a popularitás sajátos esetét reprezentálta, új távlatokat nyitva ezzel a kompilációkutatás számára is.

²² NAGY SZENT GERGELY, *A lelkipásztor kézikönyve*, ford. SÁGHY Marianne, Bp., Paulus Hungarus – Kairosz, 2004 (Catena, Fordítások, 7), 128.

²³ Lásd a következő oldalon. A két ábrán a szerkesztés előtti és után szakasz látható.

MERCS ISTVÁN

„...beszédjek az ordítás; idejek az örökevévalóság”

Pokol és purgatórium a késő barokk prédikációirodalomban

I. Barokk túlvilágkép és irodalomtörténeti preszuppozíció a prédikációkutatásban

Ha váras-házába vagy törvény-székbe mégy, per-patvart, vádolást, büntetést, adó-szedést hallasz; Meny-országúrul semmit nem hallasz. Ha barátiddal egyyüvé gyölekezel a hazug piaczra, pénzrül, jó-lakásrül, házi galibáról, világi szorgalmatoskodásrül, mások rágalmazásáról elég szókat hallasz; a bűnök rútságárul, a pokol kínjairól semmit nem hallasz. Ha udvarba mégy, tréfát, csúfságot, emberszöllást nem keveset hallasz; a tiszta életnek és anygali erkölcsöknek dícsiretiről semmit nem hallasz. [...] de lelki dolgot, üdvösséges tudományt csak az Isten házában, csak a Christus iskolájában hallasz.¹

Pázmány Péter a hétköznapi életből vett képek szimbolikus tartalmúvá tágítása által több szempontból is figyelmet érdemelő gondolatsort fogalmazott meg. Nem csupán azért idézendő ez a passzus, mert a prédikátori hivatás küldetésére reflektál.² Nemcsak azért idézésre méltó, mert szinte minden szava, szókapcsolata, értelmi egysége izgalmas – mai kifejezéssel élve – asszociációs-konnotációs síkokat nyitott meg az érzékeny lelkületű igehallgatóban. Például a törvénszék, a perpatvar, a vád és büntetés az utolsó ítéletnek rettenetességét idézi. Az adó-szedés pedig Szent Pál *Rómaiakhoz írt levelének* sokat hangoztatott passzusát asszociálja: „Mert a bűn zsoldja a halál; Isten malasztja pedig az örök élet a mi Urunk Jézus Krisztusban” (Róm 6, 23).³ S nemcsak azért, mert a felvetett témák fontosságát mutatja, hogy minden szava, szókapcsolata, értelmi egysége egy-egy újabb Pázmány-hitszónoklat alapja egyben. Hanem azért is, mert a

¹ PÁZMÁNY Péter, *Mint kell az Isten ígését gyümölcsösen hallgatni* = PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, vál. ÓRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., Szent István Társulat, 1983, II, 240.

² LUKÁCSY Sándor, *Trombita, kiirt, tanító vagyok: Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1995, 282.

³ A bibliai passzusok idézésénél Káldi György fordítását használom: <http://kaldibiblia.netii.net/>.

mennyország és pokol említésével – amelyekről szintén írt egy-egy prédikációt – az emberi létezést hangsúlyozottan eszkatologikus távlatba illesztette.

A vallási irodalom egyik meghatározó műfajaként a prédikáció a bűnök ostromozásával és az erények példaként állításával az emberi életet az üdvörténet fényében tekinti. A 17. század végének, illetve a 18. század első felének jeles késő barokk katolikus hitszónokai vehemens hangnemben kívánták elmozdítani „a gonosz sátán tulajdon irégységébül, az eredendő vétek által megfürgesítettett”⁴ emberi természetet az üdvözülés irányába.

A hazai barokk prédikációkutatás egyik első modern irodalomtörténeti áttekintő dolgozatában Koltay-Kastner Jenő a következő megállapítást tette:

Pázmány Péter erkölcsitanító és dogmatikusan fejtegető prédikációs típusa teljesen háttérbe szorul, a poklot és a mennyországot festő, Szűz Máriát, szenteket, mártírokat dicsérő beleélő prédikációkkal szemben. Landovics István, Illyés András és öccse István, Baranyai Pál, Csúzy Zsigmond, Bertalanffy Pál, s főleg Padányi Biró Márton veszprémi püspök, mind többé-kevésbé ennek az iránynak a követői, mit már prédikációgyűjteményeik hamisítatlan barokk címei is világosan hirdetnek.⁵

Koltay-Kastner Jenő kétrészes alaptanulmányában felvetette a hazai barokk próza kutatásának több lehetséges irányvonalát. Az idézett részletben rámutatott a Pázmány utáni egyházi beszédek vizsgálatának szükségességére, amely azonban ténylegesen néhány évtizedes kényszerű pauza után Bán Imre és Lukácsy Sándor munkásságának köszönhetően indult meg, s az 1990-es évektől bontakozott ki.

Koltay-Kastner bár körültekintő óvatossággal fogalmazott, amikor arról beszélt, hogy az imagináción és expresszivitáson alapuló beszédtypust megvalósító említett hitszónokok „többé-kevésbé ennek az iránynak a követői”, a késő barokk kor prédikációs gyakorlatát mégis Pázmány kánoni értékű praxisától való elvetemedéseként értelmezte. Érezhetően elmarasztaló megállapításának igazságtartalmát első olvasásra nem kérdőjelezzük meg, mert annak két hangsúlyos megállapítását – a Szűz Mária, szentek és vértanúk kultuszának fokozott térnyerését, illetve a pázmányi mértékletességgel szemben az affektivitásra erőteljesen építő teátrális-átképzéletes előadásmódot – szembeszökő tényként regisztráljuk. S bár a citátum az utóbbi két évtized retorikatörténeti és a kompi-

⁴ CSÚZY Zsigmond, *Zengedező síp-szó* [...], Pozsony, 1723, 1.

⁵ KOLTAY-KASTNER Jenő, *A magyar irodalmi barokk*, Budapesti Szemle, 1944, 128.

lációkutatás eredményeinek köszönhetően a „dogmatikus és erkölcsstanító” jelleg elsilányulásáról alkotott álláspontot felülírta – s jelen dolgozat is igyekszik majd ezt tovább árnyalni –, de a poklot és mennyországot említő részlet ránézésre a mai kutatók számára is adekvátnak tűnik.

A késő barokk ígéhirdetők másvilágot vizionáló beszédeiről tett megállapítást a befogadóban, kutatóban az az egyszerű olvasásszociológiai tény is önkéntelenül erősíti, hogy a barokk próza túlvilágképeről őrzött élményünket, vallott véleményünket alapján határozza meg Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című művének színes, plasztikus ábrázolásmódja. S hajlamosak vagyunk ezt kivetíteni a korszak irodalmának mennyországgal és poklallal foglalkozó más alkotásaira, más epikai műfajaira is.

Koltay-Kastner gondolatmenetét az őt követő kutatások fényében már tisztábban láthatjuk. Ma Pázmány modellértékű munkásságát nem cezúráként, hanem a „humanista erudíció és barokk világkép” közti átmenetként értékeljük. Már a trienti zsinat határozatai között megfogalmazódott az ígéhirdetéssel szemben az az elvárás, hogy a földi élet gyakorlati szempontjait juttassa érvényre, s ennek megfelelően az üdvtörténet beteljesítéséhez közelebb vivő erényekről, illetve az örök bukást eredményező bűnöktől való távolságtartásra tanítson. A Tridentinum a bűnöktől való mentesség eléréséhez a leghatásosabb eszköznek a pokolnak mint elrettentő véghorizontnak szemléletes felfestését tartotta.⁶ Emellett a Szent Ignác-i *Exercitia spiritualiának* fontos gyakorlata a pokolról való elmélkedés, amely a képszerűség ereje által mintegy átélhetővé és átérzhetővé, a láttatás és látomásosság segítségével mind az öt érzékszervre alapozva megragadhatóvá kívánta tenni a kárhozottak mérhetetlen és kimondhatatlan kínját. Hallatni kívánta kibírhatatlan jajveszékélésüket; láthatóvá tenni a pokol elborzasztó és felfoghatatlan látványát; éreztetni akarta az ott terjengő elviselhetetlen kénköves illatot; tapintatni a kárhozottak üszkös sebeit; ízleltetni a keserűség könnyeit.⁷ A két közös gyökérből táplálkozó s együvé tartó irány nyilvánvalóan megfigyelhető abban, ahogy Pázmány a *Pokolnak örök kínnyáru* című beszédében érzékletes és plasztikus képekkel megidézta a kárhozott helyét. Mint Bitskey István megfogalmazza, a „gyakorlat napi ötszöri végzése (éjféltor is!) a figyelem és a képzelet maximális erőfeszítését, rendkívüli koncentrációját

⁶ Vö. SZÁRAZ Orsolya, „*O inferno, o penitenza*”: *Két 17. századi pokol-prédikáció = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 108–109.

⁷ LOYOLAI SZENT Ignác, *Lelkigyakorlatok*, Kecskemét, Korda, 2009, 88–89.

követeli meg, így alighanem joggal keressük itt Pázmány pokolképeinek genezisé-
sét.”⁸ A hamisítatlan barokk színekkel bíró pokolfreskó, s annak szigorúan
erkölcsstanító szándékú felhasználása már Pázmány írásművészetének is sajátja.⁹

II. A pokol és a purgatórium a késő barokk populáris hitszónoklatokban

Dolgozatomban kiragadott, de alapvetően jellemző példák segítségével azt
kívánom vizsgálni, hogy miként alakult a pokol és a purgatórium megjelenítése
a Pázmány utáni korszakban.

Először a 18. század első felében tevékenykedő jeles katolikus igehirdető-
nek, a populáris barokk prédikáció képviselőjének, Csúzy Zsigmondnak pokol-
ról, tisztítóútról alkotott képzetének mibenlétét avagy nem létét kívánom
feltárni.¹⁰

Csúzy a késő barokk korszak legegényibb hangú hitszónokai közé tartozott,
akinek egyházi beszédeiben határozott motívumhálózatot figyelhetünk meg. A
pálos szerzetes azt őt foglalkoztató kérdésekre időről időre, szinte menetrend-
szerűen visszatér. Ilyen visszatérő, sokat citált teológiai tanítás pl. az eredendő
bűn kérdése¹¹ vagy az igaz és egyetlen „vitézkedő Anyaszentegyház” primátu-
sának folyamatos hangoztatása.¹² Beszédes viszont az a hallgatás, amellyel a
pokol témakörét kezelte. A *Zengedező sípszó* című ünnepnapi prédikációkat tar-
talmazó hetvenhét beszédből csupán a halottak napjára írt prédikáció első felé-
ben foglalkozott a kárhozat helyével, egész pontosan a purgatórium kérdésével.

Már a beszéd kezdetén markánsan kijelölte azt az irányt, amelyen a prédiká-
ció során haladni kívánt.

⁸ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadé-
miai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 91.

⁹ Az említett prédikáció részletes elemzését Bitskey István végezte el e konferencia kereté-
ben, a tanulmányt jelen kötet közli.

¹⁰ Csúzy Zsigmond nyomtatásban megjelent prédikációskötetei a következők: *Zengedező síp-
szó... i. m.*; *Evangeliumi trombita* [...], Pozsony, 1724; *Lelki éhséget enyhítő evangéliumi költsönözött
három kenyér* [...], Pozsony, 1724; *Kosárba rakott aprólékos morzsalék* [...], Pozsony, 1725; *Egész
eszendőre való hármás prédikációk* [...], Pozsony, 1725.

¹¹ MERCUS István, „Ádám a gyümölcsfán vétkezett, én a keresztfán tesztek érette eleget”: *A bűnbeesés és a
keresztáldozat értelmezése Csúzy Zsigmond prédikációiban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2012,
40–70.

¹² MERCUS István, „Mint egy feslett életű czégyeres kurva (...) leheveredtél”: *Csúzy Zsigmond anti-
judajzsmusa*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2013/3, 55–71.

Mostohálkodni nem tudó, mindenkor könyörületeségre hajlandó kegyes Atyánknak. V. A.szentegyháznak szerelmes jegyesétől kölcsönözött könyörületes hajlandóságát (mellyel tudni illik mind élő mind pedig Istentben elnyugott híveinek gondos szorgalmatossággal kormányozza sérelmes igyeket) valaki elmésen és jól megfontolja, el nem hitethetem magammal, hogy könnyen eltörje urának igáját; azaz hogy pártolkodással új hitet koholván az ördögnek szekere farára üljön; sőt még előbbi tévelygéséből is, hogy vissza ne térjen, csaknem lehetetlen. Mert ám pásztori hivatal szerént nemcsak erre céloz (amint Aranyszájú Szent János szólott vala Jákob P. felől, *ne ulla lupo praedafiat ovis*), hogy a pokolbeli farkasnak szájába a nyáj közül valamely ne essék; hanem hogy az Úrban elaluttak is, némi-nemű segítséggel vigasztaltassanak; *Ne absorbeat eas tartarus*; hogy a pokol tüzéhez hasonló kinokban sokáig ne nyomorogjanak.¹³

Csúzy következetes magához, a „vitézkedő Anyaszentegyház” primátusát hirdeti. A pokolról szólva azonban részben felülírta elvárásainkat a citátum. Bár vehemens habitusa és színes nyelvisége szinte adná, de a kárhozottak sorsának festői ábrázolására nem fecsérealt szót, helyette nála a hitvita került központi szerepbe. Abból a Jaub által lezárt véghorizontként értékelt statusból érvelt,¹⁴ amely minden további vitát előre elhárított, minden ellenkező felvetést eleve a hitelenség körébe utalt. Már itt, a legelején nyilvánvalóvá teszi, hogy, aki „új hitet koholván” a katolikus egyház dogmáitól eltér, az eretnenség útjára lépett. Az igaz hitnek az Úr igájaként való metaforizálása jól érzékelteti a hithirdetőnek azt a mereven hierarchikus vallásfelfogását, amely a hívőtől feltétlen és odaadó szolgálatot vár el.

A pálos szerzetes a *Ne absorbeat eas tartarus* kifejezést elsősorban nem a gyönyörködtetés és esztétikai szempontok miatt illesztette a beszéd szövegébe, hanem egy a katolikus egyház megcáfolhatatlan felsőbbrendűségét hangsúlyozó szokatlan érvként. A sor az V. (Szent) Pius pápasága alatt 1570-ben elfogadott, kezdősora által *Requiem aeternam* címmel emlegetett, halottak lelki üdvéért mondatott mise szövegrészlete. Arra van példa Pázmánynál is, hogy a protestantizmus utáni időszak egyházi határozataira hivatkozik, mintegy harminc alkalommal említi pl. a trienti zsinat döntéseit.¹⁵ A Tridentinumot Csúzy is

¹³ CSÚZY, *Zengedező...*, i. m., 544.

¹⁴ Hans Robert JAUB, *A hitvita*, ford. JÓZSA Edina = *Az irodalom elméletei*, V, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 146.

¹⁵ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, i. m., 85.

idézi több helyütt.¹⁶ Az viszont szokatlan, hogy magának a szertartásnak a szövege kerüljön bizonyító szerepbe. A halottak napján, azaz a prédikáció elhangzásakor tartott mise – amely a zenetörténelem olyan nagyjait ihlette meg, mint pl. Mozart, Berlioz, Verdi, Liszt, Dvořák – szövegét többször beleszővi a prédikációba. Evokálja pl. a „libera animas omnium fidelium defunctorum de poenis inferni” (védd meg minden meghalt hívő lelkét a pokol büntetésétől) részletet. A mise végén pedig nem áldást oszt, hanem a szertartásnak megfelelően a „Requiescant in pace” formulával zár. A pálos szerzetesnek ez a de sanctis beszéde a halotti prédikációkkal mutat rokonságot.

Csúzy hitszónoklatát továbbra is polemikus éllel folytatja.

A szeretetet gyilkosan megölő ördögi találmány ez! És ahhoz hasonló, mely a szentek segítségét álomhövelyező szófia beszédnek alétja. Így okoskodnak ugyanezek a Sátán szekere farkán ülő mostoha pajktársok: hogy a megholt ember vagy üdvözült vagy elkárhozott; ha üdvözült, nincs szüksége könyörgésre.¹⁷

Említi a purgatóriumhit melletti katolikus teológia legfontosabb szentírási locusát, Júdás Makkabeus felajánlását, hivatkozik *Máté evangéliumának* 5. fejezetére és *Szent Pálra* (1Kor 3). Noé galambjának exemplumát bibliai passzusokkal (*34. zsoltár, Apokalipszis*) és egyházatyák és doktorok tanításával (Szent Ágoston; Szent Tamás) átszőve hosszasan fejtegeti, hogy a bemutatott áldozat akkor is, ha az imádság „a világi nyomorúságok háborgó özönéből kiszabadulván az örök szövetségre béhatott”, akkor is, ha örökre kárhozatra kerül, „mint amikor érdemtelennek találod adni a szent alamisnát”¹⁸ eredménnyel jár, mert annak jótéteménye visszatér ahhoz, aki felajánlja.

Majd végre felteszi a dolgozatunk szempontjából várva várt kérdést: „Minémű fájdalom és mely rettenetes gyötrem” a Purgatórium. Közben azért, mint látjuk majd, a praeparatio alakzatával elébe vágva a protestáns ellenvéleménynek odaszúr a „pártos eretnekeknek”. Várákozásainkkal szemben Csúzy narrációjában korántsem a trienti zsinat határozatai és a Szent Ignác-i lelkigyakorlat érzékekre ható, színes, festőiségre törekvő tisztítóhelyképe táru elénk. Mintha csak muszájságból térne ki erre a témára:

¹⁶ Lásd pl. a *Zengedező síp-szó* kötet Szent Péter és Pál, valamint Szent András napjára írt prédikációit.

¹⁷ CSÚZY, *Zengedező... i. m.*, 545.

¹⁸ *Uo.*, 547.

Sokat nem vitatom, tudván Szent Ágoston Doctorral, hogy eziránt közönségesen, majd egy értelemben vannak az Atyák és a TT. DD. Szent Ágoston D. pedig, az Újéjók mérges hazugsága ellen (minthacsak nem régen gondolták volna ki a Pápista Papok, a pénz csalásért, a halottakért való imádságot) ezer és egynéhány száz esztendővel a *Purgatoriomi* tűzről eképpen szólott: (...) a *Purgatoriomi* tűz (melynek csak árnyéka a mi tűzünk) sokkal súlyosabb mindazoknál a fájdalmas kínoknál, melyeket vagy láthatna, vagy kigondolhatna, vagy szenvedhetne valaki e világon.¹⁹

Hasonlót mond Szent Círill, aki szerint „Akármelyik is a *Purgatóriom*-béli lelkek közül mindazokkal a kínokkal, melyet első szülénktől fogva mostanig szenvedtek az emberek, inkább akarnak gyötrettetni, hogysesem vagy egy napon *Purgatoriomban* nyomorogni.”²⁰ És hasonlót mond Tisztelendő Béda, aztán e vélekedésben van Nagy Szent Gergely pápa. „Ennél is többet látszik mondani Szent Anselmus” – ám a fokozó formula ellenére valójában közel ugyanazt –, aki szerint a *Purgatoriomi* kínok között „a legkisebb is nagyobb evilági legnagyobb kínoknál, melyeket kigondolhatunk.”²¹ Majd stílusosan Aquinói Szent Tamással summáz, „aki Szent Ágostonnal cimborálván így elmélkedik: *Poena proportionatur culpae*; aminémű a bűn, olyan a büntetés; ám a *sententia* kiváltképpen a véghetetlen Bölcsességtől a gonosz cselekedethez szabattatik [...]”²² Végül bejelenti, hogy

Nem vitatom azért én sokat (mondám), sőt nem is csodálom, semmi különbség nem lévén a *Purgatoriomi* és a Pokolbéli tűz között; amint egy értelemmel állítják a Bölcsék: És az Anyaszentegyház eképpen imádkozik érettek a Szent Misében: *Libera eas, de poenis inferni*; Uram, szabadítsd ki őket a pokol kínjaiból. Sőt Szent Ágoston szerént (melyet cikkelenként most elszámolni igen unalmas volna) némi-némiképpen még a Pokolbéli kínokat is felyülhaladja. Hanem inkább imezt nyomozom: hogyan köteles t.i. ki-ki közülünk a *Purgatoriomi* tömlöcben lévő lelkekkel tehetése szerént jót cselekedni.²³

Világosan kirajzolódik, hogy a késő barokk periódus dörgedelmes hangú hitszónoka, Csúzy Zsigmond számára a katolikus egyház dogmatikai rendszere

¹⁹ *Uo.*, 548.

²⁰ *Uo.*

²¹ *Uo.*

²² *Uo.*

²³ *Uo.*, 549.

olyan ex cathedra auktoritás, aminek túlvilágról vallott tanai már önmagukban elég súllyal bírnak ahhoz, hogy elrettentsenek a bűnös léteztől. Beszédeiben nem fest freskót a mennyországról és a pokolról, nem a trienti határozatoknak és a Szent Ignác-i lelkigyakorlatoknak megfelelő színes, minden érzékszervet megmozgató, az imaginatio által elképzeltető és spirituális átélésre buzdító másvilág-ábrázolással akar távol tartani a bűntől. Nem részletez. Csak kijelent. És ismételten kijelent. Argumentációjában a pokol és a purgatórium megcáfolhatatlan léte önmagában olyan erővel bír, amely minden általa igaz hitűnek tartott keresztényt mind a lelki, mind pedig az értelmi megismerés útján irtóztat minden bűntől. Ehhez a hithez és tudáshoz pedig szerinte úgy a történelmi időben, mint az épp aktuális perceptuális helyzetben csak és kizárólag az egyedül üdvözülésre vezető „Mostohálgodni nem tudó, mindenkor könyörületeségre hajlandó kegyes [...] V. A.szentegyház” előírásainak betartása, pl. engesztelő mise mondatása által lehet közelebb kerülni. Ezért tulajdonít olyan jelentős bizonyító erőt a történelmi folytonosság képzetét megtestesítő egyházatyák és doktorok tekintélyének. S ha mindez nem lenne kellően meggyőző a templomi padosorokban ülő hívek számára, akkor ott van a Csúzy által rengetegszer citált eredendő bűn dogmája, mely születésünkkel mintegy belénk kódolta a bukás lehetőségét, ami alól csak az *Újszövetség*ben megfogalmazott kegyelem törvényének katolikus dogmája adhat feloldozást.

Csúzy az *Evangéliomi trombita* című kötetben a pokol és purgatórium tanárol értekezve a következőket mondta:

A kegyelem törvényében Matth. 12. c. nyilván mondja Megváltónk: hogy minden bűn és káromlás megbocsáttatik, aki pedig a Szent Lélek ellen szól, sem e világon, sem a jövendőben meg nem bocsáttatik, tehát a másvilágon is van bocsátandó vétek; vagy a bűnnek hátramaradt érdemlett ostora; melyért is valameddig egy fillérig eleget nem teszünk, ki nem szabadulhatunk abból a tüzes tömlőcből. Ahová célzott példás oktatással is Üdvözöttünk Matth. 5. c. tanácsolván, hogy míg útban vagyunk, békéljünk meg. S ez Szent Ágoston bizonsága is de Civ. Dei. C. 24. ki- nek authoritása különben sokat ér még a pártosoknál is.²⁴

A korábban citált hitszónoklat-részletekhez hasonlóan itt sem színes leírásokat olvasunk. A kegyelemtanból levezetett, szillogizmuson alapuló gondolatmenetben a teológiai tanokat nyíltan megfogalmazó, alapvetően értekező,

²⁴ CSÚZY, *Evangéliomi...*, i. m., 552.

fejtegető jellegű prédikációtípussal szembesülünk. Argumentációjában a tekintélyérv döntő súlyú. Annak kétségbevonhatatlan bizonyító erőt tulajdonít a hitvitázó tartalmú kiszólásban.

A pálos szerzetes bár szeretett leragadni némely nem éppen releváns részlet didaktikus, túlbeszélt értelmezésénél, de sem a pokol helyének meghatározására, sem a pokol kínjainak bemutatására nem fordított különösebb figyelmet. Aranyszájú Szent János egyik homíliájában azt mondja, hogy „Ne azt feszegecsük, hogy hol van a pokol, hanem hogy hogyan kerüljük el.”²⁵ Bár nem kizárt, de nem tudok arról, hogy Csúzy citálta volna Chrysostomusnak ezt a szentenciáját, de az abban megfogalmazott elvet mégis követte. Nem a körülményeket feszegette, hanem a pokol, a purgatórium, a mennyország megkérdőjelezhetetlen létét arra használta, hogy szigorú erkölcsi nevelést nyújtva a földi életet üdvörtörténeti kontextusba helyezze. Ehhez viszont olyan képfelidéző, szimbolikus szónoki nyelvet használt, ami segítette a hívőt abban, hogy a morális fejlődés, tökéletesedés irányába induljon. Plasztikus, festői leírás helyett plasztikus, festői, s legfőképp allegorikus keresztény etikai tanítást nyújt. Ez az a téma, ami Csúzyt leginkább foglalkoztatja, ez az a terep, ahol leginkább otthon érzi magát, ahol leginkább megmutatkoznak rétori kvalitásai. Ékes bizonyítéka ennek a következő citátum gazdag képisége.

Ki-ki tulajdon jutalmát vészi az ő jutalmának: holott az Úr napja megmutatja és a tűz megpróbálja: ha kinek munkája megmarad (mert t. i. aranyot épített) ottan jutalmát vészi: ha pedig munkája megég, kárt vall (így szól Szent Pál) ő pedig üdvözülni, de úgy mint tűz által. Hallod! az Úr napjáról szól etc. nem a világ sanyarúságáról, és hogy tűz által üdvözülni; p. o. aki szénát épített és pozdorját, nem a szeretetnek aranyát. Erre nézve mondja Szent Ágoston [...] nem a fő halálos vétkek, nem a ségtelenségek, gyilkosságok, paráznaságok és más égben kiáltó vagy néma bűnök próbáltatnak, tisztogattatnak, mert ezek örökösen büntetnek meg a Gehenna tüzeiben; hanem [...] az aprólékos vétkek és fogyatkozások tisztogattatnak, és miképpen a száraz széna avagy pozdorja, az ott való tűztől megemésztettnek.²⁶

Koltay-Kastner értékes megállapításokat tartalmazó, haszonnal forgatható és gondolatébresztő alaptanulmánya tehát azáltal szorul pontosításra, hogy a mindannyiunkban megfogalmazódó sztereotip barokk felfogást nem lehet

²⁵ *Homiliae*, 31, 5 (in *Epistolam ad Romanos*).

²⁶ CSÚZY, *Evangéliumi...*, i. m., 552.

általános perspektívaként használni. Az egyes alkotókat az egyes kérdésekben érdemes külön-külön és egymáshoz viszonyítva is vizsgálni. Tanulságos ebből a szempontból Csúzy esete, akinek szólásművészetét beszédeinek szembeszökő külsődleges jegye, túlburjánzó barokk nyelvisége miatt hajlamosak vagyunk Pázmány modellértékű igehirdetői praxisától való elvetemedésként értékelni. Ha felületesen nézzük a pálos szerzetes igehirdetését, akkor ezek miatt a szembeszökő tulajdonságok miatt hajlamosak lehetünk negligálni a beszédek „dogmatikus és erkölcsanító” karakterét, holott az a gondolatosság síkján – mint a fentebbi példa is mutatja – legalább olyan adekvát módon megnyilvánult, mint a nagy elődnél, a kardinálisnál.

A késő barokk korszak másik jelentős populáris barokk hitszónokának, Kelemen Didáknak – avagy a neki tulajdonított prédikációk²⁷ – pokolképével az affektuselméletek irányából Tasi Réka már részletekbe menően foglalkozott. A *Buza fejek* című kötetében találjuk *A' Pokolnak rettenetes Kinnyairúl* című prédikációt. Azonban a cím sugalmazása ellenére a minorita barát sem festett nagyívű freskót a pokolról. „A summa szerint – állapítja meg Tasi Réka – a szentbeszéd a pokol rettenetes kínjait tárgyalja, a fizikai szenvedés helyét itt azonban az affektusoktól való szenvedés veszi át. A kiváltandó affektus a félelem, melynek egyik tárgya tehát nem más, mint a pokolban szenvedők rettegése: voltaképpen a félelemtől való félelemről van szó.”²⁸

A hallgatóságban félelem affektusát felébreszteni kívánó beszéd elsősorban Isten haragját részletezi. A pokol mérhetetlen kínjairól csak részben, de szintén a félelemkeltés affektusán keresztül beszélt. Mindezt Kelemen Didák nem a tortúrák megjelenítésén keresztül tárja elénk, mint teszi azt alapvetően Pázmány, hanem azon a félelmen keresztül, amit az örök tűzben sínylődő kárhozottak érezhetnek. Tasi Réka egy Kelemen Didák-könyvből vett idézettel szemlélteti, hogy az affektusokat „testi jelekkel, valamint a felindultság okozta cselekedetek előszámolásával mutatja be: »És a' mint Sz. Dávid szól, meg nyílik szemek a' gonoszoknak; *Ps. 111. 10.* és magokra haragudván, Siralomban és fog csikorgatásban meg epednek. *Mat. 22. 13.* A' szomorúság, unakozás, harag, dühösség, ket-ségbe esés, annyira elfogja elméjeket, és minden

²⁷ Az újabb szakirodalomban erős kételyek merültek fel Kelemen Didák szerzőségét illetően. Vö. MACZÁK Ibolya, „*Enyim csak földözés...*”: *Szerzőségi és szövegalkotási kérdések Pázmány Péter, Kelemen Didák és Bernárd Pál tevékenységének háromszögében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2010, 163–169.

²⁸ TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csonkai Könyvtár, 45), 158–159.

gondolkodásokat a' kárhozot embereknek, hogy soha olyat nem gondolhatnak, a' mi könnyebségekre vólna; hanem örökké csak a' magok romlását forgatták gondolattokban, és meg dühödvén efféle gondolatokban, nem csak magokat átkozzák, tépik, szaggatták, hanem az Istent-is iszszonyú káromlásokkal szidalmazzák. *Apo. 16. 11.*»²⁹

A minorita szerzetesével megegyező címmel írta az előzőekben már emlegetett színes, festői beszédét Pázmány. A két egyházi szónoklat retorikai megszerkesztettségében, képi világában, a befogadóban kiváltani kívánt hatásában messze áll egymástól. Az alapos elemzést végző Tasi Réka figyelmét azonban elkerülte, hogy az általa Kelemen Didáknak tulajdonított részlet, illetve az idézett egyházi beszéd vonatkozó részei valójában az érsek inkriminált prédikációjából származnak. A kompiláció ténye a beszéd affektuselméleti megközelítésének tapasztalatait nem írja felül. A prédikatori motivációk szempontjából viszont fontos tanulságot hordoz. Nemcsak azért, mert kifejezi a köztudottan pázmányi örökségből építkező Kelemen Didák³⁰ szónoki tudatosságát, mivel a szövegrészletet eltérő céllal használta, mint akitől átemelt, hanem elsősorban azért, mert megmutatja azt, hogy a késő barokk igehirdető lelki alkatához igazodóan kompilált. Nem a kézenfekvő megoldást választotta. Nem mechanikusan nyúlt a már Pázmánynál megjelenő, helyenként markáns naturalista jegyeket felvillantó prédikációtípushoz. Nem igazodott az európai prédikációirodalomban a 17. század végén Paolo Segneri nagyhatású, populáris prédikációinak hatására elterjedt,³¹ az általános barokk-képünkkel összeegyeztethető, mozgalmas, harsány színekkel dolgozó pokolfreskók képi világához. Az affektusok felkeltésében egyéni módozatot valósított meg.

III. Pokol és purgatórium a késő barokk alkonyán keletkezett hítszónoklatokban

Csúzy és Kelemen Didák prédikációinak túlvilágképe előzetes elvárásainkkal ellenkezőleg nem a mozgalmas barokk festmények világát, ördögöket és angya-

²⁹ *Uo.*, 158.

³⁰ OCSKAY György, *Pázmány Péter hatása Kelemen Didák prédikációiban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 436–448; MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A Források Tükrében), 76–85.

³¹ Paolo Segneri hazai befogadástörténetéhez lásd: SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, különösen: 224–263.

lokat, kárhozottakat és üdvözülteket jelenített meg. Kettejük példája azonban nem jelenti azt, hogy ez az ellenreformáció gyökeréig, a 16. század közepéig visszavezethető, látvány és látomás, tapasztalás és érzés kettősségén alapuló prédikációtípus a 18. századra erejét veszítette volna. Sőt jócskán túlélte ezt a periódust. Közvetve igazolja ezt, hogy Paolo Segnerinek magyarországi kiadás-történetét egészen 1931-ig vezethetjük fel.³² 1894-ben például Szokolszky Bertalan ültette át magyarra Segneri nagyböjti hitszónoklatait, köztük a pokolról szóló beszédet is.³³ Közvetlenül pedig igazolja ennek a tradíciónak a továbbélését több, a 18. század második felében, végén praktizáló igehirdető.

Prédikációtörténetileg ezek az alkotók – egy oximoronnal megfogalmazva – már a felvilágosodás árnyékában tevékenykedtek. Az ő munkásságukat joggal helyezzük a késő barokk korszak alkonyára, s egyben egy új, klasszicizáló prédikációirodalom kezdetére.

A jezsuita Molnár János (1728–1804) a magyar művelődés és irodalom történetébe sokrétű tevékenységével írta be magát. *Régi jeles épületekről* címmel magyar nyelven először írt olyan jellegű művet, amit szétágazó tematikája miatt – némi megszorítással – ma művészettörténeti áttekintésként értékelhetünk.³⁴ Feltehetőleg ő volt a 18. század második felében, Sylvester János után jó két-száz évvel a magyar időmértékes verselés első alkalmazója, egyben Homérosz *Iliász*ának első fordítója. Newton fizikájának hirdetője, de emellett írt pedagógiai tárgyú leveleket és egy „középkori szemléletű egyháztörténetet” is.³⁵ Míg életművének világi témájú részeit időről időre tárgyalja a szakirodalom, addig vallási tárgyú alkotásai ritkábban kerülnek szóba. A felvilágosodást kritika alá vonó, Voltaire, Rousseau és Montesquieu téziseivel polemizáló *De ratione critica legendi libros moderni temporis* című latin nyelvű műve alapján egyházi témájú írásait a tudományos feldolgozás alapvetően a hitvédelem körébe sorolja.³⁶ Magyar

³² Uo.

³³ Vö. SZÁRAZ, „*O inferno...*”, i. m., 108.

³⁴ „Tudós igénnyel írta, bibliográfiával, a források pontos feltüntetésével; ez ekkor még szokatlan volt. Tudományos könyvnek mégis kicsit furcsa. Nemcsak az egyiptomi piramisokat, római vízvezetéseket, az ókori görögség és kínai építészet monumentumait ismerteti, hanem a paradicsom kertjét, Noé bárkáját és a Babel tornyát is.” LUKÁCSY Sándor, *Noé bárkája magyar szemmel – Molnár János = L. S., A végtelen jövő: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Balassi, 1998, 50.

³⁵ LUKÁCSY Sándor, *Zengedező sípszó: Száz szemelvény a régi magyar egyházi irodalomból*, Pécs, Jelenkor, 2002, II, 127.

³⁶ Vö. pl. BRUNNER Emőd, *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Pannonthalma, 1930; GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói: A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*, Bp., Universitas, 2009, 38–40.

nyelvű hitszónoklataira szinte alig fordult figyelem. Igehirdetői tevékenységéről Lukácsy Sándor áttekintő tanulmányaiban, illetve újabban Lukácsi Zoltán tett néhány utalást.³⁷

Molnár János a vízőzönről elmélkedve jutott el a pokol ábrázolásához. A citátumban a bűn eláradása miatt a Földre bocsátott özönvíz és a bűnös lelkekre rótt túlvilági szenvedés közötti párhuzamra épített. Ezt követően a közönséghez fordulva részletesen tárgyalta a pokol kínjait.

Veszitek-é észre, míg ti vétkeztek, mit szenvednek az örök tűzben a régi vétkesek? Nézzetek bé a pokol tömlöcébe, az örökös lánkra, az örökké fészítő csigára! Űsse fel az orrotokat az a fertelmes bűz, mely onnét gőzölög; nyúljatok egy újjal ahhoz a tűzhöz, mely ott a kárhozott ember mellyén, farán, fején, oldalán, szárán, hátán ropog; hasogassa szíveteket az a lelket maró féreg, fájdalom, szégyenvallás, panasz, káromkodás, kétségbeesés, könnyhúllatás, ordítás, dühösség, karmarás és mindenféle kín, mely ott a kárhozatba lévő gyilkosokat, haragtartókat, kurvákat, puhákat, házasságtörőket örökétig! örökétig! örökétig nyomja, terheli, nyomorítja. Égnek s el nem égnek; félnek, szenvednek, s újulnak az új rettegésre, szenvedésre. Sírnak, s szánakodó vigasztalást senkitől sem vesznek; kívánnak oroszlányokkal lakni, s ördögökkel egy házban lakni kéntelenek; látják a reájok áradó új tűzhalmot, s nem kerülhetik; hallják mindenfelől az ezernyi ezer átkot, emberre, ördögre, Istenre, s velek átkozódnak; éheznek, szomjúhoznak, fogokat csikorgatják; testeket tépik; örökre! örök jajjal! Halljad az Irást: *Ott leszen sírás és fogak csikorgatása. Az ő gyötrelmeknek fűsti felmégyen örökkön örökké és nincs nyugodalmok éjjel és nappal.* Mi a neve annak a helynek? Örök kín, örök tűz. Mi a nevek és terhek az ott lévőknak? Átkozottak. *Menjete el tőlem, átkozottak, az örök tűzre.*³⁸

Molnár János beszédrészletében az a pokolábrázolás valósult meg, amit mintegy 230 évvel korábban a trienti zsinat és az *Exercitia spiritualia* gyakorlati tanácsai alakítottak ki. Az eljárás hasonlósága ellenére szembeszökő eltérést tapasztalunk, ha Molnár megnyilvánulását összevetjük Pázmány gyakorlatával. Az érsek beszédében erősen épített a befogadók konkrét tapasztalataira és

³⁷ LUKÁCSI Zoltán, *Szószerék és világosság: A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2013.

³⁸ MOLNÁR János, *Egész esztendőnek vasárnapira és innepire szolgáló prédikációk [...]*, Pozsony–Kassa, Landerer, 1777, 209; A prédikációból közölt szemelvényt lásd: LUKÁCSY Sándor, *A prédikáció mint irodalom*, Tiszatáj (Diák melléklet), 1995/4, 12–13.; LUKÁCSY, *Zengedező sípszó...*, i. m., 129.

ezzel párhuzamosan exemplumok által megidézett képiségre. Ezt láthatjuk a hitszónoklat egyik legszínesebb részletében.

Bár az ördög ne kínozná semmivel a kárhozottakat, csak az-is elég kín volna, hogy az iszonyatos rút ördögökkel együtt kel lenni. Jusson eszettekbe, mely híres kegyetlenek tartották a régi bölcssek *Mezentius* azért, hogy egy embert szörnyű kínokkal akart ölni, egy holttesthez kötöztette úgy, hogy kezét kezével, száját szájával, szemét szemével illetné, mindaddig, míg a holt test bűdös sennyedékbe és rothadásból nevelt férgei az eleven testet megrohasztanák, megdöglelnék és elfogyatnák.³⁹

Pázmánytól eltérően Molnár a nyelv felidéző ereje által, stilisztikai eszközök és alakzatok tobzódó használatával érzékelteti a másvilág vég nélküli szenvedését. Metaforák, halmozások, paradoxonok, gondolatpárhuzamok, felkiáltások, kérdések és más eszközök, alakzatok burjánzanak, fonódnak egymásba, válnak el egymástól a szövegben. Gondolatmenetét is ilyen hatásos grammatikai megoldással, a predikatív viszony által teremtett bravúros tömörséggel összegzi és zárja: „Helyek a pokol; társok az ördögök; vendégségek az éhség, szomjúság; dolgok a szüntelen való kínoztatás; beszédjek az ordítás; idejek az örökkévalóság.”

Hasonlóképpen a nyelv képfelidéző erejére alapozza pokolról festett vízióját Simon Máté (1743–1818). A citátum egy hatásos paromoiosis alakzattal indít. A folytatásban a pokolbéli tűz emberi értelemmel való érthetetlenségének és emberi nyelven való kifejezhetetlenségének részletező kifejtésében is hangsúlyos szerepet kap ez az alakzat. A prédikátor a tűz képét továbbvitte, a szenvedés helyének tárgyalása után a szenvedés fizikai mivoltára tér ki. Itt már a közlés felgyorsul a detractio alakzatai közé tartozó zeugmának köszönhetően. Az eljárás lényege itt, hogy az igehirdető az azonosításon alapuló szószerkezetben az azonosítottat, a tüzet elhagyta, miközben a szemantikailag más mezőbe tartozó megmaradó tagok mintegy magukba ölelik, elnyelik az azonosított jelentését is. A megmaradó tagok halmozása dinamikussá, lendületessé teszi a beszédet, a szónokot magával ragadó szenvedély a hallgatóságot is könnyen magával ragadta.

Istennek igazságos haragja meggyújt, bosszúállása élleszt, mindenhatósága megtart, hogy el ne aludjon; [...] mely tűzhöz képest a mi tűzünk hideg, vagy bizonyára árnyék és frott tűz; a tűz, melynek lángja béhat a

³⁹ PÁZMÁNY Péter, *A pokolnak örök kínnyárul* = PÁZMÁNY, *Válogatás...*, i. m., III, 232.

belső részekre is, és ami akadékos nem tud; a tűz, melynek ereje általjárja még a csontokat is; a tűz, melynek mélysége feneketlen, kiterjedése végtelen, magossága éktelen, örvénye elkerülhetetlen; [...] ebbe e tűzbe nem különben, mint egy tüzes tóba vettetek a boldogtalanok, melyben elmerülvén tűz lesz nézések, tűz lesz lélekzetek, tűz izzadások, tűz verejtékek, tűz gőzölgések, tűz beszédjek, tűz hajok, turhájok, pökések, tűz bőrok, körmök, lábok, kezek, szóval egész testek, és égni fog, mint a tüzes kemencében a fa vagy a rőzse, vagy a nádkéve, vagy a szalmacsutak, vagy meggyújtott kazal vagy asztag, melybe a tüzes mennykő bűtött, elannyira, hogy ha valaki az élők közül csak közel menne is hozzá, megfulladna melegségétől, ha pedig hozzá érne, mindjárt megégne.⁴⁰

A barokk kor egészében a hitszónokoknak a szenvedélyek felkorbácsolására az egyik legkedveltebb eljárása az indulatkeltésre használt exclamatio pragmatikai alakzatának alkalmazása. Ez a művészettörténeti korszak kései periódusában ténykedő Simon Máté prédikációjában is fontos szerephez jut.

De, oh, megfoghatatlan csudálatosságú dolog! Midőn egyfelől a tűznek hévsége így gyötri, kínozza a kárhozottakat, másfelől rajtuk üt a tűrhetetlen hideg, az orrot, kezét, lábot elfagyasztó dér, a könnyet a szemből kifacsaró havas szélvész, és minden tagjait reszketteti a boldogtalan kárhozottaknak. [...] Krisztus mondásaként pokolban nemcsak jajgatás, hanem fogak csikorgatása is leszen; mely mondásban a jajgatás a tűrhetetlen meleget, a fogak csikorgatása pedig a szenvedhetetlen hideget jegyzi.⁴¹

Színes, invenciózus, allegorikus írásértelmezésre építő magyarázatában Simon Máté a megelőző korszak, a 18. század elején praktizáló, késő barokk prédikátorok gyakorlatának örökségét tárta elénk. Annak az exegetikai hagyománynak a továbbélését figyelhetjük meg Simon Máté beszédrészletében, aminek legismertebb művelője a mintegy 6–8 évtizeddel korábban élt, szintén pálos Csúzy Zsigmond volt. A közös rendi gyökerekkel rendelkező, de alapjában mégis más társadalmi és kulturális környezetben ténykedő prédikátor azonos jellegű megnyilvánulása mögött a közös teológiai felfogás és közös forrásvidék áll. Csúzy prédikációit tárgyalva láthattuk, hogy mintegy átnyúlt a 16–17. századnak, a hitviták korának teológiája felett. Az újabb korok polémiá-

⁴⁰ SIMON Máté, *A pokolbéli tűz* – Idézi: LUKÁCSY, *Zengedező sípszó...*, i. m., 159.

⁴¹ SIMON, i. m. – Idézi: LUKÁCSY, *Zengedező sípszó...*, i. m., 160.

iban a régi eretnekségek újraéledését látta, amit a patrisztika egyházatyái, a skolasztika egyházdoktorai már tételesen cáfoltak. Hasonlóan vélekedtek a 18. század végén, illetve a 19. század elején praktizáló, ultrakonzervatívoknak tekinthető hithirdetők. Ez a nézet elterjedt volt Csúzy kései rendtársai, a pálosok egy csoportja körében: Alexovics Vazul, Egyed Joákim mellett Simon Máté is ide sorolandó.⁴² Simon Máténak ez a teológiai orientációja mindenképp hatással volt egyházi beszédeinek gondolatvezetésére. Joggal feltételezzük a skolasztikus allegorikus exegetikájának továbbélését és újraélesztését abban, ahogy Simon Máté a pokolbéli jajgatásnak és a fogak csikorgatásának invenciózus magyarázatát adja.

Egészen más teológiai és retorikai felfogást képviselt munkásságában a minorita Török Damaszcén (1754–1824). Érvelő, kifejtő beszédeiben nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy gondolatvezetése a hallgatóság soraiban ülők számára követhető legyen. Nem az egyház auktoritására alapozta hitszónoklatait, hanem a felépített és transzparens logikára. Az ultrakonzervatívokkal szemben az új eszméket sem a merev elutasítás pozíciójából tárgyalta. A pünkösöd utáni XV. vasárnapon a niani özvegyasszony halottak közül feltámasztott fiának története kapcsán a purgatóriumról szólt.⁴³ Szokatlan, mondhatni, hogy korábban elképzelhetetlen retorikai pozícióból argumentál. „A hitszónoklat tárgyát ugyanis nem a purgatórium tanának bizonyítása képezi, hanem a katolikus egyház védelme a bálványozás és haszonkeresés vádjával szemben. Tehát a prédikáció felszínileg és elsődlegesen apologetikus jellegű, bár témája inkluzíve magába zárja a polemikus élt.”⁴⁴

Zárásként a világi tematikájú magyar irodalomban is jelentős szerepet játszó, szintén pálos rendi Ányos Pál (1756–1784) színes, láttató, élvezetes pokolfreskójának részletéből idéznék. Ez képiségében – minden bizonnyal a közös források miatt – Pázmány pokolprédikációját idézi, de hangköre más. Egészen más.

Micsoda hely a pokol? Kik laknak ottan, és miket szenvednek az elkárhozott lelkek – már sokszor hallottuk. Hallottuk, hogy a pokol nem egyéb, hanem a nyomorúság földje, megmérhetetlen hely és fenék nélküli mélység, melynek lakói az irtóztató tekintetű dühös ördögök, kik,

⁴² LUKÁCSI, *Szószerék...*, i. m., 28.

⁴³ TÖRÖK Damaszcén, *Vasárnapi és ünnepnapi prédikációjok* [...], IV, Eger, 1805, 45–54.

⁴⁴ MERCUS István, *A prédikáció műfajának „klasszicizálódása”: Pázmány Péter, Csúzy Zsigmond és Török Damaszcén prédikációiról*, *Egyháztörténeti Szemle*, 2007/1, 105. A prédikáció részletes elemzését lásd: *Uo.*, 96–105.

mint a kegyetlen fenevadak, nagy rettenetességgel rohannak az elkárhóztokra. A kínzóeszköz a tűz, melynek égető ereje a hutabeli érceket olvasztó kemencéhez hasonlíttatik, és mégis nem világosít a kárhóztoknak vigasztalásokra, hanem éget a fájdalomnak nagyobbítására. A kárhóztoknak eledele és italok sárkányepe és áspiskígyó mérge, és mégis éhséget szenvednek, mint az ebek. Ne említsük több kínokat, hanem csak képezzük magunknak, micsoda kínokat szenvednek az elkárhóztok a pokolban abból, hogy ők az Isten haragjának edényei.⁴⁵

Az elrettentés által a pokolba kerüléstől távol tartani kívánó prédikációban egy a lelki folyamatokra érzékenyen reflektáló, intuitív és empatikus személyiség szólalt meg. A rövid citátum világosan mutatja, a beszéd, beszédek egésze pedig megerősíti bennünk, hogy Ányos prédikációinak legfőbb erénye a líraiság. Miközben gondolatiságában és képiségében a barokk pokolfreskók egyenesági leszármazottját láthatjuk, addig nyelviségében az a szenzibilis líraiság uralkodik, ami a költő Ányos Pált az érzékenység poétájává tette.

⁴⁵ ÁNYOS Pál, *Az örökkévalóságnak mivoltáról = „Édes Fiaim... Figyelmezzetek”: Ányos Pál egyházi beszédei*, s. a. r. JANKOVICS József, SCHILLER Erzsébet, Veszprém, Művészetek Háza, 2009 (Vár ucca műhely könyvek, 19), 33–34.

NAGY LEVENTE

A tűzfolyótól a kolbászból font kerítésig

A pokol és a menny ábrázolása Ion Budai-Deleanu Cigányiász c. eposzában

Ion Budai-Deleanu (1760–1820) kezdetben Balázsfalván, majd 1777-től Bécsben tanult. 1787-től haláláig Lembergben élt és dolgozott. Művei kivétel nélkül kéziratban maradtak, és csak a 19. század végétől jelentek meg nyomtatásban. Irodalmi szempontból legfontosabb műve a *Țiganiada* (*Cigányiász*) című víg-eposz, melynek első változata 1800-ban, a második, pedig 1812-ben készült el. A mérvadó román irodalomtörténészek szerint ez az egyetlen igazán barokk mű a román irodalomban.¹ A *Țiganiada* cselekménye Vlad Țepeș, alias Drakula (uralk. 1456–1462) idejében játszódik. A cselekmény alapötletét a szerző Vlad Țepeșről a 15. század második felében, a havasalföldi vajda elleni propaganda-ként íródott német-latin krónikákból merítette. E krónikákban lejegyzett egyik anekdota szerint Vlad Țepeș egyszer összegyűjtötte a cigányokat és a következőt javasolta nekik: ha nem hajlandóak harcolni a török ellen, addig éheztesse őket, míg éhségükben egymást fogják felfalni. Erre a cigányok inkább a harcot választották. Félelmükben azonban ökörbőrbe bújva támadtak a törökökre, akiknek lovai megijedvén e furcsa szerzetektől, általános kavargást idéztek elő, és így a csatából a cigányok kerültek ki győztesen.² Az eposzban is hasonlóan indul a cselekmény: a török támadás hírére Țepeș táborba gyűjti a cigányokat, hogyha már a harcban nem számíthat rájuk, a török segítségére se lehessenek. A két beszélő nevű falu, *Alba* (Fehér) és *Flămînda* (Éhesfalva) közti táborból útnak indítja a cigány hadat a derekasságról, a férfiaságról és a tisztaszívűségről (*Spăteni, Bărbătești, Inimoasă*) elnevezett falvak felé. Útközben – párhuzamosan a kereszténység letörésének módján töprengő ördögök tanácskozásával – heves vita robban ki a cigányok közt arról, hogy miként szervezzék meg majd saját országukat.

¹ Nicolae BALOTĂ, *Universul baroc la I. Budai-Deleanu*, Luceafărul, 1970. febr. 7., 8; Nicolae MANOLESCU, *Istoria critică a literaturii române*, Pitești, Paralela 45, 2008, 123–131.

² Az első Drakuláról szóló német nyelvű verses krónika (1462) magyar kiadása: *A Drakula-történetek kezdetei*, közread. BALOGH F. András, ford. SÁRA Balázs, SZÓCS Petra, BALOGH F. András, Bp., Littera Nova, 2008 (Kronosz Könyvek, 19).

Időközben megérkezik a Sátán által támogatott török had és a cigányok felkészülnek a harcra. Vajdájuk azt tanácsolja, hogy harcoljanak bekötött szemmel, nehogy az ellenség láttán megijedjenek. Amíg a cigányok a harcra készülődnek Vlad csellel és az angyalok segítségével legyőzi az ördögök által támogatott törököket. A legyőzött és menekülő ördögök egy ökörcsordába bújnak el. A bekötött szemű cigányok ezzel a csordával ütköznek meg, ráadásul éjszaka. Az ütközet után visszahúzódnak az erdőbe és reggelre épp oda érkeznek, ahol Vlad megverte a török sereget. A cigányok a szétdúlt sátrak láttán úgy vélik, hogy ők győzték le a törököket és örömeikben kifosztják az elhagyott török tábor.

Közben a harc hevében a Sátán elrabolja az egyik cigány vitéz, Parpangel menyasszonyát, Romicát. Parpangel a keresésére indul és mesébe illő csodás kalandok után Spăteni falu határában ismét rátalál kedvesére. Időközben a cigány tábor is a faluhoz érkezik, megtartják Romica és Parpangel esküvőjét, majd ismét kirobban a vita arról, hogy miként szervezzék meg saját államukat. Mivel nem tudnak megegyezni összeverekednek. Közben Vladnak Gábrriel arkangyal hírül adja, hogy Isten úgy döntött: még nincs itt az ideje a törökök legyőzésének, ezért ne is folytassák ellenük a harcot. A fejedelem erre elbujdosik, de katonái úgy döntenek, hogy az isteni parancs ellenére is tovább fognak harcolni. A fegyvert letenni nem akaró hadak élére egy eddig ismeretlen szereplő, az ifjú kapitány, Romândor áll. „Vezess, minket bárhova, / Akár a szabadságra, akár a halálba” – mondják neki vitézei, és ezzel a két sorral véget is ér a vígeposz.³

Parpangel utazása a pokolban

A pokol és a menny leírása az eposz IX. énekében szerepel. A pokoljáró, a Romicát kereső Parpangel, aki túlvilági utazását a saját lakodalmán meséli el a vendégek szórakoztatására. Az egész utazást csak ájult voltában, mintegy álomként látta Parpangel. Az eposzban szereplő fiktív olvasók ironikus megjegyzései végig követik Parpangel elbeszélését. Parpangel előadásában a pokol fő eleme a tűz: egy hatalmas zubogó tűzfolyó szeli ketté a poklot, melynek partján pázsit helyett izzó parázs van. Már ez elviselhetetlen büzt áraszt, de az még mind semmi az ördögök látványához képest.

³ A vígeposzt a kritikai kiadás alapján idézem: Ion BUDAI-DELEANU, *Țiganiada*, studiu introductiv Gheorghe I. TOHĂNEANU, ed. critică de Florea FUGARIU, București, Amarcord, 1999 (Cărți Fundamentale ale Culturii Române).

Láttam a meztelen ördögöket
Fejükön szarv volt, orruk a kutyáé,
Fekete szurok borította testüket,
Csupasz a farkuk, mancsuk a medvéé,
Kecskelábbal, és kiguvadt szemük a bagolyé,
Hátukon szárnyuk pedig a denevéré.⁴

Íme az egyik fiktív olvasó Onochefalos (Szamarfejffyként lehetne fordítani) megjegyzése ehhez a részhez: „templomaink falain épp így vannak ábrázolva az ördögök.” A tudálékos falusi pópa, Desidem rögtön meg is jegyzi: „azt kellett volna írnia, hogy a farkuk a sárkányé, mert valójában úgy van ábrázolva.” Erre az egyszerű olvasó Mándrila (Büszkeség) is megszólal: „amikor azt írja, hogy csupasz fark, az azt jelenti, hogy szőr nélküli.”⁵

Az ördögök ábrázolásáról szóló fiktív vita nem véletlen. Budai ugyanis eposzának ebben a részében tudatosan ironizált a román kultúrában igen elterjedt pokolleírásokkal. A 16–17. századtól kezdve nagy népszerűségnek örvendtek az erdélyi és a magyarországi románság körében, az ún. apokaliptikus népkönyvek, amelyek különböző keresztény apokrif iratok román fordításait tartalmazták: *A Szűzanya pokoljárása*, *Pál apostol apokalipszise* stb. Különböző kéziratos gyűjteményekben terjedtek,⁶ és sikerüket főleg a plasztikus pokol és mennyország leírásoknak köszönhették, melyek a korabeli román templomok freskókészítőit is megihlették.

Az egyik legnépszerűbb ilyen irat a *Pál apokalipszise*, mely Kr. u. 4. században keletkezett. Pál meg akarván tudni, hová kerülnek az emberek lelkei haláluk után egy angyal megmutatja neki a poklot és a mennyországot. Az eredeti görög változat szír, kopt, arab, latin és óegyházi szláv fordításokban terjedt tovább. Valamilyen mértékben a középkori Magyarországon is elterjedt.⁷ A

⁴ BUDAI-DELEANU, *Țiganiada*, i. m., 299.

⁵ *Uo.*

⁶ A két leghíresebbek a *Codex Sturdzanus*, a *Codicele Todorescu* és a *Codicele Marțian*. Kritikai kiadásban csak a *Codex Sturdzanus* jelent meg: *Codex Sturdzanus*, ed. de Gheorghe CHIVU, București, Academiei Române, 1993. A másik kettőről lásd: Nicolae DRĂGANU, *Doună manuscripte vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București, Socec–Leipzig, Harrassowitz–Viena, Gerold, 1914.

⁷ Az apokaliptikus irodalomról, és különösen *Pál apokalipszisé*ről magyarul legújabban lásd: *Apokalipszisek*, szerk. ADAMIK Tamás, Bp., Telosz, 1997; ADAMIK Tamás, *A Pál-apokalipszis és a fantasztikus irodalom = In virtute spiritus: A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére*, Bp., Szent István Társulat, 2003, 39–48; TÓTH Péter, *Összeragadt lapok – Pál Apokalipszise a középkori Magyarországon és még valami*, előadás a Magyar Patrisztikai Társaság

román változat a 16. század végén keletkezett az 1520-ban Velencében Božidar Vuković által kiadott ószláv változat alapján.⁸ A román szöveg töredékesen maradt fenn a 16–17. századi kódexekben (*Codicele Todorescu, Codex Sturdzanus*). Központi témája nem is a pokol- és mennybéli utazás leírása, hanem Pálnak egy angyallal folytatott beszélgetése, arról, hogy hova kerülnek a bűnösök és az igazak lelkei haláluk után.

Vérbeli pokolbeli utazást találunk viszont a másik apokrif iratban, a *Szűzanya pokoljárásában*. Az eredeti görög változat a 10. században keletkezett. A 15. századból már szerb és glagolita horvát fordítása is ismert.⁹ A román változat pontos forrását még nem sikerült azonosítani. A *Szűzanya pokoljárása* Magyarországon kevésbé terjedt el. Csak nem rég sikerült találnia Tóth Péternek egy a 14–15. század fordulóján ószlávból fordított latin változatot a gyulafehérvári Batthyaneumban.¹⁰

A *Codex Sturdzanus*ban szereplő román változatban a történet röviden ez: a Szűzanya szeretné megnézni, hogy miként szenvednek a pokolba került lelkek, ezért Isten engedelmével Mihály arkangyal kíséretében leszáll a pokolra. Ezután következik a pokolban szenvedők felsorolása: örök sötétségben vannak azok, akik nem hittek a Szentháromságban, és abban, hogy Jézust Szűz Mária szülte. Ezután következik a pokol legfontosabb eleme a tűzfolyó: ebben derékig állnak azok, akik nem tisztelték szüleiket, nyakig állnak benne a kurválkodók, azok, akik megölték és a kutyák elé vetették csecsemőiket, akik eladták saját gyerekeiket, vagy testvéreiket. A fejük búbjáig elmerülve állnak a tűzfolyóban azok, akik hamisan esküdtek a keresztre. A pénzhamisítók lábuknál fogva felakasztva lógnak, miközben hernyók eszik testüket. Azok, akik vasárnap reggel inkább aludtak, ahelyett, hogy a templomba mentek volna, egy tűzfelhőben főnek. Tűzsék jutott azoknak, akik nem álltak fel, mikor a pap belépett a templomba. A hazugok és csalók jutalma: nyelvüktől felakasztva lógni egy vasfán. Azok a

IX., *Pál apostol az ókori kereszténységben* című konferenciáján (Kecskemét, 2009. június 25–27). A *Visio Pauli* európai elterjedtségéről, és német, valamint cseh fordításáról: Lenka JIROUŠKOVÁ, *Die Visio Pauli: Wege und Wandlungen einer orientalischen Apokryphe im lateinischen Mittelalter unter Einschluss der altschechischen und deutschsprachigen Textzeugen*, Leiden, Boston, Brill, 2006.

⁸ Nicolae CARTOJAN, *Cărțile populare în literatura românească, I: Epoca influenței sud-slave*, București, 1929, 63–73.

⁹ A szláv változatokról legújabban: О. СИРЦОВА, *Апокрифична апокалиптика, философська екзегеза и текстология*, Киев, 2000.

¹⁰ Lásd a 43071. számú OTKA-kutatás (*Az ószövetségi apokrifok és a folklór*) zárójelentését: http://real.mtak.hu/904/1/43071_ZJ1.pdf (Letöltés ideje: 2013. szept. 16.).

papok, akik a szentségek kiszolgálása közben a földre ejtették a Krisztus testét jelképező kenyeret, vagy véletlenül földre loccsantották a vérét jelentő bort, körmeiktől fogva felakasztva lógnak, és koponyáikból tűznyelvek csapdosnak ki. Szárnyas, háromfejű hernyók marcangolják azokat a papokat, akik ugyan olvasták a Szentírást, de azt nem értették meg, és nem úgy cselekedtek, ahogy a *Biblia* tanít.¹¹ Az egyház vezetői sem kíméltetnek: azokat a pátriárkákat is hernyók mardossák, akik megcsúfolták hivatalukat (igaz ennél többet nem árul el a szöveg, hogy az miben is állt.). Nem kíméltetnek a nők sem: azok a papfeleségek, akik férjük halála után ismét megházasodtak, körmüktől fogva felakasztva lógnak, szájukból tűznyelvek csapdosnak ki, testüket férgek rágják. Hasonlóban van részük a paráználkodó apácáknak is: tűzben fekszenek, és testüket szintén hernyók rágják. Tűztóban senyvednek a boszorkányok. Van egy kis teológiai antiszemitizmus is a szövegben: a Krisztust megfeszítő és az ő Messiás voltát,

1. kép. A *hurezi kolostor* (Havasalföld) freskója, 17. század.
A vasárnapi elárvákat kínozzák az öntögek a pokolban.

¹¹ Ez akár az ószláv mellett kardoskodó papok elleni kritika is lehet. A 16–17. században ugyanis sok román pap nem akarta elfogadni, hogy román nyelven végezze a szertartást, és román nyelven olvassa fel a *Bibliát*. A papoknak a román nyelvvel szembeni ellenállása elég gyakran szerepel az erdélyi fejedelmek által kiadott román püspöki kinevezésekben és az ezekhez csatolt kondíciókban. Vö. JUHÁSZ István, *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, 1940, 213–252.

valamint a Szentháromságot tagadó zsidók forró szurokban főnek, miközben még a hernyók is rágják a testüket. A Szűzanya látván ezt a mérhetetlen szenvedést, az angyalokkal egyetemben Krisztus elé járul és, azt kéri, hogy mentse fel a bűnösöket a szenvedések alól. Ez azonban csak ideiglenesen lehetséges: Krisztus, anyja közbenjárására engedélyezi, hogy húsvét másodnapjától pünkösd vasárnapjáig az elkárhozottak is a mennybe mehessenek, utána azonban vissza kell térniük a pokolba.¹²

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a *Szűzanya pokoljárásának* román változatában az egyházi és szociális fegyelmezésre esik a hangsúly. A leghétköznapibb bűnök (paráználkodás, hazugság, lopás, gyilkosság stb.) mellett az egyházi szabály elleni vétkek is (pl. kenyér leejtése áldozás közben, vasárnap reggeli elalvás stb.) megbüntettetnek a pokolban. A *Szűzanya pokoljárásának* a hatása óriási volt: a leghíresebb román templomok és kolostorok freskóin mai napig láthatók a fent felsorolt jelenetek többsége. A *Szűzanya pokoljárásának* egyes elemei a román néphagyományban oly nagy jelentőséggel bíró kolindákba is átszivárogtak. A 19–20. században rekord mennyiségben adták ki ponyván. A könyvnek mágikus erőt tulajdonítottak: nem csak olvasása, de már pusztá viselése is szerencsét hozott. Ezért a román parasztok széles bőrvükbe tűzve előszeretettel hordták magukkal.¹³

2. kép. Hurezi kolostor; pokolábrázolás, közepén a tűzfohóval.

¹² *Codex Strudzanus*, 255–258.

¹³ CARTOJAN, 8. jegyzetben *i. m.*, 77–79.

3. kép. 1632-ben épült fatemplom Sajo-Polyánán (Poienile Izzi, Máramaros). Az ördögök az egyházi szertartás alatt elalvókat kínozzák.

A hunok és az ördögök a pokolban

Szinte törvénytörő, hogy Budai is reflektált erre a hagyományra. Igaz, ő a parasztként együgyű meséinek és babonás hitének tartotta az egészet, ezért ki is figurázta ezeket a pokolábrázolásokat. Ugyanakkor az egyházi fegyelmek helyett Budai eposzában csípős társadalomkritikát találunk. A *Cigányiás* poklában nem a férjét megmérgező feleség, (akin büntetésként ördögök lovagolnak), vagy a karóba húzott tolvajok, hanem a kegyetlen nagyurak, a despotikus uralkodók, a megvesztegethető funkcionáriusok, valamint a bort vizező kocsmárosok a főhősök. Ez utóbbiaknak, például, az a büntetésük, hogy olvasztott szurokból, gyantából és forró olajból készült italt kell inniük, és hozzá forró hamuval szórt parazsat kell enniük.

Budai poklából magyar szempontból különösen érdekes a következő részlet: a kegyetlen tirannusok égő vastrónhoz kötözve, forró vért isznak, míg beleikből kolbász és véres hurka készül az ott ugrándozó ördögfiókáknak. A fiktív olvasók jól megjegyzetelik ezt a részt: Simplician ezt mondja: „De már megbocsáss Parpangel, ez azért mégis csak sok! Kí hallott már olyant, hogy az ördögök gyerekeket nemzenek?” Erre a békafalvi Madárijesztő pópa (Popa Ciuhurezu din Broșteni) így replikázik:

Miért is ne? Én azt olvastam az Írásban, hogy valamikor régen, az Isten fia szerelemben estek az emberek lányaival, és ebből a nászból születtek az óriások. Hát akkor miért ne szülhetnének a boszorkányok az ördögöknek gyerekeket.

A végszót Erudiťian tudós/tudálékos értelmezése adja meg:

Szerintem Madárijesztő pópának igaza lehet; ugyanis azt olvasni egy nagyon régi, Jordán (avagy ahogy mások mondják Jornánd) nevű historikusnál, hogy a gótok királya a pusztába száműzte táborából a boszorkányokat és varázslókat, akik a pusztában aztán az ördögökkel közösülvén, gyerekeket szültek. Ezekből lettek később a hunok.¹⁴

Euridiťian megjegyzése az eruditus olvasónak szól, és egyúttal replika volt a magyarok hun eredetét nemesi öntudattal és büszkeséggel védő értelmiségiek ellen is. Kézai Simon a 13. század végén nem másért írta meg krónikáját, mint annak a nézetnek a cáfolására, hogy a magyarok ősei, a hunok, az ördögöktől származtak volna. Kézainál ezt olvassuk:

Azt írta ugyanis [Orosius], hogy Filimer nagy Aldaricusnak, a gótok királyának a fia, amikor fegyverrel támadt Szkítia hatáira – a hagyomány szerint –, seregében magával vitt több asszonyt, akiket az ő nyelvükön balteránáknak neveznek. S mivel ezek rendkívül rossz hatással voltak a katonákra, mert csábításukkal többeket elvontak a katonai szolgálattól, a királyi tanács ezért állítólag kiűzte őket a hadsereg közösségéből. Ezek után a pusztaságban kóborolva végül Meótisz ingoványának a partvidékén állapodtak meg. S miután hosszabb ideig éltek ott, megfosztva a férfivégasztól – Orosius állítása szerint –, mint mondják, parázna ördögök keresték fel őket, s együtt háltak velük, és ebből a kapcsolatból származnak a magyarok.¹⁵

Jóllehet Kézai Orosiusra (375–418) hivatkozott, de az egész mesét valójában Jordanes találta ki az 550–552 táján írt *Geticájában* (XXIV. fej.), ahogyan azt egyébként Budai is tudta. Kézai krónikája 1781-ben jelent meg nyomtatásban először. Budai jól ismerte, hisz Anonymus krónikájával együtt, mely 1746-

¹⁴ BUDAI-DELEANU, *Ţiganiada*, i. m., 300.

¹⁵ KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, ford. BOLLÓK János = ANONYMUS, *A magyarok cselekedetei* – KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, ford. BOLLÓK János, VESZPRÉMY László, utószó, jegyz. VESZPRÉMY László, Bp., Osiris, 2001 (Milleniumi Magyar Történelem, Források), 89–90.

ban jelent meg először nyomtatásban, az erdélyi román értelmiség egyik fontos forrása lett a népük egyenjogúsításáért folytatott politikai küzdelemben. Budai 1791-től egészen haláláig, 1820-ig folyamatosan írt monumentális történeti munkájában *De originibus populorum Transylvaniae* hosszasan foglalkozott a magyarok eredetével is. Sajnovics Jánost követve a magyarok finnugor eredetét hangoztatta. Igen ám, de nem akárhogyan: kijelentette ugyan, hogy a magyar a finn, a lett és a vogul nyelvekkel rokon, de csak azért, mert nemcsak a magyarok, hanem a finnek és a vogulok is a szkíták és a hunok leszármazottai. Egy szóval az egész finnugor nemzetség a szkítákra vezethető vissza, és semmi közülük sincs a törökökhöz. Budai szerint a magyar-török rokonságot csak azért találták ki egyes magyar szerzők, mert szégyellték magukat egy olyan nép rokonnainak mondani, melyről a históriák semmi dicső tettet nem hagytak ránk. Bezzeg a bizánci krónikák már a 6. századtól a törökök hírnevét zengték. Budai szerint viszont nincs semmi szégyellni való a finnugor–vogul rokonságban, hisz igaz ugyan, hogy a krónikákban sehol sem olvasni a finnek és a vogulok híres tetteiről, de őseik a szkíták virágzó kultúrát teremtettek. Arról meg senki sem tehet, hogy a szkíta-finnek egy része elvándorolt Szkítiából, másik részét pedig idegen népek igázták le. Nem csoda hát, ha a szkíták ezen utódai elvadultak (finnek, vogulok), és hiába keressük náluk őseik harci vitézségét, hisz a mai görögöknél sem találjuk a régi hellének művészetét és tudományát, ahogy a dáciai telepések utódainál sem a rómaiak eleganciáját és kultúráját.¹⁶

A finnugor rokonság, valamint az hogy a finnek és a vogulok eddigi történetére a krónikaírók érdektelenségének a homálya borult kapóra jött Budai-Deleanunak. A lengyel krónikaírók nyomán Kovacsóczy Farkasnak és Szamosközy Istvánnak köszönhetően az erdélyi humanista körökben is erősen tartotta magát az a nézet, hogy igaz ugyan, hogy a románok a hajdani Dacia római telepeseinek a leszármazottai, de annyira elkorcsosult bennük a régi római erkölcs és szellem, hogy igazából már nem is lehet (nyelvüket leszámítva) latinoknak nevezni őket.¹⁷ A 18. század végi román értelmiségiek már-már mániákusan keresték ezen elfajzásnak és romlásnak az okait. Budai a finneknek a szkíta ősókhöz viszonyított elkorcsosulásában a románok történetének pár-

¹⁶ Ion BUDAI-DELEANU, *De originibus populorum Transylvaniae. Despre originile popoarelor din Transilvania*, ed. de Ladislau GYÉMÁNT, București, Enciclopedică, 1991, I, 232–234.

¹⁷ Kovacsóczy románellenességéről legutóbb: ALMÁSI Gábor, *Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről: Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben = Mindennapi válaszítások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 2007, 611–614. Szamosközy románság-képéről magyarul: NAGY László, *Botránykövek régvolt históriákban*, Bp., Akadémiai, 1997, 79–128.

huzamát látta. Empatikusan viszonyult a magyar értelmiség azon részéhez, amely szégyellte a halszagú finn rokonságot, hisz ez a szégyenérzet a román értelmiség nagy részében is megvolt az antik rómaiakhoz viszonyított elkorcsosulás miatt. A finn és a román sors párhuzamba állításával Budai azt sugallta román kortársainak, hogy nem kell szégyenkezniük, hisz az elkorcsosulással a románok nincsenek egyedül. A magyar (és a szász/német/osztrák) vitapartnereinek meg azt, hogy nem kell annyira büszkének lenni a dicső eredetre, mert lám a rokonokkal is megtörtént ugyanaz az elfajzás, mint velük, románokkal. Egyszóval a szkítáknak is vannak korcs utódai, nemcsak a rómaiaknak, és ahogyan a magyaroknak nem kell szégyenkezniük a szegény finn rokon miatt, úgy a román értelmiségieknek sem népük elkorcsosult római mivolta miatt.

Míg a *De originibus*ban főként a magyar és az egész európai tudós világhoz szólt (azért is írta művét latinul) Budai, addig a *Cigányiász*ban saját nemzettársait figyelmeztette a mitikus őskeresés veszélyeire. A fiktív olvasók megjegyzései egyrészt az értelmezés problémáira hívják fel a figyelmet, másrészt finoman arra utalnak, hogy a história is lehet merő fikció, óvatosságra intve saját román történész kollégáit is. Egyébként a német-román szótárának előszavában azon szerzőkkel (Johann Karl Eder, Johann Christoph Sulzer, Johann Christian Engel stb.) vitatkozva, akik tagadni igyekeztek a románok dáciai folytonosságát, így fakadt ki Budai-Deleanu: „Uram Isten! Mennyi zagyvaság! Ha ezeket olvasa valaki, akaratlanul is Jordanesnek az ördögöktől és boszorkányoktól fogant hunok meséje jut az eszébe.”¹⁸

Parpangel a mennybe megy

Pokolbéli sétája közben egyszer csak a titokzatos ismeretlen kísérője (akiről semmit sem árul el a szerző) nyakon ragadja Parpangelt, és felröpíti a mennybe. A levegőégben repülve kilenc vámon és kilenc keskeny hídon kelnek át. A lélek halál utáni sorsához a román népi és egyházi hagyományban olyan nagyhatású szokásrendszer társult, hogy Budai-Deleanu sem hagyhatta figyelmen kívül azt. Az 1652-ben nyomtatásban is megjelent román nyelvű egyházi szokásrend és törvénygyűjtemény szerint a halál után a lélek még két napig a földön marad. A bűnös lélek főleg a régi testbe vágyik vissza ezért a ravatal, majd később a sír körül bolyong. A megjavult lélek viszont azokat a szent helyeket keresi fel, ahol az ő üdvösségéért imádkoznak (pl. templomot, kolostort). A harmadik nap egy

¹⁸ BUDAI-DELEANU, *Tiganiada, i. m.*, 473.

angyal felviszi a lelkeket Isten elé, aki kijelöli a helyüket: az igazakét a mennyben, a bűnösökét a pokolban.¹⁹

Ennyi volt az egyház hivatalos álláspontja. A kilenc, vagy más esetekben tizenkét vám, amin a léleknek át kell jutni ahhoz, hogy a túlvilágra érjen, az egész Balkán-félsziget folklórában nagyon elterjedt motívum. Olyannyira, hogy a templom- és ikonfestészetet is nagymértékben befolyásolta. A vámnál a halott ember lelke számot ad az életében elkövetett tetteiről. Ez alapján dől el, hogy az ördögök vagy az angyalok kapják meg a lelket. A legrégebbi ábrázolásokon látszik, hogy az angyal és az ördög is egy-egy pergament tart a kezében, melyre a halott bűnei és jócselekedetei vannak felírva. Mindegyik igyekszik megszerezni a halott ember lelkét. Persze a halott is segíthet magán, például úgy, hogy lefizeti az ördögöket. Ezért tesznek pénzt a halott kezébe temetéskor.

4. kép. Az asszonyok elvámolása, jüdi fatemplom (Máramaros) 17–18. sz. Az ördög és az angyal pergament tart a kezében.

A felvilágosult görög katolikus Budai nem is hagyta ki a lehetőséget, hogy fiktív értelmezői révén ne csipkedje meg ezt a nemcsak a nép körében elterjedt, de a keleti egyház által is tolerált rítusrendszert. Onochefalos megjegyzése ez: „Most

¹⁹ *Îndreptarea legii 1652*, ed. Andrei RĂDULESCU, București, Academiei, 1962 (Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Românesc Scris, 7), 581.

már értem, hogy miért szokták mondani a piacokon a vak koldusok, hogy »legyen az evangélium neked felolvasva, a vámjaid meg kifizetve.«” A Tâandarândából való Együgyű pópa a felfedezés örömeivel teszi hozzá: „Aha, szóval a halott mellére azért tesznek pénzt, hogy a vámot ki tudja fizetni.” Amikor a vámolások után Parpangel és kísérője a körülkerített menny kapujához megérkeznek, Criticos szigorú ítélettel teszi helyre az egész jelenetet: „Ebből a két strófából is világosan látszik, hogy ez a cigány csak összevissza fecseg, és úgy véli, hogy a Mennyország, akár a parasztok portái, kerítéssel van körülkerítve.”

Íme a szóban forgó strófa:

Aztán sok vándorlás után
 Megérkezénk a menny kapujába,
 Melynek egy kis kémlelő nyílásán
 Szent Péter emígyen szóla:
 „Mit keresel itt te cigány
 egy szál gyapot ingben állva?”²⁰

Erre Simplician okoskodó megjegyzése: „Az még csak hagyján, hogy kémlelő nyílást ír ablak helyett a szerző, na de amit Szent Péter mond, az merő adiafora, mert kérdem én, mégis milyen ruhában lehet a mennybe bemenni?”²¹ Az adiafora szót (mely az etikában a közömbös, semleges dolgokat jelöli) Budai teológiai értelemben használja. Itt az adiafora azokat a szokásokat és gyakorlatokat jelentette, melyek nem szükségesek az üdvözüléshez, be nem tartásuk nem minősül bűnnek (pl. a böjt vagy a szombat megünneplése stb.) Simplician megjegyzése tehát arra vonatkozik, hogy vajon van-e arról pontos előírás, hogy milyen ruhában lehet a mennybe bejutni, vagy nincs? Teológiai értelemben ez nyilván teljesen adiaforikus kérdés. Budai iróniája ismét csak a román templomi falfestészet ismeretében érthető. Az ortodox ikonográfiában ugyanis a hallottak

²⁰ BUDAI-DELEANU, *Țiganiada, i. m.*, 304. Ahol külön nem jelzem, ott saját fordításban adom Budai szövegét. Budai eposzából Lőrinczi László és Majtényi Erik fordított részleteket magyarra: *A román irodalom kis tükré, I: Népköltészet, régi irodalom és klasszikus irodalom az 1848-as korszak végéig*, összeáll. Mihai GAFIȚA, LŐRINCZI László, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1961, 234–247. Traian Ștef elkészítette a mű posztmodern prózai átíratát, mely magyarul is olvasható: *A Cigányiász elbeszélése Ion Budai-Deleanu nyomán*, ford. DEMÉNY Péter, Nagyvárad, Europrint, 2011.

²¹ BUDAI-DELEANU, *Țiganiada, i. m.*, 305.

lelkeit bepólyált vagy vászonban tartott kisbabaként ábrázolták.²² Parpangel ugyanilyen ruhában jelenik meg a menny kapujában, Szent Péter mégis ráírvall: hogy képzeled, hogy bűnös testben bejuthat a mennybe? (Budai iróniája: de hát a templomi freskókon is testeket látunk, akkor Parpangelnek miért ne lenne szabad bemenni.). A titokzatos kísérő azonban újra segít: Mihály arkangyal menlevelét mutatja fel, és erre már Szent Péter is megnyitja a kaput.

5. kép Voroneți kolostor (Bukovina), 15. század. A szentek fehér gyolcsba takarva tartják kezükben azokat, akik a mennybe jutottak.

²² Cosmina-Maria BERINDEI, *Imaginarul eschatologic în iconografia românească*, Cluj-Napoca, Fundației pentru Studii Europene, 2008, 81; Paul Henri STAHL, *Le départ de morts: Quelques exemples roumains et balkaniques*, *Études rurales*, 1987/105–106 (janvier-juin), 216.

6. kép. Ugyanaz a jelenet a jódí fatemplom freskóján.

Testi és lelki gyönyörűségek

A menny leírásába Budai az egész addigi európai irodalmi hagyományt bele-
szőtte. Megtalálható benne az antik eposzok (elsősorban az *Aeneis*), a kora
újkori Korán-cáfolatok, a román görög katolikus egyházi értelmiség, valamint a
román néphagyomány és templomi falfestészet gondolatvilága. A mennyország
egy csodálatos kert, ahova csak a tiszta lelkek juthatnak be. Ha valaki bármilyen
kis hibát vagy bűnt is elkövetett, annak előbb a pokolban kell megtisztulnia, és
csak utána mehet a mennybe, de csak miután átjutott a kilenc vámon, és meg-
szerezte a menlevelet Mihály arkangyaltól. Az olvasó számára nyomban feltű-
nik, hogy a *Cigányiászban* nincs purgatórium, habár megtisztulás van, mégpedig
a pokolban. Lehet ezt akár az ortodoxok felé tett ravasz görög katolikus gesz-
tusnak is minősíteni, hisz a pravoszlávok nem fogadták el a purgatórium léte-
zését. Ugyanakkor Erdélyben a 17. század utolsó évtizedében megvalósuló
vallási unió egyik feltétele épp a pokoltól különálló purgatórium létezésének az
elfogadása volt (a másik három feltétel: a pápa primátusának elismerése, a ko-
vászatlan kenyér alkalmazása az áldozás során, és a filioque-tan elfogadása). Az
erdélyi román görög katolikusok, tehát purgatórium pártiak voltak, elvben
legalábbis. A görög katolikus Budai által írt eposz a purgatórium kérdésében
köztes pozíciót foglalt el: van is purgatórium, meg nincs is. Pontosabban úgy
van, hogy az a pokolban van, és onnan a büntetés letöltése után fel lehet kerül-
ni a mennybe. Jól tudta Budai is, hogy ez felemás megoldás, ezért *Criticus* nevű

fiktív olvasójával ezt mondatta: „Na, tessék, itt is világosan látszik, hogy, amint már előbb is mondtam, az egész csak ájult álmában látta a cigány, akinek mikor felébredt, eszébe jutottak a parasztok ilyen tárgyú meséi, és így azt hitte, hogy amit álmodott, az a valóságban is megtörtént vele.” Onochefalos replikája: „Az is lehet, hogy ő nem is a mi keresztény mennyországunkban járt, hanem a cigányok mennyországát látogatta meg.” Mire Együgyű pópa: „Bizony jól mondja Onochefalos, mert az egyházatyák teljesen mást mondanak a mi mennyországunkról.”²³

A következő részekben azonban még ennél is tovább megy Budai, és egy halvány utalást tesz arra (egy ismeretlen fiktív olvasó révén), hogy nemhogy a cigányok, hanem egyenesen a törökök mennyországáról van itt szó. A *Cigányiás* mennyországa egy, a föld és az ég közé épített gyönyörű kert, ahol örök tavasz van, tele virágos mezőkkel, melyeken mindenféle drágakövek hevernek.

Erdei fák és bokrok helyett
Gránátalma, narancs és citromfa nő ott,
És minden más gyümölcsfa, melyet
Édes termés híz le, és szőlő legott,
Nincs se por se homok,
Csak aranyrögök hevernek ott.

Mézédes tejfolyó ömlik a völgyekbe
A csordogáló vajpatakokat egybegyűjtve,
Lágy puliszka hegyek emelkednek,
Melyek közt kenyér- és pogácsadombok hevernek,
Oh, mely bölcs törvény ez itt:
Pukkadásig ehetsz és ihatsz, hisz van mit.

Amott egy pálinkaforrás buzog fel,
emitt lágyan folyik a méhser,
Beleszédülsz a bortó édes illatába,
Kezed ügyében van pohár és kupa.
Bármennyit ihatsz és bármikor,
Ez ám az igazi aranykor!

²³ BUDAI-DELEANU, *Țiganiada, i. m.*, 306.

A dombok és az összes hegyhátak
 Sajtból, és szalonnából vannak,
 A sziklák éle cukorral borítva,
 A fák ágairól füge- és mazsola-
 Fürtök lógnak, perec, kalács
 és lepény köztük himbálózva.

A kerítés sült kolbászból fonva,
 Felettük a zsendely meleg lángosból rakva,
 A cölöpök helyén lóg a sok hurka,
 A karók helyébe sült oldalas szúrva.²⁴

7. kép. Mennýábrázolás a buzsi kolostor freskóján

Ez hát a cigány-török mennyország, melyben minden a testi lentől (evés-ivás), és nem a szellemi fentről szól. Ilyen típusú mennyleíráshoz a román néphagyományban, valamint a templomi falfestészetben nem nagyon talált mintát Budai. Ezek ugyanis sokkal szegényesebbek voltak, mint a pokolábrázolások. Mint említettem a *Visio Pauli* román változatából teljesen kiiktatták a mennybéli utazás leírását. A templomi falfestményeken a mennyet körülkerített kertként vagy várként ábrázolták. Általában arkangyalokat, szenteket, valamint Ábrahám-

²⁴ *Uo.*, 308–309.

mot lájuk, amint ölükben egy pólyában (vászonban, gyolcsban) tartják az üdvözülteket. A kulináris tobzódás hiányzik.

A menyország mint a testi gyönyörök kertje leíráshoz viszont szinte kínálta magát a Korán mennyországa. Tudjuk, hogy ezt már Pázmány Péter is kiaknáztta. A *Tíz bizonyosság* című műve függelékeként jelent meg a *Mahomet tudománya hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossági* című írása 1605-ben, melyet később a Kallauzban (1613) némiképp átdolgozva, másodszor is megjelentetett. Ebben ezt olvashatjuk:

Azt mondgya azért [a Korán], *hogy a mennyei bódogságba szép kertek és folyó vizetek lesznek: pésma szagú jó borokat iddoggálván, pibés ágyba, bárson paplanok-közt bevernek: ő magok pedig bárson ruhába járván, szép leányokkal sétálnak, kéknek nagy öreg fekete szemek lesznek, és jó ízű gyümölcsökkel akaratok szerént lakoznak. Bársonyos ágyakon hevervén a nap-fén nem árthat nekik, mert a szép fák árnyékot adnak, és lehajolván, jó gyümölcsöket adnak. Szép arany lánczos gyermekek-is lesznek, mint a gyöngyök, kik üveg és ezüst pobárokba a Zelzebil kútjából oly gyönyörűséges italt adnak, mint a gyömbér.* Ezek pedig az ifiak gyümölcsöket és madár-hústis bővön adnak paradicsomba, és oly italt melytől sem meg nem részegszünk, sem fejünk nem fáj: e-mellet nagy öreg fekete szemű szép asszonyok lesznek, kik olyanok mint a gyöngy és hyacintus és szép kisdud csececskéjék lesznek, az ő szemek pedig, mint egy tyúkomány oly nagy lesznek. A Törököknek egy könyvök vagyon, melybe ennihány Sidó Rabbínussal beszélget Mahomet, ebbe azt mongya: *hogy ha az asszony-emberekkel nem közösködnének mennyországba, nem volna elégséges bódogság a paradicsomba: azért ot szabad lesznek akár-mely asszonyhoz nyúlni, valamint, valahon, valamenyiszter, valamedig, valamely részét akarják etc.* Így a lator bordélt akar mennyországból csinálni. Ittis azt mondgya, *hogy szabad kinek-kinek annyi feleséget venni, menyit akar: és egyiket elcserebbeti a másikon.* Ezek, és töb efféle undokságok, oly nyilván ellenkeznek az emberi okossággal, hogy még a pogány Aristoteles megemérlhetné csak ezekből is a Mahomet pogányságát.²⁵

²⁵ PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támat új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid inté a török birodalomról és vallásról*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1894 (Pázmány Péter Összes Munkái, 1), 565–566. Budai könyvtáráról nem készült még feldolgozás, ezért nem tudjuk, hogy Pázmány *Korán*-cáfolatát olvasta-e vagy sem. Mivel komoly teológiai tanulmányokat folytatott (a bécsi Barbaneum tanulója volt), ezért könnyen elképzelhető, hogy a nagy magyar katolikus gondolkodó műveit ismerte. Természetesen az sem kizárt, hogy a Theodor Bibliander által először 1543-ban kiadott latin nyelvű *Korán* szövegét használta. Bibliander 17. századi magyarországi recepciójáról lásd: DOBROVITS Mihály, ÖZE Sándor,

A *Tíz bizonyosság* című művében Pázmány a protestáns felekezetek tanait cáfolta tömör, közérthető stílusban. *Korán-* és *iszlám*cáfolata azért került függeléként a könyvbe, mert a katolikus elméletírók előszeretettel vádolták törökösséggel a protestánsokat. Amint azt Bitskey István meggyőzően már kimutatta, Pázmány *Korán-*cáfolatának legfőbb célja az volt, hogy a keresztény magyarokat a törökkel való mindenféle együttműködéstől elrettentse.²⁶ Pázmány legnagyobb kifogása Mohamed mennyországa ellen az, hogy „a mennyei bódogságotis a testi gyönyörűségekbe helyeztetí az útálatos ember.”²⁷ Ezt a kifogást természetesen Budai eposzával szemben is fel lehet hozni, hisz ő is úgy mutatja be a mennyországot, mint a két legfőbb testi élvezet (az evés és az ivás) helyét. A fiktív olvasó bőrébe bújva mentegetőzik is, és azt mondja, hogy nem a keresztények, hanem a cigányok és esetleg pogányok mennyországaról van szó. Igaz, Pázmány sem talált más megoldást a mennyország bemutatására. *A mennyei boldogságról* című prédikációjában ő is olyan helyként ábrázolta azt, ahol minden érzékünket csak kellemes ingerek érik. „A boldogok szemének és látásának kimondhatatlan gyönyörűsége lészen a sok szép dicsőült testek nézésében”, „a hallásnak kedve telik a szentek szép beszédiben”, „a szaglás kimondhatatlan drága illatokkal legeltetődik”, „az ízlés elrejtett mennyei mannával teljes lészen” – írja Pázmány.²⁸ Egyszóval mi szemnek-szájnak-orrnak ingere, csakhogy ami ezt az ingert adja az nem a materiális valóság: nem a pézsmaszagú borok és a gőzölgő puliszkahegyek, hanem a szentek beszédei, „a mi Üdvözítőnk emberi testének szent sebhelyei”, „mennyei Alleluja”, mennyei manna stb. De evésre és ivásra nem is lesz szükség a mennyben lakóknak – folytatja Pázmány – hisz azok ott nem az anyagi, hanem lelki testben lesznek:

A Korán-cáfolat műfaja a közép-európai reformáció és katolikus reform eszmei fegyvertárában, Egyház-történeti Szemle, 10(2009)/2, 19–33.

²⁶ BITSKEY István, *Pázmány Péter Korán-cáfolata* = B. I., *Eszméék, művek, hagyományok: Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 179–194 (Csokonai Könyvtár, 7); BITSKEY István, *Pázmány korai vitáiratai a kereszténységről és az iszlám-ról* = B.I., *Virtus és religio: Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1999, 134–146. Vö. még: DOBROVITS Mihály, ÓZE Sándor, *i. m.*, 19–21; KOVÁCS Sándor Iván, *Hurik és angyalok – Pázmány és Zrínyi mennyországa* = *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 2), 314–321.

²⁷ PÁZMÁNY, *i. m.*, 565.

²⁸ PÁZMÁNY Péter, *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., PPKE, 2010 (Pázmány Péter Válogatott Művei, 1), 259–260.

Végezetre, lelki test léssen, azaz nem szűkölködik a testnek nevelő és tápláló cselekedeti nélkül, nem kell enni, inni, alunni, és amint a Christus teste, ajtó és koporsó bétéve, tartóztatás nélkül által mehetett, úgy a szentek teste is átalható léssen.²⁹

Anélkül, hogy teológiai vitákba bonyolódnánk a lelki test mibenlétéről, annyit megállapíthatunk, hogy Pázmány mennyországa absztrakt, szellemi mennyország, ahol minden átlényegült, újjászületett állapotban van. Nem a test, hanem a szellem gyönyörködik mindenben. A megdicsőült testnek nincsenek már vágyai: „nem léssen éhség vagy szomjúság, nem léssen hévség vagy hidegség”.³⁰ Parpangel azonban egy hús-vér materiális mennyországot lát, tele valós kulináris élvezetekkel. Egyszóval mindenki olyan mennyországot lát, amelyre vágyik. A testi gyönyörűséggel teli mennyországot Pázmány elítélte, hisz az a törökök mennyországa volt. Mint már említettem Pázmány üzenete világos volt: hiába kecsegtetnek a törökök bármivel, nem szabad velük együttműködni, hanem harcolni kell ellenük. Parpangelnek viszont kifejezetten tetszik a nem keresztény cigány/török mennyország. Most akkor harcolni vagy behódolni kell a töröknek? – tehetjük fel a kérdést. Budai műve alapján nem tudunk rá egyértelműen válaszolni. Főleg, ha figyelembe vesszük az eposz komor zárását: Isten egyelőre a törökök oldalára áll, és úgy dönt, hogy még nem érkezett el a szabadulás ideje a keresztény románok számára.

Mindezek mellett a mennyországbeli eszem-iszom a mű szellemiségéből következik. A cigányokat vándorlásaik, valamint államalapítási vitáik közepette két dolog mozgatja: egyrészt az éhség (ezért állandóan enni, inni és mulatni szeretnének), másrészt a fáradság (ezért állandóan pihenni és aludni szeretnének).³¹ Ugyanakkor ott van az egészben a Rabelais-féle nagy zabálás is. Már Paul Cornea azt írta: „Aki maga elé képzei a *Cigányiász* embereinek zshivajgását, tolongását, és bolyongását az a benyomása támad, hogy Bruegel kerti mulatságát látja: robusztus férfiak, markos fehérnépek falják egymást tekintetükkel, miközben mohón falnak és szorongatják egymást, fűti őket az élvhajhászat, amely a régi középkori félelmek legyőzéséből fakadt, bár még Isten alól nem emancipálódtak, de azért zajongva szórakoznak, mert távol tudják maguktól;

²⁹ *Uo.*, 259.

³⁰ *Uo.*, 255.

³¹ MISKOLCZY Ambrus, *Eposz és történelem: A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és a román irodalomban*, Bp., Lucidus, 2008 (Kisebbségkutatás Könyvek), 24.

vulgáris világ, tarka, zajos az ösztönök uralják és minden erkölcsöt nélkülöző önzés.”³²

Leszámítva azt, hogy Cornea abbéli igyekezetében, hogy Budaiból mindenképp egy megkésett európai reneszánsz költőt akart faragni, és néhol a középkor és reneszánsz fogalmát közhelyszerűen félreértette, jellemzése jól visszaadja Budai művének atmoszféráját. Ilyen félreértése Corneának például szerintem az, hogy a középkori ember félt, és ezt győzte volna le a reneszánsz. Mihail Bahtyin épp azt mutatta be Rabelais-könyvében, hogy az egész középkort, bele értve a reneszánszt is, épp a vidámság, a nevetés bátorsága jellemezte. Szinte mindent, még az egyházat is kifigurázta a középkori ember. Európa épp a reneszánsz után (16–17. század) kezdett elkomorulni. A barokk pompára és ünnepélyes, néhol már-már bombasztikus, komolyságra a felvilágosodás csípős szatírja, és a romantika keserű iróniája volt a válasz.³³ A *Cigányiász* komikuma épp abban áll, hogy Budai mesterien ötvözte a középkori vidám félelem nélküli nevetést a felvilágosodás ravaszabb szatírjával.

A mennybe kell annak menni...

Szinte minden valamire való eposzban van túlvilági utazás. Az is köztudott, hogy a főhős számára ez egyben beavatási szertartás is, mely révén bölcsőbbé válik (pl. megtudja a jövőt), vagy éppen különleges képességek birtokába jut. Budai számára Parpangel pokol- és mennyjárásához a legfőbb irodalmi minta az *Aeneis* volt. Ezt tudunkra is adhatja az ismeretlen fiktív olvasóval, aki Parpangel mennybeli sétájához ezt a megjegyzést fűzi: „Itt, a mi költőnk Vergiliusból azt a részt akarta imitálni, melyben Aeneas az elysiumi mezőkre ment.”³⁴ A kritikai kiadás szerkesztői néhány szövegszerű imitációt is kimutattak a *Cigányiász* ezen részének és az *Aeneis* VI. énekének vonatkozásában, de sokkal fontosabbak a tartalmi egyezések. Az említett görög katolikus ravaszágon túl az is lehet a purgatórium kiiktatásának az oka, hogy Budai egyszerűen Vergiliust imitálta. Az *Aeneis*ben ugyanis az alvilág két részből áll: egyik részében vannak a még szenvedő árnyak (Tartaros), a másik részében pedig a boldogok (Elysium). A szenvedők hajdani bűneikért vezekelnek, mindenki azt a

³² Paul CORNEA, *Studii de literatura modernă*, București, ESPLA, 1962, 75. Cornea szövegét Miskolczi Ambrus fordításában idézem: MISKOLCZY, *i. m.*, 29.

³³ Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete: a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, szerk., jegyz. SZŐKE Katalin, Bp., Osiris, 2002 (Sapientia Humana).

³⁴ BUDAI-DELEANU, *Ţiganiada*, *i. m.*, 310.

büntetést szenved el, amit megérdemel. A tisztulás az elemek (víz, szél, tűz) révén megy végbe, és a büntetés leteltével a megtisztult lelkek az Elysiumba kerülnek. Az elysiumbeli lelkek közül legtöbbszörnek (csak néhány kiváltságos lélek maradhat örökre az Elysiumban) újjá kell születni. Isznak a Léthe vizéből (ezáltal elfelejtik előző életüket), majd új testet kapnak és kezdődik minden előlről (*Aeneis* VI, 735–750).

Aeneas alvilágjárásának legfontosabb mozzanata az apjával, Ankhiszésszel való találkozása az elysiumi mezőkön. Őtöle tudja meg Aeneas a lélek körforgásáról szóló tant, és ami még fontosabb, Aeneas nemzetségének, azaz Rómának és birodalmának nagyszerű jövőjét, melyet Augustus uralkodása fog megkoronázni egyenesen visszahozva az aranykort. Aeneas alvilágjárása tehát a birodalomalapító tethez szükséges első lépés. Paolo Santarcangeli szerint „Ankhiszész »nagy beszéde« (VI, 752–886) és különösen a hősök híres felsorolása, vagyis az utódok felvonultatása ragadja meg legkevésbé a mai olvasót, akit zavarnak a »politikai« apológia és az udvaronci magatartás megnyilvánulásai.”³⁵ Budai azonban még nem így gondolta. Ő kiváló imitálandó és egyben parodizálható mintát látott benne. Ne felejtjük el: a *Cigányiász* a cigányok/románok (akik a korabeli értelmiségi közvélemény szerint Aeneas „méltatlan utódai” is egyben) államalapításának sikertelenségét meséli el. Ami Aeneasnak sikerült, az Parpangelnek már nem. Témánk szempontjából irreleváns az – amiről a Vergilius-kutatók hosszan vitatkoznak –, hogy Aeneas valóban járt-e az alvilágban, vagy csak álmodta az egészet.³⁶ Parpangel esetében biztosan álomról van szó. Az is irreleváns, hogy Aeneas nem mindenben fogadja meg apja tanácsát: pl. amikor Turnus az életéért könyörög, nem kegyelmez neki, hanem dühödten ledöfi, holott apja azt kérte, hogy „békés törvényekkel igazgass, és kíméld, aki meghódolt.” (VI, 852–853.) Mindezek ellenére a lényeg, az, hogy az eposz megírása idején, Róma áll, és dicső birodalom, tehát Aeneas államalapító tette sikeres volt, míg Budai korában Románia nincs. A románok három államba szétszórva élnek, mindannyian idegen uralom (török, osztrák és részben magyar) alatt. Parpangel méltatlan utódává lett Aeneasnak. Pedig azért járta be a poklot és a mennyországot, hogy szert tegyen a szükséges tudásra és visszatérve övéihez, elhozza a puliszkahegyekből, kolbászból font kerítésekből és fel-

³⁵ Paolo SANTARCANGELI, „*Pokolra kell annak menni...*”: *Költők pokoljárása*, Bp., Gondolat, 1980, 205. Aeneas alvilágjárásának hatalmas irodalma van. Legutóbb magyarul lásd: VINCE Máté, *Az álom kapuja kitárul = A rejtelmes Aeneis*, szerk. FERENCZI Attila, Bp., L'Harmattan, 2005 (Párbeszéd-kötetek, 2), 89–117.

³⁶ VINCE, *i. m.*, 111–116.

buzgó pálinkaforrásokból álló aranykort. Az eposzt olvasó Eruditian kétszer is tesz erre utaló megjegyzést:

Lehet, hogy ezeket a dolgokat [Parpangel] csak úgy kitalálta [mindazt, amit a pokolban és a mennyben látott], de később mégis rendszert csinált belőlük, azért, hogy törvényt szerezzen a cigányoknak és híressé tegye őket. Jól mondja a már emlegetett Bambafi [Täläläu, egy másik fiktív olvasó], hogy ezek után [miután Parpangel visszatért túlvilági útjáról] Parpangel a cigányok tanácskozásain [ahol a megalapítandó ország államformájáról vitatkoztak] egyszer sem szólalt fel, csak hallgatott nagyokat, ezzel is jelezvén, hogy ő sokkal bölcsebb a többiekénél.³⁷

Ahhoz a részhez pedig, ahol a mézédés tejfolyókról és sajthegekről van szó ezt a megjegyzést fűzi Euriditian:

Na, hát mégis csak úgy van, ahogy én mondtam. Ez a cigány, az első törvényalkotó szerepében akar tetszelegni a többi cigány előtt, és új vallást akar a számunkra alapítani. Csupán ezért találta ki ezeket, tudván, hogy a cigányok nem szeretnek dolgozni, de annál inkább heverni és jó nagyokat enni. Mert ugyan mi másért is helyezné a mennyországba épp azokat az ételeket, melyeket a cigányok leginkább szeretnek?³⁸

Parpangel mennyországbeli utazásának elbeszélése tehát valójában kortesbeszéd. És mint minden kortesbeszéd ez is a földi paradicsomot ígéri. Parpangel a mennyben (szintén vergiliusi mintára) találkozik apjával, aki Ankhiszészhez hasonlóan megjósolja a cigányok jövőjét. Egy gyűrűt ad Parpangelnek, melyen keresztül a jövő kútjába nézhet. Parpangel három királylányt lát, akik keserves zokogással kérik az őket fogva tartó rablókat, hogy engedjék őket szabadon. Kettő a királylányok közül, jóllehet hercegnői ruhában van öltözve, mégis cselédeknek való munkát végez. A harmadik, akinek már öltözete is jelzi sanyarú voltát, megalázó rongyokba bugyoláltan kénytelen mindenben kedvére tenni fogva tartóinak. Parpangel következő jövőbeni látomásában egy elvarázsolt, önkívületi állapotban lévő tömeg jelenik meg, melynek „piros sapkás” tagjai, vad lelkesedéssel öldöszik egymást.³⁹ Ekkor a tenger mélyéről egy kék ruhás ifjú vitéz emelkedik ki kezében kék zászlót tartva, me-

³⁷ BUDAI-DELEANU, *Ţiganiada, i. m.*, 304.

³⁸ *Uo.*, 308.

³⁹ Ehhez a jelenethez meg is jegyzi Idiotiseanul: „Na, én ebből semmit sem értek.” Szamárféjfy pedig így replikázik: „Hát én sem, öregem.” (*Uo.*, 311.)

lyen ez áll: „Már harmadszor jövök, hogy megbékéljeteK, és most minden eszement hallgasson el.” Ekkor mindannyian tátott szájjal rárohannak, hogy elnyeljék őt, de az ifjú sapkájával keresztet vet rájuk, mire „a sárkányok elsülyyednek.” Ezután a hős vitéz mindenütt békét teremt, és egy fényes hajnalon a három rab királylányhoz is megérkezik. Ezzel véget ér a jövőt felvonultató látomás. Parpangel semmit sem ért az egészből, ezért apját kéri meg, hogy értelmezze a furcsa látomást, aki így válaszol: ez az ifjú fogja megtörni a pogány törvényt, és ha eljön az idő kiszabadítja majd a rabságból a királylányokat. Amikor azonban azt akarja felfedni Parpangelnek, hogy kit vagy mit jelképeznek a rab királylányok, apja hirtelen eltűnik, ő meg felébred, és keserűen állapítja meg: nagy kár, hogy nem tudta meg a csodálatos vitéz és a királylányok kilétét.⁴⁰

A román értelmezők nagy része a három királylányban a három fejedelemségben (Moldva, Havasalföld és Erdély) élő románokat látja. A Moldvát és Havasalföldet jelképező lányok azért vannak szép ruhában, mert csak közvetve (a fanarióta rendszer révén) vannak kiszolgáltatva az Oszmán Birodalomnak, míg a rongyokba öltözött királylány a magyar nemesek által elnyomott és sanyargatott erdélyi románokat jelképezi, akiknek a magyar uralom alatt sanyarúbb a sorsuk, mint a Kárpátokon túli társaiknak.⁴¹

A vörös sipkás, őrüItlen tomboló tömegben nem nehéz felismerni a francia forradalom sans culotte-jait. A kék szín Napóleonra (a legendás szürkés-kék redíngot-ra) és a francia trikolorra hajaz. Budai tisztelte Napóleont, hagyatékában Napóleonról készült szobrocskákat és festményeket is találtak.⁴² Ennél többet viszont nem tudunk kettejük kapcsolatáról. A fentiek ellenére az álmobeli allegória nehezen lenne alkalmazható Napóleonra. Az még rendben van, hogy legyőzi a zavargókat, (hogy miért pont egy keresztvetéssel az továbbra is rejtély marad) és békét hoz mindenkinek, de hogy miként lesz a „három román országot jelképező” rab királylány megszabadítójává, az már igazi enigma. A moldvai és havasalföldi fanarióta uralkodók kifejezetten Napóleon-ellenesek voltak. Arról sem tudunk, hogy az erdélyi románok bármilyen reményt fűztek volna Napóleonhoz. Miskolczy Ambrus pedig arra figyelmeztet, hogy miközben Budai tisztelte Napóleont, azért a Nagy Sándorról és a rómaiakról írt kriti-

⁴⁰ Uo., 312.

⁴¹ Șerban CIOCULESCU, *Ion Budai-Deleanu – campion al unirii tuturor românilor*, România Literară, 1970. aug. 20., 9–10.

⁴² MISKOLCZY, 31. jegyzetben *i. m.*, 52.

kája, melyet a *Cigányiász* egyik fiktív olvasója fogalmaz meg, a franciák császáranak is szólt:

Amikor az ilyenek hatalomra kerülnek, despoták és tirannusok lesznek, és felprédálják a környező országokat. Íme, mondja ő [azaz Janaláu, akinek neve Jean-Jacques Rousseau-éra hajaz] Sándor császár [Nagy Sándor] császár seregével lemészárolta a fél világot azért, hogy hősi hírnévre tegyen szert; a rómaiak a győzelem hitvány dicsőségéért lemészárolták a világ másik felét.

Miskolczy Ambrus megjegyzése: „Az önkínzó önirónia természetének ismeretében, feltételezhetjük, hogy Budai-Deleanu az általa mégiscsak tisztelt Napóleonra is gondolt, amikor ezeket a sorokat papírra vetette.”⁴³ Napóleonnak egyébként nem voltak határozott tervei a román fejedelemségeket illetően: hol az orosz cárnak juttatta volna azokat, hogy így tartsa sakkban a Habsburgokat, hol épp fordítva: Ausztriához akarta őket csatolni az oroszok sakkban tartása végett.⁴⁴ Nehéz tehát azt gondolni, hogy Napóleon szabadította volna meg a pogány törvénytől (fanariotizmus) a két román fejedelemséget és egyesítette volna a „három román országot.”

Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha a kék ruhás vitézben a jobbágy felszabadító II. Józsefet látjuk. Igaz, a kék szín így igazán nem stimmel, de az allegória többi eleme jórészt igen. A vörös sipkás őrtjüngő öldöklők a Horeaféle felkelés (1784) parasztjai, a „három román ország” egyesítője pedig az osztrák császár. Ez a gondolat egyébként más román értelmiségiek fejében is megfordult a korban. Samuel Micu-Klein (1745–1806), például úgy vélte, hogy az összes románt a Magyar Korona jogán kellene az Osztrák Ház fennhatósága alá vonni, és az egész románsággal el kellene fogadtatni az uniót.⁴⁵ Parpengel apja, Zundadel mindenesetre azzal fejezi be Parpangel látomásának értelmezését, hogy a szabadító vitéz megszületésének még nem jött el az ideje. A felszabadítási aktus valamikor a jövőben fog megtörténni, így azt se lehet biztosan tudni, hogy ki is lesz majd a szabadító hős.

⁴³ *Uo.*, 155; BUDAI-DELEANU, *Țiganiada*, i. m., 349.

⁴⁴ Veniamin CIOBANU, *Principatele române în cadrul problemei orientale în perioada Revoluției franceze și a războaielor napoleoniene (1789–1815) = Istoria Românilor*, coord. Paul CERNOVODEANU, Nicolae EDROIU, VI, București, Enciclopedică, 2012, 623–630.

⁴⁵ I. TÓTH Zoltán, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*, Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor, 2005², 365.

Az allegória azonban nem csak a művön kívüli valóságra vonatkoztatva működik. Kiválóan alkalmazható az eposzon belül, a túlvilágjárás követő eseményekre is. Eddig még egyetlen értelmezőnek sem tűnt fel az, hogy Parpangel látomása az eposz utolsó három énekében nagyrészt megvalósul. Azaz Parpangel allegorikus látomásával nem a reális, külső olvasónak akart valamilyen titkot közölni Budai, hanem csupán az eposz elkövetkező eseményeit előrevetíteni. A túlvilágjárás után következő két énekben a cigányok arról vitatkoznak, hogy milyen államformát válasszanak majd megalapítandó országuknak. Miskolczy Ambrus az utolsó két énekben lezajló vita lényegét találóan így foglalja össze: „A *Cigányiász* alkotmányvitájának során három férfiú lép elénk: Baroreu, Slobozan, Janalău din Roşava, akik három államforma, illetve politikai rendszer bevezetése mellett érvelnek. Mindhárom neve szimbolikus, és az általuk képviselt eszmékre utal. Baroreu (baro = báró, reu = rossz) az abszolút monarchia védelmezője, Slobozan (slobozie = szabadság) a demokrácia szószólója. Janalău din [=de] Roşava név hangzása Jean-Jacques Rousseau nevére utalhat, ő az alkotmányos monarchia híve.”⁴⁶ A cigányok végül is nem tudnak megegyezni, hogy a három felkínált államforma közül melyiket válasszák. Ezután következik Parpangel látomásának megvalósulása: az utolsó énekben Goleman (golan = csavargó, naplopó; ezzel a szóval illetve Ilescu elnök is 1990 nyarán a Bukarestben tüntető értelmiségieket is, akiket aztán egy *Cigányiász*-ba illő jelent során, a bányászok annak rendje s módja szerint szét is vertek); és Tandaler (tandalic = csavargó, zavarodott) agitációjának köszönhetően a cigányok összeverekednek. Jellemző módon a verekedő cigányokra Budai ugyanazt a jelzőt használja, mint a Parpangel látomásában az egymást öldöklő vörös kucsmásokra: (in)vrăjbit = elvarázsolt, megbabonázott, akiknek elment a józan eszük. Egy valaki van, aki nem vesz részt a kozmikus csetepatéban: Parpangel. Habár a túlvilágjárásig ő volt az eposz Aeneas-szerű főszereplője, visszatérése után szinte eltűnik a cigányok életéből. Nem vesz részt az alkotmányvitában sem, ahogy azt már a mennyországjárásakor előre jelezte Bambafi. Parpangel visszahúzódását a XII. énekben ismét nyomatékosabbá teszi a szerző, habár egy véletlen folytán, akarata ellenére ő is egy verekedés közepébe csöppen, de hamar abbahagyja, és gyorsan távozik is egész családjával a csatamezőről. Egy szóval a túlvilágjárás mégis csak bölccsé tette Parpangelt. Leszámolt az illúziókkal, tudván, hogy azt az országot, amilyent a cigányok szeretnének, ahol a semmittevés az úr, de ennek ellenére puliszkahegyekkel és tejjel-mézzel, vala-

⁴⁶ MISKOLCZY, *i. m.*, 152.

mint borral-pálinkával folyó Kánaán, nem lehet megvalósítani. Ő látomása révén már tudta azt, amit a cigányok és Vlad serege csak az eposz végén fog megtudni: még nem érkezett el az idő Vladék számára. Parpangel akár még az önkéntes száműzetést vállaló Budai szimbóluma is lehetne. Említettem már, hogy Budai 1787-ben a birodalom fővárosából, Bécsből ment Lembergbe, ahol egészen haláláig (1820) maradt. Egy örmény származású lengyel nőt vett feleségül. A román szakirodalom óvatosan kezelte Budai-Deleanu önként vállalt lembergi száműzetését. Azt se nagyon feszegette eddig még senki, hogy miért nem fogadta el 1815-ben a moldvai metropolita meghívására a jászvásári iskola tanári állását.⁴⁷ Feltételezésem szerint Budai-Deleanu azért nem tért vissza többé román lakta vidékre, mert Lembergben jól érezte magát. Ott ugyanis nyugodtan a munkának szentelhette magát, alkotói energiáját nem kellett feláldoznia – az Erdélyben és Magyarországon maradt román kortársaihoz hasonlóan – az ideológiai és politikai harcok barikádjain. Parpangelhez hasonlóan ő is bölcsen igyekezett távol tartani magát a közéleti küzdőtértől, habár egyiküknek sem mindig sikerült ez. Ahogy Parpangel is kénytelen a XII. énekben, akarata ellenére részt venni egy kis csíhi-puhiban, úgy Budai is belekeveredett az erdélyi román értelmiségiek által folytatott politikai küzdelembe. Életrajzírói kimutatták, hogy 1791-ben hat hónapig igazolatlanul hiányzott Lembergől. Ezt azzal magyarázzák, hogy ezalatt Bécsben tartózkodott, és részt vett az erdélyi románok követeléseit tartalmazó *Supplex Libellus Valachorum* című beadvány elkészítésében.

A cigányok a nagy verekedés után szétszélednek, az államalapításból nem lesz semmi. Isten letekint a földre, látja, hogy a törökök fejvesztve menekülnek, de mégis azzal az üzenettel küldi Vladhoz Gábrriel arkangyalt, hogy hagyja abba a török elleni harcot, mert „az határozottatott, hogy néped még sokáig a pogány rabságban senyvedjen.”⁴⁸ (Ugyanezt mondja egyébként Zuzandel Parpangel látomását értelmezve is: a három királylány kiszabadításának még nem jött el az ideje.) Vlad engedelmeskedik, és száműzetésbe vonul. Ekkor azonban színre lép Romândor. Lelkesítő beszédet tart Vlad seregének arról, hogy a bujdosás helyett inkább a harc folytatását válasszák. A katonák válasza: „Vezess minket bárhova,/akár a szabadságba, akár a halálba.” Ez az eposz utolsó mondata. Nem tudom ez is csak vicc vagy rejtett szerzői üzenet, netán egyszerű elbeszéléstechnikai hiba. Romândor lenne az a Parpangel látomásában megjelenő bajnok, aki megszabadítja a három rab királylányt? Természetesen az övé

⁴⁷ *Uo.*, 9.

⁴⁸ BUDAI-DELEANU, *Țiganiada*, i. m., 401.

is beszélő név. A jelentése: Románvágy. Mert akárhogy is nézzük itt nem csupán a harc folytatásáról, hanem kozmikus méretű Isten elleni lázadásról is szó van. Míg Vlad engedelmeskedik az isteni parancsnak, addig Romândor nem. Eszerint az lenne a mű végső üzenete, hogy a románok sanyarú sorsáért maga az Isten a hibás, aki még mindig nem könyörül rajtuk, és nem engedi nekik meg, hogy az idegen uralmat lerázva erős államot alapítsanak, de a románok szabadságukért készek inkább az isteni végzéssel szemben is dacolni? Ehhez hasonló, az Isten által kimért román sors elleni lázadást, csak Mihai Eminescu és Emil Cioran műveiben találunk majd. Nem is nagyon jellemző a román kultúrára, melyben inkább a rezignációt, a fatalista belenyugvást választó mioritikus pásztor a főhős. Őt képviseli a *Cigányiás*ban, a túlvilágijárás révén beavatott Parpangel, és az ő alteregója maga a szerző, azaz Budai is. Ők az értelmiség képviselői. Nekik lenne a feladatuk, hogy állammá szervezzék az amorf tömeget. Parpangelnek a túlvilági beavatás során el kellett volna sajátítani az állam és ország alapítás bölcsességét (ahogy azt Aeneas is tette). Nem véletlen, hogy egyik másik vitairatában Budai az első emberi közösségek megszervezését egy másik alvilágjáró hősnek, Orfeusznek tulajdonította. A *Cigányiás*ban azonban Parpangel a tudás birtokában visszavonul. A tömeg nemcsak őt, de az alkotmányvitában felszólaló bölcseket sem hallgatja meg. Az értelmiség nem tud szót érteni a néppel, a nép, pedig az „értelmiségellenes hangadóinak játékszerévé válik.”⁴⁹ Ez a vígeposz (egyik) keserű üzenete.

⁴⁹ MISKOLCZY, *i. m.*, 160.

OLÁH RÓBERT

„Vagyon minden kétség nélkül olyan bizonyos rendelt hely...”

Komáromi Csipkés György pokolról és mennyről

A tanulmányban arra keresem a választ, hogy milyen kép rajzolódik ki a pokolról és a mennyről Komáromi *Igaz hit*¹ című kötetében közölt prédikációkban.

Komáromi Csipkés György Komáromban született 1628-ban, itt is kezdte meg tanulmányait. Ezután előbb a debreceni, 1646-tól pedig a sárospataki kollégiumba vezetett az útja. 1649-ben Kassára ment rektornak, majd 1650-ben az utrechti egyetemen kezdte meg peregrinációját. 1652-ben Oxfordot is megjárta.² 1653 februárjában teológiai doktorátust szerzett Utrechtben, ahol három év alatt hat egyetemi munkája jelent meg nyomtatásban.³ Hazatérése után debreceni tanár lett, ahol 1657-ben a város lelkészének is elhívták, itt hunyt el 1678. október 6-án. Elsősorban bibliafordításáról ismert, emellett pedig nyomtatásban megjelent műveit tekintve az egyik legtermékenyebb 17. századi református egyházi író volt. Rendkívül kiterjedt életművében szerepel magyar, angol és héber nyelvtan, több prédikációs kötet magyarul (*Pestis pestise*, 1664; *Igaz hit*, 1666) és latinul (*Concionum sacrarum centuria I–V*, 1659–1669.), számos gyászbeszéd, hitvitairatok (*Pápistaság újsága*, 1671; *Molimen sisyphium*, 1672). Magyarra fordította Johannes Wollebius dogmatikai tankönyvét (*Az keresztény isteni tudománynak [...] rövid summája*, 1653), és Amesius egyik művét (*Angliai*

¹ *Igaz hit, az az olly CCXLI magyar predikaciok, melyekben a' keresztényi igaz hitnek és vallásnak minden ágazati ugy bé-foglaltatnak, hogy mind a' tanítók, s' mind a' tanulók, mi legyen biendő vallások és vallando hittek, elégségesképpen meg-tanulhatják. Mellyeket prédikállott a' debreczeni gyülekezetben; es hogy bolta után-is tanison, nemzete javára, az anyaszentegyház épületire és az Istennek dicsőségére kibocsátott Comaromi Csipkes György S[zent] I[rást] M[agyarázó] D[octor] E[s] D[ebreceni] P[raedicator], Szeben, Szenczi Kertész Ábrahám, 1666 (RMNy 3322).*

² BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 1291.

³ RMK III. 1759 (disputatioja Paulus Voetius elnökletével), RMK III. 1780 (disputatioja Gisbertus Voetius elnökletével), RMK III. 1781. (*Oratio Hebraea*), RMK III. 1782 (disputatioja Gisbertus Voetius elnökletével), RMK III. 1813 (disputatioja Gisbertus Voetius elnökletével). RMK III. 1850 (*pro gradu doctoratus* disputatioja Paulus Voetius elnökletével).

puritanismus, 1662).⁴ Az *Igaz hit*ről Győri L. János⁵, Márkus Mihály⁶, és Csorba Dávid⁷ írásait érdemes kiemelni.

Az *Igaz hit* prédikációi

A hitágazatokat tárgyaló prédikációk a református ortodoxia logikus, zárt formája szerint készültek; Márkus Mihály az *Igaz hit* alapján a 17. század egyik jelentős rendszeres teológusaként jellemzi Komáromit.⁸ A kötet felépítését a mutató tábla szerint értelmezhetjük a legegyszerűbben, amely valójában tabulázással készült, egymással több szintű hierarchikus viszonyban álló témák ábrázolása. Három központi folyamra fűzhető fel Komáromi dogmatikai rendszere: a *Szentírásra*⁹, amely az „igaz hitnek egyik kútfeje, ’s kezdete”, az Istenre, valamint az ő munkáira és cselekedeteire. Utóbbiak olyan bonyolult és szertéagázó kisebb erekre bomlanak, hogy az „örök kárhozat” már a tizennegyedik szinten jelenik meg. Ezek az egymásnak alá- és fölérendelt szintek az *Igaz hit* elején található tabulákon nyomon követhetőek.¹⁰ Ez az összetettség a prédikációkat olvasva nem zavaró, az egyes témák harmonikusan épülnek egymásra. Időnként nem következetes az egyes pontok számozása, ahol római váránk, ott arab számokat találunk, és fordítva. Ennek oka lehetett Komáromi következtelen eljárása, vagy a szedők figyelmetlensége, akik eltéveszthették az egymást követő szintek rendszerét, mint például a „bűnnek büntetéséről” hitetlenekben” I. (XCVI.) prédikáció magyarázatában, ahol a pontokat római, az alpontokat pedig először római, majd arab számozással látták el.¹¹

⁴ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 331–332.

⁵ GYŐRI L. János, *Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban*, Könyv és Könyvtár, 1987, 53–74.

⁶ MÁRKUS Mihály, *Komáromi Csipkés György: Egyháztörténelmi értekezés*, Bp., Református Sajtóosztály, 1990.

⁷ CSORBA Dávid, *Komáromi Csipkés György, a „megtébohyodott Notarius”*. Megjelenés alatt a debreceni 2012-es ReBaKucs-konferenciakötetben.

⁸ MÁRKUS, *i. m.*, 47–48.

⁹ *Uo.*, 60. – Márkus Mihály kiemeli, hogy Komáromi az *Igaz hit*ben a *Szentírást* „prolegomena-szerűen” előre vette, s csak aztán tért rá az Isten ismeretére, és az ő munkáira és cselekedeteire. Ugyanígy járt el kollégája, idősebb Köleséri Sámuel, aki az *Idvesség sarkában* szintén előre vette a bibliaismeretet. Lásd: KÖLESÉRI Sámuel, *Idvesség sarka [...]*, Sárospatak, Rosnyai János, 1666,)(4r.

¹⁰ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, *i. m.*, ***3r–***1v (Ez egész könyvnek mutató tablaja).

¹¹ *Uo.*, 275.

A kötet dogmatikai alapjául szolgáló források közül kilencet már Győri János¹² is feltárt, utalva arra, hogy leginkább Amesius és Wollebius lehetnek hatással a szerzőre. Márkus Mihály pedig részletesen bemutatta az auktorokat, kiemelve, hogy Komáromi a 17. század legjobb teológusaira alapozta a prédikációit. Az olvasóhoz írott előszóban¹³ felsorolt nevek között az ortodox kálvinista professzorok (Ursinus, Polanus, Bucanus, Maccovius, Maresius és Voetius) vannak túlsúlyban, de megtaláljuk a puritán Amesiust, a rómista Wendelinust, és a „dogmatika és az etika összetartozását hangsúlyozó” Wollebiust is. A „Lejdei professoroknak Synopsissa”¹⁴ az arminianusokkal szemben született. Érdekes színfoltot jelent James Ussher anglikán teológus, akinek a művét ráadásul „az Angliai nyelven” forgatta Komáromi.¹⁵ Egyedül a „Filenus” (Philenus?) nevű auktor nem sikerült azonosítani eddig, akinek a *Syntagma* című művét használta a szerző. Nem valószínű, hogy azonos a Gottlieb Filenus álnéven is publikáló Johann Balthasar Schupp szatirikus író-költővel.¹⁶

Az *Igaz hit*ben megjelent első prédikáció 1658. július 7-én, az utolsó 1664. december 14-én hangzott el, és aki ez alatt a hét év alatt szorgalmasan látogatta az istentiszteleti alkalmakat, az „világos észteni renddel rövid egyszerű és folyvást bibliai modorban”¹⁷ tanulmányozhatta végig a teljes református dogmatikát. Csorba Dávid Révész Kálmán nyomán megállapította azt is, hogy Komáromi a hétköznap délutánonkénti igemagyarázatok során mondhatta el a prédikációkat, hétfőn, csütörtökön, és szombaton.¹⁸ A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* szerkesztői szerint viszont a dátumok a prédikációk megírásának ide-

¹² GYŐRI L., *i. m.*, 67–68.

¹³ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, *i. m.*, **1v (A’ kegyes olvasónak).

¹⁴ A *Synopsis Purioris Theologiae* (1625) Johannes Polyander, Antonius Walaeus, Antonius Thysius és Andreas Rivetus közös műveként 52 disputációban tárgyalta a teljes református dogmatikát.

¹⁵ „Usserius Jakab Theológiájának ki-bocsátásához” id. Köleséri Sámuel is kedvet érzett, mert abban „az egész Szent Írási tudomány, világos kérdésekben és feleletekben, Tanítás képpen, Czáfolás-képpen, és kegyesség gyakorlás-képpen, [...] ugy meg-magyaráztatik, hogy ehez fogható a’ mi Doctorink írási között [...] nem találtatik”. Lásd: KÖLESÉRI, *i. m.*, 18–19.

¹⁶ CERL Thesaurus. (Az utolsó letöltés dátuma: 2013. május 17.) <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp00399660>.

¹⁷ TÓTH Mihály, *Magyar protestáns egyházszónoklattan történelme*, Debrecen, Városi Nyomda, 1864, 126.

¹⁸ CSORBA Dávid, *Eltűnt Biblia-fordítások nyomában*, Mediárium, 2008/1–2, 33–39.

jét adják.¹⁹ A beszédek a cívisváros közepén álló, 1628-ban felszentelt Szentháromság-templomban hangozhattak el.²⁰

A kötet az igehirdetések bő vázlateit tartalmazza csupán, nem teljes és kifejtett beszédeket, így ezt is figyelembe kell vennünk az elemzések alkalmával. A prédikáció címét (ami általában egy-egy tantétel) követi a választott textus, a prédikáció dátuma. Az első terjedelmesebb szöveges rész, a bevezetés, amelyben a szerző több (általában I–II.) pontra bontva kifejti a textusra alapozva a prédikáció témáját. Ezt követi a magyarázat, ahol kérdés-felelet formájában a bevezetésben megadott pontok kifejtését találjuk. A tanulságban (Komárominál: „tanuság”) a beszéd lényegének rövid összefoglalása található. Az okok több részre bontva közlik a textus magyarázatának bizonyító locusait. Végül a prédikációk „hasznaiban” az ususokat sorolja, amely rendszerint az ortodoxoknál megszokott oktató, feddő és (pápistákat, lutheránusokat, szadduceusokat, epikureusokat, ateistákat vagy sokszor csak utalásképpen, „némellyeket”) cáfoló, vagy rettentő, valamint intő, (és vigasztaló) hasznokból áll, ezekből általában kettőt-hármat alkalmaz egyszerre.²¹ Ezt a vázlatot követte hűségesen Komáromi Csipkés minden egyes prédikációja esetében, aminek nem csak teológiai oka volt, hanem minden bizonnyal mnemotechnikai is, mivel a gyülekezet tagjai a megszokott vázlat segítségével könnyebben felidézheték a prédikáció tartalmát, ha kérdésre választ hallottak, illetve ha hierarchikus rendbe szedve fogadhatták be a dogmatikai tanítás lényegét. Kecskeméti Gábor arra is felhívta a figyelmet, hogy Komáromival szemben Medgyesi Pál elítélte ezt a metódust, ugyanis szerinte „nem pergettyük szüntelen ajkunkon: felelek elsőre, felelek másokra, a nagyubra, a kissebbre.”²² Az esztétikai indokok mellett ugyanezért szedheték (az említett, helyenként kissé következetlen sorszámozást kivéve) hasonló formában a nyomdászok mind a 241 prédikáció szövegét: igehirdetés közben a szószelekről is könnyebb volt felidézni így az egyes részek tartalmát és sorrendjét. A memoriterben három kérdésre minden esetben három felelet, magyarázatra tanulság, okokra hasznok következtek.

Komáromi Csipkés György egy meghatározó református hitvallási iratot, a „Rhen-Palatinátusbéli, vagy Hejdelbergai Catechismust” magyaráz a LXXXVI.

¹⁹ RMNy 3322.

²⁰ CSORBA Dávid, *A Szentháromságtemplom (1628–1802) felszentelése* = Cs. D., *A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Bp.–Debrecen, Kálvin – DE Történelmi Intézete, 2011, 47–58.

²¹ GYÓRI L., *i. m.*, 55–58.

²² KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 105.

kérdésig.²³ Az „igaz hit ágazatinak rendi és laistroma” azt is megmutatja, hogy a 86 kérdést hogyan dolgozza fel a szerző: az Atya Istenről mindössze egy szentbeszédet írt, az Istennek tulajdonságairól pedig tizennégyet, e két szélsőérték között ingadozik az átlagosan két-három prédikációban kifejtett témák sora.²⁴ Összesen 168, többségében a dogmatikai kérdések fejtegetésére alkalmasabb újszövetségi verset magyaráz végig, egyet-egyét akár több prédikáció textusául is felvéve.²⁵ Ezek mutatója szintén megtalálható a kötet elején, az „E’ könyvben fundamentomul válogatva fel-tett, és bővön meg-magyarázott Szent Irásbéli helyeknek mutató Laistroma” címen.²⁶

A prédikációk bemutatásánál, ahol lehet, rövidítem az idézeteket, de a jellemző fordulatokat, érdekes kifejezéseket megtartom, a bibliai locusokat jelző rövidítéseket viszont elhagyom a szövegből az olvasmányosság kedvéért. Az egyes kérdés-felelet formájában tárgyalt, Komáromi által pontokba szedett részeket táblázatba foglalom, hogy érzékeltessem, milyen hierarchikus rendet épített fel a szerző az egyes pontok és alpontok között.

„...az ördögökkel együtt mind örökkön örökké gyötrettetnek”²⁷

Az *Igaz hit* lapjain először a pokollal találkozhatunk, „A bűnnek büntetéséről a hitetlenekben” című XCVI–XCVII. prédikációkban, amelyek 1660. február 9-én és 11-én hangzottak el a nyilvánosság előtt.²⁸ Négy és fél évvel később ismét visszatért Komáromi Csipkés György a pokol témájához, a CCXXXVI–CCXXXVII. prédikációkban, amelyeket 1664. július 2-án és 6-án mondott el, így ezek a szerkesztett kötet legvégén kaptak helyet.²⁹ Az említett szövegekben több átfedés is található.

Az 1660-ban elhangzott két prédikáció textusaként a 2Tessz 1, 8–9 szolgál, tömörítve: „A’ kik az Istent nem esmérték, és nem engednek etc. Meg-lakolnak örök veszedelemmel.” Az 1664. július 2-án elhangzott, „Az örök kárhozatrol” szóló I. prédikációja³⁰ alapjául a Jel 20, 15 textusát választotta: „Es ha ki nem találatott az életnek könyvébe írva, vetteték a’ tűznek tavába.” Az „örök

²³ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., **2v (A’ kegyes olvasónak).

²⁴ Uo., **3v–**4v (E’ könyvben meg-magyarázott igaz hit ágazatinak rendi és laistroma).

²⁵ GYÓRI L., i. m., 58.

²⁶ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., ***1r–***2v.

²⁷ Uo., 278.

²⁸ Uo., 273–279.

²⁹ Uo., 774–782.

³⁰ Uo., 774–778.

kárhozatról” szóló II., azaz a CCXXXVII. prédikáció textusa: „Es az ő kinlodásuk füsti fel-mégyen mind örökkön örökké, és nincsen nyugodalmok éjjel és nappal” (Jel 14, 11).³¹

A város első lelkésze szerint „az utolsó rettenetes napon” először várható „e’ világnak tűz által való meg-égése”, valamint a jók és a gonoszok elválasztása az örök életre, illetve az örök kárhozatra, de az Úr „elsöben a’ joknak mondgya-ki a sententiát”, hogy a kárhozatra ítélték „keserüéseket azzal öregbitse”. Viszont az ítélet executiója, azaz végrehajtása már a gonoszokon kezdődik.³² A pokollal ismerkedő hallgatóság három kérdésre kap választ:

1. „Minek neveztetik?”	2. „Hol vagyon?”	3. „Mitsodás?”
Bibliai helyeket sorolva nevezik: „Pokolnak, közönséges nével” „Gehennának” „Tüzes kemenczének” „Külső setétségnek” „Gyötrelmek helyének” „Tömlöcznek” „Mélységnek és mélységes kutnak” „Kénkövel és tüzzel égő tonak” „Tophetnek.” ³³	I. Senki nem tudja, ki a Hold alá, ki a Föld közepére helyezi, de a <i>Szentírás</i> hallgat róla. II. Ha tudnunk kellene, a kijelentésben tudunkra adták volna. III. „Veszedelmes megtudni, mert az emberek közül az tudgya-meg, a’ ki belé vitettetik.” IV. A világ alsó részében, a „Menyországtól távul” van.	Konkrétumok közlése nélkül elmondja, hogy: 1. „Igen széles és tágos” 2. „mélységes” 3. „ha ki abba egyszer esik, soha abból ki nem mászhat.” ³⁴

³¹ Uo., 778–782.

³² Uo., 774.

³³ Vö. Ézs 30, 33. Jeruzsálem falain kívül, a Tófet nevű helyen gyermekeket áldoztak Moloknak, az ammóniak istenének (tűzhely). Lásd: *Magyarázatos Károli Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás*, ford. KÁROLI Gáspár, főszerk. Kenneth L. BARKER, Bp., Veritas, 2001, 986.

³⁴ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., 278–279.

A XCVII. prédikáció magyarázatában két alpontra tovább részletezi, hogy milyen hely a pokol:

1. „Mitsoda ez az örök veszedelem?”	2. „Miben áll?”
<p>„Az a' vég nélkül való, ki-beszélhetetlen kénos, jajjal tellyes, iszonyu siralmas állapot, mellyben már az ördögök vesződnek 's a' kárhozott lelkek, és az utolsó ítéletnek napján, a' hitetlen emberek testestől lelkestől vettetnek”.</p> <p>A Biblia különböző helyein nevezik: „kárhozatnak”, „külső setétségre való vetetésnek”, „Gehenna tűzének”, „gyalázatnak”, „gyötrelmeknek, vagy kénnek”, sőt „örök halálnak” is. Végül pedig „második halálnak”, de nem azért, mert nem élnének a bűnösök, hanem mert az állapot, amiben élnek, nem érdemi meg az élet nevet sem.</p>	<p>I. Isten országából, az angyalok és a szentek társaságából való kirekesztésből, és Isten nem látásából.</p> <p>II. Az ördögök és a „rettenetesen ordító kárhozottak” között való létből.</p> <p>III. „ki-beszélhetetlen iszonyu” gyötrelmekből, amelyek:</p> <ol style="list-style-type: none">1. „vég nélkül valók”2. „szüntelenek”, ugyanis hiába „bolondozzák az emberek, hogy pokolbann-is esik egy innep”3. lelkiek, amik „a' soha meg nem halo féreg nevezeti alatt adattatnak előnkbe” és testiek, amik „a' meg-olthatatlan tűznek neve alatt fejeztetnek-ki”4. „ki-mondhatatlan nehezék és súlyosak.”³⁵

A pokol létezésében kételkedőket cáfolja a CXVIII. prédikációban, amikor a textus magyarázataként kibont három érvet. Először is, ha nem létezne, akkor nem volna ennyiféle neve sem. Másodsor, mert „a' hitetlenek örökkön örökké büntetnek, és kénoztatnak [...] vagyon hát hely hozzá.” Harmadsor pedig, mert különben nem volna a lélek halhatatlan, nem volna feltámadás, sem ördög nem létezne, „mint kénzo hohér”, sem ítélet nem volna, sem igazsága az Istennek, és nem volna értelme „a' pokol kényyával való fenyegetőzéseknek”. Az ususok között cáfolja Komáromi az „Epicureusokat, Atheusokat, Sadduceaeusokat”, akik a feltámadást, a lélek halhatatlanságát és a pokol létezését tagadják, majd azokat, akik szerint „mind pokol az, a' mi Istentől elszakaszt”, és akik szerint a pokol csak a „lelki esméretnek rettegése”, végül azokat, akik csak „szájokkal vallyák, de életekkel tagadgyák” a létezését.³⁶

³⁵ Uo., 277–278.

³⁶ Uo., 279.

„Az örök kárhozatrol” szóló első prédikációja magyarázatban arra is fényt derít, hogy kik, kiket és mikor vetnek a pokolra.³⁷

2. „Kik vettetnek abba?”	3. „Kiktől vettetnek?”	4. „Mikor vettetnek?”
<p>„A’ ki nem találtatott az életnek könyvébe írva”, akit nem választott el Isten az örök életre. Ezek:</p> <p>1. „istentelen és hitetlen emberek”, akiket a <i>Szentírás</i> „haragnak edényinek”, „atkozottaknak”, „engedetlenségnek, vagy vakmerőségnek fiainak” nevez.</p> <p>2. „A’ pokolbéli ördögök.”</p>	<p>1. „a’ tellyes szent Háromság igaz egy Istentől”, de főleg Jézustól, mint ítélő bírától.</p> <p>2. „Mint iteletbéli sententiának véghez vivő eszköztől, az ördögöktől, kik magok-is el-üzettetnek az örök kinra, de mint hohérok, vetik-is a’ gonoszokat a’ gyötremre nagy dühösséggel.”</p>	<p>1. Az ördögök már néhány ezer éve ott vannak, de csak az utolsó ítéletkor vettetnek a pokol fenekére, addig egy magasabb szinten tartózkodnak, ahonnan kijárnak az embereknek ártani.</p> <p>2. A hitetlen lelke a halálukkor, de testük csak az utolsó ítélet idején.³⁸</p>

Ugyanezen prédikáció „tanuságá”-ban a pokolra vettetés körülményeiről értekeznek:

1. „Mikor léssen az az idő?”	2. „Miért jutnak arra az emberek a’ siralmas állapotra?”	3. „Mitsoda az az állapot, és miben áll, hogy oly ki-mondhatatlan siralmas?”
<p>Mindössze az Isten a tudója, hogy a végső dolgok mikor következnek be, de biztosan „léssen e’ világ végén, az utolsó napon, az iteletnek rettenetes napján.”</p>	<p>A bűneikért.</p>	<p>„Vég nélkül valo, ki-beszélhetetlen kinos jajjal tellyes iszonyu siralmas élet”, ami áll:</p> <p>I. A mennyből való kivetetésből</p> <p>II. „A’ tekintetre rettenetes iszonyu rut ördögök közzé, és a’ fogokat csikorgato, sivo, rivo, ordító kárhozottak közzé valo vettetésben”.</p> <p>III. Lelki és testi szenvedésből.³⁹</p>

³⁷ A magyarázat első pontjában a XCVII., azaz „A bűnnek büntetéséről a hitetlenekben” szóló prédikáció II. részében felsorolt pokolneveket ismétli, ezeket elhagyom.

³⁸ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., 774–775.

„Az örök kárhozatrol” szóló II., azaz a CCXXXVII. prédikációja bevezetésekképpen tudtunkra adja, hogy a „meg-térni nem akaro, bünben buborékolo gonosz embert” két következmény sújtja. Az első: „minden károknak kára”, a mennyei boldogság elvesztése, a második: „minden kinoknak kinnya”, a pokol gyötrelmei.⁴⁰ Ugyanezen prédikáció textusát magyarázva („Es az ő kinlodásuk füstü fel-mégyen mind örökkön örökké, és nincsen nyugodalmok éjjel és nappal”) arra is választ ad, hogy kik, milyen tűzzel, és hogyan égettetnek a pokolban:

<p>1. „Kikről szoll, ’s kiknek kinlodásának füstü mégyen-fel?”</p>	<p>2. „Mint hogy füstöt emleget, vagyon-é ott a kárhozatban olyan valóságos tűz?”</p>	<p>3. „Mitsodás azoknak kinlodása?”</p>
<p>I. „az Antichristushoz halgato, anak dögletes tudományát követő, veszedelmes találmányit szerető, és a’ Jesus Christus eggyügyü tiszta tudományát meg-vető istentelenekekről” II. A meg nem tértekről. III. „Az Antichristusnak, ’s az ő hozzá tartozó bársonyos, kamukás, atlaczos [!], aranyas, testi gyönyörűségben élő társainak, követoinek kinnyának füstü”.⁴¹ IV. „mind ezek édes attyának, a’ pokolbéli ördögnek.”</p>	<p>Némelyek szerint léteznek a testet igazán égető tűz, de a kárhozatban nem olyan tűz lesz, ugyanis: 1. Az megégetve megszabadítaná a kínoktól a kárhozottak testét. 2. Ha nem égeti a lelket, nem okoz neki kínokat. 3. Az a tűz világít, így nem lehetne „külső setétség” az örök kárhozat neve sem, ezért itt a <i>Szentírás</i> csak az érthetőség miatt nevezi tűznek a kízó anyagot, nem az anyagbeli egyezés miatt.</p>	<p>1. „Vég nélkül való”, azaz van kezdete, de vége nincs. 2. „Szüntelen való”, mert „nincsen soha meg-szűnés, alább hagyás, pihenés, könnyebítés” benne. 3. „Felette sok féle”, testi („soha meg nem aluvo tűz”) és lelki („soha meg nem haló féreg”). 4. „Kimondhatatlan nehéz”. 5. „Nem egyarányu”, azaz a egyén bűnének nagyságához arányosan kimért.⁴²</p>

³⁹ Uo., 776.

⁴⁰ Uo., 778.

⁴¹ Itt feltehetően a drága ruhákban miséző katolikus papokról szól Komáromi.

⁴² KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., 779–780.

Míndezeket szigorúan bibliai locusokkal megtámogatva közölte hallgatóságával a szerző, köszönhetően talán annak, hogy a Wollebius-fordító Komáromi osztotta mestere nézeteit a pokollal kapcsolatban is, szerinte ugyanis „az el karhozattok (!) állapottya felől az írás kivől semmit nem kell költeni.”⁴³

„E’ nyavalyás élet után következő dicsőséges örök élet...”⁴⁴

A mennyországnak három prédikációt szentelt Komáromi Csipkés György: az 1664. november 26-án, 28-án és 30-án, vagyis egy héten belül elhangzott CCXXXVIII–CCXL. beszédekét „Az örök életről”⁴⁵. Az első két rész alaptextusa Róm 6, 23: „Az Istennek ajándéka, az örök élet, a’ mi Urunk Christus Jesusban”, a harmadiké viszont: „En örök életet adok nékiek, (az én juhaimnak.)” – Jn 10, 28.

Az „örök életről” szóló II. prédikációban⁴⁶ Komáromi összegyűjtötte a menny különböző szentírási helyeken szereplő neveit. Eszerint nevezik „Egek egének”, „Mennyeknek országának”, „Isten országának”, „Harmadik égnek”, „Abrahám kebelének”, „Paradicsomnak”, „Christus Attya házának”, „Isten vagy Christus csüriének”, „örök hajlékoknak”, „Fundamentomos városnak”, „Szent Jerusálemnek.” Majd folytatja azzal, hogy a *Biblia* hogyan nevezi a mennybéli boldogságot „Idvességnek”, „örömmek”, „nyugodalomnak”, „hivesedésnek”, „békességnek”, „romolhatatlan, fertőzhetetlen, és hirdadhatatlan [!] örökségnek”, „Dicsőségnek fonnyadhatatlan koronájának”, „eletnek koronájának”, „igasságnak koronájának”, „Dicsőségnek”, „Jutalomnak”, „örökségnek”, „Meg-dicsőíttetésnek”, „Eletnek [...] vagy Jöendő életnek”, „Világ életének”, „Hivek életének”, és végül „örök életnek”.⁴⁷

⁴³ Johannes WOLLEBIUS, *Az keresztény isteni-tudományok jeles móddal [...] el készített rövid summaja*, ford. KOMÁROMI CSIPKÉS György, Utrecht, Swol János által, 1653, 86 (RMNy 2498).

⁴⁴ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., 789.

⁴⁵ *Uo.*, 782–796.

⁴⁶ *Uo.*, 789–791.

⁴⁷ *Uo.*, 787.

A CCXXXVIII. prédikáció magyarázatában az örök életet így festi le:

<p>1. „Mitsoda az örök élet?”</p>	<p>2. „Miért mondatik örök életnek?”</p>	<p>3. „Miben áll az örök élet?”</p>
<p>„a’ vég nélkül való igen igen dicsőséges, boldogságos, és örömmel telyes állapot, mellyben Isten választott hívei, a’ Jesus Christussal az ő fejekkel, és a’ szent Annyalokkal együtt, mind örökkön léznek, élnek örvendnek, a’ fényes egekben.”</p>	<p>Nem csupán azért, mert nincs kezdete és vége, hanem: I. Hogy a nevében is megkülönböztessék a „rövid, nyavalyás, hamar mulo, olyan mint a pára, árnyék, mező füve” földi lélettől. II. Hogy a valóban örökké tartó valóságát kifejezzék.</p>	<p>Emberi nyelven nem elbeszélhető, de azért a <i>Szentírásból</i> „így tapogathattuk ki”, hogy áll: I. „Istennek és a’ Jesus Christusnak, meg-boldogító színről színre látásában”, mégpedig testi és lelki szemünkkel való látásban. II. „Az embernek telyes és tökéletes meg-ujulásában, tisztulásában”, hogy „soha semmi mocok, bün, fogyatkozás, hibáság” nem lesz lélekben és testben. III. „Az embernek telyes meg-dicsősülésében, mellyel”:</p>
<p>A Z ÖRÖK ÉLETRŐL 787 CCXXXIX. PREDIKATIO. mely Az örök életéről, II. Rom. 6. v. 23. A. D. 1654. 28. Nov. Az Istennek ajándéka az örök élet, a' mi Urunk Christus Jé- fusban.</p> <p>☞ Z Istennek lelke a' fent írásban, mind azta' helyet, mellyb' vagyon a' végtelen boldogság, mind ő magát azt a' boldogságot, fok- képpen jelengeti és nevezi, ferte séllyel. 1. Azt a' helyet; 1. Egeknek egének, 1 Reg. 8. 27. 2. A mennyeknek országnak, Matth. 7. 21. és 8. 11. 3. Isten országnak, 1 Cor. 6. 12. Eph. 5. 5. Gal. 5. 21. 4. Harmadik égnak, 2 Cor. 12. 3. 4. 5. Abraham kebelének, Luc. 16. 22. 6. Paradisomnak, Luc. 13. 43. 7. Christus a'nya kebelének, Joh. 14. 23. 8. Csűrnek Isten vagy Christus csűrnek, Matt. 3. 12. 9. Örök hajlékoknak, Luc. 16. 9. 10. Fundamentum városnak, Héb. 1. 11. 11. Szent Jeruzsálemnek, Apoc. 21. 10. 11. &c. 12. Magát azta' boldogságot; 1. Idévségnek, Act. 4. 12. Apoc. 7. 10. 2. Árvmek, Matth. 25. 23. Pál. 3. 6. 9. 3. Nyugodalomnak, 2 Theff. 1. 7. 4. Hívésfésnek, Act. 3. 19. 5. Békéségnek, Rom. 2. 10. Cant. 8. 10. 6. Romolhatatlan, fetszűzhetetlen, és hívradhatatlan örökségnek, 1 Pet. 4. 7. Dicsőségnek fonyadhatatlan koronájának, 1 Pet. 5. 4. 8. Eletnek koronájának, Apoc. 2. 10. 9. Igafűségnek koronájának, 2 Tim. 4. 8. 10. Dicsőségnek, Rom. 8. 18. 1 Cor. 2. 1. mi dicsőségünknek, Rom. 3. 23. Isten dicsőségének. 11. Futalomnak, 1 Cor. 9. 24. Phil. 3. 14. 12. Örökségnek, Act. 20. 32. Eph. 1. 14. Col. 3. 24. &c. 13. Meg-dicsősítésűnek, Rom. 8. 17, 30. 14. Eletnek, vagy magán, mint Matth. 7. 14. vagy melléjeteve, Jár- vendó életnek, 1 Tim. 4. 8. Fűlég életnek, az az, e világban lévő valóságunknak, Joh. 6. 51. Fűvek életének, Col. 3. 4. Örök életnek, fok helyeken, a' e' lelkében-és, holott <i>Somma fűvem</i> előnkbe adgya fent Pal, kitől, miképpen, és miert adattafék az örök élet. A' holott;</p> <p>I. A' örök élet. II. A' annak okai. MAGYARAZAT. Az Istennek ajándéka az örök élet, a' mi urunk Christus Jéfusban. G8888 2 K1111</p>		
<p>Komáromi Csipkés György, Igaz hit [...], i. m., 787. (Illusztráció a következő oldalon lévő táblázathoz)</p>		

⁴⁸ Uo., 783–785.

A CCXXXIX. prédikáció magyarázatában az örök élet okait és tulajdonságait így részletezi:

1. „Mitsodák okai az örök életnek?”	2. „Mellyek az ő tulajdonsági és némi-némüségi?”
<p>1. Fő oka: a „Szentháromság egy Isten”: I. Az Úr, aki elválasztotta a híveket (predestináció). II. Krisztus, aki „authora és adoja annak”. III. A Szentlélek, aki a „mennégből adatik a’ hívekben, hogy el-pecsételje őket az örök életre”. 2. Indító oka: Az Úr „jó akarattya, irgalmassága”, nem pedig az emberek jó cselekedete. 3. Érdemlő oka: a közbenjáró Krisztus 4. Eszközei: 1. Az Evangélium. 2. A „buzgo jó lelkü kegyes Tanitok”. 3. Az üdvözítő igaz hit. 4. A „Sacramentomokkal valo jo élés”. 5. „az örök életnek meg-nyerésében, utak és modok, s mediumok”: 1. Isten és Krisztus ismerete, vagyis a hit. 2. „belső és hathatoképpen valo hivatal”, azaz az elhívás. 3. A megigazulás. 4. Az újjászületés. 5. Poenitentia és megtérés. 6. Életszentség. 7. A Tízparancsolat megtartása. 8. Hitvallás. 9. Jó cselekedetek.⁴⁹ 10. A nyomorúság.</p>	<p>1. „Igen boldogságos, minden boldogsággal telles, minden boldogtalanságtól üres” 2. „örömmel telles” 3. „igen gyönyörűséges” 4. „el-veszthetetlen” 5. „Természet felett valo, Isteni.”⁵⁰</p>

A CCXXXVIII. prédikáció „tanuságá”-ban a menny létezését is bizonyítja. Komáromi szerint „Vagyon minden kétség nélkül az a’ boldog örök élet, mellyet Isten igir, hogy az ő szent életü hiveinek e’ mulando élet után meg-ád.” Arra az ellenvetésre, hogy a híveknek nem adja-e meg az Úr azt már a földi

⁴⁹ Komáromi Wollebiusnak *Az keresztény isteni-tudományak [...] rövid summájában* egész fejezeteket fordított magyarra az egyes parancsolatokhoz kötődő jó cselekedetéről. Lásd: WOLLEBIUS, *i. m.*, 323–452.

⁵⁰ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, *i. m.*, 788–789.

életükben, azt feleli: „Meg-adgya sengéjében”, a lelki békében, a bűnbocsánatban, a Szent Lélek ajándékával, a megújításban, az örök élet felől való biztositásban, de nem teljesen. Ennek okai:

I. A *Szentírás*ban sokszor megemlékeznek róla.

II. Mert Enoch, Illyés, Mózes és Krisztus már felvitettek.

III. Mert ha a menny nem létezne, akkor:

1. Isten hazug ígéretet tett volna a híveknek,
2. a keresztyén hit hamis volna,
3. a hívők élete boldogtalanabb lenne a hitetlenekénél,
4. de még a férgekénél is,
5. nem volna a lélek halhatatlan,
6. nem volna feltámadás,
7. nem volna isteni igazság,
8. sem a *Szentírás*,
9. sem a Hiszekegy nem volna hiteles.⁵¹

„Az örök életről” szóló III. (CCXL.) prédikációban annak okait és eszközeit is kifejti:

1. „Kiknek ád a' Christus örök életet?”	2. „Mikor adgya azt?”	3. „Mig azt kinekinek [] megadgya, hol vagyon addig, 's kinél?”
<p>„A' Christus juhainak”:</p> <p>I. „akárkinek”, bármely</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. nemzetből 2. nemből 3. „állapotbol és hivatalbol” 4. életkorból <p>II. de nem ad:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. „a' hypocritáknak” 2. „a' czégéres bűnben megtérés nélkül élőknek” 3. a hitetleneknek 4. „a' kik nem engednek az Evangeliomnak” 5. a meg nem térőknek 6. „a' kik szent életet nem 	<p>I. „Kezdetiben, sengéjében, vagy kezdésképpen ez életben”</p> <p>II. „Tellyességében, vagy végeződésképpen, ez élet után”, azaz:</p> <p>I. „Mindjárt halálokkor, lelkekre nézve, rész szerént”</p> <p>II. „A' fel-támadáskor, és utolso ítéletkor, lelkekre testekre nézve, egészszen”</p>	<p>„Nem itt e' világon, vagy földön valahol valami kézzel épített erősségben, nem-is a' levegő égben, a' hol az ártalmas lelkek forognak, [...] hanem a' fényes egekben el-rejtett Istennél a' Christussal”.⁵²</p>

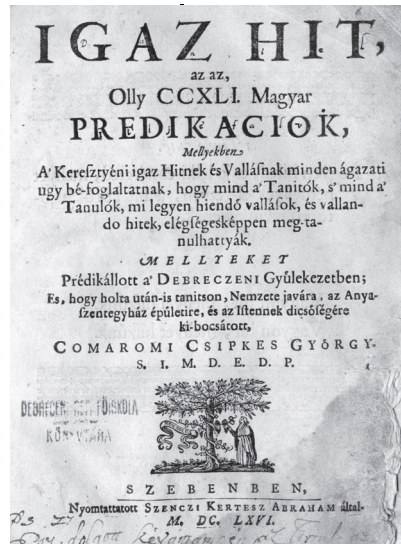
⁵¹ *Uo.*, 785.

⁵² *Uo.*, 792–793.

élnék”

III. „egyedül csak a’ választottaknak”, akiket az Írás nevez:

1. „Christus Attya áldottainak”
2. „Istentől Christusnak adattattaknak”
3. „Idvesség örökösinek”
4. „Isten fiainak”
5. „Elet könyvébe bé-iratattaknak”
6. „Christus gabonájának”
7. „Kegyelem edényinek”
8. „Győzedelmeknek”
9. „Igazaknak”
10. „Szenteknek”

Ugyanezen prédikáció tanulságában négy praktikus kérdést válaszol meg:

1. Egyenlő dicsőségben lesz részük a híveknek?	2. Megismerik a mennyben egymást?	3. Beszélnek ott?	4. Milyen nyelven beszélnek?
<p>Mindegyiknek „telyyes, tökéletes, és elégséges mértékkel”, mert:</p> <p>I. Az Isten minden-kiben jelen lesz.</p> <p>II. „mindnyájan fénlének mint a’ nap”</p> <p>III. „mindnyájan Királyok és Profetak lesznek”</p> <p>IV. „mindnyájan egészen birják az Istennek országát”.</p> <p>Majd mégis tesz különbséget, mert:</p> <p>1. a <i>Szentírás</i>-ban az áll.</p>	<p>Megismerik, mert:</p> <p>I. Adám megismerte Évát; Péter, Jakab és János pedig Illést és Mózeszt, pedig azelőtt sosem látták.</p> <p>II. Ott a „híveknek értelme homály nélkül való”.</p> <p>III. Különben a 12 apostolt sem ismernek meg.</p> <p>[...]</p> <p>VI. Mert a szegény hívek nem fogadhatnák a velük jóttevő gazdagokat.</p>	<p>Igen, ugyanis:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Szentírás</i> ezt tanítja. 2. Krisztus is beszélt Mózeszel és Illéssel. 3. „Szent Pál ott lévén, hallott ott kimondhatatlan dolgokat.” 4. Különben haszontalanság lenne a hívek között. (Summa summárum: „Honnan, csak aszszony beszéd, hogy ott nem beszélnének, hanem csak zengenének mint a’ méhek.”) 	<p>„Nem szinten bizonyos ugyan, de igen hihető, hogy Sido nyelven”, ugyanis:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. „egyéb nyelvek mind egy pontig Isten haragiából származtanak, és bűnnek büntetési.” 2. A nyelvek megzavarásáig nem volt más nyelv. 3. Ádám is ezt beszélte. 4. Krisztus is ezen szólt Szent Pálhoz az égből.

2. Isten az életben sem egyformán osztja az ajándékait.
3. A pokolban is eltér a büntetés nagysága.

5. Mert minden más nyelv megszűnik a mennyben.⁵³

Érdeemes megjegyezni, hogy Komáromi Csipkés György a menny helyét nem jelöli ki olyan pontosan, mint a pokolét. Idézhetne volna még a *Jelenések könyvét* az Új Jeruzsálemről a mennybéli állapotok további részletezésére, ahogyan tette azt Komáromival szinte egy időben Szathmári Ötvös István a *Titkok jelenésében*. Szathmári a „Belgiomi ujjonnan fordított, és rövid Magyarázatokkal meg bővített” *Biblia* nyomán komplett számításokat közöl a mennyről, sőt, hevenyészett alaprajzot is ad az Új Jeruzsálemet kerítő négyszögletű kőfalról.⁵⁴

A textusfordító Komáromi

A prédikációvázlatokban gyakran idézett locusok esetében felmerül a kérdés: melyik kiadásból származnak a textusnak választott és a bizonyításoknál felsorolt bibliai helyek? A szűrőpróbaszerű összehasonlítás negatív eredménnyel járt: Komáromi nem a saját bibliafordítását használta az *Igaz hit* prédikációihoz.⁵⁵ Sorra véve a további lehetséges kiadásokat (*Vízszolyi Biblia*, 1590; *Hanaui Biblia*, 1608; *Oppenheimeri Biblia*, 1612; a Jansson-féle kiadás, 1645; *Váradai Biblia*, 1661) sehol nem találtam egyértelmű egyezést a Komáromi által idézett helyek és a nyomtatott szentírási szövegek között. A jelenség nem egyedülálló, a szakirodalomban találunk rá példát más régi magyar szerzőnél is. Ilyen például Nagyari József tábori prédikációinak esete, aki a nyomdába szánt szövegben sem egységesítette az idézett bibliai helyeket a már meglévő magyar fordítások alapján, hanem meghagyta az eredetileg elhangzott, maga fordította locusokat. Ezek forrása a *Szentírás* latin (vagy a latin kommentárokban található görög–héber) szövege lehetett, amelyet gyakran nem is szó szerint, hanem kivonato-

⁵³ Uo., 793–795.

⁵⁴ SZATHMÁRI ÖTVÖS István, *Titkok jelenese, Avagy, Szent János Apostol mennyei-latasa, Rövid magyarázo jelzésekekkel edgyütt*, Szeben, Udvarhelyi Mihály, 1668, 275–293 (RMK I. 1078).

⁵⁵ A *Bibliát* már diákkorában elkezdte fordítani, 1685-ben rézmetszetes címlap is készült hozzá, végül csak 1718-ban jelenhetett meg. A hazafelé vezető úton a cenzúra lefoglalta a példányokat, jó részük megsemmisült, így alig terjedt el a reformátusok között. Lásd: BOTYTYÁN János, *A magyar biblia évszázadai*, szerk. PECSUK Ottó, s. a. r. FEKETE Csaba, Bp., Kálvin, 2009, 82–86.

san vagy tömörítve idézett. Ennek hatása lehetett az élőszóban történő előadásra, és természetesen a hallgatóságra is.⁵⁶ Ugyanígy Csúzi Cseh Jakab *Edom ostora* című művében, amelyben Abdiás próféta könyvét magyarázta, szintén nem egyeznek az idézetek Károli vagy mások bibliafordításával, a szerző ugyanis maga fordította-javította a szöveget.⁵⁷ Eszerint járhatott el Komáromi is: az általa idézett források (Polanus, Wendelinus, Wollebius stb.) és a hozzáférhető latin bibliák szövegeiből készített fordításokat az adott napi prédikációhoz. Újabb kutatás tárgyát jelentené, hogy a különböző nyomtatott munkáiban olvasható bibliai idézetek hogyan illeszkednek a posztumusz megjelent bibliafordításának szövegéhez.

A hitvitázó igehirdető

Ahogy korábban már utaltam rá, Komáromi több apologetikus művet is írt. 1671-ben jelent meg a *Papistasag ujsaga*, ezt követte Agricola Arbutus álnéven a *Transsubstantiatio exentizata (Való dolgok közül kivettett általállatozás)* 1667-ben. Amikor pedig Bársony György hírhedt *Veritas toti mundo declarata*-jában (1671) a protestánsok elnyomásának és kiirtásának jogossága mellett érvelt, Komáromi is tollat ragadott, hogy Georgius Nicolaus Thysanodus álnéven cáfolatot jelentessen meg *Molimen sisyphium* címmel (1672).⁵⁸

A menny és a pokol témájában elsősorban a feddő-cáfoló ususokban találkozunk konkrét dogmatikai ellenvetésekkel. Gyakran hangzik fel „némelyek” cáfolata, konkrét esetekben pedig olyan, sok évszázaddal korábban létező csoportokat ítél el Komáromi, mint a sadduceusok és „a has Istenü” epikureusok. Bevett szokás volt a korszak hitvitáiban, hogy a mindenki által jól ismert eretnekekkel igyekeztek azonosítani a másik felet, főként az ariánusokkal, ateistákkal, pelagiánusokkal, nestoriánusokkal, esetleg a zsidókkal. A módszert a reformáció kezdete óta alkalmazták a különböző felekezetek apológiái (így a református szerzők is) azokkal szemben, akik eltértek a hitvallásokba foglalt iránytól.

A katolikus oldallal a jó cselekedetek érdemszerző erejével kapcsolatban száll vitába. Komáromi a keresztyéni jó cselekedeteket, mint „a’ szegényekkel

⁵⁶ FEKETE Csaba, *Igazán soba nem mondhatjuk...: Biblia és szertartásbírálát Nagyari József prédikációiban (1681–1686)*, Studia Theologica Debrecinensis, 2009/2, 53–60.

⁵⁷ CSORBA, *Eltűnt...*, i. m., 33–35.

⁵⁸ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004 (Historia Incognita, 1 – Történettudomány, 9), I, 338–342.

valo jól tevés, irgalmasság, alamisnálkodás⁵⁹ az üdvösségre vezető egyik útnak tartja. Az „örök életről” szóló II. (CCXXXIX.) prédikáció feddő és cáfoló hasznaiban⁶⁰ így szól erről: „Meg nem állhat a’ Pápisták vallása, kik érdemekkel dicsekednek, és az örök életet az ő jo cselekedetekért, érdemekre várják Istentől, sőt adossá tévén Istent, azt mondgyák, hogy tartozik örök életet adni annak a’ ki sok jot cselekedett”. Ugyanezen prédikáció „tanusagá”-ban újra leszögezi: „E’ nyavalyás élet után következő dicsőséges örök élet, nem a’ cselekedetekért, ’s érdemre, hanem ingyen kegyelemből, ajándékon adatik a’ hiveknek.” Ellenvetésként felhossa, hogy a jó cselekedetekért hangzik el az ígéret több bibliai helyen is, majd ezt is cáfolja: Mivel a hit gyümölcsei és bizonyossága a jó cselekedetek, ezért nem okai, hanem „uttyai” az örök életnek. Miért adja az Úr az örök életet? Hogy dicsérjék a hívek a kegyelemért, hogy eleget tegyen az ígéretének, és hogy a jóknak megadja a jutalmukat.⁶¹ Komáromi Csipkés György később a *Papistasag ujsaga* első könyvének XXI. részében, „A’ jó cselekedetek által valo megigazulásrol”⁶² szóló fejezetében tárgyalja a kérdést, ahol Roberto Bellarminóval és másokkal vitázva megállapítja, hogy „ez-is a’ Pápista tudomány, melly a jocselekedeteket, a’ meg-igazulásnak okainak tartya és vallya, ’s másoknak-is tanittyta, nem régi hanem uj.”⁶³

Komáromi Csipkés ezzel bekapcsolódik abba a vitába, amely az egyedül a hit általi üdvözülést (*sola fide*) hirdető Luthertől fogva tart: van-e hatása az üdvösségre a jó cselekedeteknek? Kálvin szerint csak az Úrtól kapott kegyelem jeleként vannak jelen a hívők életében.⁶⁴ A 16–17. századi hitviták központi kérdéseihez képest (Szentháromság, Úrvacsora) a jó cselekedetek kérdése kevésbé jellemző motívumként jelenik meg, de a Bornemisza Péter és Telegdi Miklós, valamint a Magyar István és Pázmány Péter között folyó vitákban is tetten érhető.⁶⁵ A *Heidelbergi Kátéban* (1563) az egyedül a hit általi megigazulást

⁵⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., 789.

⁶⁰ *Uo.*, 790.

⁶¹ *Uo.*, 789–790.

⁶² KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Papistasag ujsaga, az az, olly munka, mellyben a’ Pápistaságnak, mind tudományának mellyet vall, mind egyházi rendének mellyekhez halgat, mind ceremoniáinak, szokásinak, s’ rend tartásinak, mellyeket gyakorol, igaz régiségtül üres, minapi ujsága, az magok írásiból, tanubizonyáságból és Authorból meg-mutogattatik világossan*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1671, 145–151 (RMK I. 1115).

⁶³ *Uo.*, 151.

⁶⁴ Jean CALVIN, *Az keresztényi religiora es igaz hitre valo tanitas*, ford. SZENCI MOLNÁR Albert, Hanau, Aubrius Daniel s’ David, és Sleikius Kelemen költségeikkel, 1624, 303.

⁶⁵ OLÁH Szabolcs, *A hitvita retorikája: Nyilvánosság és önszemlélet = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László,

kiegészíti a jó cselekedetekről szóló LXII. kérdés: „A’ mi jó-tselekedetünk miért nem lehet igazság, avagy Isten előtt való meg-igazulásunknak valami része?” Rá a válasz: „[...] minékünk pedig leg-jobb tselekedetünk-is a’ míg e’ gyarló testi-életben vagyunk, nem tökéletesek, hanem bűnökkel meg-fertezettek.”⁶⁶ A *Második Helvét Hitvallás*ban (1566) a svájciakkal együtt a magyar reformátusok is vallották, hogy „az ember meg-igazíttatik [!] ingyen a’ Kristusban való hit által, és nem valami jó-tselekedetből, mindazáltal nem vettyük-meg ezzel a’ jó-tselekedeteket, sem nem kárhoztattuk”.⁶⁷ Ezzel a felfogással áll szemben a katolikusok részéről a Canisius-kátéban is megfogalmazott elv, miszerint: „Mi haszna vagyon a’ jó cselekedeteknek? – Az hogy mind a’ földi, mind a’ más világi életnek, jutalma ígértetik érte”.⁶⁸

Egy helyen az „ördög iskolájában tanult Logicusoknak elmélkedése” ellen fakad ki, akik azt mondják, hogy mivel ingyen (vagyis nem érdem szerint, nem a jó cselekedetek után) jár az örök élet, ezért bűnben is lehet élni. „Az örök kárhozatrol” szóló II. (CCXXXVII.) prédikáció végén Órigenészt és tanítványait „feddi, czáfollja, és rettentí”, akik szerint a kárhozottakat is megszánja az Úr egyszer és kimentve őket a kárhozatból végül mégis üdvözülhetnek.⁶⁹

Ortodox és puritán sajátosságok

A kinyomtatott prédikációkkal saját bevallása szerint két csoportot céltott meg Komáromi. Elsőként a „külső rendbéli cselédes” gazdákat, akik a család és a szolgálók előtt felolvashatták a szövegeket a *Biblia* mellett, csatlakozva ezzel más, leginkább puritán indíttatású szerzőkhöz (pl. Mikolai Hegedűs János, Köleséri Sámuel, Debreceni Ember Pál), akik egyszerű stílusban, magyarul szolgáltak (fel)olvasnivalóval.⁷⁰ A közösségi felolvasások leginkább az otthon

ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 333.; PAYR Sándor, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, Sopron, Székely és Társa, 1924, 698.

⁶⁶ *Keresztényen catechismus, az-az: A’ keresztényi hitnek ágazatira kérdések és feleletek által való rövid tanítás*, Debrecen, Margitai István, 1763, 114–115.

⁶⁷ *Confessio et expositio brevis et simplex, sincere religionis Christianae, az-az: A’ keresztényi igaz hitnek rövid és együgyű vallás-tétele és magyarázatja*, [h. n.], [k. n.], 1713, 171–172.

⁶⁸ CANISIUS Péter, *Magyar catechismus mely a’ Jesus Társaságából való [...] Canisius Peter theologus pap által iratott*, Nagyszombat, Hörmann János, 1698, C7r (RMK I. 1533).

⁶⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., 781.

⁷⁰ TARNAI Andor, *A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, Balassi, 1994, 372–373; CSORBA Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5), 124.

rendezett áhítatokon, vagy a papijától, szabad vallásgyakorlatától megfosztott gyülekezetekben, a laikusok vezette alkalmakon történtek.⁷¹ Előbbire példa Rhédei Ferenc erdélyi fejedelem és Pernyeszi O. Zsigmond, akik jó pater familiashoz méltón maguk osztották be a napi olvasmányt a háznépnek.⁷²

Másrészt Komáromi „tanító, egyházi szolga” társainak készültek a vázlatok, segítségül a prédikációíráshoz.⁷³ Az ilyen gyűjtemények nagy becsben állhattak a lelkészek körében, hiszen egy részük teljesen gyakorlatlan volt a prédikációírásban. Medgyesi Pál is helyeselte a mintakövetést, mert azokban együtt volt a „tanításra alkalmas ige, annak függése, értelme, célja, teológiailag hibátlan magyarázata”, ezáltal a kezdő biztosan arról és úgy nyilatkozott meg a szószekekről, ahogyan az elvárható volt, a gyakorlott tanító pedig időt takarított meg.⁷⁴ Létezett egyfajta átjárhatóság, műfaji eltolódás elmékedés és prédikáció között, ahol a prédikációs metódus szerint felépített szöveg elmékedésként, otthon olvasható kegyes irodalomként is működött. Ennek létezését Enyedi Fazekas János, id. Köleséri Sámuel és Csúzi Cseh Jakab példái nyomán Csorba Dávid mutatta ki.⁷⁵ Ezekkel a szószekekről talán soha el nem hangzó beszédekkel ilyen tekintetben szemben állnak Komáromi Csipkés *Igaz hit*ének prédikációi, amelyeket ugyan részben a házi áhítatokra szánt, ám minden esetben datálhatóan végighallgatta őket a debreceni gyülekezet. Vázlatosságuk miatt feltehetően kevésbé voltak alkalmasak a „cselédés” istentiszteleti célokra, mint más, hasonló céllal készült, de jobban kidolgozott művek.

Szabó Géza⁷⁶ szerint a Komáromi *Igaz hit*ében kiadott „prédikációk az orthodox igehirdetés remekművei.” A dogmatikus prédikációkat összességében szemlélve részben igaza van a szerzőnek, de Komáromi mennyről és poklról alkotott képét vizsgálva például arra lehetünk figyelmesek, hogy puritánokra jellemző módon élő kegyességet hirdet. Sosem szűnik meg az intő hasznok között felhívni a gyülekezet figyelmét arra, hogy szívleljék meg az elhangzottakat. „Retteny-meg a’ pokolnak szörnyü kinnyától” – szólítja meg például olva-

⁷¹ DIENES Dénes, *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002 (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának Kiadványai, 31; A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 5), 59–60.

⁷² CSORBA, *A sovány...*, i. m., 124–125.

⁷³ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., **3r.

⁷⁴ KECSKEMÉTI, i. m., 187–189.

⁷⁵ CSORBA, *A sovány...*, i. m., 132–133.

⁷⁶ SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia: A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás, 1943 (A középdunai protestantizmus könyvtára, 5), 46–47.

sóját az örök kárhozatról szóló II. prédikációban.⁷⁷ „Visgáld-meg magadat, ha nem vagyé a’ hitetlenek közzül” – hangsúlyozza az önvizsgálat fontosságát ugyanott. „Légy szent életü”⁷⁸ és „buzgo lélekel, töredelmes szível esedezzél Istennek”⁷⁹ – írja máshol, imára szólítva híveit. Végezetül pedig kiemeli, hogy „igen hasznos a’ kegyesség gyakorlás, és szent élet”, újabb jellemzővel gazdagítva ezáltal a sort.

Az „örök életnek meg-nyerésében [követendő – betoldás tőlem O. R.], utak és modok, s’ mediumok” első felében tipikusan a kálvini alapokon nyugvó puritán etika via salutis / gratia gradus rendszerét rekonstruálja, amely a predestinációtól a megdicsőülésig ível. Ames *Medullájából* és más angol szerzőktől átvett elmélet különböző olvasatokban jelenik meg a 17. századi hazai református szerzőknél, így például Martonfalvi Tóth György, Csúzi Cseh Jakab, Szőnyi Nagy István, és Mikolai Hegedűs János esetében.⁸⁰ Komárominál ez a rendszer az elhívás, megigazulás, újjászületés, poenitentia⁸¹ és megtérés fokozatokból épül fel. Az örök élet megnyeréséhez szükséges eszközök felsorolásának második felében már részben ortodox jellegzetességeket kér számon az olvasóin: a Tízparancsolat megtartását és a „szájjal valo vallás-tétel”-t.⁸² Az ortodox dogmatikus formára készített prédikációk puritán gondolatokat rejtenek, Komáromi tehát részben ellentmond a róla kialakult sematikus képnek, eklektikus teológiája ugyanakkor nem példa nélküli a korszakban. Az utóbbi évtizedek kutatásai bebizonyították, hogy a dichotóm kategóriaként kezelt ortodox, puritán, coccejánus, és karteziánus jelző több szerző esetében nem alkalmazható egyértelműen.⁸³

⁷⁷ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., 781.

⁷⁸ *Uo.*, 786.

⁷⁹ *Uo.*, 791.

⁸⁰ Lásd: TÓTH Zsombor, *Bethlen Miklós Élete leírása magától és a XVII. századi magyar puritanizmus: Irodalomtörténeti, retorikai és historiográfiai vonatkozások*, Doktori értekezés, Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2003, 29–33. <http://ganymedes-lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/79731/3/ertekezes.pdf>. (Az utolsó letöltés dátuma: 2013. 06. 25.).

⁸¹ Wollebius így szól a megszentelésről: „Neveztetik Ujjászületésnek [!], Megujításnak, Megtérítésnek, Poenitentia-tartásnak, Megtérésnek és meg dicsőítésnek.” Lásd: WOLLEBIUS, i. m., 276.

⁸² KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., 788–789.

⁸³ Lásd pl.: IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációsköltetben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1987–1988, 20–45; CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominiciájában*, *Studia Litteraria*, 36(1998), 98–120.

Az elbeszélhetetlenről prédikálni

Az Istenről és az isteni dolgokról szóló beszéd nehézségeiről, nyelvi akadályairól a kereszténység születése óta értekeznek a hittudósok. Az Isten a nyelvben nyilatkoztatta ki magát, vagyis a nyelv alkalmas az isteni dolgok kifejezésére, ám a bibliai szó nem csak felfedi a titkokat, hanem lepelként el is takarja azokat. Dionüsziosz Areopagitész szerint az Úr az emberi képességekhez alakította a kinyilatkoztatást, amelyet azonban értelmezni kell. Szent Ágostonnál az Ige teológiai fogalma alapján különválik a külső (hangzó) és a belső (értelmi) szó, utóbbit a szeretet erejével közelíthetjük az előbbihez. Az emberi nyelv elégtelenségének gondolata megjelenik a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban is, a katolikus oldalon például Csúzy Zsigmond, Káldi György és Landovics István értekeznek vele kapcsolatban, főként a nehezebb teológiai hittételek, így például a szentháromságtan fejtegetésekor.⁸⁴

Kétfajta akadály tornyosul Komáromi útjában, amikor a mennyről és a poklóról prédikál. Az első grammatikai-retorikai jellegű, ugyanis az *Igaz hit* lapjain Komáromi megküzd az emberi nyelv korlátaival, miközben a pokol kínjairól, vagy a mennyország örömeiről akar szólni. Földi korlátok állnak az elbeszélhetőség útjában, hiszen az Isten tökéletességét kell a hallgatósághoz alkalmazni. Ennek szép példája, amikor a testet örökké égető, de soha el nem emésztő tűzről értekeztek az „örök kárhozatról” szóló II. prédikációban: „hihetőnek itilik némelyek, hogy az istentelenek testére nézve, mint hogy testekbenn-is kinoztatnak, léssen ilyen valóságos igaz tűz, a’ minémünél fütünk, főzünk, és melegsünk”, de ezt csak példaként hozza a *Szentírás*, nem olyan tüzet emlegetve, amelynek „materiaja” van az égéshez. Ezt mindössze azért nevezik a próféták tűznek, mert „hasonlatosság szerént mondatik ott lenni, [...] e’ földi szemünk előtt valo testi dolgoknak példájában elönkbe adni, jelenteni, és kifejezni”, nem valós tűzként és füstként.⁸⁵ Vagyis azért van szükség a tűz, mint megtapasztalható fogalom bevonására, hogy a hívek megértsék az üzenetet. Bod Péter az ábrázolásokról (emblémákról) szólva hasonlóan jegyzi meg:

⁸⁴ TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárjai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csonkai Könyvtár, 45), 40–47.

⁸⁵ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., 779. – Míg Kálvin felfogása szerint csak metaforaként kell érteni a tüzet, addig a katolikusok szerint valódi, fizikai értelemben vett tűz égeti a gonoszokat a pokolban. Vö. LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyáskái*, Pécs, Jelenkor, 1994 (Élő Irodalom), 115–116.

Mert az emberek Földiek lévén, Földi dolgoktól vett Szókkal élnek, Lelki Szókkal vagy Angyali Nyelvel [!] nem élhetnek [...]. Olyan szólásokkal iratta azért az Istennek Lelke a' Szent Írásokat, hogy annál könnyebben vezérelhetné ezek által a' Mennyei dolgoknak esméretekre az Embereket.⁸⁶

Az elbeszélhetetlenséget említi például Komáromi, amikor az „örök veszedelemről” ad hírt. A kínok „Ki-mondhatatlan nehezék és sulyosság”⁸⁷, a pokolbeli létezés pedig „vég nélkül való, ki-beszélhetetlen kínos jajjal telyes iszonyu siralmas élet.”⁸⁸ A másik oldalon ugyanígy keresi a szavakat a mennyei boldogság lefestésére, mert azokat „nem gondolhattya ugyan ki soha semmi emberi elme voltaképpen, 's nem magyarázhattya 's beszélheti-ki semmi emberi nyelv.”⁸⁹ Majd hosszasan dacol az elbeszélhetetlenséggel, amikor 5–8. alpontokban citálja a szentírási helyeket a pokol szörnyűségének vagy a menny gyönyörűségének ábrázolására: így a „Miben áll az örök élet?”–kérdésre adott válaszában is, ahol nyolc római számmal jelzett pontot bont ki, arab számozással még tovább részletezve a III. és V. pontokat.⁹⁰

A második akadály teológiai, amelyet id. Köleséri Sámuel, Komáromi debreceni kollégája így fogalmazott meg: „ne vizsgáljuk a' meg nem jelentett dolgokat, u(gy) m(int) idejét, mikor, 's helyét, hol leszen az Itilet, honnét jö az a' Tüz a' melly mindeneket meg-ernészt, mitsoda leszen az Ember Fiának jele 's több effélék: hidgyük el hogy lesznek, de azt hol 's hogy lesznek, ne vizsgáljuk.”⁹¹ Ugyanígy vélekedik Komáromi is a pokol helyének keresésekor: „Senki az élő emberek közzül bizonyossan nem tudgya [...] Szorgalmatosan nem-is kell tudakozni. Mert ha kellett volna tudnunk, meg-mondotta volna Isten.”⁹² Vagyis mindketten a hit körébe utalják azokat a dolgokat, amelyek

⁸⁶ BOD Péter, *Szent Írás' értelmére vezérlő magyar leksikon [...]*, Kolozsvár, Sárospataki József, 1746, d2v–d3 (Elöl-járó beszéd). Idézi: FABINY Tibor, *Bod Péter bibliai tipológiai és emblematikai Magyar Leksikonja (1746) = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában: A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., KGRE–L'Harmattan, 2012, 220.

⁸⁷ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., 278.

⁸⁸ *Uo.*, 776.

⁸⁹ *Uo.*, 784–785.

⁹⁰ *Uo.*, 783–784.

⁹¹ KÖLESÉRI, i. m., 219.

⁹² KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., 278.

nem nyilatkoztattak ki tisztán és világosan a *Szentírás*-ban, a róluk való beszédhez nem hívják segítségül sem az antik, sem a középkori tudásanyagot.

Komáromi többször jelzi, hogy amit a szószékről hirdet, abban van némi a bizonytalanság: „nem szinten bizonyos ugyan, de igen hihető” – vallja, amikor a mennyben használt nyelv kérdését feszegeti. Az elbeszélhetetlen mélység és magasság ennek ellenére nem áll Komáromi Csipkés György útjában, mert attól még beszél róla, a maga földi eszközeivel.

Kik olvashatták Komáromi prédikációit?

Márkus Mihály úgy vélte, hogy az *Igaz hit* „reguláris dogmatikának túl gyakorlati, prédikációskönyvnek meg túl dogmatikus”, ezért nem ismerjük a szószékekről kibontott gyakorlati példáit. Másrészről az ellenreformációs időszak gyér egyházi irodalmi termését hibáztatja az elmaradt feldolgozások miatt.⁹³ Megfontolandó szempont lehet emellett az a gyakorlat is, ami szerint a kora újkori lelkészek nem követték szorosan a hivatkozás mai értelemben vett szabályait, hanem citációs jelzés nélkül vették át a szövegrészeket. Különösen igaz lehet ez egy olyan nyilvános műfaj esetében, mint a prédikáció, vagyis hivatkozás nélkül használhatták Komáromi vázlatait, ahogyan valószínűleg a Somogy megyei Szennán lelkészkedő Ujlaki Sámuel is, akiről Torkos Jakab vizitációs jegyzőkönyvében azt olvashatjuk, hogy Komáromi volt az egyik forrása az igehirdetésben.⁹⁴

A napjainkban közel lezártnak tekinthető *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatban mintegy 2500 könyvjegyzéket közöltek 1750-ig. A köteteket fellapozva összesen kilenc alkalommal találtam nyomát az *Igaz hit*-nek. Az első adat rögtön a kiadást követő évből származik: 1667-ben Szenci Kertész Ábrahám özvegye küldött egy példányt Bornemisza Annának, amiből az „Istennes kegyes Ember tanulhat lelke ödvességre.”⁹⁵

⁹³ MÁRKUS, *i. m.*, 85–86.

⁹⁴ *Uo.*, 84–85.

⁹⁵ Az erdélyi legyeződíszes kötésbe kötött példány ma is kézbe vehető a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban. Lásd: *Erdélyi könyvesházak, III, 1563–1757: A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete: Vegyes források*, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1994 (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 16/3), 71, 74. (A továbbiakban: *Adattár* 16/3).

Az elhunyt szebeni nyomdász hagyatéki inventáriumában⁹⁶, az új könyvek között szereplő „Comaromi Predig buecher Nro. 14 a[estimiert] fl. 2.25” leírás bizonyosan az *Igaz hit* példányairól készült, de nem zárható ki, hogy az „In Cruda Materia” leltározott „Comaromi Opera Nro. 58. Ein Exemplar pro fl. 1,40” is ugyanezen mű még bekötetlen köteteit rejti, az értékben megjelenő különbség pedig a kötés árában keresendő. Bornemisza Anna férje, I. Apafi Mihály fejedelem hagyatékában⁹⁷ is feltűnt az *Igaz hit*. Az 1680-as években Szepesi György kutyfalvi lelkész adományozta a vaskos kötetet a marosvásárhelyi református kollégiumnak⁹⁸, amely az első, 1707-es könyvtári katalógusban is szerepel.⁹⁹ Volt példánya a szép gyűjteménnyel rendelkező Kaposi Juhász Sámuel gyulafehérvári professzornak,¹⁰⁰ Békési András debreceni diáknak,¹⁰¹ Pethő György noszlopi lelkésznek,¹⁰² valamint Mácsay Mihálynak¹⁰³ is. Árva Bethlen Kata erdélyi nemesasszonyok számára mintául szolgáló „Magyar Bibliotheca”-jában is megtaláljuk Komáromi több más műve mellett.¹⁰⁴ Ezek a példák azt mutatják, hogy a megjelenés utáni bő fél évszázadban a tulajdonosok, azaz a nemesi udvarok környezetében élő értelmiségiek, a marosvásárhelyi diákság és a lelkészi-tanári kar tagjai is olvashatták a kötetbe szerkesztett prédi-

⁹⁶ MONOK István, *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 360–379.

⁹⁷ *Adattár* 16/3, 82.

⁹⁸ *Erdélyi könyvesházak, II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptorum, 1991 (*Adattár* XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2), 98.

⁹⁹ *Uo.*, 102.

¹⁰⁰ *Adattár* 16/3, 226.

¹⁰¹ *Magyarországi magánkönyvtárak, IV, 1552–1740*, s. a. r. BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, Bp., OSZK, 2009 (*Adattár* XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4), 168 (A továbbiakban: *Adattár* 13/4). – Békési András 1689. május 3-án vagy 1696. március 28-án subscribált. Lásd: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013 (*Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére*, 1), I, 344, 354.

¹⁰² *Magyarországi magánkönyvtárak, II, 1580–1721*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptorum, 1992, 195.

¹⁰³ *Adattár* 13/4, 253.

¹⁰⁴ SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptorum, 1997 (A Kárpát-medence korájú könyvtárai, 2), 178.

kációkat. A 19. század elejéről Korótzki József beregi rektor könyvtárát¹⁰⁵ említhetjük.

Összegzés

A *Menny és pokol* konferencián elhangzott előadások közül kettőnek a témája állítható párhuzamba Komáromi Csipkés György túlvilágképével: Pápai Páriz Ferenc 1760-as *Pax sepulcrŕja* és Gasparóczy Ferenc 1793-as prédikációi.¹⁰⁶ Mindkét református lelkészre jellemző, hogy szorosan a bibliai szöveget értelmezik, kerülnek a túlzottan felkavaró barokk képeket, de ennek ellenére szemléletesen mutatják be a poklot és a mennyet. Ugyanez mondható el az egy évszázaddal korábban ígét hirdető Komáromiról is: leírásai tárgyilagosak, sosem víziószzerűek, kerül az antik szerzőket, a mitologikus elemeket, a középkori menny- és pokolképzeteket, végig megmarad a *Szentírás*ból vett képek felmutatásánál és interpretációjánál. A bibliai locusokkal alaposan körülbástyázott, szoros logikai rendbe állított dogmatikai tantételeket általában visszafogottan, felkavaró érzelmi kitörésektől mentesen tanítja a hallgatóságnak. Ahogyan egy évtizeddel korábban, Wollebius fordítása közben sem „valami piperés és szemem szedett szokból öszve rakogatott orátionak, hanem a’ mi keresztyén vallásunk sammájának [!] és hitünk ágazatinak” bemutatásán fáradozott, „a’ hol még csak az saraglyában¹⁰⁷ sem adattatik hely a’ féle beszédekben valo bujálkodásnak, és himes szollásnak”¹⁰⁸, úgy a pokol és a menny ábrázolása közben is mellőzte a túlzó árnyalatokat. A pokoltól való rettentés közben nem használt naturalista képeket, nem sorolta hosszan a kínzóeszközöket, nem fokozta sem az ott átélt szenvedés, sem a mennyországban az igazakra váró boldogság mértékét. Nem tudjuk, hogy a prédikációival a hallgatóság sebeibe

¹⁰⁵ OLÁH Róbert, *A beregi iskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján = A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvtöröksége: Tanulmányok*, szerk. MONOK István, Budapest–Eger, Kossuth – Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (Kulturális Örökség), 218.

¹⁰⁶ Lásd Hubert Ildikó és Petrőczy Éva előadásait és rezüméit a programfüzetben. (*Menny és pokol a barokk kori ember életében: a mindennapoktól a műalkotásokig*, tudományos konferencia, Budapest, 2013. április 5–6, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2013, 12, 15).

¹⁰⁷ A szekérderék első vagy hátsó végén levő lekapcsolható rész. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, anyagát gyűjt. SZABÓ T. Attila, főszerk. VÁMSZER Márta, IX, Budapest–Kolozsvár, Akadémiai–EME, 2002, 657.

¹⁰⁸ WOLLEBIUS, *i. m.*, [4r] (Az kegyes olvasohoz). Idézi: BARTÓK István, „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...”: *Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1993, 461.

„néha olajt, néha bort” töltögető, „néha csak tejet, néha temerdekebb ételt” adó¹⁰⁹ Komáromi életrajzában mivel egészítette ki a nyomtatásban megjelent vázlatait, milyen retorikai fordulatokkal élt, de bibliai kegyességű, dogmatikus rendszerező személyisége arra enged következtetni, hogy a „vera fides”¹¹⁰ tanítása közben távol álltak tőle a színpadias fordulatok.

¹⁰⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz hit...*, i. m., **v, (A’ kegyes olvasohoz).

¹¹⁰ Komáromi autobiográfiájában így nevezte meg az *Igaz hitet*: „Vera Fides, impress. Cibinii. An. C. 1666.” Lásd: *Adattár* 13/4, 133.

PETRŐCZI ÉVA

Menny és pokol Pápai Páriz Ferenc Pax sepulcrijában

1698, a *Pax sepulcri* első megjelenésének éve infernális esztendő volt Pápai Páriz Ferenc, az erdélyi polihisztor, a béke embere, egy egész füzérnyi, a köznapok poklát mennyei békévé szelídíteni akaró *Pax* írója életében. Saját, valóságos „síri békéjé”-től ekkor ugyan még tizennyolc küzdelmes, kudarcokban is bővelkedő esztendő választja el, ám már utoléri az élete során talán legsúlyosabb hivatásbéli megcsúfoltatás, egy késő 17. századi, „markmyprofessor”-jellegű, vagyis nem annyira spontán diákelégedetlenséget tükröző, mint sokkal inkább irigyei által sugallt beadvány, amelynek gyökerei részben az enyedi professzorrá választása körüli ellenállásra vezethetők vissza.¹ Ahogyan Nagy Géza írja: „Az 1698-as panaszzevélnék, akárcsak az 1678-as „contradictálásnak” a háttérében feltehetőleg nem az ifjúság állt, még ha annak a nevében is igyekeztek meggátolni Páriz alkalmazását, most pedig elérni lemondatását. Az 1698-as panasziratot idősebb, tapasztaltabb, s Pápaival szemben elfogult, mondhatni gyűlölködő idősebb személy – pap vagy tanár – szorgalmazhatta.”² Aligha véletlen, hogy ebben a szorongatott, már-már sír felé sodró élethelyzetben Pápai Páriz egy olyan művet dolgozott át, amelynek szerzője hasonló, főként lelkésztársaktól származó üldöztetések céltáblája volt. A Pápai Páriz könyvének nyersanyagául szolgáló, 16. századi ars bene moriendi szerzője Martin Moller (1547–1606), a kálvinizmussal vádolt görblitzi evangélikus főlelkész, s egyben a német egyházi énekkultúra egyik neves egyénisége, akinek énekszövegeit, himnuszait Johann Sebastian Bach is felhasználta.³ Pápai Páriz Martin Moller iránti érdeklődését több tényező is felkelthette, sorsközösségük mellett. Többek között az, hogy Moller nagyon sok latin nyelvű himnusz is fordított, különösen Clairvaux-i Bernát szövegeinek átültetésében jeleskedett. Jankovics József egyik tanulmányából ismerhetjük a Pápai Páriz család tagjainak poétai hajlamait, szokatlanul

¹ A beadvány történetét részletesen tárgyalja többek között PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, bev., jegyz. NAGY Géza, Bukarest, Kritérium, 1977, 76–78.

² *Uo.*, 78.

³ Martin Moller pályafutásáról, életéről: *Deutsche Biographie*, <http://www.deutschebiographie.de/sfz64925.html> (2013. január 12.).

erős költészszeretetét.⁴ Márpedig Mollert – mint jeleztem is – a Pápai Páriz Ferenc számára második szellemi otthonává lett német nyelvű kultúrkörök nem csupán egy ismert keresztyén kalauz szerzőjeként, de himnuszköltőként is nagyra becsülték. Pápai Páriz Ferenc Moller-átültetése egyébként nem volt előzmény nélküli. Munkájának közvetlen – egy generációval korábbi – nyitánya Zólyomi Perinna Boldizsár *Manuale, az az kezben bordonzo könyvetskéje* volt, amely Martin Moller eredeti szövegének első, 1593-as görlitz-i kiadása nyomán látott napvilágot.⁵

Igazat kell adnunk Thienemann Tivadarnak, aki a Zólyomi Perinna- és Pápai Páriz- szöveg párhuzamos olvasása után – Dézsi Lajos korábbi megfigyeléseit felhasználva – megállapítja: „Pápai Páriz az előszóban nem említi meg, miféle német írásból szedegette ezt a könyvet. Ha könyvét Zólyomi [...] munkája mellé állítjuk: a két mű szövegének mondatról-mondatra való egyezése kétségtelenné teszi, hogy itt egy újabb magyar Moller-fordítással van dolgunk. Pápai az előszóban azt sem említi meg, hogy ezt a »német írást« már más ő előtte magyarra fordította.”⁶ A jelen konferencia témáját szem előtt tartva nem merülhetünk bele sem Zólyomi Perinna, sem Pápai Páriz művének teljes szövegébe, csupán a Moller-könyv kilencedik, „Wo die unsterblichen Seelen hinkommen?”⁷ fejezete nyomán készült magyar szövegeket nézzük meg közelebbről mint a menny és pokol témának szentelt passzusokat. Egy bizonyos: Zólyomi Perinnánál is, Pápai Páriznál is ez a szövegrész egyéni hangú kalauzok lezárása. Az teljesen nyilvánvaló, hogy a 16. századi, tehát a középkori haláltánc hagyományokhoz időben közelebbi magyar szerző szövege a riasztóbb:

Az öröcké való Kénokról. Kérdés: Hová lesznek tehát az undok dögletes Hűtetlenek, és mitsoda jutalmak leszen nékik? Válasz: Az az: Először ugymond az Hűtetleneknek pokolban oly nag' kénok és gyötrelmek leszen, mellyeket soha senki kü nem beszélhet, mert azt mondja az Szent Írás: kivettetnek ugymond az külső sötétségre a'hol leszen sírás és fogaknak cikorgatása. (Mat. 22.) Luc. 16. Lesznek nagy kénban és gyötre-

⁴ JANKOVICS József, *A Pápai Páriz-család angol kapcsolatainak történetéhez: Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta historiae litterarum Hungaricarum, 12(1972), 139–154.

⁵ ZÓLYOMI PERINNA Boldizsár, *Manuale az az kezben bordonzo könyvetskéje*, Lőcse, 1614 (RMNy 1077).

⁶ THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1922, 83–84 (teljes cikk: 63–92).

⁷ MARTIN MOLLER, *Manuale de praeparatione ad Mortem, selige Sterbkunst*, Görlitz, Rhambaw, 1593, 259–274.

lebenben. (Psal. 11.) Az Úr Isten az Hűtlenekre botsat eleven szenet, 's tüzet, és kénkövet [...]. Az ő férgek soha meg nem hal, és az ő tűzök soha meg nem aluszik, és minden ember előtt gyalázatra léznek. (Esa.) Félelem rettegés szál ő reiajok, nagy kényok és faydalmak környékezik meg őket, faidalmat szenvednek, mint az gyermek szülő asszoniállatok.⁸

A következő oldalon a borzalmak elősorolása még csak fokozódik, a hangsúly az emberi test biológiai bomlását kiábrázoló „féreg” szón van továbbra is, megfélemlve a pokolbéli harcosok és gonosz ördögök riasztó képével:

Az ő ortzaiok undok, mint az fekete holt szín lészen. Az Hűtleneknek féreg lészen ő ágyok, és lelkekis féreg lészen [...], és minden pokolbeli, dühös Harczárok, undok katonák és gonosz ördögök uralkodnak raitok.⁹

Mint Zólyomi Perinna ajánlásából, amelyet 1614. március 25-i kelettel patrónájának, Thurzó György nádor feleségének, Czobor Erzsébetnek, a Felvidéknek/Felföldnek nevezett régió egyik nagyasszonyának írt, kitűnik, hogy ennek a hölgynek határozott kívánsága volt a mű lefordítása. A Zólyomi Perinna-féle szövegváltozat két részletének idézése után nem mulaszthatjuk el e pokolbéli kínokat idéző textus vizuális ellentétének megemlítését, történetesen éppen Czobor Erzsébet Árva várában (Oravsky Hrad, Szlovákia) látható, mennyei békességet ígérő, nevezetes ravatalképét, amelyről Buzási Enikő a következőket írta: „Az elmondottakkal szoros eszmei összefüggést mutató ravatalképek tehát voltaképpen festett példázatok [más szóval: a *Manuale* és a *Pax sepulcri* egyenes ági látványrokonai! – P. É.] a keresztyéni léttel kiérdemelt jó halálról, mint az üdvösséghez vezető útról, a hátramaradottak lelki épülésére. Készíttetésüknek ez a motivációja elsősorban azokban az alkotásokban érhető tetten, amelyek ezt a tartalmi jellemzőt feliratokban is megfogalmazzák. Erre vonatkozó példa Thurzó György nádor özvegyének, Czobor Erzsébetnek 1626-ban – a körülmények ismeretében bizonyára veje, Illésházy Gáspár megrendelésére – festett portréján a felirat egyik részlete: »...Éljetek úgy, hogy méltók legyetek meglátni egykor engem, ha csontjainkat újrakélt lélek köti egybe.«¹⁰ Visszatérve ezek után Pápai Párizhoz: lipcsei, marburgi, heidelbergi, végül bázeli tanulmányai

⁸ ZÓLYOMI PERINNA, *i. m.*, 402–403.

⁹ *Uo.*, 404.

¹⁰ BUZÁSI ENIKŐ, *A 17. századi magyar főúri ravatalképek*, Credo, 2004/3–4, 197–201, 199–200.

egyértelműen arra predesztinálták, hogy a korabeli lingua franca, az orvosi hivatásban amúgy is létfontosságú latin mellett a német legyen választott nyelve. Fennmaradt olvasmányjegyzékének tanúsága szerint¹¹ könyvtárának több mint a felét német szerzők publikációi teszik ki, igaz, kizárólag latinul, s Moller könyve a jegyzékben nem szerepel, tehát a fordítást valószínűleg nem saját példánya alapján készítette. Érdekességként megemlítjük, hogy egy puritán apa (Pápai Páriz Imre) gyermekeként, s egy Angliában-Skóciában otthonosan mozgó fiú (ifjabb Pápai Páriz Ferenc) szülőjeként a *Pax sepulcri* szerzőjének olvasmányjegyzéke mindössze egy angol szerzőjű (de nem angol nyelvű) művet, Perkins *De casibus conscientiae*-ját tartalmazza. Tekintettel arra, hogy a *Pax sepulcri* Pápai Páriz nagyhatású *Pax*-sorozatának negyedik kötete, érdemes idéznünk Nagy Géza mindmáig érvényes megállapítását, amely közvetve bár, de azt a meggyőződésünket erősíti, hogy gyászos tematikája ellenére e mű is inkább hitet és bizakodást, mintsem gyászt és kétségbeesést sugall: „Bár a címek egybeolvasva – a lélek, a test, az udvar, a sír, a kereszt békessége – a Pápai Páriz korabeli erdélyi égbolt mind komorabb, mind mélyebb sötétségbe boruló képét sugallják, a köteteken végigvonuló alaphangot az első kötet – a *Pax animae* – adja meg a halál fölött is diadalmaskodó, sziklaszilárd, férfias lélek békehimnuszával.”¹² *Pax sepulcri*-ját lapozgatva érdemes felidéznünk továbbá Dézsi Lajos Pápai Páriz-monográfiájának két fontos mondatát: „Páriz tevékenysége nem szorítkozott csupán a tudomány művelésére. Nem szobatudós, hanem a társas élet embere.”¹³ E megfigyeléssel egybecseng Oláh Andor orvostörténeti értékelésének néhány mondata is. Igaz, ezúttal közvetlenül a *Pax corporis*-ra vonatkoztatva, de a *Pax sepulcri*-ra is száz százalékgig érvényes, amit Oláh kiemel; hogy tudniillik ahogyan Pápai Páriz teológiai műveiben is inkább a praxis, mint a gnosis, más megközelítésben sokkal inkább a cura pastoralis, mintsem a hűvös dogmatika lelkes művelője volt, úgy orvosként sem tekinthetünk rá az üres teoretizálás embereként: „Pápai Párizt mint gyakorlati embert, éppen úgy, mint korának többi jelentős orvosát, a problémázgató-okoskodó középkori »medicus dictus«-sal szemben elsősorban a gyógyítás maga érdekli, a gyógyító aktus, a terápia. Ezért művében, a *Pax corporis*-ban [De a *Pax sepulcri*-ban is! – P. É.] a terápiarész túlnyomó helyet foglal el [...]”¹⁴

¹¹ Közli PÁPAI PÁRIZ, *Békességet..., i. m.*, 587–589.

¹² *Uo.*, 105.

¹³ DÉZSI Lajos, *Pápai Páriz Ferenc*, Bp., Ráth Mór, 1899, 311.

¹⁴ OLÁH Andor, *Pápai Páriz Ferenc, a magyar Hippokratész*, Orvostörténeti Közlemények, 1969, 88.

A *Pax sepulcri*, ez a végeredményben inkább lelkeket gyógyító, mintsem lelkeket riasztó könyv – hasonlóan Zólyomi Perinna Moller-átírásához – egy főrangú hölgy, ezúttal Kendefi Jánosné Teleki Krisztina támogatásával jelenített meg. A szerzői ajánlólevélnek azokat a szavait idézzük, amelyekben az általában szelíd lelkű Pápai Páriz azokat ostromozza, akik Isten létét, következésképpen a mennyet és a poklot is tagadják. Azért is érdekes szövegrészlet ez, mert az „ateizmus” szóval, még ha kicsit módosított alakban is, a 17. század végén hazai szövegekben másutt nemigen találkozunk:

Így látjuk azért, hogy az ilyen emberek, a' kik, hogy annál bátrabban élhessenek szokott fertelmes bünökben, azt kezdik kétségbe hívni, ha vagyon é isteni gondviselés e' világra, [...], ezek mondom, ez ő gondolatjokban, merő azon Isten tagadó Áthéusok.¹⁵

Az „Elöl-járó beszéd”-ben Pápai Páriz Ferenc éles határvonalat húz a sommásan „Pogányok”-nak nevezett, Krisztus előtt élt írók-gondolkodók és a Krisztus-követők között, világossá téve, hogy az előbbieik számára a halál egyenlő a pokollal, s a menny gondolata fel sem merül gondolkodásukban:

Midön Augustus Tsászár Rómában mindennap kivánná magának az Euthanasiát, az az a' bődögöl való meg-halást, az nem tézsen vala az ő értelme szerint többet ő nála, [...], hogy ő mind élete, mind halála felől tisztességes hirt nevet hagyhasson hólta után. De midön nékie és más Pogányoknak is a' halálra jutott dolga, ott semmi vigasztalást, semmi reménységet nem talált, hanem tsak ijesztést és bánatot, és olyan véget a' minémüről szól *Virgilius. Vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras*; az-az: Nem lévén semmi reménysége, élete nagy haraggal és jajgatással el-műlék, 's pokolra szálla.¹⁶

Az emberiség mennyről való végzetes nemtudását egyébként az életének még apokaliptikus élményekkel teli, 1698-as évében is sodró lendületű Pápai Páriz a bibliai és ókori szerzőktől vett idézetek mellett egy színes-szenvedélyes, folklorisztikus kifakadással illusztrálja:

1. Mert a' mi elsöben is az emberek életét illeti, a' hitetlen kép-mutató emberben nintsen az Istennek semmi igaz esméreti, ugy nézi tsak az Eget, mint a' tehén az újj kaput, ugy él tsak az Istennek teremtetésével,

¹⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax sepulcri* [...], Kolozsvár, Református Kollégium, 1776³, § 5.

¹⁶ *Uo.*, A2[v].

mint a' disznó a' fáról le-hulló makkal, [...], semmi gondja nintsen az örök életre, szívének egyedül minden öröme az volna, ha örökké itt e' földön élhetne, [...].¹⁷

Ugyancsak az „Elöl-járó beszéd” befejezésében pedig visszaköszön a *Pax corporis* logikája. Ahogyan annak fő céljául Pápai Páriz a testi öngyógyítást jelölte meg, egy orvosokban nem bővelkedő országban, ugyanúgy a *Pax sepulcri*ban az önlelkigondozást tűzi ki célul, méghozzá egy ízig-vérig doctor medicinae realista érveivel:

Mennyiszer vagyon kiváltképen nagy Dög-halának idején, hogy a' Prédikátorok el-halnak, vagy hozzád nem érkeznek, a' mikor minden szív a' tanításra, vigasztalásra és igazgatásra áhétozik? Ollyankor ki-ki ez együgyü Könyvetskéből maga magának vigasztalást nyújthat, [...].¹⁸

A *Pax sepulcri* azonnali, a kézirat elkészültét követő recepciója – hogy egy lélegzetnyi szünetet tartsunk a szöveg idézésében – jól érzékelhető már az első kiadáshoz is hozzácsatolt verses laudációkból. Pápai Páriz gyulafehérvári professzortársa, Kis Komáromi István ezt írta:

Azért ha ki akarsz Boldogúl meg-halni,
Kívánt tsendességgel Koporsódba szállni,
Pokol tüze lángját ingyen sem kóstolni,
Siess hamar, kérlek, e' Könyvre szert tenni.¹⁹

Kis Komáromi professzor úr a *Pax sepulcrit* tehát egyenesen a pokol elleni remediumként, a kínok lángjait távol tartó orvosságként mutatja be. Gondolati szempontból rokon vonásokat találunk e költeménnyel Bekesi Ferenc kísérvésében is, amely ugyancsak a *Pax sepulcri* embereket óvó, félelemcsitító szerepét hangsúlyozza:

Hasznos Páx Sepulcri: mi légyen a' Pántzél?
Sok kísértet ellen, mellytől a' Lélek fél:

¹⁷ *Uo.*, A3[v].

¹⁸ *Uo.*, B6[r].

¹⁹ KIS KOMÁROMI István, *E' ritka jóságú Könyvnek Tiszteletes és Tudós Authorának illendő tisztességére* = *Uo.*, [B7r].

Igen böltsen e' Pax azt elő számlálja,
Valami mi jónkra szolgál, el-nem hagyja, [...].²⁰

Pápai Páriznak, 1698-as pokolbéli víg napjai közepette, különösen is nagy örömet, békességet hozhatott a fent idézett vers; nem szerzője poétai erényei miatt, hanem azért, mert a versfaragó így határozta meg magát az aláírásban: „Pápai Páriz Ferentz Uram Ö Kegyelme' tisztességére, egy nem régen lábaitól ki-költ Tanítványa.”

Ami ezek után a Pápai Páriz-szöveg témánkat – az idézett előszó mellett – érintő menny-pokol részletet illeti, ez voltaképpen a traktátus kilencedik, „A' Léleknek helyéről ez élet után” című zárófejezete. Mint az alcímben is olvasható: „Oktatás a' mi testeinknek fel-támadásokról, a' Mennországnak öröméről, és ellenben a' Pokolnak-is örök kinnyáról.”²¹ A menny leírása emlékeztethet bennünket Pápai Páriz költői hajlamaira; szövege sehol nem barokkosan nehezkes, kacskaringós, hanem angysalzárny-könnyed és szíveket könnyebbítő:

És midőn az igazaknak lelkek az ő testektől meg-válnak, ottan veszik azokat a' Sz. Angyalok, és viszik Istenhez, és ott vagynak az URnál a' Kristusnál, és élnek a' Paraditsomban, oda fel az égben, és vagynak kibeszélhetetlen ditsőségben, örömben és fényességben. Vagynak nyugalomban, békességben, Isten kezében, minden szükség, nyomoruság, siralom, és fogyatkozás nélkül. [...] Ellenben a' hitetleneknek lelkek, ottan mindjárt az ördögnek egész hatalmába bé-esnek, és vitetnek a' kinoknak helyére; mint ama Gazdagnak. Luk. 16. példájában látjuk: és ott nyughatatlanságban, békétlenségben, szorongatásban, nyomoruságban és minden jajban vagynak, minden vigasztalás, minden kegyelem nélkül, setétségben, sivás rivás és fogaknak tsikorgatásával, mind az utolsó napig, mellyben-is az ő nyomoruságok nem fogyni, hanem sokképen öregbedni fog, minden meg-szűnésnek reménsége nélkül.²²

A test romlandóságának, a pokolbéli szenvedés állandóságának vázlatos bemutatásához képest Pápai Páriz szövegében a menny sokkal nagyobb hangsúlyt kap: szerzőnk egy filmfelvevő gép optikájának pontosságával láttatja az égi várost, szinte John Bunyan celestial city-jének pompáját idézve. Pápai Páriz

²⁰ BEKESI Ferentz, *A' négy leg-hasznosabb Békességnek, úgy mint Pax Corporisnak, Pax Aulaenak, Pax Animaenak, Pax Sepulcrinak az Esztendőnek négy-részeire való alkalmaztatása* = *Uo.*, [B7v]–[B8r].

²¹ *Uo.*, 171.

²² *Uo.*, 173–175.

angolul nem tudott ugyan, de az első német Bunyan-fordítás már 1692-ben elkészült, s így egyáltalán nem kizárt, hogy nagyszámú német barátjának, levelezőtársának egyike esetleg megajándékozhatta a *Pax sepulcri* szerzőjét egy példánnyal a világhódító útját járó vallásos műből:

Vallyon mikor látándom óh ditsőséges élet, a' te ditsőségedet, a' te édeségedet, a' te szépségedet, kapudat és kö-faladat, utzáidat és sok hajlékidat, Pólgáridat és erős Királyodat az én URamat a' Jé'sus Kristust az ő ékességében. Mert a' te kö-falaid drága kövekből, a te kapuid pedig drága gyöngyökből valók, a' te utzáid pedig tiszta aranyból, mellyeken járóknak szájokban szüntelen való Allélúja éneklés vagyon.²³

A mennybéli városról készült „verbális dokumentumfilmet” követően úgy érezzük, ez a leírás, ez az érzelmi csúcspont már fokozhatatlan. Pápai Páriz azonban képes tovább növelni szövegének emocionális erejét. Az égi főhadiszállás szépségének ecsetelése után rátér azoknak a legfőbb jóknak a részletezésére, amelyek az oda kerülő, üdvözült lelkeket várják. A szövegben megjelenik minden földi kín ellentéte; a kontrapunkció olyan pontos és arányos, hogy egy zeneszerzőnek is becsületére válhatna:

Örök vigasság vagyon ott szomorúság nélkül: Örökké való öröm, minden szenvedés nélkül: Örökké való boldogság háborúság nélkül: Örökké való kedves állapot, minden unalom és fáradság nélkül. Világosság vagyon ott, setétség nélkül: Örök élet vagyon ott, halál nélkül: Örök jó vagyon ott, minden gonosz nélkül: Ifjú erő vagyon ott, erőtlen vénség nélkül: Élet vagyon ott, minden vég nélkül: Ékesség vagyon ott, fogyatkozás nélkül: Szépség vagyon ott, hiba nélkül: Szeretet vagyon ott gyűlölség nélkül: Egésség vagyon ott, minden betegség nélkül: Tombolás vagyon ott, szűnés nélkül. Nem tud ott ember fájdalmat: Nem hall ott ember jaj szókat: Nem lát ott ember kedvetlen dolgokat: Élnek végetlen örömben, és nem félnek gonosztól semmiben.²⁴

Azonban, bármennyire is a *Pax* és a mennybéli örömök embere Pápai Páriz, művéből természetesen nem hagyhatja ki a pokol kínjainak előszámlálását sem. Írása annyiban különbözik a jó halálra vezérlő kalauzok nagy részétől, hogy ő először több megközelítésben is a megváltott lelkek hajlékát magasztalja, majd

²³ *Uo.*, 191.

²⁴ *Uo.*, 196.

ezt követően – lényegesen nagyobb bibliai apparátusra és kevesebb saját szövegre támaszkodva – következik a pokol bemutatása:

Szörnyű ördögök lesznek [...] Mert így szól az Irás: Ki-vettetnek a' külső setétségre, ott leszén sírás és fogoknak tsikorgatása. Mát. 20:30. Ők lesznek a' kinokban és a' gyötrelemnek helyén. Luk. 16:23, 28. Botsát az Isten a' hitetlenekre eleven szenet, tüzet és kén-követ és meg-égető szellet, melly az ő poharoknak része. 'Sólt. 11:6. [...] Az ő ágyok féreg leszén, az ő leplek-is féreg leszén. É'sa. 14:11. Imé, én lelkem, ezekkel és ezekhez hasonló írtóztató fenyegetésekkel mutatja az Irás az istenteleeknek, hogy mindenféle kereszt, nyomoruság, kín, nyomorgatás, büntetés, éhség, szomorúság, szorongattatás, szükség, szomjúság, hévség, reszketés, betegség, fájdalom, halál, veszedelem, kétségbe esés, és valamit az ember ingyen sem nevezhet, sem elő nem számálhat, a' leszén örökké az ő részek, azzal leszén társaságok és minden írtóztató szörnyű ördögök lesznek az ő örök hóhérok.²⁵

Végezetül tekintsük át röviden, hogyan is jelenik meg a menny-pokol ellentéppár Pápai Páriz Ferenc 1708-ban, tehát pontosan tíz esztendővel a *Pax sepulcri* után megjelent magyar-latin-német szótárában. Érdekes, s az eddigieknek valamelyest ellentmondó jelenség, hogy itt – igaz, Szenci Molnár szócikkjei nyomán – a menny alig-alig kap helyet, ellenben a pokol hangsúlyosan van jelen. Míg a *Szótár* második kötete az első fogalomnak csak egy vékonyka szócikket szentel, az ott előforduló alakja szerint kettőzés nélkül írott „menyei”-t, addig a 'pokol'-hoz bizony egész szöbökrot telepít, még egy népies ízű szólást is: „Pokolban-is esik egyszer egy innep: Prov. Semel in omni vita cuique aridit fortuna, auch in der Hölle kommt bisweilen ein Feyertag.”²⁶ E pokolbéli „túl-súly” okát csak találgatni lehet. A legkézenfekvőbb magyarázat talán az lehet, hogy egy szótár anyagának összeállításában nem játszhatnak oly erőteljesen szerepet a sír békéjére, a méltó halálra vezérlő szempontok, mint a *Pax sepulcri*, azaz egy életvezetési könyv lapjain. Ezúttal, e nagyon különböző, tárgyilagosabb és racionálisabb műfajban tehát Pápai Párizt mint lexikográfust nem köttették a lelkipásztori és orvosi hivatásával járó, íratlan pasztorációs és humanitárius szabályok.

²⁵ Uo., 197–198.

²⁶ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum*, Posonii et Cibinii, 1801, II, 257, 297.

PAX SEPULCRI

Az-az :

Idvefséges és igen szük-
fészes Elmélkedés arról, miképen
kellefsék Embernek mind kerektyé-
nül élni, mind pedig idvefségesen
meghalni.

*Német Irásból fedezetetett és e'
kisdéd bordozható formában foritta-
tot, az ábétatos együgyü Magyar
Kerektyének kámár **

PAPAI PARIZ FERENCZ, M. D.
És a' Nagy-Enyedi Collegiumban egyik
Tanító által.

1 Ján. 3: 18. Tisztelettel és Valósággal.

KOLOSVARATT,

Nyomat; M. TÓTFALUSI MIKLÓS által.
1698 Éktendőben.

RÉGER ADÁM

*A Dialogus és a Tintinnabulum forrásának
pokolábrázolása – Kájoni János Hymnariumának
tükrében*

A test és lélek vitájáról szóló *Dialogus* és a négy végső dolgot (halált, ítéletet, poklot és mennyországot) bemutató *Tintinnabulum* számos közös kiadást ért meg a 17–18. században, melyek közül az első 1644-ben jelent meg Pozsonyban.¹ A közös kiadások miatt a hagyomány sokáig Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonította az e kötetben megjelent és tematikailag amúgy igen szoros kapcsolatban álló költeményeket – most már azonban tudjuk: minden bizonnyal tévesen. Vadai István elemzése mutatott rá, hogy a *Tintinnabulum* és a biztosan Nyéki Vöröstől származó *Dialogus* rímelési minőségének eltérése oly nagy mértékű, hogy azok nem származhatnak ugyanattól a szerzőtől, tehát a *Tintinnabulum*ot nem Nyéki Vörös Mátyás írta.² Az utóbbi években újra hozzáférhetővé vált Kájoni János *Hymnariuma*, amelynek egyik adata alapján pedig azt is feltételezhetjük, hogy a *Tintinnabulum* szerzője jezsuita volt (egyéb összefüggésekből pedig Kecskeméti István jezsuitát gondolhatjuk a *Tintinnabulum* szerzőjének).³ A *Hymnarium* kapcsolódó bejegyzésén túl a jezsuita szerzőség mellett

¹ [1] *Tintinnabulum tripudiantium, az-az a földi részeg szerencbének és dichöségnek álbatatlan lakodal-mában tombolók jora-intő chengettyije, mely a világ chalárdóságát az ember negy utolsó dolgai-nak zengésével kinek-kinek eleibe adgya* – [2] *Dialogus, az-az egy kárbozatra szállott test- és lelek-nek egy-mással való keserves és panaszkodó beszélgetése. Ezt-is kélszer nyomtatták-ki Bechben egynehány esztendővel ez-előtt, most pedig harmadszor*, Posonban, 1644. Vö. RMNY 2077; RMK I, 763. – Későbbi kiadásukat lásd *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 2: Pécseli Király Imre, Miskolczi Csuhák István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad., jegyz. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962, 484. (A továbbiakban: RMKT XVII/2).

² VADAI István, *Kolomp vagy csengettyű? = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 181–187.

³ A *Hymnarium* lelőhelye és jelzete: KÁJONI János, *Latin–magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, 1659–1677, Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250. A versgyűjteményhez való hozzáférés lehetőségét köszönöm Medgyesy S. Norbertnek. – A kéziratról részletes ismertetést ad MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Budapest–Piliscsaba, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – PPKE BTK, 2009, 143–144, 297–303, kritikai szövegkiadással: 377, 475–481; MEDGYESY S. Norbert, *A katolikus népénekek feltárásáról és kritikai kiadásáról = Lelkiségtörténeti*

szóló további érvek egyikeként szolgálhat az is, hogy a *Tintinnabulum* egyik fő forrása szintén jezsuita alkotás,⁴ a *Ludus in seculi amorem inimicum amori Divino* ugyanis egy belga jezsuita, Carolus Scribanus műve.⁵

A két mű pokolábrázolásának elemzésére a *Hymnarium*ot vizsgálva adódik lehetőség, hiszen a 17. század derekán keletkezett kézirat valamennyi szóba kerülő műnek tartalmazza egy változatát: a *Dialogus* és *Tintinnabulum* mellett e művek fő forrásait is.⁶ A cím ennek tükrében pedig mindenképpen pontosításra szorul: közzismert, hogy Nyéki Vörös *Dialogus*ának alapja egy késő középkori eredetű túlvilági látomás – *Philibertus látomása*, amelyben a lélek és a test azon vitatkozik, hogy melyikük felelős elkárhozásukért. Azt bizonyosan egyelőre nem lehetett megállapítani, hogy Nyéki Vörös milyen szöveget használt, így egy kicsit megtévesztő lehet a Kájoni-kéziratban található szöveget alapul véve a *Dialogus* forrásáról beszélni, hiszen nem tudhatjuk, hogy a Nyéki által használt szöveg milyen viszonyban áll a Kájoni-gyűjteményben lévővel. A bizonytalan szerzőségű, később igen széles körben elterjedt műnek ugyanis Európa-szerte, csak a kéziratok hagyományban több mint 150 változata ismert, nem beszélve a különböző nemzeti nyelveken való előfordulásairól. Kritikai kiadás híján nem könnyű eligazodni e szövegváltozatok között, így egyelőre azt is nehéz megállapítani, hogy melyik változatot tekinthetjük elsődleges szövegnek a latin változatok közül.⁷ A *visio* viszonylag szerteágazó szövegvilágának azonban van egy

számvetés, szerk. SZELESTEI NAGY László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008, 139–172. – A *Tintinnabulum* szerzőségi kérdéséhez lásd RÉGER Ádám, *Adalékok Nyéki Vörös Mátyás műveinek kritikai kiadásához: A Tintinnabulum szerzője: Kecskeméti István = Nyelv, irodalom, esztétikum: Hallgatói dolgozatok*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, PPKE BTK, 2011, 9–35. Pap Balázs attribúciója szerint a *Tintinnabulum* szerzője Kornis Zsigmond. Vö. PAP Balázs, *A Tintinnabulum tripudiantium szerzőségéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2006, 585–590.

⁴ A kérdéstről szóló tanulmányom megjelenés előtt áll. RÉGER Ádám, *A Tintinnabulum tripudiantium szerzője és forrása*, az MTA Irodalomtudományi Intézetében 2012. február 29-én megtartott vitauülés.

⁵ Carolus SCRIBANIUS, *Ludus in seculi amorem inimicum amori Divino* = UO, *Amor Divinus*, Antverpiae, 1615, 429–447. Erről lásd: Lodewijk BROUWERS SJ, Jean-François GILMONT, *Carolus Scribani*, Bruxelles, Association des archivistes et bibliothécaires de Belgique, 1977 (Archives et Bibliothèques de Belgique; Numéro spécial, 17), 145–177.

⁶ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 678–757. A *Visio Philiberti* Kájoninál található variánsáról lásd NAGY Szilvia, *Philibertus látomásának útja egy iskoladramáig = Szín – Játék – Költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Budapest–Nagyvárad, Partium Kiadó – Protea Egyesület – reciti, 2013, 317–328.

⁷ Neil CARTLIDGE, „In the Silence of a Midwinter Night”: *A Re-evaluation of the Visio Philiberti*, *Medium Aevum*, 2006, 75, 24–45. Cartlidge Hans Walther gyűjteményét idézve rámutat,

könnyen elkülöníthető egysége, amely bizonyos támponttal szolgálhat a Kájoni és a Nyéki által használt szövegeket illetően. A későbbi – 16–17. századi – hagyományban kialakult a szövegnek egy olyan változata, ahol a látomást Szent Bernát éli át, nem pedig a francia Philibertus.⁸ A *Hymnarium* ugyan hivatkozik Szent Bernátra,⁹ de a szövegben Philibertus révületbe esésén keresztül elevenedik meg a test és a lélek vitája, majd a lélek pokolba hurcolása. Nyéki Vörös Mátyás ugyanakkor a Szent Bernát-féle látomást követi *Dialogus*ában, ahogy erre már a költő szövegkiadója is rámutatott.¹⁰ Tulajdonképpen ugyanarról a műről van szó, de annak egy határozottan elkülöníthető szövegváltozatáról: ekképpen Kájoni János is utal a *Dialogus* és az általa bemásolt *visio* lehetséges összefüggésére: *Philibertus látomásánál* az oldalszám megjelölésével hivatkozik a *Dialogusra*, a *Dialogus*nál pedig a címléírásban valamint az oldalszámra való hivatkozással is visszautal a *visióra*.¹¹ A szövegváltozatok közötti eltéréseket jelen elemzés során nincs lehetőség számba venni, de függelékben közöljük a Kájoni

hogy az azonosítás többek között azért is problematikus, mert már a címnek és az incipitnek is több variánsa létezik (igen elterjedt például az a változat is, amelyet Kájoni János idéz). Fordítása angolul, németül, hollandul, franciául is ismert, közvetett hatása számos európai országban kimutatható. Az ismert középkori szövegváltozatokról listát közöl Hans WALTHER, *Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München, Beck, 1920 (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters, 5), 211–214.

⁸ RMKT XVII/2, 472. Vö. *Querela sive dialogus animae et corporis damnati, quem aiunt quidam S. Bernardum per nocturnum visum composuisse = Thesaurus precum et Exercitiorum spiritualium*, Antverpiae, 1609, 448–460. A szöveg megtalálható még a *Lectulus floridus* című gyűjteményben és David Gregor Corner *Magnum promptuarium*ában is. Utóbbiakat Kájoni gyakran idézi *Hymnarium*ában. A *Magnum promptuarium* 1645-ös kiadásába egy „Vir quidam extiterat, dudum Eremita” kezdetű változat került, Kájoni János szövege azonban némileg ettől is eltér. *S. Bernardi querela, sive dialogus animae et corporis damnati = Lectulus floridus, sponsae Iesu Christi*, Monachii, 1601, 35–51; David Gregor CORNER, *Magnum promptuarium catholicae devotionis*, Viennae, 1645, 792–801.

⁹ „Incipit certamen animae cum corpore, reuelatur cuidam deuoto viro filia Regis Franciae qui post reuelationem spretis omnibus, jactus est Heremita deuotus. Vel ut quidam asserunt visio S. P. Berhardi, quia commotus factus est monachus.” KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 725.

¹⁰ RMKT XVII/2, 472.

¹¹ A szöveg a 725. oldalon címléírással kezdődik, ehhez nem ad fordítást Kájoni (lásd az előző lábjegyzetet), a 726. lapon viszont az alábbi módon utal Nyéki Vörös 733. lapon kezdődő művére: „fol. 733”. A visszautalás egyébként Nyéki Vörös művénél is megtalálható: „Matthiae Veres de Nyék Crucigeri Soproniensis Ordinis Cruciferorum S. Joannis Hierosolymitani hospitalium; Archidiaconi Mosoniensis, et Cathedralis Ecclesiae Jauriensis Canonici etc. eadem de re fusius et concinnius. Nyeki Veres Mattyas ugjan azonrul böuebben fol. 726.” KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 733. Idézi: NAGY, i. m., 324–325.

János *Hymnarium*ában található változatot, melynek kezdősora: „Vir quidam extiterat, dudum Eremita”. (Hans Walther több mint húsz szövegváltozatot említ ezzel az incipittel.)¹²

A vizsgálat szempontjából valamivel egyértelműbb a helyzet a *Tintinnabulum* korábban ismeretlen és a Kájoni-gyűjtemény segítségével azonosított forrása esetében: a több mint száz versszakos műnek számos kiadása ismert a 17. század első feléből – először az *Amor Divinus* című Scribanius-mű függelékeként jelent meg Antwerpenben 1615-ben –, de kiadták flamand és olasz nyelvű változatát is.¹³ A *Tintinnabulum* és Carolus Scribanius műve közötti kapcsolat lehetőségét már Kájoni János is jelzi címléírásában,¹⁴ emellett egyértelműen kimutathatóak a két mű gondolati és motívikus azonosságai is. Van azonban egy markáns különbség a két mű között: a *Tintinnabulum* szerkesztési elveit főként az emberi élet négy végső dolgának sorrendje határozta meg, míg ez a *Ludus in seculi amorem* [...] esetében nincs így, a Scribanius-mű tíz hosszabb szakaszra tagoltan a világ múlandóságáról és annak az örökkévaló túlvilággal való szembeállításáról szól, részben érintve ugyan a négy végső dolgot, de nem ez szolgáltatja közvetlenül a kompozíció alapját.

Kájoni gyűjteményében a szóban forgó művek a halottas, illetve a négy utolsó dologgal foglalkozó énekek között kaptak helyet.¹⁵ Az énekek csoportját a népszerű *Cur mundus militat* nyitja, amit Carolus Scribanius műve, a *Ludus in seculi amorem* [...], majd a *Tintinnabulum*, illetve egy szélesebb tematikájú, négy végső dologról szóló összeállítás követ, amelyben a halálról, ítéletről és boldogságról szóló szekvenciák és himnuszok mellett *De inferno* alcímmel szerepel a *Philibertus látomása* és a *Dialogus*. A *Latin–magyar versgyűjtemény* gyakorlata szerint a

¹² WALTHER, *i. m.*, 213–214. A *Visio Philiberti* mellett – vagy annak részeként – rendre előfordul egy szintén középkori eredetű vers: az *Ecce mundus moritur* kezdetű ének (*De mundi miseria*), amely a világ állhatatlanságáról, hiábavalóságáról szól – a *Nádor-kódex*ben például prózai elmélkedés formájában szerepel *Philibertus látomása* előtt, míg a *Hymnarium*ban a látomás végén található. Vö. Régi magyar drámai emlékek, szerk. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, Bp., Akadémiai, 1960, I, 438–439; KOZÁKY István, *A haláltáncok története: A múlandóság ábrázolásai történeti fejlődésünkben*, Bp., Magyar Történeti Múzeum, 1936, 254.

¹³ Den (Al) Sieck, Ghestorven en Begraven [...] de vier wtersten, Antwerpen, 1632; Carolus SCRIBANIUS, *Ludus in Saeculi Amorem inimicum Amori Divino, Givoco contro l'Amor del Secolo inimico al Diuino Amore*, Senis, 1634. Vö. Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, VII, Paris–Bruxelles, 1896, 982–990; Lodewijk BROUWERS SJ, Jean-Francois GILMONT, *i. m.*, 177.

¹⁴ „Tintinnabulum Tripudiantium ex quatuor novissimis consectum et illustratum, ex praecedenti desumptum quidem sed fusius tractatum.” KÁJONI, *Hymnarium...*, *i. m.*, 688. A magyar verset „megelőző” költemény Carolus Scribanius műve a *Hymnarium*ban.

¹⁵ KÁJONI, *Hymnarium...*, *i. m.*, 676–757.

bal oldalon a latin, a jobb oldalon pedig többnyire az annak megfelelő magyar szöveg található: a *Tintinnabulum* forrását – Scribanius művét – Kájoni csak részben, a *Philibertus látomását* viszont teljes egészében magyarra fordította, és Nyéki Vörös *Dialogusa* mellett is szerepel az első 25 versszak latin fordítása. A fordításokat feltehetően Kájoni János készítette, ugyanis a *Hymnarium* más pontjain is található arra példa, hogy a latinból magyar hagyományba került művet latinra visszafordítva olvashatjuk – így tesz például a Pázmány *Imádságos könyvéből* származó Mária-antifónákkal is.¹⁶ Scribanius művének és a Philibertus-féle *visiónak* ez a magyar fordítása nem került bele más korabeli és későbbi gyűjteménybe sem, emiatt különösen fontosnak tartjuk, hogy ezek fényében vizsgáljuk meg a művek pokolábrázolásának bizonyos vonatkozásait. Kájoni János nem pusztán a művek eredeti felépítését, szerkezetét tartja meg, hanem sort sorral visszaadva szinte tükörfordításokat nyújt az eredeti versek szótagszámaikat is megőrizve.

A filológiai bevezető után a művek kárhozatra vonatkozó elgondolásaiból – terjedelmi okok miatt – mindössze két szempont megragadására vállalkozhatunk: elsőként azt szeretném röviden vázolni, hogy a vizsgált költemények pontosan kire, és hogyan értik az elkárhozás örökké tartó voltát, másodsorban pedig azt, hogy milyen eszközökkel próbálják elérni elrettentő és embert jobbító céljukat, és ezek mennyiben módosultak a forrásukhoz képest a *Dialogusban* és a *Tintinnabulumban*.

A késő középkori látomás bizonyos szöveghelyeiben az a korabeli felfogás tükröződik, miszerint a lélek közvetlenül a halál után a pokolba kerül, tehát a lélek a halál pillanatától kezdve bűnhődik, a test pedig mintegy öntudatlan állapotban van egészen az utolsó ítélet napjáig, amikor is a test feltámad és a lélekkel újra egyesülve örök kínra vettetik.¹⁷ A lélek így figyelmezteti ugyanis a testet:

Et licet non sentias nunc tormenta dura, Es az kemény giotrelmet noha most nem
erzed

¹⁶ RÉGER Ádám, *Pázmány-bívatkozások Kájoni János Hymnariumában = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 353–365.

¹⁷ A halál utáni közvetlen elkárhozás korabeli felfogásáról lásd AQUINÓI Szent Tamás, *Summa contra Gentiles*, IV, 91. kérdés. Idézi: Georges MINOIS, *A pokol története*, ford. SUJTÓ László, Bp., Atlantisz, 2012, 300–301.

Scias, quod suppliciis non es caritura, [...] Tudjad hogy az kenokból nem marad ki
reszed, [...] ¹⁸

A test pedig belátva ezt, így szól később ugyanerről a léleknek:

Scio quod praeterea sum resurrectura,	Es tudom ezek felet hogy fel tamadando
In die nouissimo; tecumque passura,	Itéletkor: te veled uagiok kenzlattando
Poenas in perpetuum; [...]	Örök buntetesekben; ¹⁹

Az idézett felfogásnak ellentmondani látszik az a szöveghely, amelyben a lélek saját pokolbéli szenvedéseire utal: az égető tűzre, s hogy már „erős büntetésekben” van, illetve örökké abban is lesz, ²⁰ mert a lélek tulajdonképpen elkárkozására csak a látomás végén kerül sor, amikor két ördög pokolba rántja őt, ahonnan – saját bevallása szerint is – képtelenség szabadulni. ²¹ Az elkárkozás idejének bizonytalanságát erősíti, hogy a test is részese egy ideje a földi enyészetnek: ugyanis – bibliai fordulattal élve – már szaga van, sőt a rothadás jeleit mutatja:

Es nunc esca vermium, [...]	Fergek eledele vagj, [...] ²²
-----------------------------	--

mondja a lélek a testnek, vagy a test a léleknek:

Rodunt mea viscera vermes in hac aede,	Raghjak az en belemet fergek ez
[...]	tömlöczben. ²³

¹⁸ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 727.

¹⁹ *Uo.*, 730.

²⁰ *Uo.*, 726–727.

„In poenis acerrimis sum, et semper ero,
Nullae linguae saeculi dicerent pro uero,
Unam poenam minimam, quam in igne
fero,

Sed quod magis cruciat, veniam non spero.
A Lélek pokolba hurcolását lásd *Uo.*, 731.

²¹ *Uo.*, 730.

„Cum infernum subeunt damnatae personae
Non est spes ulterius de redemptione, [...]

²² *Uo.*

²³ *Uo.*, 278.

Erős büntetésekben uagiok, mindis leszek,
Nem mondanák igaznak ez világi nyelvek,
Egy kiczinded buntetést, kit az tűzben erzek,
De melj nagiok hogi soha kegielmet nem
vészek.”

Mihelt pokolban mennek az itilt személyek,
Az ki szabadulasrul nincs tobbe remenjek,”

Valószínűsíthetően a költemény látomásos jellege okozhatja a teológiai értelemben vett következetlenséget, ez viszont nem befolyásolja a mű célját: a haláltól és ítélettől való félelem felkeltését. A test előbb idézett halál utáni lemeztelenítése és kiszolgáltatottsága alkalmas például annak hangsúlyozására, hogy az evilági javak a halál után semmit sem érnek. Az ebből az alapellentétből kinövő motívumok központi elemei a műnek; a középkori látomás ugyanis egy gazdag főúr elkárhozását mutatja be néhol kifejezetten gúnyosan szembeállítva egymással az evilági gazdagságot annak túlvilági értéktelenségével.²⁴ Így például a hatalmas területekre áhítózó földbirtokos végül csak egy hét láb hosszú sírban nyugszik;²⁵ az akinek nagy házai voltak, most olyan szűk helyen van, hogy orrát nyomja a koporsófedél;²⁶ aki életében vadakat lakmározhatott, halála után férgek eledelévé válik;²⁷ s annak, akinek ítélőszéke volt evilágon, a pokolban kínozószéke lesz.²⁸ A mű másolatainak magas száma ellenére egyébként a korabeli olvasók többsége is valószínűsíthetően a tehetősebb néprétegből került ki. A műben természetesen nem szükségszerű a gazdagok elkárhozása, hiszen Philibertus maga is királyi sarj, de ahhoz, hogy halála után ne a pokolban, hanem a mennyben legyen szállása, az evilági javakat megutálva és azokat magától eltaszítva, remeteként kell tovább élnie.²⁹

²⁴ Vö. CARTLIDGE, *i. m.*

²⁵ „Quid valent palatia, pulchrae vel quid aedes?”

Vix nunc tuus tumulus septem capit pedes,
[...]

KÁJONI, *Hymnarium...*, *i. m.*, 726.

²⁶ „Tua domus qualiter tibi modo placet
Cujus modo summitas super nasum jacet?”
[...]

Uo., 727.

²⁷ Uo.

²⁸ „Quanquam falso judicans a modo non
laedes,

jam parata tibi est in inferno sedes. [...]

Uo., 726.

²⁹ A korszakból származó, a poklot elrettentő céllal említő művek és prédikációk nem bizonyultak teljesen hatástalannak: Georges Minois a pokol félelemasztorációban betöltött szerepe kapcsán számos esetet idéz a 12–13. századból, amikor egy gazdag mindenét szétosztván kolostorba vonul. Vö. MINOIS, *i. m.*, 286–288.

Mi hazna hazaidnak, vagy palotajdnak,
Aligh uagion het lab niom hossza mély
siradnak.”

Az te hazad most neked de mikeppen
tetsik?
Kinek mostan teteje az orrodon fekszik.”

Mar hamis iteletid senkinek sem artnak,
El készült mar pokolban szeki kenaidnak.”

Jóllehet a *Dialogus*ban az elkárhozott szintén arisztokrata földesúr,³⁰ és Nyéki Vörös abban a tekintetben is a latin eredetét követi, hogy a gazdagok számára nagyobb büntetést helyez kilátásba,³¹ mégis az egész művet illetően jóval árnyaltabb az ábrázolásmódja; a költemény sokkal bővebb a latin forrásánál – tematikai és motivikus újdonságokkal bír. Jellemző, hogy egy-egy gondolatot kiemel Nyéki Vörös a középkori szövegből, s költői képekkel gazdagítva, színesítve részletezi azt. Például az elkárhozás egyik oka a középkori műben, hogy a gazdag ember nem segítette a nálánál szegényebbeket:

Quia Pater pauperum non eras, sed Mert nem ualal szegenjek attja, de toluaja,
 praedo,
 Te rodunt in tumulo vermes et putredo, Tegedet fergek ragnak, s tested föld
 [...] rothasztja, [...] ³²

Nyéki Vörös Mátyás átveszi a gondolatot, s több versszakon keresztül (107–115. sz.) részletezi a földesúr uzsorás, kárhozatra méltó vétkeit, többek között az alábbiakat is:

Jobbágyidra hántad sisikes gabnádat,
 'S reájok méretted rossz bűdös borodat. [...]
 Szegényt vtáltatok nyomoruságában,
 Nem volt ki kis kenyért adgyon táskájokban.³³

Számos költői képpel gazdagodik Nyéki Vörös műve a latin eredetihez képest: a lélek testen való felsőbbrendűségének gondolatát például, amelyet a test előad, Nyéki többféleképpen ábrázolja: egyfelől jó gazdához hasonlítja a lelket, a testet pedig művelendő földhöz, amely természete szerint jó és rossz füveket egyaránt terem; a jó gazda dolga, hogy kigyomlálja a rossz hajtásokat, s ha szükséges ganéjjal táplálja a föld hasznos növényeit;³⁴ másfelől hajókormá-

³⁰ A Nyéki Vörösnél fellelhető arisztokrata ismertetőjegyek jelentős része megtalálható már a *Visio Philibertiben* is – az alábbiak egyértelműen feudális viszonyokra utalnak: „Nonne te prouincia tota verebatur?”; „Ubi nunc familia, quae te sequebatur?”

³¹ KLANICZAY Tibor, *A magyar barokk irodalom kialakulása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1960, 332; NAGY, *i. m.*, 317–319; LACZHÁZI Gyula, *Vanitas és memento mori = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 410–421.

³² KÁJONI, *Hymnarium... i. m.*, 728.

³³ RMKT XVII/2, 146.

³⁴ *Uo.*

nyoshoz teszi hasonlónvá a lelket, aki okosan képes forгатni hajóját – azaz a testet –, amit a szél és a víz is rossz irányba vezethet.³⁵ A latin eredetihez viszonyítva a kárhozatra méltó bűnök köre is bővül, a gazdagságon és világi hívságokon túlmenően Nyéki Vörös már egyéb gázságokra is figyelmeztet:

Minden bűnnek hele, 's külön büntetése,
Vagyon el osztatott kemény gyötrődése
Kevélyek, irégyek, fösvények serege,
Parázna, 's gyilkosnak magán van ördöge. [...]

Ennek barlangjánál vagyon sok tékozlo,
Sok hazug, versengö, haragos, prédállo,
Telhetetlen, irégy, kevély, boszszu állo,
Torkos, rest, öldöklö, haborgo, arúlo.³⁶

A bűnök fajtáinak gyarapodása mellett a bűnösök köre is bővül a műben; a társadalmi egyenlőtlenség ugyan a szenvedés mértékében való részesülést illetően megmarad a halál után is, a szenvedésben való részesülés vonatkozásában azonban eltűnik, amivel a szöveg óva inti a szegényeket is a kárhozatra juttató bűnök elkövetésétől. Nyéki Vörös szövegében a pokolban együtt szenved a szegény a gazdaggal, ami azt a gondolatot követi, hogy a földi életben való nélkülözés önmagában nem üdvözíti az embert:³⁷

Sok ott az nagy sereg ki széllel kesereg
Chászár 's Királyok közt sok paraszt tekereg
Herczeg az jobbággal egy békoban chörög
Sok Úr küldúsokkal egy tömlöcben hörög.³⁸

Scribanius terjedelmes művének szintén hangsúlyos eleme a gazdagság kárhozattatása, ennek megfelelően három fejezeten át tartó *Ubi sunt?* katalógust közöl a hatalmasságok tovatűnéséről.³⁹ Emellett a hatodik fejezet felépítménye kifeje-

³⁵ *Uo.*

³⁶ RMKT XVII/2, 157–158.

³⁷ *Uo.*

³⁸ *Uo.*, 158.

³⁹ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 680–683. Feltehetően Esterházy Pál is Carolus Scribanius művének részleteit fordította *Az világnak mivlando voltarol* című költeményében. A művet lásd Régi magyar költők tára XVII. század, 12: Madách Gáspár, Egy névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei, kiad., jegyz. VARGA Imre, CS. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 502–512.

zetten a földi javak mértéktelen halmozásának veszélyeire int: egy kérdészuhataggal szembesíti az olvasót, amely abban csúcsosodik ki, hogy a földi dolgok halmozásával tulajdonképpen a túlvilági gyötrelmeket növeli.⁴⁰ Scribanius műve is több vétket idéz a gazdagság hajszolása mellett, de az uralkodó motívum a világi értékek hiábavalósága. A *Tintinnabulum* számos bibliai és mitológiai elemmel mintegy négyszeresére bővítve forrását szintén színesebb képet fest latin eredetijénél – részletesebben jelenik meg például a bűnök természete szerinti büntetések bemutatása is.

Tisztátalan búja, fertelmes Testeket,
Annak fenekére hányják, s Irégyeket;
Szörnyü gyalázatba ejtik Kevélyeket:
'S tüzes ösztönökkel furdallyák Resteket.

Frissen-lakók, chak egy chöp vizet sem vésznek;
Hamis Törvén-tévők, tűzös szurkot észnek;
Gyűlölt szegénységbe gazdag Dúsok esnek;
'S Haragosok szíven Aspis-kígyók lesznek.⁴¹

És jajt kiált a szerzet alól kiugrott ifjaknak, a borcsiszároknak, kérkedő cifra katonáknak, a trágároknak és a fertelmes kézzel áldozóknak is:⁴²

Ott minden véteknek szabott kínnya leszen;
'S ki melyik tagjával gyakortább bünt téssen,
Súlyosabb büntetést az tagjában vészen:⁴³

A *Tintinnabulum*ból idézett szöveghelyek egyes gondolatai egyébként már Kempis Tamás *Krisztus követéséről* című művében is kimutathatóak: „Menyivel többet kedvesz most magadnak, és tested kivánságít követed: annyival keményben lakolsz érette, és több égésre-valót győjtesz. A miben ember vétett, abban nagyobb kinnya leszen. A rest túnyák égő ösztönökkel döföltetnek; a

⁴⁰ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 683–684.

„Non tela exasperant minarum ignea?
Aut non incendia pascunt sulphurea?
Dira materies lignorum picea,
Infoelix posthuma flammaram palea.”

⁴¹ RMKT XVII/2, 202.

⁴² *Uo.*

⁴³ *Uo.*

torkosok szörnyű éhséggel és szomjúsággal kínoztatnak; a buják és testi gyönyörűség üzők lángozó szurokkal és bűdös kénkövel öntöztetnek”.⁴⁴ Nyilvánvaló, hogy a pokol és a túlvilági szenvedések ábrázolásával a művek célja az emberek félelmeinek felkeltése, amellyel életük megjobbítását, ezzel együtt pedig üdvözülésüket mozgathatják elő – Nyéki Vörös *Dialogus*-beli szavaival: „Chyda dolgot mondok, kinn mind éltiglen fély”.⁴⁵ Érdekes, hogy ez az egyes művekben másféle gyötrődések láttatásával párosul: a középkori vízióban a szenvedéseknek főként – s majdnem kizárólagosan – testi vagy fizikai vonatkozásait láthatjuk: a lelkek gyakorlatilag fizikailag kízzattatnak, tüzes láncokkal hurcoltatnak, enyves szíjjal szorongattatnak, fogakkal mardossák és vashorgokkal szaggatják őket, ganéjt etetnek velük és arcukra vizelnek.⁴⁶ Nyéki Vörös Mátyás *Dialogus*ában – amellet, hogy válogatott brutális és iszonyatos fizikai kínokkal szembesít, illetve nem marad el az örök, el nem emésztő, de örökké kízó tűz sem – a lelki szenvedést is bevonja művébe:

Ugyanis az pokol chyak bánatnak fészke,
Siralom, ohaytás, fogyhatatlan mérge,
Rémüles, reszketés, sok kinoknak férge,
Szegénység, betegség, keserüség kérge.

Ninch ott semmi öröm, kegyesség, kegyelem,
Mert el burúlt mindent inség és félelem,
Atok átkozódás vagyon nagy gyötrelem,
Az ördög ott hoher, társ, és fejedelem.⁴⁷

A középkori vízióhoz képest továbbá megjeleníti Nyéki Vörös – valószínűleg más korábbi mintából véve – az isteni kegyelemtől való megfosztottság (damnum)⁴⁸ okozta szenvedést is:

De minden nyavalyát, ’s büntetést meg hallad,
Hogy Christus személyét kinodban nem láthadd.⁴⁹

⁴⁴ KEMPIS Tamás, *Christus követéséről*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Bp., 1894 (Pázmány Péter Összes Munkái, 1), 239.

⁴⁵ RMKT XVII/2, 135.

⁴⁶ KAJONI, *Hymnarium...*, i. m., 731.

⁴⁷ RMKT XVII/2, 135.

⁴⁸ Az Istentől való megfosztottságról lásd MINOIS, i. m., 294, 310.

⁴⁹ RMKT XVII/2, 157.

A folyamatos lelkifurdalásra vonatkozhat – Aquinói Szent Tamás értelmezésében⁵⁰ – a maró féreg képe, amely Krisztusnak a kárhozatra vonatkozó szavaira vezethető vissza: „ahol a féreg el nem pusztul, és a tűz ki nem alszik.” (Mk 9, 48) A *Dialogus* pokolra vonatkozó szöveghelyei között többször is előfordul a kifejezés. Scribanius művében, azaz a *Tintinnabulum* forrásában is megjelenik az Istentől való megfosztottság,⁵¹ de mégis hangsúlyosabb a fizikai szenvedések elrettentő bemutatása, hiszen a mű végig az örökkön égő tűzre irányítja a figyelmet. Az újra és újra visszatérő tűz kétpólusúvá teszi a művet: egyrészt kérdések és felkiáltások özönével, egyre fokozódó felsorolásokkal a világ javainak teljes értéktelenségére mutat, másrészt folyamatosan utal a háborgó és fékezhetetlen tűzre, a kénben és szurokban úszó lángokra, izzó parázsra az örökké soha meg nem szűnő forráságra – párosítva ezt az iszonyatos szomjúság érzetetésével. A mű egyébként retorikai alakzatok tárháza – a *Tintinnabulum* is bőven merít ezekből. Laczházi Gyula a két művet elemezve vázolta a Szent Ignác-i lelkigyakorlatoknak és a jezsuita retorikai hagyománynak a *Dialogus*-ra és főként a *Tintinnabulum*-ra gyakorolt hatását is⁵² – Nyéki Vörös Mátyás ugyan nem volt jezsuita, a *Tintinnabulum* szerzője viszont feltehetően, forrása pedig biztosan az volt. Laczházi elemzésében számos retorikai figurára mutatott példát, amelyek többnyire már a latin eredetiben is szerepeltek. Például az alábbi antitetikus szerkesztésű versszak mindkét műben megtalálható:

Bonis hic fruimur? ibi igne exurimur.
 Momento fruimur? aeternum urimur,
 Bonis hic pascimur? ibi ignes patimur,
 Momento pascimur? aeternum patimur.⁵³

Az idézett rész feltehetően az alábbi *Tintinnabulum*-beli versszak eredetije:

⁵⁰ AQUINÓI SZENT TAMÁS, *Kiegészítés a Summához*, 86. kérdés, 3. szakasz. Idézi MINOIS, *i. m.*, 302.

⁵¹ „Vagyon-e olly bolond Ember e’ Világon,
 Ki szem-pillantásig-való vígaságon
 Örökkön örökké égő tüzet váltson, [...]”
 Örökké Mennyei jóktól távul lenni?
 Örökké Szenteknek ellensége lenni?
 Örökké Mennyeiből szám-ki-vetett lenni?
 Örökké Istennek haragjában lenni?” RMKT XVII/2, 192.

⁵² LACZHÁZI, *i. m.*, 410–421.

⁵³ KÁJONI, *Hymnarium...*, *i. m.*, 687.

Itt jókkal töltődünk? ott tűzben sütődünk:
Félórát dőslődünk? örökké évődünk.
Itt most gyönyörködünk? ott lángban égődünk.
Egy nap gőgösködünk? örökké gyötrődünk.⁵⁴

Az egyházi eszkatológiai hagyományból ismert a végső döntés hipotézise, amely szerint az embernek a halál (pontosabban a test és lélek szétválásának) pillanatában történő utolsó döntése – ami a földi élet utolsó mozzanataként is értelmezhető – kihatással van az üdvösségre.⁵⁵ A döntés alapirányultságán később már egyáltalán nem lehet változtatni, az üdvözültek és elkárhozottak közötti szakadék örökké átjárhatatlan – gondoljunk csak Krisztus szegény Lázárról szóló történetére (Lk 16, 19–31). *Philibertus látomásában* a lélek elkárhozásakor, a pokol küszöbén még elhangzik egy sóhaj a lélek szájából:

Quando vero barathri limen subintrauit	Mikor pedig pokolnak küzöben be lépe
O Jesu fili Daud, clamans eJulauit. [...]	O Jesus Daud fia, kialtuán keserge. ⁵⁶

Az ördögök erre tovább gyötrőve őt azt mondják neki, hogy már késő Isten nevét hívni. Az irgalmat kérő sóhaj talán megfeleltethető lenne annak a bizonyos utolsó döntésnek, amelynek alapirányultsága ebben az esetben jónak tűnik, a lélek mégis elkárhozik. Sokkal erőteljesebb ez a jelenet azonban Nyéki Vörösnel, aki az „O Jesu fili Daud” bibliai eredetű könyörgésből több mint tíz versszakos imádságot ír. Amellett, hogy ez jól példázza Nyéki bővítő módszerét, amely igazán szép költői képeket eredményezett, azért is fontos, mert a költemény egyik legserkentőbbnek tűnő intése meglátásom szerint ebben rejlik: a megtérést nem lehet az utolsó pillanatra hagyni. Azért szeretném ezt külön hangsúlyozni, mert Nyéki Vörös Máttyás irodalmi munkásságának központi témája a bűnbánó lélek fohászzkodása az isteni irgalom elnyerésére – számos verset és prózai imádságot is írt erről: *Paenitentniára indúlt szívnek könyörgése, Paenitentniára való könyörgés és kegyelem kérés, Istenhez való esedezéssel kegyelem kérés, Könyörgésre való keszület azonn töredelemmel.*⁵⁷ A könyörgő ima eredménye a

⁵⁴ RMKT XVII/2, 204.

⁵⁵ Anton ZIEGENAUS, *A teremtés jövője Istenben: Eszkatológia*, ford. SZALAY Máttyás, Bp., Szent István Társulat, 2008, 63–83; 161–182.

⁵⁶ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 731.

⁵⁷ RMKT XVII/2, 78., 79., 75. és 80. sz. versek. A prózai imádságokat lásd *Uo.*, 435–448. Vö. VADAI István, *Nyéki Vörös Máttyás rimes imádságai = Régi magyar imakönyvek és imádságok*,

*Dialogus*ban (251–264. versszak) nem szabadulás, hanem a lélek körül álló ördögök megsokasodása:

Azonbam [!] hertelen meg choportozának,
 Vy kénzo szerszámmal környüle állának,
 Fógok chattogatva rea rohanának,
 Es egyenlő szóval neki így szollának. [...]

Te éltedben kellett vólna kesergened,
 Isten ellen valo vétkedet ismerned,
 'S tiszta buzgó szível azért esedezned,
 El-jött itéleted, 's ninchen mit remélned.⁵⁸

Gyaníthatóan fontos elrettentő hatása van a pokolbéli kínok részletes ábrázolásának, de talán legalább annyira fontos e művek célját illetően, hogy az elrettentésből valóban megbánás fakadjon, s ne halogassák – s főként ne az utolsó órára hagyják – életük megjobbítását az emberek. Ebben a barokk kori művek kifejezetten egységesek. A *Tintinnabulum* Scribanius művéből⁵⁹ vett intése így szól:

Azért meg térésre amíg időnk vagyon
 Istenünkhöz lelkünk addig folyamodjon,
 'S kemény zokogással addig meg ne álljon
 Míglen vétkeinkért irgalmat találjon.⁶⁰

A *Dialogus* és a *Tintinnabulum* korabeli népszerűségük mellett irodalmunkra gyakorolt hatásuk miatt is meghatározó jelentőségűek: erre a halottas énekek szempontjából Vadai István mutatott rá.⁶¹ A két művet drámatörténeti szempontból Medgyesy S. Norbert⁶² és Nagy Szilvia vizsgálta,⁶³ és jelen kötetben is

szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely–Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 3), 235–242.

⁵⁸ RMKT XVII/2, 162–163.

⁵⁹ „Dum tempus patitur, locusque fletibus
 Pulsemus Dominum densis gemitibus.

Non uota sileant accensa precibus,

Et tanquam mediis nata coloribus.” KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 680.

⁶⁰ RMKT XVII/2, 191.

⁶¹ VADAI István, *A XVII. századi magyar költészet (Idézetek poétikája II.)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1989, 281–286.

⁶² MEDGYESY S., *A csíksomlyói ferences...*, i. m., 345–346.

több tanulmány szerző hivatkozik a versekre mint előzményekre. Jelen keretek között csak felvillantani volt lehetséges azt a nyelvi-költői gazdagságot, amelyet Nyéki Vörös Mátyás és a *Tintinnabulum* jezsuita szerzője hozzátettek latin forrásaikhoz, amelyek jóllehet önmagukban is közismertek voltak, mégis magyarországi elterjedtségükhöz és kivált jelentős hatásukhoz mindenképpen szükség volt a két barokk mű népszerűsítő erejére.

⁶³ NAGY, *i. m.*, 325–328.

Melléklet (KÁJONI János, *Hymnarium*, 725–733)⁶⁴

Incipit certamen animae cum corpore, reuelatur cuidam deuoto viro filia Regis Franciae qui post reuelationem spretis omnibus, jactus est Heremita deuotus. Vel ut quidam asserunt visio S. P. Bernhardi, quia commotus factus est monachus. De Inferno.

[726]

fol. 733.

Vir quidam extiterat, dudum Eremita,
Philbertus Francigena, cuius erat vita
Dum in vita fuerat, se se duxit ita:
Nam verba quae protulit fuerunt perita.

Vala egy jeles ferfi, regenten Remete
Franciaj Filbertus, az kinek élete
Elet vala; ő magat akeppen viselte
Hogy az mely szot ki mondot minden megh
erthette.

Iste quidem fuerat filius Regalis,
Toto suo tempore se subtraxit malis,
Dum in mundo fuerat, et fuit vitalis,
Visio nam sibimet apparebat talis.

Ez az kiralyi magbol születet fi uala,
Minden ő idejeben gonozt tauoztata,
Migh ez vilagon uala, ez eletben jara,
Ugy hogy neki történnék ily jeles latasa.

Noctis sub silentio tempore brumali,
Deditus quodam modo somno spiritali,
Corpus carens video spiritu vitali
De quo mihi visio sit sub forma tali

Ejelj czendessegkor télnék idejeben,
Valamikent álomnak adatam lelekben,
Hát egy Testet latok, mely nincs
eleuenseghben,
Mely latasrul ily forma adatek elomben:

Cum dormirem paululum vigilando fessus,
Ecce quidam spiritus nouiter egressus,
De praedicto corpore, vitii oppressus,
Corporis cum gemitu sic plauxit excessus.

Keuisse hogy alunnam dologtul faradua,
Im egy lelek elebbi testét ki el hadta,
Kinek rusniasagual magat rutította,
Teste vad szabadsagan sira ily zokogua.

Juxta corpus spiritus stetit et plorauit,
Et his verbis acriter carnem increpauit;
O caro miserrima quis te sic prostrauit,
Quam mundus tam subito pridie ditauit.

Az Test mellet az Lelek megh alla es sira
Es ily szokkal az testnek kement feduen szolla:
O en njaualjas testem vert így de kiczoda?
Kit ez vilagh az minap frissen kazdaghita

⁶⁴ A szöveget betűhív átírásban, az eredeti központosítást megtartva közlöm. A rövidítéseket külön jelölés nélkül feloldom, továbbá az átírás során az β betűt sz-szel, az f-t s-sel, a ꝛ-t z-vel, az y-t ii-vel, a kézirat magyar nyelvű szövegeinek ú és ò betűjét pedig ü-vel, illetve ö-vel jelölöm. Az u betű a *Hymnarium*ban sok esetben v-nek, illetve a j néhol i-nek értendő.

Nonne te prouincia tota verebatur?
Nonne tibi pridie mundus subdebatur?
Ubi nunc familia, quae te sequebatur?
Cauda tua poenitus jam nunc amputatur.

Non es nunc in turribus de petris quadratis,
Sed nec in palatio magnae largitatis
Iaces nunc in feretro paruae quantitatis
Deferendo tumulo breuiore satis.

Quid valent palatia, pulchrae vel quid aedes?
Vix nunc tuus tumulus septem capit pedes,
Quenquam falso iudicans a modo non laedes,
jam parata tibi est in inferno sedes.

Ego qui tam nobilis fueram creatus
Ad similitudinem Domini formatus
Et ab omni crimine baptismo purgatus,
Iterum criminibus sic sum denigratus.

Per te caro misera sic sum reprobatus,
Aeternis incendiis in aeternum datus,
Siquidem squaloribus tuis maculatus,
Iam non possum regere coeli incolatus.

Si fures supplicia nobis praeparata
vere posses dicere: Heu quid fui nata,
utinam ab utero statim tumulata
Fuissem, quam ut vestis spiritus creata.

Nec est mirum fateor: quia dum vixisti,
Quicquam boni facere me non permisisti,
Sed semper ad scelera pessima traxisti
Et cathenis peccati fortiter vinxisti.

Si quando non peccassem ansam praeuisti
Et vias omnimodus mihi ostendisti, [727]
Furem occasione saepius fecisti,
Unde semper erimus in dolore tristi.

Nem tegede az egez tartomanj fel vala?
Nem nekede ez vilagh minap enged vala,
Hol vannak most czeledid, kik kouetnek vala?
Viragzo szerenczednek el szakad most farka.

Nem uagy faragot köből rakatot torniokban,
sem pedigh amaz böuen czenalt palotakban.
Be zarlatuan most fekelz szoros koporsodban,
Az houa vitettel elegh röuid sirban.

Mi hazna hazaidnak, vagy palotajdnak,
Aligh uagion het lab niom hoszsza mély
siradnak,
Mar hamis itiletid senkinek sem artnak,
El keszült mar pokolban szeki kenaidnak.

En az ki oly nemessül ualek teremtetue,
Az Urnak szemeliere szepen epittetue,
Az keresztsegh vizétül <szepen> bünböl
öblögetue.
Vizont vetkeid mia vagiok feketülue.

Nyaualias Test altalad így uagiok megh vetue,
Örökken ualo tüzre örökke rendelue,
Mint hogy oczmansagiddal uagiok ferteztetue,
Nem biratik mar tülem menynek lakohelje.

Ha az nekünk keszült ként tudnad kiben estem,
Bizonnjal azt mondanad: jay miert termettem?
Bar el temettek uolna miheljen szulettem,
Hogj sem mint az lelekenek ruhajaua löttem.

Nemis czuda megh uallom mert mikoron eltel
semmj iot czelekednem nekem nem engedtel,
Mindenkit rut vetkere de fel gerjeztettel,
Es az bün lantsaiual igen megh kötöztel.

Hogy ha nem vetkezhettem te modot
njuytottal,
Es mindenfele útat ennekem mutattal,
okot aduan giakorta lopoua czenaltal,
Honnet velem mindenkör bus kínra adattal.

In poenis acerrimis sum, et semper ero,
Nullae linguae saeculi dicerent pro uero,
Unam poenam minimam, quam in igne fero,
Sed quod magis cruciat, veniam non spero.

Erős büntetéseken uagiok, mindis leszek,
Nem mondanák igaznak ez vilaghi nyeluek,
Egy kiczindet buntetest, kit az tűzben erzek,
De melj nagiok hogi soha kegielmet nem
vészek.

Ubi sunt nunc praedia, quae tu congregasti?
Celsaque palatia, turres, quas fundasti?
Gemmae, torques, anuli, quos saepe portasti?
Et nummorum copia, tantum quam amasti?

Hol mostan majorsaghid az kiket gyűjtöttel?
Magas palotak, tornjok kiket epítettel?
Arany linczod, gemantod, giürüd, kit viseltel?
Penzednek sokasagha kit fellieb szerettel?

Quae sunt lectisternia maximi decoris?
species aromatum optimi saporis?
Vasa vel argentea niuei candoris?
Vestis mutatoria varii coloris?

Melliek ekes lepliekkel megh vetet ágiaid?
Kedues szep illatokkal sok színü kenetid?
Vagy mint az ho fejerlő szep ezüst edenyd?
Külömb külömb szüneket mutato ruhajd?

Non tibi vel volucrum caro uel ferina,
Non muraenae nobiles uel electa vina:
Non cignis, non gruibus redolet coquina,
Non agnis non gregibus impletur patina.

Ninczenek madaraid, auagj vad husaid,
Sem nemes menyhalaid vagy kedues boraid,
Sem hattiukkal daruakkal frissülnek konyhaid,
Baranjokkal barmokkal sem telnek talaid.

Mundus quod vix poterat, cepit hoc carina,
Vitalia dissoluit morsque jam vimina
Es nunc esca vermium, haec est vis Diuina,
Talis peccatoribus imminet rujna.

Kit ez vilagh aligh ad, azt az sir el vonza,
Az eletnek kötelet az halal megh oldgia,
Fergek eledele vagj, ez Isten hatalma,
Az bünös embereknek ilyen kesz romlása.

Tua domus qualiter tibi modo placet
Cujus modo summitas super nasum jacet?
Excaecantur oculi, lingua tua tacet,
Nullum membrum superest quod jam luctu
vacet.

Az te hazad most neked de mikeppen tetsik?
Kinek mostan teteje az orrodon fekszik,
Az te njelued mar halgat, szemed tetetedik
Az mely tagod nem sirna egy sem talaltatik.

Quicquid dudum vario congregasti more
Dolo, fraude, foenore, metu, uel rigore
Longaque per tempora magno cum labore
Totum a te rapuit mors unius horae.

Az mit regen giűjtöttel sok roz erkölczoddal,
Alnok, czalard, usoras, erő, felelemmel,
Hosszsu idő foltaban ugi munka tetellel,
Azt mind töled el rantja az halal ezennel.

Non modo circumdaris amicorum choris,
Cum per mortem cecidit flos tuj decoris,
Rumpebatur vinculum cjuisuis amoris
Tuae jam tristitia cessauit uxoris.

Baratid sok sereghi most körül nem vesznek,
Mihelt halal rutitá viragat szinednek,
Kotele szerelemnek füstben ment mindennek,
Szomorusaga megh szünt mar felesgednek:

In tuis parentibus amplius non speres,
Mortem tuam breuiter plangit tuus haeres,
Quia sibi remanent terra, domus, Ceres,
Et thesauri copia, pro qua modo moeres.

Non credo quod mulier tua, siue nati,
Darent quinque jugera terrae siue prati,
Ut nos qui de medio jam sumus sublati,
De poenis redimerent quas debemus pati.

Jam scis caro misera, quam sit male tuta
Mundi nequam gloria, fallax et versuta,
Repleta doloribus, vitiiis polluta,
Et veneno doemonum nequiter imbuta.

Practiosis vestibus nunc non es induta
Tuum valet pallium vix duo minuta
Paruo linteamine jaces inuoluta
Tibi modo pauperes non ferunt tributa.

Et licet non sentias nunc tormenta dura,
Scias, quod supplicii non es caritura,
Nam testantur omnium scripturarum jura,
Quid tormenta post modum tecum es passura.

[728]

Quia Pater pauperum non eras, sed praedo,
Te rodunt in tumulo vermes et putredo,
Nescis in oppositum respondere credo,
Hic non possum amplius stare jam recedo.

A. Tandem postquam spiritus talia dixisset
Corpus caput erigit quasi reuixisset
Postquam vero gemitus multos emisisset
Quaerit, quisnam talia locutus fuisset?

Ez utan szüleidben nem leszen remenied,
Holtodat röüideden sirattja gjermekeid,
Mert öneki maradot hazad buzad földed
Es kenced sokasaga kiert kenos terhed.

Nem hizem hogy szep holgied, vagi kedues
fiajd,
Mi erettünk adnajak öt szanto földeid,
Kik közülök el holtunk, uagj kaszalo retid,
Hogy hosszszen szenuedendő kenunk lenne
röüid.

Mar tudod nyavaljas test mely roz batorsagos
Ez vilagh diczösege alnok czalardsagos,
Tellyes sok nyaualjakkal, büntül utalatos,
Es ördögk mergejtül mazlagosult daczos.

Dragalátos ruhakban most nem vagy oltozue,
Az mint latom palastod ket penzt aligh erne,
Kiseded lepedoczkeidbe fekdzel be fedezue,
Neked most az szegensegh nem hoz satsot,
jele.

Es az kemeny giotrelmet noha most nem erzed
Tudgiad hogy az kenokbol nem marad ki
reszed,
Mert az egez irasok azt tartiak feleled
Velem eggiüt ez utan hogi ez ként szenuedéd.

Mert nem ualal szegenjek attja, de toluaja,
Tegeted fergek ragnak, s tested föld rothasztja,
Hizem nem tudts felelni ellened tött szomra,
It veled nem állhatok, térék hajlekomra.

Vegre midon az Lelek illjeket szolt uolna.
Az test fejet emele, mint fel tamadna,
Minek utan pediglen sok könyuet hullatna,
Kerdi, ily beszedekek kiczoda szollana?

C. Esne <meus> inquit spiritus meus qui sic
 <loquebaris> faris?
 n sunt vera poenitus <omma> cuncta quae
 <faris> causaris:
 Iam probabo plenius argumentis claris,
 Et si quaedam vera sint, in multis nugaris.

Fateor multoties feci te errare,
 A bonis operibus saepe declinare;
 Sed si caro faciat spiritum errare
 Plus est culpa spiritus, Audi dicam quare.

Mundus et Diabolus foedus pepigere
 Et carnem miserimam secum conjungere
 Quam si rigor spiritus cesset coercere,
 In peccati foueam cadunt ambo vere.

Sed sicut iam dixerat Deus te creauit,
 Et bonum, et nobilem, sensuque ditauit,
 Et ad suam speciem pariter formauit
 Ut ancilla fierem me tibi donauit.

Ergo si tu Dominus creata fuisti,
 Et dabatur ratio, per quam debuisti
 Nos in mundo regere: cur mihi fauisti?
 In rebus illicitis et non restitisti?

Num carnem ut spiritum justum est culpari?
 Qui se cum sit Dominus sinit ancillari
 Caro nam per spiritum debet edomari,
 Fame, siti, verbere, si uult dominari.

Caro sine spiritu nihil operatur,
 Cujus adminiculo uiuens uegetatur.
 Ergo si per spiritum Caro non domatur.
 Per mundi blanditias mox infatuatur.

Te uagyé, mond, oh lelkem az ki ennekem szol,
 Nem szinte mind igazak az kikkel így vadol,
 Telljesbben megpróbálok, bizuan
 paturomhoz,
 Hogy nemely igazis, de sokban hazudoz.

Teged szokszor, meg uallom, töttem hogy
 uetkezzel,
 Jo czelekedetektul gyakran hogy el lépjél,
 De ha lelek test mia így el teueljedtel
 Töb vétke az leleknek: Miert? ra figielmezzel.

Világ s az gonoz sathan frigyét kötöttenek
 Es az njaualias testet hodlattak közzejek,
 Ha kit erős zablán nem tartot az lelek,
 Níluan az bün vermébe mind ketten bé esnek.

De az mint már megmondád, Isten fel épített
 Teged iol es nemessül, s adot bö értelmet,
 s Maga abrazattjara szépen ekesitet,
 Hogy en szolgálod lennék teneked senkellet.

Azert ha te Uramul felettem termettél
 Es adatott okossagh, ki által kellettel
 Velem it ez világon bírnod; mért engedtel?
 s Az meg tiltot dolgoktul mért nem
 ellenzettel?

Testet úgy mint az lelket igazé büntetni?
 Az ki magát Ur leuen szolgálatra veti,
 Testnek mert az lelektül kel szelédítetni,
 Ehel, szomjal, veressel, ha akarja bírni.

Az test az lelek nélkül semmit sem művelhet,
 Kinek seghitéseuel eluen erőssülhet,
 Azert ha lelek által test nem szeledülhet
 Ez világ szep szauatul majdan esze vezhet.

Caro quae corrumpitur per se malum nescit,
A te quicquam feceram, primitus processit,

Cum carni, quod spiritus optat innotescit,
Donec fiat penitus ipsa non quiescit.

Si uoluntas spiritus in opus ducatur
Per Carnem pedissequam: Caro quid culpatur?
Culpa tangit spiritum, qui praemeditatur.
Quiquid caro fragilis uiuens operatur.

Tu peccasti grauius turpiusque crede,
Carnis sequens libitum fragilis et foedae,
Rodunt mea viscera vermes in hac aede,
Iam non loquar amplius: spiritus recede.

S. Cui dixit spiritus: adhuc uolo stare,
Et dum tempus habeo, dicta refrenare:
Ut quid mihi loqueris Corpus tam amare
Volens mihi penitus culpam imputare.

[729]

O caro miserrima, uiuens quae fuisti
Stulta, vana, friuola, ubi didicisti
Verba tam asperissima, quae iam protulisti?
Attamen in pluribus recte respondisti.

Illud esse consonum scio veritati,
Restitisse debui tuae voluntati:
Sed tua fragilitas, prona voluptati,
Nugis mundi dedita, noluit hoc pati.

Quando te uolueram, Caro, castigare,
Vigiliis verbere seu fame domare;
Mox te mundi vanitas cepit adamare.
Atque rebus friuolis impulit vacare.

Itaque dominium de me suscepisti
Proditrix falsissima: cur me subplantasti?
Per mundi blanditias me post te traxisti,
In peccati puteum leuiter mersisti.

Az test ki megh rontatik maga nem uetkezhet
Te tüled minden munkam elsoben eredhet

Test midön az lelektül keuant dolgot erthet
Mind addigh nem njughatik migh vegben nem
mehet.

Az Lelek akarattja ha uegben uiuödik
Az szolgáló Test által: Test mért büntetödik?
Az bün utj az lelket, melytül gondoltatik
Valamit az romlando elő test czelezkzik.

Te uetkeztel el hidgied oczmanbul, nehezbben
Az utalatos testnek eltel hogj kedueben,
Raghjak az en belemet fergek ez tömlöczben
Immar többet nem szollok: lelkem tery
siredben.

Kinek igy szol az lelek: keduem mégj it alnj,
Es az mig idöm uagion nyeluedet szablazni,
Hogy merz ily keseruesül test nekem szollani,
Akaruan mind en ream bünöd haritani.

Oh en njualias testem ki eltedben uoltal
Bolond, semmire kellő, de kitül tanultal
Ily kemeny szokot szolni, mellieket mar szollal?
Mind az által sokakban igaz valaszt adál.

Mert azt bizonnjal tudom, s vallomis igaznak,
Ellent kelleit allanom te akaratodnak
De játékra haylando romlandosagodnak
Nem akarta szenuedni rabja heusagodnak.

Mikor en akartalak test teged dorgalnj,
Vigiazással, veressel, s ehel szeleditni,
Maid teged ez roz vilagh kezdet vaditanj
s Heaban ualo dolgat veled szerettetni.

Es igy nagy birodalmot en rajtam fogadtal.
Hamis czalard arulom, mert alam szitottal?
Vilagh alnoksagual te utannad uontal,
Az bünnek örüenjeben konnyen borítottal.

Ambo dico possumus a Deo culpári,
Et debemus itaque sed non culpa pari;
Tibi culpa grauior debet imputari
Multis rationibus possunt haec probari.

A sensato quolibet hoc non ignoratur,
jura clamat, <ratio> et ut scis, littera testatur
cuj major copia virtutum donatur,
Ab eo, vult ratio, quod plus exigatur.

Vitam et memoriam, sed et intellectum,
Tibi dedit Dominus sensumque perfectum,
Quibus tu compescere debebas affectum
[730]
Praum: et deligere quicquid esset rectum.

Postquam tot virtutibus ornatus fuisti,
Et dabatur, ratio, per quam debuisti
Nos in mundo regere, cur non id fecisti?
In rebus illicitis cur non restitisti.

Ergo quod, cum decuit, non compescuisti,
A malisque casibus me non exexisti
Una mecum potius in iis laborasti
Satis liquet omnibus quod plus deliquisti.

Addo, licet referam corde cum amaro,
Quod jam mihi patens est argumento claro,
Exeunte spiritu, agitur quid Caro?
Mouetne se postea, saepe siue raro.

Videt ne vel loquitur? Est ne tibi clarum,
Quod spiritus viuificat, Caro prodest parum?
Si haberet spiritus Deum suum charum,
Nunquam Caro vinceret vires Animarum.

Ah Deum, dum vixeras amasses perfectę;
Et si causas pauperum iudicasses recte
Si prauorum hominum non haesisses sectae
Nec me mundi vanitas decepisset, nec te.

Mind kettőnket az Isten bizonj meg bűntethet
Meghis bűntet, azt vallom, de nem felez vetket,
Neked tulajdoníthat legh nehezebb terhet
Megh próbálni ezeket sok okokból lehet.

Minden okos emberrel nyilván találtatik
Törűen jialt, mint tudod, írásban mondatik,
Hogy kinek töb talentom kezehez adatik
Az okossagh hirdeti, tüle töb keretik.

Eletet, eszet, elmet es eles értelmet
Teneked adot az Úr s végh erszekenseget,
Kikkel roz indulatom meg gátolnod kellett.
Es az egy igazsagra fordítod keduedet.

Mikor ennyi sok iokkal ekesítue uoltál
s Okossagh adattatot melljel támogatnál
Minket it ez vilagon mért hogi szolgáltál?
Az meg tiltot dolgokban mert ellent nem
altal?

Azert az mikor illet hogi nem feniegettel,
Az gonoz esetekből es fel nem emeltel
Sőt inkább velem eggyüt azokban eggieztel
Hogy nagjobbat botlottal nyilván uan
mindennel.

Hozza teszem, ki noha beszellem nagy síruan,
Az mely voltakeppen már előttem van nyilván
Ha az lelek ki megien, test mit tehet haluan
Mozoghat az utan hamar auagj ritkan.

Late auagj szolhate? Ez azert vilagos,
Az lelek eleuenit, test keuesse haznos,
Ha leleknél az Isten lenne keuatos
Soha test nem lehetne az helken hathatos.

Ha Istent az migh eltel iol szerettel uolna,
Es az szegenjek perit iol itilted uolna,
Az gonoz emberekhez nem allottal uolna,
Engem s teged ez vilgh el nem ragadt uolna.

Quae videbar splendide sericis induta,
Cui plebs est in uia terris prouoluta,
Lingua sonans eheu jam poenitus est muta
Post mundi delitias humo circum suta.

Tandem quia fueram viuens tibi ficta,
Ore saepe proferens verba maledicta,
Ea quae nunc respicis sunt mihi relictæ,
Putredo cum vermibus et haec domus stricta.

Scio quod praeterea sum resurrectura,
In die nouissimo; tecumque passura,
Poenas in perpetuum; O mors plusquam dura!
Mors interminabilis sine caritura!

S. Ad haec clamat spiritus uoce non obscura,
Heu quod unquam fuerim in rerum natura,
Cur permisit Dominus quod essem factura,
Sua; cum praenouerat quod sim peritura?

O foelix conditio pecorum brutorum!
Cadunt cum corporibus animae illorum,
Nec post mortem subeunt loca tormentorum,
Talis esset utinam finis impiorum!

C. Corpus adhuc loquitur Animae tam tristij:
Cum tu apud inferos spiritus fuisti,
Dic mihi te deprecor quid ibi vidisti:
Siqua spes est miseris de dulcore Christi?

Dic siquid nobilibus parcatúr personis,
Impiis, qui sederant uiuentes in thronis,
si sit illis aliqua spes remissionis,
Pro nummis, aut praediis, caeterisque donis?

Az ki lattatom uala selyemben öltöznj,
Kinek utjan az kossegh terdre kellet esni
Zengő nyeluem jay immar mint kezdet
nemulnj,
Vilagh frissege utan földben varratatnj.

Vegtere mert eltembe tartal mint egy tarsot,
Ki szajabol giakortab atkos szo ki omlot,
Kenczejből melliet lats mostan csak maradot
Rothadas az fergekkel, ez has mely szoritot.

Es tudom ezek felet hogy fel tamadando
Itiletkor: te veled uagiok kenzlattando
Örök bunteteseben; Ah kemeny kaszalo,
Ah veghetetlen halal hatar nelkül ualo.

Keseruesen az Lelek ezekre kialta,
Jay, miert hogy ualaha löttem ez világra,
Miert engedet az Ur bennem ily munkaja
Midön vezendö uoltom tudua uolt ö nála.

Oh oktalan allatok boldogh allapotjok!
Mert mind testekkel eggiüt el mulik parajok,
Nemis jutnak az kenra ha leszis halalok
Vayha az gonozoknak olljan uolna sorsok!

Az test ezek utan szol az nagy bus Leleknek,
Edes lelkem ha izit erzetted tüzednek
Mond megh nekem mitt lattal teged igen
kerlek?
Lehete remensege Christus kegielmenek?

Mond megh ha az fő rendnek ualमित
engednek
Kik az meddigh eltenek fenjes szekben ültek,
Ha szabadulasokra leszene remenjek?
Penz, ajandek, ioszagert hogy ha ki
menhetnek?

S. Corpus, ista quaestio caret ratione,
Cum infernum subeunt damnatae personae
Non est spes ulterius de redemptione,
Nec dat ullam gratiam Christi passione.

Si tota fidelium pietas oraret,
Si totam pecuniam mundus suam daret,
Si tota religio jejuniis vacaret,
In inferno positum nunquam liberaret.

Non daret Diabolus faerus et effrenis
Unam vincitam animam in suis in cathenis,
Pro totius saeculi praediis terrenis,
Nec quandoque sineret, quod careret poenis.

Ad hoc quod interrogas, si quid plus parcatur
Personis nobilibus: nonne lex haec datur?
Quanto quis in saeculo magis exaltatur,
Tanto cadet grauius si transgrediatur.

Diues ergo moriens si forte damnatur,
Grauibus prae caeteris poenis implicatur,
Nam quanto deliciis plus delectabatur
Tanto poena grauior sibi deputatur.

A. Postquam tales spiritus dixisset rumores,
Ecce duos Doemones pice nigriores,
Quorum turpitudinem totius scriptores
Mundi nec describere ualerent pictores.

Ferreas fuscinulas manibus ferentes,
Ignemque sulphureum per os emittentes
Similes ligonibus sunt eorum dentes
Ex eorum naribus procedunt serpentes.

Sunt eorum oculi pelues ut ardentis
Aures habent patulas veneno fluentes,
Sunt in suis frontibus cornua gerentes,
Per extrema cornuum virus effundentes.

Okosságban nincs része test te kérdésednek,
Mihelt pokolban mennek az ítült személyek,
Az ki szabadulásról nincs többé remények,
Sem Christus kegyelmeben nem részesülhetnek

Ha egek keresztjenségh érte imádnais
Ha mind az egek világh kenczet adnais
Ha minden szerzetsegh érte böjttölnais [731]
Pokolból szabadságeret nem nyerne semmitis.

Nem adna az kegyetlen vad fene rut sathan,
Egy megh kötözöt lelket, mely fűgh az ő
lanczan
Mind az egek világnak földi majorságan
Sem hogy egy szem pillantast el mulatna
kennjan.

Kérdésedre: Hogy ha mi több engedtetiké
Az nemes személyeknek? nem ez törvény
leszé?
Az ki it ez világon ültetik nagy szekre
Annal kemenb büntetes esik ő fejere.

Azert az megh holt kazdagha el karhozandik,
Tobbi felet nehezebb büntetesben esik,
Mert mennyiuel több iokban itten gőniorkodik,
Annal nehezebb büntetés nekj rendeltetik.

Minek után az Lelek ily szokot szolt volna,
Im két fekete őrdőgh mint varga viasza,
Kiket írók pennaja le nem írhat soha,
Sem ki nem festhetneje világh kép iroja.

Fogas vas gerebenek ő kezekben léuén,
Büdös kénkőues tüzet szajokból ereztuén,
Kapakhoz hasonlatos fogokkal iyeztuén
Kegyökis lattatanak orrokból ki esuén.

Mint az tüzes vas fazek rut szemek foroguan,
Fülej el terjedtek genietseggel folyuan,
Szaruoakat homlokokon ualanak hordozuan
Szaruooknak vegső részen mergetek boczatuan.

Alas vespertilio ceu portat, degentes,
Caudas mox leoninas sursum euehentes,
Et paouum clamores mire facientes
Digatorum unguiae ut aprorum dentes.

Isti cum fusciniulis spiritum ceperunt,
Quem secum ad inferos gementem traxerunt
Mox maligni spiritus plures occurrerunt,
Qui vice tripodii dentibus striderunt.

Et ei talibus ludis applauserunt,
Viscatis corrigiis eum ligauerunt,
Quidam uncis ferreis ventrem diruperunt,
Et a toto corpore pellem abstraxerunt.

Quidam fimum stercorum in os projecerunt,
Et quidam in faciem eius imminxerunt,
Quidam suis dentibus ipsum corroserunt,
Quidam plumbum feruidum in ipsum fuderunt.

Ad haec dicunt Doemones fere fatigati
Hi qui nobis seruiunt sic sunt honorati
Possis modo dicere sicut bufo crati;
Nam debes in centuplum duriora pati.

Post haec tandem spiritus gemens expirauit
Et uoce qua potuit, parum, murmurauit,
Quando uero barathri limen subintrauit
O Jesu fili Dauid, clamans eulauit.

Reclamantes Doemones responderunt ei:
Tarde nimis inuocas nomen tui Dei
Parum prodest a modo Miserere mei
Non est ultra ueniae spes, nec requiei.

Lumen, non de caetero uidebis diei,
Decor trans mutabitur tuae faciei,
Nostrae sociaberis dehinc aciei,
Erit apud inferos hoc solamen ei.

Mint az szarnias egerek oly szarnjat hordoznak,
Mint az orozslanoknak fenlete farkoknak,
Torkoknak rikoltasa mint paua madarnak,
Fogaj es rut körmök oly mint az vad kannak.

Ezek tüzes lanczokkal az lelket megh fogák
Siralmason magokkal pokolban be vonák
Gonoz lelkek eliben menuen aligh varjak.
Kik tancz heljet fogokat rea czikorgatak.

Es neki illjenkeppen szinetek mutaták,
Enyues sziyal nemelljek otet szorongatak,
Nemellyek vas horgokkal hasát szaggattatak,
Es az egez testerül büret el le vonák.

Nemellyek oczmanyi ganeit szajaban vetenek
s Nemelljek orczajara nekj viszellenek,
Ötet hegyes fokokkal mardosak nemelljek
Nemelljek forro onat ö rea öntenek.

Erre mint megh farattak az ordogok szolnak,
azok így ithiltetnek kik nekünk szolgálnak,
most mint az beka az főző *fazeknak*
szazanal [...] kemenbet kel tünöd kenodnak.

Ezek utan az Lelek fohazkodek nyegue
Es az mint szolhat uala keuisse zendüle,
Mikor pedigh pokolnak küzöben be lépe
O Jesus Dauid fia, kialtuán keserge.

Rejaduan az ördögök nekj felelének,
Igen kesön szent neuét hiuod Istenednek,
Az köniörüly en rajtam haznal már keuesnek,
Nyuguo szabadsagodnak nincz hazna
hitednek.

Nem lathatod ez utan vilagat az napnak
Immar megh ualtoztatik szépsége orczadnak
Ez utan száma közöt lez tarsasagunknak,
Pokolban ez lez jussa vigasztalosodnak.

Cibo potu careas semper sine fine,
Dicunt ei Doemones auctores ruinae:
Nec sit tibi requies: hae sunt nostrae minae,
In aeternum ureris ignibus gehennae.

[732]

Talia cum cernerem dormiens expaui,
Et extra me positus super-uigilaui,
Mox expansis manibus ad Deum clamaui
Orans ut me protegat a poena tam graui.

Mundumque cum friuolis suis condemnaui
Aurum, gemmas, praedia, nihil reputaui,
Altas sapientias omnes recusaui
Rebus transitoriis abrenunciaui.

Saeculj vanitates respuens fugauj,
Vitaque finem meae magis cogitaui,
Et me Christi manibus totum commendaui,
Mox et Heremiticae vitae dedicavi.

Ecce mundus moritur, vitio sepultus,
Ordo rerum vertitur, cessat Christi cultus,
Exulat iustitia, sapiens fit stultus
In omni provincia oritur tumultus.

Mundus ad interitum vergit his diebus
Nam qui nummos possidet, et abundat rebus,
Dum facti sunt Domini Juppiter et Phoebus,
Hic ut Deus colitur septus aciebus.

Quaeque Theologicae virtutes uocantur
Fides, spes, et charitas fere suffocantur,
Fraus et auaritia his praehonorantur,
Et sic jam in saeculo toto dominantur.

Si sis ortu nobilis, si vultu serenus,
Si benignus, humilis et virtute plenus,
Nil haec tibi proderunt, si tu sis egenus.
Sola nam pecunia formam dat et genus.

Sem eted es sem itod soha it nem leszen
Mondanak az ördögök sok veszely kezdesben,
Es semmi nyugodalmod fenjegetesedben
Mind örökke kenlodol gehenna tüzeben.

Illieket mikor latnek almoson, rettenék,
Es magam kiüül leuen mindgiart fel serkenék
Mayd kezem ki terjeztuen Istenhez kialték.
Engem hogy oltalmazzon ily büntül köniörgék.

Hevsagual ez arnjek földet karhozotatom,
Aranjat gyongyvet Mayvat semminek alitom,
Melyseges bölczesegét tülem el tazitam,
El mulando dolgait tülem el hagyitam.

Ez vilagh roz heusagat ugjan megh utalam
Es eletem hatarat iobban megh fontolam
Magam Christus kezeben egezen ajanlam
Puztan valo eletre en magamat adam.

Ime ez vilagh megh hal bünnel temettetue,
Majd minden rend el fordul, szunt *Christus*
ighje,
Bujdosik az igazsagh bölcz iut bolond eszre,
Minden tartomaniokban tamad romlas vesze.

Vilagh veszedelemre megjen ez napokban,
Mert az kinek penze uan s torkigh
kadzagsagban,
Hogy Juppiter es Phoebus mentek urasagban,
Mint Isten böczültetik ez nagj hatalmaban.

Es az kik szent Irasi iosagnak hiuatnak
Hit, remensegh, szeretet szinte megh foytatnak,
Czalardsagh es fösuensegh fel magasztaltatnak,
Igy már az egez földön szelljel uralkodnak.

Ha nemes nemzetsegh vagj, s ha ekes termetü
Es ha io, alazatos es teljes erkölcsü,
Egy czeppetis nem haznal ha lez szegenj rendü
Mert penz teszi hogj nemes legj es szep
szemeljü.

Si sum modo splendidis vestibus ornatus,
Et multa familia undique stipatus,
Prudens atque sapiens ac morigeratus,
Nepos ego tibi sum tu mihi cognatus.

Ha vagiok szep ruhakban öltöztetuen cifra,
Es soksagu czeleddel körös körül fogua,
Eszes uagiok, bölcz es io erkolczökkal rakua,
En te unokad vagiok s te en atjafia.

Ista si defecerint, paulatim decrescit,
Nostra consanguinitas, et fauor marcescit
Donec eram locuples, surgens mihi cessit
Factum vero pauperem amplius me nescit.

Ezek mihelt el fogytak lassan lassan
megh hült,
Az mi vér rokonsagunk halaltul hidegült
Az miglen kazdagh ualek nekem hely üresült
Hogy pedigh szegeny uagiok, tulem idegenült.

O miranda vanitas! O divitiarum
Amor lamentabilis! O virus amarum!
Cur tot viros inficis, faciendo charum
Hoc, quod transit citius quam flamma stuparum?

Oh czudalatos heusagh! Siralmas szerelme
Atkozot kazdagsagnak! Oh merges epeje!
Miert ennyi ferfiat viz veszedelemre
Czöpü lanyoknak viuen hamis szerelmekre.

Si nummi diuitibus tria possent dare,
Juuentutem floridam, et mortem vitare,
Ac prolem durabilem, pulchram procreare,
Tunc studeret locuples nummos congregare.

Kazdagoknak az sok penz ha harmat adhatna
Viragzo iffiusagot, s halalt tauoztatna,
Szep es örökke elő magzatot hozhatna,
Ugy gyöithetne sok kenczet kazdagh tarhazaba.

Homo miser cogitat, mors eum compescit
Quis est ab initio qui morti non cessit,
Quisquis hic est hodie, forte eras putrescit
Ullis in hoc saeculo parcere mors nescit.

Szegenj ember gondollja, kit citit az halal,
Ki az ki méghelejn ellent allot es al,
Ki él ma, holnap talam koporsóban be szal
Senkinek kedueskedni az bus halal.

Qui de morte cogitat mirum quod laetatur,
Dum sic genus hominis mortü deputatur.
Quo post mortem transeat homo dubitatur [733]
Unde quidam sapiens ita de se fatur:

Czuda hogj vigadozhat, ki veget gondollja
Hogy az emberi nemzet vettetik halalra,
Houa megyen ketseges holtanak utanna
Honnet ő maga felöl egy Bölcz im ezt írja:

Cum de morte cogito, contristor et ploro,
Certum est quod moriar, sed tempus ignoro,
Insuper et nescio, quorum jungar choro,
Sed ut bonis merear jungi Deum oro.

Hogy gondolom az halalt sirok, szomorkodom
Bizonios hogj megh halok, s idejet nem tudom,
Ez felet nem tudhatom kikhez szamlaltatom,
De, Istent, hiuejhez hogy vigien imadom.

Quando summitas domi super nasum jacet,
Mundo totum gaudium velut pissum placet,
Tunc non est qui friuolis ludicrisque vacet,
Ibi viget veritas et fraus omnis tacet.

Midön haza teteje orran fellitül fekszük
Az vilagnak öröme mint festek ugy tetsük
Trufauval vagy tekéuel jadzodo nem latsük
Ot az czalardsagh halgat, s igazsagh virágzik.

SZÁDOCZKI VERA

*Menny és pokol képe Kájoni János Cantionale catholicumában**

Minden kor emberét foglalkoztatja, mi lesz vele a halál után, hova kerül, hogy fog az a hely kinézni, mi történik majd ott vele. Nem volt ez másképp a barokk ember életében sem: ezek a kérdések a vallásos élet minden területére beszűrődtek, így olvashatunk prédikációkat, elmélkedéseket, verseket, dialógusokat arról, mi is vár ránk a halálunk után, és természetesen a népelemek közt is találhatunk több olyat, mely érzékletes képekkel, hasonlatokkal mutatja be az örök boldogságot és a kárhozatot. Ezek célja, hogy az embereket arra sarkallják, hagyjanak fel bűnös életükkel. Teszik ezt egyrészt azzal, hogy az eljövendő boldogsággal, békével és gond nélküli élettel kecsegtetnek, másrészt pedig, hogy az ember által elképzelt legszörnyűbb kínzásokkal és állapotokkal megpróbálják elrettenteni a hívőket a bűntől.

A protestáns felekezetek hamar felismerték a nemzeti nyelvű énekek hasznát a hit terjesztésében, és sürgető feladatnak vélték, hogy magyar nyelvű nyomtatott énekeskönyvet adjanak a nép kezébe, vagy legalábbis a kántorok használatára.¹ Ennek szellemében sorra jöttek létre a nyomdák, amelyek nemzeti nyelvű énekeskönyveket (és bibliákat) nyomtattak a hívek számára. Gálszécsi István (Krakkó, 1536) és Székely István (Krakkó, 1538) műveit több kisebb-nagyobb gyűjtemény követte, például Heltai Gáspáré (Kolozsvár, 1560), Huszár Gálé (Debrecen, 1560) vagy Szegedi Gergelyé (Debrecen, 1562).² Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a katolikusoknak ne lettek volna nemzeti nyelvű énekeik. Voltak, és ezeket fölhasználták a protestánsok is saját énekeik forrásául, de azok kinyomtatására csak igen későn gondoltak.

Első nyomtatott katolikus énekeskönyvünk, a *Cantus catholici* csak 1651-ben jelent meg. Ezt csupán Hajnal Mátyás 1629-es *Jézus szívét szerető szíveknek [...]* című könyvecskéje előzte meg, amely azonban nemcsak énekeket, hanem

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ Vö. JÉNÁKI Ferenc, *Kájoni János énekeskönyve és forrásai*, Kolozsvár, Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1914, 5.

² „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”: *Kájoni János, Cantionale catholicum*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 59.

imádságokat is tartalmaz. Kájoni János *Cantionale catholicuma* a harmadik, és egyben a legnagyobb gyűjtemény a 17. században.³

Kájoni érdemei felbecsülhetetlenek a 17. századi katolikus népelemek összegyűjtésében és kiadásában. A ferences szerzetes sokoldalú tehetsége zenei műveltséggel párosult, értett az orgonaépítéshez, játszott orgonán, virginálon, és arra másokat is tanított. Gyűjtött többszólamú egyházi kórusműveket, világi énekeket, táncmuzsikát, magyar, román és cigány népzene. Kottás feljegyzései a magyar zenetörténet jelentős emlékei.⁴ Az 1676-ban megjelent *Cantionale catholicum* több mint három évtized gyűjtőmunkájának az eredménye, Csíksomlyón nyomtatták az általa ebből a célból alapított ferences nyomdában.⁵ Kájoni munkája során felhasznált kéziratokat, illetve mindazokat a nyomtatásban megjelent énekeskönyveket – katolikusokat és protestánsokat egyaránt –, melyekhez hozzáférése volt. Ezekről a későbbiekben lesz még szó. Tehát a negyedréteg alakú *Cantionale* a kor egyik legbővebb énekeskönyve lett 820 énekkel (ebből 560 magyar és 260 latin) 824 lapon.⁶ Kájoni dallammal együtt gyűjtötte az énekeket, amiről a kéziratok gyűjteményei tanúskodnak, de a frissen alapított nyomdában nem volt még hangjegyek szedéséhez szükséges felszerelés, ezért a legtöbb esetben nótajelzéssel látta el az éneket, melyeket Domokos Pál Péter igyekezett megkeresni.⁷ A kötet követi a katolikus énekeskönyvek e korban megszokott felépítését. Egyetlen nyomdai egység, amit a folyamatos ívjelzés és a lapszámozás jelez. A díszes kerettel kiállított címlap szövege általánosságban foglalja össze a gyűjtemény tartalmát, és burkoltan utal annak három fő részére. Az elsőben az egyházi év főbb időszakaira és ünnepeire szerkesztett énekek találhatóak adventtől pünkösdig. A második és harmadik részt a főcímlaphoz hasonló, díszes kiállítású ál-címlap vezeti be. A második részben a Szentháromság vasárnapjától az év ünnepeire való, Szűz Máriáról, a szentekről szóló énekek, különféle dicséretes és zsoltárok találhatóak, míg a harmadikban a temetésre és a halottaknál való énekek kaptak helyet.⁸ Témánk szempontjából ez utóbbi rész

³ Kájoni gyűjteményének megjelenése előtt Hajnal Máttyás *Szűves könyvecskéjének* már két kiadása volt (1629, 1642), és a *Cantus catholicus* is elhagyta a nyomdát a kassai kiadása (1674), bár ez utóbbit nem valószínű, hogy ismerte a ferences.

⁴ *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-as évek): Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1992, 120. (A továbbiakban: RMKT XVII/15/B).

⁵ DOMOKOS, *i. m.*, 5.

⁶ Vö. JÉNÁKI, *i. m.*, 13; RMKT XVII/15/B, 135–136.

⁷ DOMOKOS, *i. m.*, 134.

⁸ RMKT XVII/15/B, 136.

a legérdekesebb. Több szempont szerint vizsgálhatjuk a *Cationale* túlvilági életről szóló énekeit. Vannak olyanok, amelyek azokat a viselkedési formákat sorolják föl, melyek által a mennybe vagy a pokolba lehet jutni, ezek témánk szempontjából érdektelenek. Másokban a túlvilági élet konkrét képekben jelenik meg. Vannak, melyek azzal foglalkoznak, mi lesz az ember testével a halál után. Egyes énekek az elejétől a végéig az égi boldogságról vagy az örök kárhozatról szólnak, másokban csak utalásszerűen jelennek meg ezek a témák. Ezek közül azokat vesszük most górcső alá, amelyekben a túlvilágról valami konkrétat tudunk meg. Az énekek számozásánál a Domokos Pál Péter által összeállított kiadásban szereplő sorszámokat használom. Példáimat a magyar nyelvű énekekből veszem. Természetesen vannak olyan latin nyelvű énekek a kötetben, melyekben olvashatunk a túlvilágról, de ezek mellett általában ott áll a magyar fordítás is. Kivétel ez alól a purgatóriumról szóló ének, erről azonban még lesz szó. Az énekek szövegét és a címetek mai helyesírás szerint írtam át.

A mennyország képe

„Szem nem látta, fül nem hallotta, emberi ész fel nem fogta, amit Isten azoknak készített, akik őt szeretik” – írja Szent Pál.⁹ A halandó embert azonban mégis foglalkoztatja ez az elképzelhetetlen boldogság és gyönyörűség, amelyről pedig maga Jézus is csak példázatokkal, hasonlatokban beszélt. A mennyországról a legtöbb esetben csak érintőlegesen, általános képekben, a *Bibliából* vett leírásokkal szólnak az énekek, mint az a hely, ahol az Atya lakik Jézussal, a szentekkel és az angyalokkal, ahol tündöklés, fényesség uralkodik; itt mindent betölt Isten dicsősége, szüntelenül az ő dicsőítése hallatszik, a mennyország maga az élet, az örökkévalóság boldog ösvénye (pl. a 660., 661., 783., 794., 799. stb. számú énekekben).

Több olyan ünnep is adódott az egyházi év során, amelyek kapcsán a mennyországról lehetett beszélni, prédikálni, és ennél fogva énekelni is. Ilyen volt például Jézus színeváltozásának ünnepe, melyben így szól az énekszerző a „Nagy gyönyörűség az Urat követni” (522.) kezdetű ének 7–8. versszakában:

Szent mindenkoron a kegyelmes Isten,
És szentet kíván, álnokság ott nincsen:
Mennyei mező virágzik ékesen,
Dicsőségesen.

⁹ 1Kor 2, 9.

Kristály patakkal folyó ékes vizek,
 Úgy csergedeznek gyémánttal a kövek:
 Úgy örvendeznek a választott népek,
 Lelkekben szépek.

Az ének további részében felsorolja, kik laknak még e helyen: Ábrahám, Sára, a szüzek, hitvallók és mártírok, és felszólít arra, hogy igyekezzünk bemenni e boldog Városba. Jó alkalom volt a mennyországot hirdetni az apostolok, szentek, szüzek ünnepein, ahogy azt az előző felsorolás is mutatja. Több olyan énekkel is találkozunk, amelyben részletezi a szerző, mi vár arra, aki követi az ünnepektől személy példáját. Így „Az Paradicsomnak dicső kútforrása” (505.) kezdetű, apostolokról szóló ének *Ezékkiel könyve* alapján ír arról a forrásról, melyből a négy mennyi folyó ered;¹⁰ vagy a Szent Fülöpről és Jakabról szóló énekben (511.) az apostolokat a mennyország virágainak nevezi, zöldellő babéroknek. A „Mennyországnak dicső városa” (574.) kezdetű, szent szüzekről való ének is hosszasan sorolja, milyen jutalmat remélhetünk, ha úgy élünk, mint azok a szűz leányok, akiket aztán az ének második felében sorra is vesz az erényeikkel együtt:¹¹

Mennyországnak dicső városa,
 Ki vagy szentek lakóháza,
 Úr Istennek édes hajléka,
 Paradicsomnak sátora.

E szent várost csudálatosnak,
 Szent János mondja drágának,
 Tündöklőnek és csillagzónak,
 Szent Dávid mondja boldognak.

[...]

E Városban félelem nincsen,
 Éhség és szomjúság nincsen,

¹⁰ Ez 47.

¹¹ Noha a cím szerint szent szüzekről szóló ének, a kántorok más szentek ünnepén is énekelhették a megfelelő rész megváltoztatásával. Vö. *Régi magyar költők tára XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, 162. sz. jegyzet (továbbiakban RMKT XVII/7). Az ének korábban a *Petri András-énekeskönyv*ben (1630–1631) szerepel.

Fertelmesség, búbanat nincsen,
De csak boldogság, s az Isten.

Láthatjuk, hogy nemcsak a pozitív, örömteli dolgok felsorolásával igyekeznek leírni az ottani állapotokat szintén Szent János nyomán,¹² hanem azoknak a dolgoknak a hiányával is jellemez, mint az éhség, félelem, bánat, amelyek a földi életben kínozzák az embereket.

Szűz Mária, a mennyország királynéja. E kép alapján joggal feltételezhetjük, hogy a Mária-énekekben találhatunk olyan leírásokat, amelyek a mennyországot valamilyen módon jellemzik. Kájoni a Mária-kegyhelyéről mind a mai napig jól ismert csíki kolostorban, Csíksomlyón élte élete egy részét, ezért is lehetséges, hogy közel száz ének szerepel a Mária-énekek címmel jelzett részben (407–501.), és természetesen szép számmal találunk a Szűzanyáról szóló énekeket más ünnepekhez kapcsolódva is (pl. advent, karácsony). Ilyen képekkel jellemzik ezekben Máriát: mennyország vigassága, egek szép csillaga, mennyben tündöklő fényes tűz, mennyei virágszál, mennyei szép rózsza, aki Jézus trónja mellett ül. A „Feltámadt az új örömnep fénye” (492.) kezdetű Kisboldogasszony napjára való ének leírja, micsoda ünneplés volt a mennyben Mária születése napján:

Teljes az ég új dicséretekkel,
Zeng az egész föld víg énekekkel,
A szent angyalok nagy seregekkel,
Hirdetnek már békességet nagy ígéretekkel.

Mária mennybemenetelének ünnepére is mennyországos éneket ajánl a szerző „Felvitetett magas Mennysországba” (490.) kezdettel. A Máriát dicsérő énekekben a versszerző felhasználja a liturgikus szövegből több bibliai idézetet és a középkori költészetből vett hagyományos képet.¹³ Ezek mellett azonban azt is leírja, hová vitetett a Szűz:

Szent Atyjának fényes Udvarában,
Felső Sion drága Városában,
Dicsőséges szép Palotájában,
Már béviszi nagy vigasságban.

¹² Jel 20–21.

¹³ RMKT XVII/7, 204. sz. jegyzet.

Az életnek belső rekesziben,
 Szeretetnek édes kebeliben,
 Nagy gyönyörűségek bőségiben,
 Maga mellé ülteti székiben.

[...]

Felöltözött vont arany szoknyában,
 Különb színű drága szép formában,
 Angyali kar felett méltóságban,
 Emeltetett fel nagy asszonyságban.

A kötet második részének külön-különféle énekek jelzésű fejezetében több mennyországról szóló éneket is találunk. Ezeknél nem jelöli meg Kájoni, milyen alkalmakkor lehet énekelni őket. Közülük egyet emelnék ki, a „Hallgassátok meg, drága voltáról szólok mennyországnak” (661.) kezdetűt. Címe: *Szent János látása*, és valóban a *Jelenések könyvét* verseli meg 22 versszakban.

Hallgassátok meg, drága voltáról szólok mennyországnak,
 Kiből megértsék minden nemzetek, kik világon vannak,
 Mely szép, mely drága, s akik elvesztik, bánkódnia fognak.

Részletesen leírja a mennyei Jeruzsálemet, annak méreteit, tornyait, kapuit, a benne uralkodó fényességet, a négy folyót, minden bánat és jajgatás hiányát a *Jelenések könyve* alapján,¹⁴ majd sorra veszi, kik kerülhetnek be ebbe a mennyei boldogságba, és mivel lehet elérni, hogy valakit örökre kizárjanak onnan. Figyelmeztet az ördög csalárdságaira, és hogy küzdenünk kell ellene.

A halotti énekek közül is csupán egyet emelnék ki, mely latin eredetijével együtt szerepel a kötetben: az „Ad perennis vitae fontem” – „Az örökké élő kutat” (796–797.) kezdetűt. Címe: *De coelesti gloria. A mennyei boldogságról. Hymnus Petri Damjani*. A latin vers középkori eredetű, a hagyomány alapján tulajdonítható Petrus Damianus kamalduli szerzetesnek, aki jól ismerte, és forrásként használta Szent Ágostonnak a mennyei Jeruzsálemről és a paradicsomi boldogságról írt traktátusait, melyek szintén a *Jelenések könyvére* épülnek.¹⁵ 20 versszakon keresztül érzékletes módon vezet minket körbe az ének a mennyországnak, ahol nincs Nap és nincs Hold, mert Isten jelenléte ragyog be mindent,

¹⁴ Jel 21, 9–27.

¹⁵ RMKT XVII/7, 62. sz. jegyzet.

és a szentek is fénylenek, mindenhol arany paloták csillognak, és gyémánt utcákon járhatunk; ahol nincs hőség és fagy, hanem örök tavasz uralkodik, minden illatozik, és szüntelen ének hallatszik.

A tisztítóűz

A tisztítóűzről jóval kevesebb szó esik az énekekben, mint a mennyről vagy a pokolról. A Mária-énekek utolsó darabja a kötet egyetlen purgatóriumról szóló éneke: „Languentibus in Purgatorio” (501.) kezdettel. A népének nyelve latin, és nem is áll mellette magyar fordítás. Már a cím is elárul néhány dolgot a purgatóriumról: *Prosa ad B. Virginem Mariam pro animabus Purgatorii*. Mindannyiunk feladata, hogy a tisztítóhelyen szenvedőkért imádkozzunk, és ebben segítségünk lehet a Szűzanya. Magáról a tisztítóhelyről nem beszél olyan bőségesen, mint ahogy azt a mennyről tette, vagy ahogy majd a pokolnál látni fogjuk. Anynyit azonban megtudhatunk róla, hogy ott is a pokolhoz hasonló tűzben kell szenvednie az ide jutott lelkeknek. Itt tisztulnak bűneiktől, bágyadnak, szenvednek, de innen legalább van szabadulás.

Languentibus in Purgatorio,
Qui purgantur ardore nimio,
Et torquentur sine remedio,
Subveniat tua compassio. O Maria.

A vers többi versszakában pedig Máriához könyörög, aki mindenki számára ki tudja eszközölni a hathatós segítséget.

A pokol

A pokol képe a legtöbb énekekben párhuzamosan szerepel a mennyország képével, mint annak ellenpontja: ha a jóra törekszik az ember, a mennybe kerül, ha gonoszságot cselekszik, elkárhozik. De mit is jelent ezen énekek szerint a kárhozat? A párhuzamos szerkesztést jól nyomon lehet követni az „Oh, te ember Istennek teremtett állatja” (660.) kezdetű ének 5–6. versszakában:

A Mennyországban a szentek, mint a nap fénylenek,
Tündöklő koronában, vigasságban élnek,
Mindenkor az Istenre nagy örömmel néznek,
Angyali társaságban mindörökké léznek.

A kárhoztak pediglen pokolban égne,
 Véghetetlen tűz lángban nagy erősen égne,
 Sok rút undok férgektől szüntelen étetne,
 Mindörökkön örökké gyötrelemben élne.

Ahogy a mennyről szóló versszak összefoglalja, amit az előbbieken kifejtettünk, úgy a pokolról szóló strófa is folyton visszatérő képekkel festi meg a kárhozatot: sötétség, végtelen tűz, és az embereket férgek rágiák. Ami ebben az állapotban a legszörnyűbb, hogy örökké tart. A 15 versszakos ének bokorrímes, de csak ennél a két versszaknál fordul elő, hogy ugyanazon a hangon csendül össze, tehát rímel egymással a fénylenek – égne, élne – égne stb., ezzel is tovább erősítve a két állapot közti ellentétet. A többi vers is hasonló jelzőkkel írja le a poklot: ott gyötördés és kín van, itt élne az ördögök, akik kínozzák az embert, és összeláncolva tartják a kárhozottakat, mindenhol jajgatás, sírás, rívás és fogcsikorgatás hallatszik, valamint átkozódás a dicsőítés helyett.

Egyetlen ének szól elejétől a végéig a pokolról, az „Oh, búlátott, sok kín vallott gyarló testem” kezdetű. Sok szempontból érdekes ez a 35 versszakos költemény, melynek címe *Infernus. Pokol. A gazdag siralma*, ezért nézzük meg részletesebben is. Kézírtos változata szerepel a Kájoni által összemásolt latin–magyar versgyűjteményben – az abban szintén meglévő *Comico-Tragoedia Scena secunda* negyedik actusából vette ki.¹⁶ Nem más ez, mint a gazdag siralma a bibliai szegény Lázár és a gazdag ember történetét feldolgozó műből.¹⁷ A Lázár-történet (részben a haláltánc-énekek ihletésével) a reneszánsz korban morálitás formájában bukkan föl. Először Zürichben jelent meg nyomtatásban. Kezdetben latinul adták elő, de megszólalt nemzeti nyelven, sőt hamarosan eljutott a parasztság körébe is. Magyarországon először 1646-ban jelent meg a *Comico-tragoedia* Nagyváradon.¹⁸ Három versszak bevezetés után érzékletes képekkel, hosszan ecseteli, hogy az egyes testrészekkel mi történik a pokolban (4–11. vsz.). Ízelítőként álljon itt néhány ezekből:

¹⁶ KÁJONI János, *Latin–magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, 1659–1677, 87–88. A *Hymnarium* lelőhelye és jelzete: Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250; JÉNÁKI, *i. m.*, 29, 52–53.

¹⁷ Lk 16, 19–31.

¹⁸ Vö. a *Magyar katolikus lexikon* 'Lázár' szócikkével: *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, VII, Bp., Szent István Társulat, 2002, 692–693.

Áspis kígyók, s rút skorpiók ujjaimot
Szopogatják, s úgy faldossák karjaimot,
Nagy viperák, mint egy kutyák, mind elrágták ajakimot.

[...]

Felbárdolták, mészárolták derekamát,
Ellyuggatták, s elfurdalták oldalimat,
Ketten ketté szakasztották, s felosztották lábaimat.

Néggyé vágták, nyársra vonták én szívemet,
Mind egy cseppig el-kiszítták én véretem,
Elfaggatták, törték, marták gyenge piros szép színemet.

Parázsával töltötték meg a szájamot,
Jaj, nem szánták, tűzre hányták a májamot,
Serpenyőben olvasztották, s felforralták a hájamot.

Miután kínjait felsorolta, azon kesereg (12–22. vsz.), hogy ez az állapot örökké fog tartani, és nem hozhat semmi enyhülést, nincs reménység.

Mert örökkön mind örökké lesz kínzásom,
Soha nem lesz innét nékem távozásom,
S bár úgy lenne, csak lehetne sok kínokban kimúlásom.

Bűneinek lajstroma a következő 11 versszak (23–33.), átkozza azokat a dolgokat, embereket, tetteket, melyek ide juttatták. Jobb lett volna, ha meg sem születik, vagy még egészen kicsi korában meghal. Végül a 34–35. versszakban kimondja, hogy Isten imádása az egyetlen út, mely a boldogsághoz vezet, e nélkül minden hiábavaló.

A képek, amelyekkel a vers él, sokkal inkább illenek egy színdarabhoz, dialógushoz vagy látomáshoz, mint népénekhez. A látomás a középkortól kezdve igen kedvelt műfaj volt, melyben a halál utáni kínok kerültek előtérbe, és testet öltött bennük az ördög. Tulajdonképpen tanító célzatú művekről van szó, amelyek a bűn nélküli életre kívánnak nevelni, de a tanítás eltörpül a képek mellett.¹⁹ Magyarországon legjobb példa erre Tar Lőrinc pokoljárása, Heltai Gáspár vagy Bornemisza Péter ördöghistóriái és Nyéki Vörös Mátyás *Dialogusa*, illetve a most tárgyalt *Comico-Tragoedia*. Érdeemes mindehhez megemlíteni, hogy

¹⁹ TAKÁCS Izabella, *Nyéki Vörös Mátyás Dialogusának értelmezése*, *Létünk*, 2007/4, 131–132.

a *Hymnarium*ban néhány lappal később, a halottas énekek közt olvasható Nyéki *Dialogusa* is. És míg a *Comico-Tragoedia* a vegyes énekek címszó alatt szerepel a kéziratos gyűjteményben, addig a temetési énekek közé került a *Cantional*éban is. Nótajelzéssel is ellátta Kájoni, noha az eredeti változatot valószínűleg nem énekeltek. A „Reménységem nincs már nékem” kottájára ajánlja, amely a *De-ák-Szentes kézirat*ból ismert.²⁰ Ezt az éneket azonban a székely nép énekelte, iskoladrámaként házról házra járva elő is adták, húshagyó kedden pedig egyenesen elvárták a kántoroktól, hogy a mise alatt ezt énekeljék.²¹

Összegzés

A 17. század legterjedelmesebb énekeskönyve számos olyan éneket tartalmaz, melyekben a túlvilág jelenik meg. A mennyországot legtöbbször a *Bibliá*ból vett képekkel jelenítik meg, elsődleges forrásuk a *Jelenések könyve*. Felhasználtak továbbá a középkori Mária-hagyományból és a szentek életéből vett képeket. A pokol leírásánál is megtalálhatjuk a *Szentírás*ból vett leírásokat, de itt tágabb teret engedtek az énekszerzők a fantáziának. Több alkalommal támaszkodnak a középkorban virágzó látomásos irodalom elemeire, amely műfaj a barokk mozgalmasságot, látványosságot, díszítettséget kedvelő korszakában is igen népszerű volt. Összefoglalásként álljon itt egy táblázat, amiben kiemelem a fontosabb, túlvilági életről valamit mondó énekeket, jelezve, hogy a menny, a pokol vagy mindkettő szerepel-e az adott énekben. A Mária-énekek és a szentek életéről szóló énekek közül csak azokat említem, melyekről a dolgozatban is szó volt. Az énekek nagyobb része a *Cantionale* harmadik részéből, a temetési és halottas énekek közül való. Nyilvánvalóan azért, mert egy-egy haláleset szolgáltatja a legjobb indokot arra, hogy a túlvilágról essen szó. Akár úgy, hogy a halott búcsúzik, akár őt búcsúztatják, akár a gyászoló egybegyűlteket figyelmeztetik, hogy jámborabb életet éljenek, ha el akarják kerülni a kárhozatot, és be szeretnének jutni az örök boldogságba. Igyekeztem feltérképezni, hol találhatóak meg még ezek az énekek, főleg a *Cantionale catholicum*nál korábbi forrásokban, illetve hogy van-e modern szövegkiadásuk az adott énekeknek. Az adatokat a modern szövegkiadások jegyzeteiből vettem, a *Régi magyar költők tára XVII. század* sorozatban megjelent 15/B kötetnek Kájoni énekeskönyveiről szóló jegyzeteiből, illetve Domokos Pál Péter kötetéből.

²⁰ DOMOKOS, *i. m.*, 1271.

²¹ *Uo.*, 114.

Incipit	Menny Tisztítóhely Pokol	Lapszámok és sorszámok ²²	Egyéb meg- jelenés/ szerzőség	Kiadás
Felvitetett magas Mennyországba	M	<i>Domokos</i> , 490 <i>Cationale</i> , 414 <i>Cantus</i> , 107	<i>Pécsi ék.</i> , 31b.	RMKT XVII/7. 204.
Feltámadt az új örömnapp fénye	M	<i>Domokos</i> , 492 <i>Cationale</i> , 417 <i>Cantus</i> , 110	<i>Pécsi ék.</i> , 38b	RMKT XVII/7. 205.
Languentibus in Purgatorio	T	<i>Domokos</i> , 501 <i>Cationale</i> , 428		
Az Paradicsomnak dicső kútforrása	M	<i>Domokos</i> , 505 <i>Cationale</i> , 432	<i>Pécsi ék.</i> , 111a.	
Nagy gyönyörűség az Urat követni	M	<i>Domokos</i> , 522 <i>Cationale</i> , 446		
Mennyországnak dicső városa	M	<i>Domokos</i> , 574 <i>Cationale</i> , 489	<i>Petri András- ék.</i> , 112a	RMKT XVII/7. 162.
Oh te ember, Isten- nek teremtett állatja	M, P	<i>Domokos</i> , 660 <i>Cationale</i> , 554		

²² A Domokos Pál Péter-féle kiadás (sorszám) = *Domokos; Cationale catholicum*, 1676 (lapszám) = *Cationale; Latin-magyar versgyűjtemény* (lapszám) = *Hymnarium; Cantus catholici*, 1651 (lapszám) = *Cantus*.

Hallgassátok meg, drága voltáról szólok mennysorságnak	M	<i>Domokos</i> , 661 <i>Cantionale</i> , 555	<i>Boroszlói kézirat</i> , 30r	RMKT XVII/7. 208.
Ez világnak fényes- sége	M	<i>Domokos</i> , 671 <i>Cantionale</i> , 562		
Szükség megtudunk hű keresztyének	M, P	<i>Domokos</i> , 673 <i>Cantionale</i> , 565		
Ily nagy útra indul ember, hogy születik	M, P	<i>Domokos</i> , 758 <i>Cantionale</i> , 673		
Már elmegyek az örömben	M	<i>Domokos</i> , 766 <i>Cantionale</i> , 685	<i>Keresztyéni istení dicsére- tek</i> , 321	
Cur mundus militat, sub vana gloria	M	<i>Domokos</i> , 767 <i>Cantionale</i> , 686 <i>Hymnarium</i> , 676 <i>Cantus</i> , 248		
Mit bízik e világ ő álnokságába	M	<i>Domokos</i> , 768 <i>Cantionale</i> , 687 <i>Hymnarium</i> , [677] <i>Cantus</i> , 249	<i>Szűves köny- vecske</i> , 188	
Szomorú a halál a gyarló embernek	M	<i>Domokos</i> , 783 <i>Cantionale</i> , 707 <i>Hymnarium</i> , 797	<i>Szoszna Deme- ter-ék.</i> , 27	RMKT XVII/8. 60.
Mindnyájan, ki jelen vagytok	M	<i>Domokos</i> , 791 <i>Cantionale</i> , 722	<i>Szoszna Deme- ter-ék.</i> , 27 ÁCS Mihály, <i>Zengedező</i> <i>magyar nyelv</i>	

Oh mely félelem és rettegéssel lesz a nagy ítélet	M, P	<i>Domokos</i> , 794 <i>Cationale</i> , 726 <i>Cantus</i> , 244		RMKT XVII/7. 217.
Oh bú látott, sok kint vallott gyarló testem	P	<i>Domokos</i> , 795 <i>Cationale</i> , 729 <i>Hymnarium</i> , 87		
Ad perennis vitae fontem mens sitivitis arida	M	<i>Domokos</i> , 796 <i>Cationale</i> , 733 <i>Hymn.</i> , 758 <i>Cantus</i> , 222		RMKT XVII/7. 67. jegyzete
Az örökké élő kutat száraz szív szomjúhozza	M	<i>Domokos</i> , 797 <i>Cationale</i> , 734 <i>Hymn.</i> , (758) <i>Cantus</i> , 224	<i>Szíves könyvecske</i> , 173	RMKT XVII/7. 67.
Homo Dei creatura	M, P	<i>Domokos</i> , 798 <i>Cationale</i> , 736 <i>Hymnarium</i> , 719 <i>Cantus</i> , 227		RMKT XVII/7. 70. jegyzete
Ember Isten alkotmánya	M, P	<i>Domokos</i> , 799 <i>Cationale</i> , 739 <i>Cantus</i> , 330	<i>Szíves könyvecske</i> , 202	RMKT XVII/7. 70.

SZÁRAZ ORSOLYA

Pokoli színház

*Az elrettentés eszközei és módszerei a jezsuita penitenciális népmissziókban**

A trienti zsinat előírása szerint a lelkipásztornak – a saját és a nép képességének megfelelően – üdvös tanításokkal kell táplálnia a gondjaira bízottakat, meg kell tanítania nekik azokat az igazságokat, amelyek mindenki számára szükségesek az üdvösséghez, valamint meg kell ismertetnie velük a kerülendő bűnöket és a gyakorolandó erényeket, hogy elkerüljék az örök büntetést és elnyerjék az égi dicsőséget.¹ Ha a jezsuita penitenciális népmissziók prédikációinak tematikájára vetünk egy pillantást, azonnal szembeűnik, hogy e feladatok közül a misszionáriusok elsősorban a bűnöktől való elrettentést vállalták magukra. Beszédeiket olyan témáknak szentelték, mint a bűn borzalmassága, a halál, az utolsó ítélet és a pokol.

A missziós prédikációk során a kommunikáció verbális formái mellett a nem verbálisak is igen hangsúlyosan megjelentek. Az *actio* szerepe felértékelődött, illetékessége pedig már nem csupán a mozdulatokra, az arckifejezésre és a hanghordozásra korlátozódott. Jelen tanulmányban azokat a nem verbális eszközöket vesszük számba, amelyeket a misszionáriusok a pokolról tartott prédikációik során alkalmaztak. Vizsgálatunk két területre, Itáliára és Magyarországra terjed ki. Bár a kora újkorban elsősorban Dél-Európában tartottak penitenciális

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A kutatáshoz az infrastruktúra támogatásával a Debreceni Egyetem OTKA K 101840. számú és RH/885/2013. számú pályázatai járultak hozzá.

¹ „Archipresbyteri quoque, Plebani et quicumque Parochiales, vel alias curam animarum habentes, Ecclesias quocunque modo obtinent, per se, vel alios idoneos, si legitime impediti fuerint, diebus saltem Dominicis, et festis solemnibus, plebes sibi commissas pro sua, et earum capacitate pascant salutaribus verbis, docendo ea, quae scire omnibus necessarium est ad salutem, annuntiandoque eis cum brevitate, et facilitate sermonis vitia, quae eos declinare, et virtutes quas sectari oporteat, ut poenam aeternam evadere, et coelestem gloriam consequi valeant.” Concilium Tridentinum, Sessio V, Decretum II, Super lectione et praedicatione.

népmissziókat,² egyik altípusuk, a segneriánus módszerrel végzett, a 18. században a jezsuita rend német és osztrák provinciájában, így a Kárpát-medencében is megjelent.³

A penitenciális népmissziók során a nem nyelvi eszközök használatával két érzékre, a látásra és a hallásra kívántak hatással lenni. A misszionáriusok célja kettős volt: lelki megindulást akartak kiváltani a jelenlévőkből, valamint imitációra ösztönözni és résztvevőkké tenni őket. A hallgatóság részvétele a prédikáció eseményében a vallásos élménynek és tapasztalatnak a 17–18. században jól ismert formája.⁴

Ahogy arra már mások rámutattak, a barokk prédikációk szövegeiben nagy teret kaptak a nyelvileg létrehozott képek.⁵ A missziós prédikációkban azonban a vizualitás nemcsak ezt, hanem valódi képek és más tárgyak használatát, valamint a láthatóság és a látványosság szolgálatába állított térelrendezést és berendezést is jelentette. A látvány megteremtésében, a páterek irányításával, maguk a hívek is részt vettek: bűnbánati ruhát öltöttek, fejükre töviskoronát helyeztek, nyakukba kötelet vettek stb. A másik érzéket, a hallást többféle hatás érte a népmissziók során: a körmenetek alatt gyászos zene és ének szólt, a pré-

² Az itáliai népmissziókról, köztük a penitenciális módszerrel végzettekről lásd pl. Giuseppe ORLANDI, *Missioni parrocchiali e drammatica popolare*, Spicilegium Historicum Congregationis Sanctissimi Redemptoris, 1974/2, 313–346. – Spanyolországra vonatkozóan: Francisco Luis RICO CALLADO, *Las misiones interiores en la España de los siglos XVII–XVIII*, doktori értekezés az Alicantei Egyetemen, 2002, <http://www.cervantesvirtual.com/obra/las-misiones-interiores-en-la-espana-de-los-siglos-xvii-xviii-0/> – a letöltés ideje: 2014. 02. 28. – Portugáliára vonatkozóan: Eugénio DOS SANTOS, *Le missioni in epoca moderna in Portogallo* = *La storia vissuta del popolo cristiano*, dir. di Jean DELUMEAU, ed. it. a cura di Franco BOLGIANI, Torino, Società Editrice Internazionale, 1985, 515–539.

³ A segneriánus missziós módszerről: ORLANDI, *i. m.*; Valerio MARUCCI, *Paolo Segneri e le missioni rurali* = *Paolo Segneri: un classico della tradizione cristiana: Atti del convegno internazionale di studi su Paolo Segneri nel 300° anniversario della morte (1624–1694)*, Nettuno, 9 dicembre 1994, 18–21 maggio 1995, a cura di Andrea FEDI e Rocco PATERNOSTRO, New York, Forum Italicum, 1999, 141–153 – A jezsuita rend német és osztrák provinciájában tartott segneriánus népmissziókról: Antonius MEIBERG, *Historia missionis paroecialis lineamenta*, h. n., 1953 (gépírat a római Institutum Historicum Societatis Iesu könyvtárában); FAZEKAS István, *A „Missio Segneriana” kezdetei Magyarországon (1714–1717) = Perlekedő évszázadok: Tanulmányok Für Lajos történetész 60. születésnapjára*, szerk. HORN Ildikó, Bp., ELTE, 1993, 410–431; SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 77–152.

⁴ Vö. A barokk prédikáció látványkötöttsége című fejezettel: TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáffái*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár, 45), 188–204.

⁵ *Uo.*, 163–187; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 14), 187–211.

dikáló misszionárius mennydörgő hangon szónokolt az utolsó ítéletről és a pokolról, a flagelláció alatt pedig testén ütemesen ismétlődtek az ütések, ami éles kontrasztban állt a jelenlévők néma csendjével.⁶ A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a misszionáriusok hogyan alkalmazták ezeket az eszközöket a pokolról mondott prédikáció során.

„Aprè lo stesso inferno, il fa vedere”⁷

Az általában nyolcnapos segneriánus módszerrel végzett misszió során a hatodik napon került sor arra a prédikációra, amelyben a prédikátor a pokolbeli kínok örökkévalóságáról rideg valóságként beszélt.⁸ A segneriánus misszionáriusok számára készített kézikönyv tanúsága szerint a prédikációt gondos előkészítő munka előzte meg. Az előző napi programok végén a résztvevőket figyelmeztették, hogy másnap bűnbánati ruhában, fejükön töviskoszorúval, nyakukban kötéllel érkezzenek. Az atyák arra intették őket, hogy – a baleseteket megelőzendő – láncokat csak a lábukra, a nyakukba ne tegyenek. Arra is kérték őket, hogy hozzanak keresztek, és javasolták, hogy ezeket később – a misszió emlékére – állítsák fel a házak közelében.⁹ A prédikációt – valószínűleg a nagyobb érzelmi megindítás érdekében – este tartották.¹⁰ Erre az alkalomra a szónoki emelvényhez odakészítették az elkárhozott lelkeket ábrázoló képet és

⁶ A zene és retorika kérdését a megindítás kontextusában tárgyalja Quintilianus. Vö. Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, ford. és jegyz. ADAMIK Tamás et al., Pozsony, Kalligram, 2009, I, 10 (129–136).

⁷ Az idézet a Paolo Segneri 1672-es modenai misszióját megörökítő beszámolóból származik. Lodovico BARTOLINI, *Relatione delle Missioni fatte su le Montagne di Modona dalli Molto RR. PP. Paolo Segneri, e Gio: Pietro Pinamonti della Compagnia di Giesù l'anno 1672*, <http://www.tsc4.com/archiviocapitolaremo/AAMO/Bartolini.pdf> – a letöltés ideje: 2014. 02. 12. Az idézet az interneten elérhető szöveg 4. lapján olvasható. Magyarul: „Megnyitja a poklot és megmutatja azt”. Itt és a továbbiakban az idézeteket saját fordításomban közlöm.

⁸ *Predica sesta, in cui si mostra con l'acerbità l'eternità delle pene Infernali = Pratica delle missioni del Padre Paolo Segneri della Compagnia di Gesù, predicatore pontificio, continuata dal P. Fulvio Fontana della medesima religione per lo spazio d'anni ventiquattro, per una gran parte d'Italia, e di là da'Monti, nella Elvezia, Rezia, Valesia, e Tirolo, Venezia, Andrea Poletti, 1739*², 52–58. A szövegről lásd SZÁRAZ Orsolya, *O inferno, o penitenza! Két 17. századi olasz pokol-prédikáció = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 108–114.

⁹ *Pratica delle missioni...*, i. m., 50.

¹⁰ Vö. Ottavia NICCOLI, *Riti notturni: le processioni fra Cinquecento e Seicento = La notte: Ordine, sicurezza e disciplinamento in età moderna*, a cura di Mario SBRICCOLI, Firenze, Ponte alle Grazie, 1991, 80–93.

egy koponyát, amelyek mindaddig rejtve maradtak a jelenlévők szeme előtt, míg a prédikációban el nem érkezett a szerepük.¹¹ A prédikáció előkészítésében és lebonyolításában általában négy helyi személy segédkezett, akiket a helyi társulat tagjai közül választottak ki. Ők nemcsak arról gondoskodtak, hogy a szükséges kellékek a misszionárius rendelkezésére álljanak a megfelelő pillanatban, hanem maguk is jelen voltak az emelvényen, annak elülső és hátsó részében helyezkedve el. A jobb oldali elülső tartotta kezében a flagellumot, a bal oldali a koponyát, mindkettő jól látható módon. A két másik hátul állt, de úgy, hogy ők is jól láthatóak legyenek. Ők fejükön töviskoronát viseltek, vállukról kötél lógott. A bal oldali hátsó tartotta a missziós keresztet, és nála volt az a töviskorona is, amely a prédikáció során a misszionárius fejére került. A jobb oldali láncot tartott a kezében, ezt később átadta a misszionáriusnak.¹²

A jól láthatóság fontosságára más korabeli források is felhívják a figyelmet: egy kézirat például azt tanácsolja a misszionáriusnak, hogy ha nem a bűnbánati processzió keretein belül végez flagellációt, akkor is figyeljen arra, hogy ezt jól láthatóan tegye, álljon fel egy kis emelvényre, mert ellenkező esetben, csak kevesen látják, s így hiába pazarolja az erejét.¹³

Az itáliai és magyarországi népmissziók során tartott pokolprédikációkról egykorú leírások is fennmaradtak. 1672-ben Paolo Segneri és társa, Giovanni Pietro Pinamonti vezetett missziót Modena környékén, aminek emlékét a szintén jezsuita Lodovico Bartolini írása őrizte meg, aki maga is résztvevője volt a misszióknak.¹⁴ Beszámolójából kiderül, hogy a prédikáció erőteljes képiséggel bírt, amit a misszionárius úgy ért el, hogy a szó és a tett (*dire e fare*) együttes erejét használta ki.¹⁵ Bartolini elsősorban a „tetteket” örökítette meg, míg a prédikáció során elhangzottakra csak röviden utalt. Beszámolója szerint Segneri először szavakkal igyekezett bűnbánatra indítani a résztvevőket, majd amikor a bűnbánati hangulat a tetőfokára hágott, az egyik segédkező atya odaadott neki egy nagy láncot, amelyet Segneri a nyakába tett, hogy ezzel illusztrálja, milyen

¹¹ OSZK, Quart. Lat. 2579, Notanda pro Missionibus Segnerianis rite instituendis, f. 25v.

¹² *Pratica delle missioni*, i. m., 109.

¹³ Archivum Romanum Societatis Iesu (a továbbiakban: ARSI), Opp. Nn. 299; Antonio BALDINUCCI, *Avvertimenti a chi desidera impiegarsi nelle missioni*, ff. 48–48v. Baldinucci segneriánus misszionáriusként működött Itáliában a 17. század második felében.

¹⁴ BARTOLINI, i. m.

¹⁵ Nagyobb terjedelme miatt itt nincs mód a beszámolóreszlet teljes közlésére, ezért csak egy-egy mondatot idézünk belőle a lábjegyzetekben: „[...] quando [il Padre] fa la Predica dell’Inferno: consiste questa non in solo dire, ma in fare ancora [...] apre lo stesso Inferno, il fa vedere”. *Uo.*, 4.

az ördög rabszolgájává válni.¹⁶ Ezután egy másik atyától elkérte a töviskoronát, aki a fejére tette azt, eközben Segneri kijelentette, hogy ezt érdemli tetteiért, majd méltatlannak ítélte magát erre, hiszen a Megváltó fején is töviskorona van.¹⁷ Ezt követően levette a ruhája felső részét, az egyik segédkező atya odanyújtotta neki a flagellumot, ő pedig ostorozni kezdte magát.¹⁸ Miután ezt abbahagyta, kérte az egyik atyát, hogy adja oda neki nyomorúságai tükrét (*Specchio delle proprie miserie*), egy koponyát, amelynek elkárhozott lelkével beszélgetést folytatott a pokolra kerültek állapotáról.¹⁹ A látottak és a hallottak hatására a résztvevők kiabálni kezdtek: hangosan könyörületért esedeztek, és ígéretet tettek, hogy jóvá teszik bűneiket, kibékülnek egymással és bűnbánatot tartanak.²⁰

Ebből a rövid összefoglalóból jól látszik, hogy a prédikációba bevont nem verbális eszközöknek többféle funkciója volt: illusztrációként szolgáltak az elmondottakhoz (ördög rabszolgája), vagy megerősítették és további elemekkel gazdagították azokat (koponyával való beszélgetés); kifejezték a misszionárius belső lelkiállapotát, azaz, hogy mély bűnbánatot érez (töviskorona); ugyanakkor a bűnbánattartás eszközei is voltak (flagelláció). A beszámoló azt is megmutatja, hogy a misszionárius elsősorban a „movere” feladatát teljesítette, s ha hihetünk Bartolininek, ezt igen sikeresen tette.

Magyarországi forrásunk szerzője valószínűleg egy kolozsvári egyházi személy volt, aki az 1748-ban a városba érkező segneriánus misszionáriusok munkáját magyar nyelven örökítette meg.²¹ Az ismeretlen szerző leírásában

¹⁶ „[...] quindi entrato in sommo fervore di penitenza, e fattosi porgere da uno de' Confratelli assistenti grossa catena, con essa [il Padre] si carica il Collo, mostrando a che termine sia giunto in farsi schiavo dell'Infernale Sattanasso.” *Uo.*

¹⁷ „Appresso chiede ad un altro Fratello la Corona di spine, e quella ponendo, e calcandosi in capo, quella dice solo di meritare per le opere ch'egli fa; anzi di quella ancora stimandosi indegno, mentre una simile vede in Capo del suo Redentore” . *Uo.*

¹⁸ „[...] disciolto ad un tratto il cinto della Veste superiore, e quella con destrezza gettata tutta da sé su'l braccio sinistro, comparisce in quella di sotto, che si diceva, e con la destra tolto un flagello composto di duplicate lastre di ferro, che si fa dare da un altro de Confratelli pur'assistenti, comincia, e siegue a battersi per qualche spatio fieramente con esso” . *Uo.*

¹⁹ „Quando poi finalmente dall'altro Fratello richiede lo Specchio delle proprie miserie, cioè un'horrido teschio di Morte, e quello prendendo nella mano sinistra, e fissamente guardando prende anco (come se quell'Anima sentisse) a parlar seco, ad interrogarla, a dialogare, ed a moralizare con essa nello stato di dannatione” . *Uo.*

²⁰ „[...] oh qui ribomba il luogo; oh qui risuonano le voci, che gridano Misericordia, che promettono restitutione, che promettono pace, che promettono penitenza.” *Uo.*

²¹ OSZK, Oct. Hung. 375, ff. 1–16v.

megemlékezik az esti bűnbánati processzió során elhangzott prédikációról is, amelynek utolsó részében a misszionárius többek között a pokolról is beszélt:

Egy ének elmondása után következett az prédikáció, mely is három részre oszolt [...]. Elsőbben előhozott az Krisztus keresztjének részecskéje, azt nagy tisztességgel egy lelki Atya kezeiben tartván, annak nagy méltóságáról volt aztán itt is hosszason. Másdrészben az Krisztus keserves kínszenvedéséről és haláláról. Ezalatt tétetett ki az megkínóztatott Krisztusnak és fájdalmas Szent Anyjának oly ínséges és keserves elájult képe, hogy kősziklához hasonló kemény szíveket is fájdalomra és keserves könnyhullajtásokra indíthatott volna, aki jól megszemlélte. Végre, vagyis utolsó része volt az penitentiáról, halálról, és közben elkészítvén akkor egy koponyát vett kezében az lelki Atya, és az világi hívságokról sokat mondott, és mintegy szólította azon koponyát. Végtevére az pokolról befejezte az prédikációt, és annak örökké tartandó keserves kínjairól, melyekhez képest az világnak minden kínjai kívánatos gyönyörűségek. Ezalatt tétetett ki egy pokol tüzében kínlódó, fetrengő, égő, és mintegy átokra száját kinyitott embernek képe. Iszonyú és oly igen irtóztató vala, hogy ha semmit az pokolról nem szólt volna az concionator, ez az szörnyű, irtóztató kép elégséges lett volna annak kijelentésére. Ezen prédikáció alatt háromszor véres ostorozással sanyargatta testét az Concionator, mindaddig míg az főrendeknek könnyhullajtásokkal való kérésére megszűnt attól [...].²²

A szöveg felépítése egyfajta struktúrát követ: a szerző először az adott prédikációs rész tartalmi elemeit sorolja (Krisztus keresztjének tisztelete, passió, bűnbánat, halál, világi hívságok, pokol), majd hozzákapcsolja az ott alkalmazott nem verbális eszközöket. A szöveg másik jellegzetessége, hogy a szerző figyelmé elsősorban a prédikáció kiváltotta érzelmekre (fájdalom, iszonyat, irtózás) és azok külső jeleire irányul (sírás).

A jezsuita rend osztrák provinciájában készült évkönyvekben és az itt tartott segneriánus missziókról készített jelentésekben is találunk olyan adatokat, amelyek alapján gyakorlatként tarthatjuk számon a képek és egyéb tárgyak alkalmazását a missziókban. Az 1715-ös Goriziát és környékét bejáró misszióban az utolsó ítéletről tartott prédikáció során az emelvényre a missziós kereszt mellé kitették a fájdalmas Szűzanya képét is (effigies Dolorosae Virginis).²³

²² *Uo.*, ff. 5–5v. A szöveget az átírás során modernizáltam.

²³ ARSI, Aust. 229, Relatio Missionis Cormontij et Goritiae a Collegio Goritiensi instituta, Anno Salutis 1715, f. 99^b.

1734-ben a *missio Illyrico-Dalmatica*ban tevékenykedő atyák Buccariban is jártak, ahol a bűnbánati körmenetek során a halott Krisztust és az elkárhozott lélek pokolbeli kínjait mutatták meg a résztvevőknek.²⁴ Az 1737-es felvidéki szlovák nyelvű misszióban a halott Krisztus képét tették ki minden állomáson a missziós atyák.²⁵ Az 1746-os erdélyi misszióról készült jelentésben három képről esik szó: az első a bűnösöktől megkínzott Megváltót ábrázolta, a második a Szűzanyát, akinek szívét átdöfte a fájdalek kardja, a harmadik a pokol szörnyűségeire ítéltetett lelket.²⁶

A penitenciális népmissziókban gyakran használtak koponyát is. A 17. századi nápolyi jezsuita, Onofrio Saraco például kifejezetten azért hordott magával koponyát a missziókban, mert úgy vélte, hogy a koponya, azzal hogy emlékezteti a hallgatókat az emberi lét törekenységére, kiválóan alkalmas a lelkek megindítására.²⁷ A képeknek, a tárgyaknak és a flagellációnak, tehát a test színrevitelének együttesen volt szerepe az érzelmek felkeltésében.

Mindezen eszközök mellett érdemes megemlítenünk a fáklyát is, amelyhez több funkció kapcsolódott a népmissziókban. Az este tartott bűnbánati körmenetek és prédikációk során a fáklya fénye az emelvényen álló misszionáriusra irányította a jelenlévők tekintetét, ugyanakkor azzal, hogy bevilágította azt a teret, ahol az események zajlottak, egyfajta ellenőrzést is kifejtett felettük. A fáklyának ezen túl ennél speciálisabb feladata is volt: lángjai a pokolban égő tüzet szimbolizálták.

Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a felsorolt tárgyak a missziós prédikációban nemcsak egyszerű díszletként szolgáltak, amelyekre a prédikátor időnként rámutatott, hanem felmutatásuk, használatuk beépült a prédikáció szöveges részei közé, s azokkal egyforma jelentőségű szerepre tett szert.

²⁴ ARSI, Aust. 191, f. 36. „Singularem merentur memoriam bina supplicationes quae nocturno tempore Buccari solum, utpote loco magis amplo et commodo fuerunt instituta. Harum una Jesum mortuum, altera animam aeternis damnatae supplicij praesentabat.”

²⁵ ARSI, Aust. 194, f. 134v: „simulacrum morientis Domini in omni statione posuere Patres”.

²⁶ ARSI, Aust. 203, f. 52. „A flagellis igitur ad alia animos expugnandi instrumenta recursum a Missionarijs, proposita est pegmate Calvaria, imagine excruciatu a peccatoribus Salvatoris, icone Virginis Matris doloris gladio transverberata, damnatae animae ad horrorem ciendum figura adumbrata, haud dissimiles prioribus motus in animis sunt excitati.”

²⁷ Scipione PAOLUCCI, *Missioni de'Padri della Compagnia di Giesù nel Regno di Napoli*, Napoli, Secondino Roncagliolo, 1651, 280: „usava di portar seco un teschio di morto [...] giudicandolo assai acconcio a muover gli animi con quelle funeste memorie dell'humana caducità”.

Ennek bemutatására álljon itt egy itáliai missziós beszéd (svegliarino) részlete, amelyben a misszionárius a fáklyát és a pokolbéli kárhozottakat ábrázoló képet állítja a meggyőzés és a megindítás szolgálatába:²⁸

jaj, de ami a legjobban kínoz, az ez a gyötrő tűz..., jaj, kegyetlen láng, te égeted a testet és a lelket, égetsz és nem emésztesz el! Ki megy oda a halál után? Te leszel az, bűnös ember, aki.... Ég már az a tűz, rátok vár, az ítéletet már meghozták. Oltuk hát el a bűnbánattal, bocsánatkéréssel... Kérjünk bocsánatot... fájdalommal, kérjünk bocsánatot vérrel is! Ti azonban nem szívből mondjátok ezt, mert fel sem fogjátok, mi is az a tűz. Adjátok ide azt a fáklyát! Látjátok ezt a tüzet, ez lesz kízótok, hol van az a megátalkodott, aki nem akar változtatni életén? Gyertek csak fel ide az emelvényre, próbáljátok ki! Nem jöttök? Azt akarjátok, hogy én tegyek próbát? Látni akarjátok, hogy mi lesz az emberi hússal a tűzben? [...] Meg akarom mutatni nektek, hogy mi lesz veletek... íme... ilyenek lesztek örökre. Ez egy festett kép, de a ti testetek valódi lesz és tűzből lesz. Tűzből a szátok, tűzből... Mít tegyünk hát? Bűnbánat vagy pokol.²⁹

A szöveg és az előadás kellékei közötti erős kapcsolatot bizonyítja az is, hogy a kettő egymással szoros egységben jelenik meg azokban a kéziratokban, amelyek a misszionáriusok számára adnak tanácsokat a misszió lebonyolítását illetően, és közölnek mintaprédikációkat is. Egy ilyen forrásban a következő prédikáció-részletet és rendezői instrukciót olvashatjuk: „Élőként vezetlek el bennetek a pokolba, azért, hogy halálotok után ne zuhanjatok a pokolba. (A feszület az

²⁸ A svegliarínók a missziók során elmondott rövidebb beszédek, amelyek általában a körmenet egy-egy állomásán hangzottak el. Az elnevezés a ‘svegliare’ igéből ered, azaz célja a bűnösök felébresztése.

²⁹ ARSI, 16. X. 3, *Svegliarini per le Missioni Del Segneri juniore*, ff. 251–252. „ahi, ma quello che mi più tormenta è questo fuoco crucior... ahi fiamma crudele, tu abbruci corpo, e anima, abbruci, e non consumi! Chi ci anderà dopo morte? Voi peccatore, che... brucia quel fuoco già per voi, la sentenza è già data, spengiamolo colla penitenza, perdono... colle lacrime. Perdono ... col dolore perdono... anche con il sangue... voi non dite di cuore, perché non intendete che sia fuoco. Porgetemi quella torcia. Vedete questo fuoco, ecco il vostro carnefice, dov’è quell’ostinato che non vuole mutar vita? venite sù questo palco, provate. Non venite? Volete, che io ne faccia la prova? volete vedere come diventi la carne umana nel fuoco? [...] Voglio mostrarvi come sarete... eccolo... così voi per sempre. Questo è il dipinto, ma il vostro corpo sarà corpo vero, e di fuoco. Fuoco della bocca, fuoco... Che faremo? Penitenza, o Inferno.” A missziós prédikációk szövege improvizált, erre utalnak a három pontok.

emelvény egyik oldalán van, a másikon egy elkárhozott képe.) Míg beszélek, szemeiteket függesszétek erre a képre.”³⁰

A missziós prédikáció elméletével nem foglalkoznak önálló munkák a korban, s az egyházi retorikák sem szentelnek különösebb figyelmet neki, ha szóba kerül, mint kerülendő példa szerepel. A kéziratos, ritkábban nyomtatásban megjelent missziós kézikönyvek – az imént idézett módon – utalnak a nem verbális eszközök használati módjára, azonban tartózkodnak a retorikaelméleti reflexiók megfogalmazásától, pedig annak gyökerei az ókorig nyúlnak vissza.

A nem verbális eszközök és a retorikaelmélet

Fontos leszögeznünk, hogy a nem verbális eszközök szónoklatbeli alkalmazhatóságát és érzelemkeltő hatását nem a 17–18. században fedezték fel. Maga Cicero is élt ezekkel, amikor például „felszólította[m] az előkelő vádlottat, hogy mutakozzék meg a nyilvánosság előtt, magasba emelte[m] kisfiát, és a fórumot fölverte a sírás, jajgatás”.³¹ Jóval több ilyen példát idéz fel Quintilianus *Szónoklattan*ában, s azonnal le is választja ezeket az eszközöket a retorikáról, azzal, hogy a retorikát „az élőszóval való meggyőzés képessége”-ként definiálja.³² A befejezésről írott fejezetében azonban – az érzelemkeltés kapcsán – újra visszatér erre a kérdésre, s kijelenti, hogy

nem csupán beszéddel, hanem bizonyos tettekkel is könnyeket fakasztunk, ezért szokás magukat a bajban lévő vádlottakat is piszkosan és elhanyagoltan elővezetni, sőt gyermekeiket és szüleiket is; és látjuk, hogy a vádlók véres kardot mutogatnak, és a holttestekből összegyűjtött csontokat, vérrel átitatott ruhákat, a sebekről leveszik a kötést, s a megkorbácsolt testet lemeztelenítik. Ezen tetteknek a hatása többnyire erős, mert mintegy a jelen helyzetre irányítják az emberek figyelmét. [...] De azért nem javaslom, amit magam is olvastam, és saját szememmel láttam egy alkalommal, hogy festményen vagy függönyön ábrázolják a tettet, melynek kegyetlensége kellett, hogy megindítsa a bírót: mily fogyatékos képességgel bír a szónok, aki úgy véli, az a néma kép ékebben fog

³⁰ „Vi guido all’Inferno in vita, affinché non precipiate nell’Inferno dopo la vostra morte (Il Crocifisso è sul palco da una parte, dall’altra l’immagine di un dannato). Mentre parlo tenete fissi gli occhi in questa immagine.” ARSI, Opp. Nn. 96, (Missioni del Ven. Padre A. Baldinucci), f. 96.

³¹ Marcus Tullius CICERO, *A szónok*, ford. KÁRPÁTY Csilla = CICERO *Összes retorikaelméleti művei*, Pozsony, Kalligram, 2012, 131, (650).

³² QUINTILIANUS, *i. m.*, II, 15, 7–9 (182).

helyette beszélni, mint a szónoklat? Ám tisztában vagyok vele, hogy volt eset, amikor a gyászruha és a szennyes öltözet, továbbá a rokonok hasonló megjelenése hasznosnak bizonyult, és a könyörgés sokat nyomott a latban, hogy felmentést nyerjen a vádlott.³³

Ahogy az antik retorikákban, úgy a kora újkori retorikaelméleti könyvekben sincs kidolgozott elmélete a nem verbális eszközök használatának. Ha a szerzők figyelmet szentelnek ennek a kérdésnek, akkor azt a pronuntiatióról, az actióról és az érzelmek felkeltéséről szóló részekben teszik. Úgy vélem, hogy ezt a hiányt csak részben magyarázza a retorika meghatározása,³⁴ mögötte az a félelem is állhat, hogy a (hit)szónok a színészhez válik hasonlóvá. A két szerep szembeállítását köztudottan végigköveti a retorika történetét, de az egyházi retorikákban még erőteljesebben jelenik meg, mivel a színház és a színész az egyház megítélésében összekapcsolódik az ördögi praktikákkal.³⁵ A színpadi előadások elleni harcot a trienti zsinat utáni egyház tűzte zászlajára, de már a középkori *ars praedicandik* is óva intik a prédikátort attól, hogy a prédikáció „teatralis et mimica” legyen.³⁶ Ez a szabály rendre megjelenik a kora újkori egyházi retorikákban is, Carolus Regius például így fogalmaz: „Actio ergo non debet esse scaenica, vel histrionica”.³⁷

A prédikátori gyakorlatról fennmaradt adatok azonban azt mutatják, hogy a 17–18. században nemcsak a missziós prédikációk sajátossága volt a teatralitás, hanem az egyházi év prédikációs alkalmai során is közel kerülhetett egymáshoz a prédikáció és a színjáték. Erre főleg az olyan nagy érzelmi hatás kiváltására alkalmas prédikációk esetében került sor, mint amilyen a nagypénteki szentbeszéd volt.

³³ *Uo.*, 406–407 (VI, 1, 30–33).

³⁴ Gabriella MORETTI, *Mezzi visuali per le passioni retoriche: le scenografie dell'oratoria = Le passioni della retorica*, a cura di Gianna PETRONE, Palermo, Flaccovio, [2004], 64. Moretti tanulmányában az ókori szónoki gyakorlatot vizsgálja, ezen belül a látvánnyá emelhető tárgyak, személyek (a vádlott teste, családtagok, holttest, képek stb.) használatát mutatja be gazdag példaanyagban.

³⁵ Vö. Ferdinando TAVIANI, *La Commedia dell'Arte e la società barocca: La fascinazione del teatro*, Roma, Bulzoni, 1970. A szerző számos egyházi szerző tollából származó kora újkori szöveget is közöl. Ezek jól mutatják, hogy az egyház a színházat azzal vádolta, hogy bűnre csábítja a nézőket, és alkalmat is teremt a bűnbeesésre.

³⁶ Gianluca FRENGUELLI, *„Teatralità” e parlato nelle prediche del beato Giordano da Pisa = Le forme e i luoghi della predicazione*, a cura di Claudio MICAELLI, Gianluca FRENGUELLI, Macerata, EUM, 2009, 125.

³⁷ Carolus REGIUS, *Orator Christianus*, Romae, apud Bartholomaeum Zannettum, 1612, 583.

A magyarországi hitszónokok közül a jezsuita Szabó Istvánról jegyezték fel, hogy képeket mutatott fel, miközben prédikált.³⁸ Az itáliai prédikátorok efféle gyakorlatáról bőszeges adatokkal szolgálnak a hitszónokok számára készített olasz nyelvű kötetek. Francesco Panigarola 1609-es *Il predicatore* című művében azt javasolta, hogy a prédikátor minél kevesebb ilyen külső eszközt (stromento esterno) használjon, ugyanakkor megjegyezte, hogy vannak olyan hitszónokok, akik a nagypénteki prédikációjuk alatt, miközben Krisztus keresztre feszítéséről beszélnek, beszédüket kalapácsütésekkel kísértetik. Mások pedig kötelet akasztanak a nyakukba, vagy felmutatják a keresztet beszédük bizonyos pontjain.³⁹ Bár Panigarola élesen nem ítélte el ezt a gyakorlatot, azt azért kifejezésre juttatta, hogy a szónak és az isteni kegyelemnek nagy ereje van, tehát nincs szükség effajta eszközökre.⁴⁰

A kérdésben igen megengedő álláspontot képviselt a teatinus Paolo Aresi, aki 1611-es munkájában miután meghatározta, hogy miben különbözik egymástól a színész és a prédikátor, kijelentette, hogy a prédikátor néhány dologban, az illendőség és a komolyság állandó szem előtt tartása mellett, utánozhatja a színészt.⁴¹ Panigarolával ellentétben ő megengedettnek tartotta a külső eszközök alkalmazását, de ez szerinte nagy óvatosságot és körültekintést igényel a prédikátor részéről. Aresi úgy vélte, hogy a prédikátor elsősorban a népi hallgatóság előtt folyamodhat ezekhez, de gyakori használatuktól óva intett, mivel akkor elveszítik újdonságuk erejét.⁴²

A jezsuita Giulio Mazarini 1615-ben megjelent kötetében nem kímélte azokat a prédikátorokat, akik színházat csinálnak a prédikációból. Példaként azokat

³⁸ TASI, *i. m.*, 191.

³⁹ Francesco PANIGAROLA, *Il predicatore*, Venetia, Bernardo Giunti, Gio. Battista Ciotti, & Compagni, 1609, 827–828. A szövegek egészének közlésére terjedelmi okok miatt nincs lehetőségünk, ezért itt és a továbbiakban csak egy-egy részletet idézünk belőlük a lábjegyzetekben. 828. oldal: „E quanto à noi consigliamo, che quanto meno può altri in pergamo servirsi di stromenti esterni, lo faccia: Nella predica della Passione, fanno battere alcuni certi colpi di martello sopra una incudine, per esprimere la conficazione in Croce del Signore, che non ne lodiamo, ne biasimiamo. Noi certo fatto non lo habbiamo mai [...]”

⁴⁰ *Uo.*

⁴¹ Paolo ARESI, *Arte di predicar bene*, Venetia, Bernardo Giunti, Gio. Battista Ciotti, & Compagni, 1611, 747–748. 748. oldal: „Ma che diremo noi di quelli, che non si contentano de’ gesti ordinari, ma si aiutano ancora con istromenti esterni, come col porsi una fune al collo, col portar in mano croci di legno, col far battere il martello sopra l’incudine, o il mostrare la morte &c. & altri tali?”

⁴² *Uo.*, 748–749. 749. oldal: „[...] io non dubito punto che lecite siano queste dimostrazioni, e rappresentationi, pur che si facciano con molta prudenza, considerando la conditione de gli Auditori, il proprio spirito, il tempo, il luogo, e l’altre circostanze; [...]”

említette, akik a szenvedő Krisztusról beszélve szögeket kalapálnak, hatalmas lármát csapnak, gyászos trombitaszóval kísértetik beszédüket, és más ehhez hasonlókat találnak ki, csak azért, hogy együttérzést ébresszenek, és megindultságot váltsanak ki a hallgatókból.⁴³

A 18. századi egyházi retorikák szerzői szinte egyöntetűen a használat ellen foglaltak állást. A kapucinus Gaetano Maria da Bergamo 1726-os művében több ellenérvet is felsorakoztatott, ugyanakkor példáival számos adatot is szolgáltatott a külső eszközöket használó prédikatori gyakorlatról.⁴⁴ Innen tudjuk, hogy volt olyan prédikátor, aki az utolsó ítéletről tartott prédikációját úgy kezdte, hogy miközben harsona zengett, ő maga mennydörgő hangon azt kiabálta: „Keljetek fel holtak, gyertek az ítéletre!” Egy igazán ötletes prédikátor még tovább ment: a beszéd előtt tonzúrája alá egy kis tömlőbe vért rejtett, majd a prédikáció során bűnbánata jeleként átvette Krisztustól a töviskoronát, a fejére tette azt, mire a nép nagy ámulatára és rémületére ömleni kezdett belőle a vér. Egy másik olyan Krisztust fabrikált a keresztre, amelynek a feje mozgatható volt, majd feltette neki a kérdést: villámokkal, viharokkal, halállal sújtja-e a népet, ha az nem végez bűnbánatot. Ekkor a Krisztus bólogatni kezdett.

Gaetano Maria da Bergamo azzal érvelt az effajta gyakorlatok ellen, hogy a műveltek mesterkéltnek, színleltnek és nevetségesnek találják azokat, valamint a hatásuk is csak addig tart, amíg a hallgatóság látja a tárgyakat. Lodovico Antonio Muratori is hasonlóan vélekedett: szerinte a hívők nem színjátékot akarnak látni, hanem Isten szavát akarják hallani, ezért elítélte azokat a prédikátorokat,

⁴³ Giulio MAZARINI, *Somma della vangelica osservanza: Ragionamenti sopra il sermonare del Signore*, Venetia, Giovanni Guerigli, 1615, I, 536–538. 537–538. oldal: „E similmente [agli istrioni] che cosa oggidì non tentano i predicatori per dar sodisfattione a gli svegliati uditori. Sonosi etiandio condutti a di portarsi sul Pergamo come farebbono in un teatro, & à fare diverse rappresentationi; si che per destare ne’ petti loro qualche compassione verso il patiente Cristo, battonsi i chiodi e ferri, fassi strepito e fracasso di catene, sonansi lamentevolmente le trombe, e spieganasi altre varie inventioni; [...]”

⁴⁴ Az itt következő rész ennek alapján készült: GAETANO MARIA DA BERGAMO, *L’uomo apostolico istruito nella sua vocazione al pulpito*, Venezia, Gianbattista Regozza, 1729, 596–601. 598–599. oldal: „per quanto nelle Dimostrazioni s’abbiano buone intenzioni, certo è, che esse più s’accostano al Comico, che all’Apostolico; ed il Predicatore, che si serve di esse, bisogna in verità che sia debole, puerile, ed ignorante dell’Arte vera, che mostra di non saper dire quello che vorrebbe dire, mentre ricorre a sì meschini artifizij, per farsi intendere.”

akik a testüket kicsavarva igyekeztek utánozni a kétségbeesett bűnöst, a mártírt a kínpadon vagy az elkárhozott lelket a pokolban.⁴⁵

A 18. századi magyarországi egyházi retorikák közül témánk szempontjából kettőt emelhetünk ki, ezek ugyanis foglalkoznak az elsősorban a missziós prédikációkra jellemző, nem nyelvi eszközök használati módjaival és hatásával. Az egyik Franz Neumayr elsősorban drámaíróként ismert jezsuita *Idea Rhetoricae* című munkája, a másik Kaprinai István *Institutio eloquentiae sacrae* című tankönyve. Mindketten az affektusokról értekezve térnek ki a látvány érzelemkeltő szerepére.⁴⁶ Neumayr azzal a megállapítással kezdi, hogy ahogyan azt a tragédiák tapasztalata mutatja, a látványnak nagy ereje van a lelkek megindításában. Kaprinai ellenben – Quintilianus alapján – az antik szónoki gyakorlatra hivatkozik, amely jól példázza, hogy az ókorban a szónokok merítettek az affektusok ezen forrásából. Majd hozzát teszi, hogy a kortárs hitszónokok közül főleg az olaszok használják ezt. S bár mindkét szerző példákkal igazolja, hogy létezik az affektusok felkeltésének effajta módja, azt azonban mindketten hangsúlyozzák, hogy ezzel nem tanácsos művelt hallgatóság előtt élni, sőt Neumayr szerint még a népi hallgatóság esetén is csak feltételekkel alkalmazható.⁴⁷ Kaprinai szövegéből egyértelműen kiderül, hogy nem voltak ismeretlenek számára a penitenciális népmissziók: felsorolja azok összes olyan elemét, amely a látványosság kategóriába sorolható, sőt ki is mondja, hogy azokkal többek között a népmissziókban találkozhatunk. Végző soron nem veti el a *spectaculum* használatát, de nem is javasolja, hiszen e nélkül is, más eszközökkel is teljesítheti a szónok a megindítás feladatát. Azt tanácsolja, hogy ha a hitszónok mégis

⁴⁵ Lodovico Antonio MURATORI, *De i pregi dell'eloquenza popolare*, Venezia, Giambattista Pasquali, 1750, 71–72: „Ho conosciuto io alcuni, i quali si abbassavano, si contorcevano, e dimenavano le braccia a tutto potere, saltellando di qua e di là sul pulpito, stendevano stoccate a tutte le parti: non doveano ben sapere, cosa sia la Gravità. Altri con istirature curiose di Corpo imitavano un Peccator disperato, un Martire sull'eculeo, un'Anima dannata.”

⁴⁶ Franz NEUMAYR, *Idea Rhetoricae, sive methodica institutio de praeceptis, praxi et usu artis [...]*, Augustae–Ingolstadii, Grätz–Summer, 1761. Első kiadása 1748-as. A hivatkozott részek a 146–149. lapokon olvashatóak. – Stephanus KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae generatim*, Cassoviae, Universit. Cassov. Soc. Jesu, 1758, 339–344.

⁴⁷ KAPRINAI, *i. m.*, 339–340: „Nunc etiam hujusmodi spectaculis pro Concione exhibendis delectantur, Itali maxime, Oratores. At morem hunc sobrie usurpatum licet non omnino improbem, in vulgaribus tamen Concionibus, vel doctiorem apud Auditorem externis hujusmodi signis non admodum capi solitum, non censeo adhibendum.” – NEUMAYR, *i. m.*, 146: „Oratori usus *spectaculi* raro conceditur, saltem coram eruditis. Plebem in concionibus urgere interdum per talia, puta, per imagines, per calvarias, per facem ardentem licet, sed cum his conditionibus.”

alkalmazza azokat, akkor ne csak ezekkel éljen. Ugyanígy vélekedik Neumayr is,⁴⁸ majd a befejezésben mindketten egy rövid mintabeszédet közölnek. Neumayr szövege, amely az elkárhozott lelkeket ábrázoló képhez készült, az olasz missziós beszédek latin megfelelője is lehetne.

Áttekintésünkben nem törekedhettünk a teljességre, de úgy véljük, hogy a kiválasztott szerzők véleményének bemutatása érzékeltetni képes azt, hogy a 17–18. századi retorikaelmélet hogyan viszonyult a külső, azaz nem verbális eszközöket használó, elsősorban a népmissziókra jellemző prédikátori gyakorlathoz.

A prédikációelméleti munkákban megfogalmazott kritikákkal – melyek elsősorban a látványos, teátrális elemek használatára irányultak – más korabeli szövegekben is találkozhatunk. A bírálók hangja Itáliában a 17. század végén, 18. század elején, Magyarországon a 18. század közepétől erősödött fel, a missziós módszer pedig visszaszorult a hitoktatásra nagyobb hangsúlyt fektető módszerekkel szemben, amelyek inkább a szóhoz kötött meggyőzést és kultúraközvetítést részesítették előnyben.⁴⁹

Azonban nem csak a barokk vallásosság megváltoztatásának igénye hívta elő ezeket a kifogásokat a 18. században. A vegyes vallású területeken, ahol nemcsak a katolikus közösségek identitásának megerősítése volt a cél, hanem a más vallásúak áttérése is, a misszionáriusoknak már a 17. században szembe-sülniük kellett a penitenciális missziós módszer alkalmazhatóságának határaival. A színpadiasság, amely egyrészt segíthette a megértést, a befogadást, másrészt távol is tarthatta a más vallásúakat. A spanyol mórók például olykor befedték a fejüket a prédikációt hallgatva, mert attól féltek, hogy a széles mozdulatokkal gesztikuláló misszionárius ártó hatást bocsát rájuk.⁵⁰

A penitenciális népmissziók eszköztárával szemben a más vallásúak részéről mutatkozó ellenérzést egy másfajta kulturális közegben, a jezsuita rend osztrák provinciájában is megtapasztalhatták a misszionáriusok. A missziók dokumen-

⁴⁸ KAPRINAI, *i. m.*, 341. „Hoc tamen curandum, ut Orator propositam spectaculo veritatem validis etiam urgeat argumentis, ne lachrymae facile arescant; quanquam hoc facturus, sine his adjunctis motum ciebit, si rem praeclare pronunciaverit.” – NEUMAYR, *i. m.*, 146. „Ne Orator in spectaculo sistat, et vim omnem in illo ponat. Lacrymae arescunt, et fructus cum illis, nisi oculis exhibita veritas *per solida argumenta* convicerit animum [...]”

⁴⁹ Lásd James Van Horn MELTON, *From Image to Word: Cultural Reform and the Rise of Literate Culture in Eighteenth-Century Austria*, *The Journal of Modern History*, 1986/1, 95–124; SZÁRAZ, *Paolo Segneri...*, *i. m.*, 75, 151–152.

⁵⁰ Emanuele COLOMBO, *Convertire i musulmani: L'esperienza di un gesuita spagnolo del Seicento*, Milano, Mondadori, 2007, 76–77.

tumaiban a szerzők ezért gyakran szükségét érezték annak, hogy reflektáljanak a színpadiasság vádjára, valamint változtatásokat is véghezvittek az eredeti itáliai módszeren. Az 1749-es *Notanda pro Missionibus Segnerianis rite instituendis* című kéziratban például a szerző többször is óvatosságra intette a misszionáriusokat, nehogy színészkedésnek tartsák bizonyos eljárásaikat. Figyelmeztette őket, hogy a prédikációt apostoli hévvel kell megtartani, de mindenféle pompa nélkül, a valláshoz illő szerénységgel és alázatossággal, felesleges járkálás és túlzott gesztikuláció nélkül.⁵¹ A képek használatában módosítást vezetett be: korábban ugyanis a misszió védőszentjeinek képét összetekerték, és csak akkor bontották ki azokat, amikor a misszionárius hozzájuk fohászkodott. A kézirat szerzője szerint azonban a szentképeket már a beszéd elején jól látható helyre ki kell tenni, éppen azért, hogy nehogy ez az eljárás bárkit is a színészekére emlékeztessen.⁵²

Az ehhez hasonló, a problémát felvető vagy arra reflektáló megnyilvánulásokat sorolhatnánk még, az azonban ennek alapján is jól látszik, hogy a nem verbális elemek bőséges használata miatt a missziós prédikációs gyakorlat újra és újra a színjáték gyanújába keveredett, ezért szóba sem kerülhetett, hogy mintaként kerüljön be a nyomtatásban megjelenő prédikációelméleti munkák kanonizáló szövegterébe.

⁵¹ OSZK, Quart. Lat. 2579, f. 20. „Pater [...] servato palliolo dicit concionem, quae tres quadrantes horae non facile excedat, et magno quidem, Apostolicorum fervore, sed sine omni fastu cum religiosa quadam modestia, et humilitate, sine nimia obambulatione in pegmate, et sine copiosiori gestu dicenda est, ne quemquam ad risum moveat, aut nomen declamantis ex pegmate histrionis reportet.”

⁵² *Uo.*, f. 23. „Sub Patre Bernardo Cerroni Authore, et Fundatore hujus Missionis ad primam instructionem imago Missionis convoluta portabatur, et in fine instructionis, ubi primum electio Sanctorum Tutelarum fiebat, explicabatur. Hoc, ne histrionum more agere videamur, mutavi, et imaginem jam explicatam ad primam instructionem portari curavi, invocationemque Sanctorum sub initium primae instructionis fieri consultius judicavi.”

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Roberto Bellarmino Mennyországa

*Ágoston Péter fordításában (1674)**

A Magyar Királyságban a katolikusok a 16. századvégi mélypont után hosszan elnyúló restaurációs folyamatban jutottak többségi helyzetbe. A katolikusok arányának és az iskolázottak számának növekedése a 17. század utolsó harmadában (különösen a gyászévtized után) ennél a felekezethnél a könyvkiadás bővülésével járt együtt. Nemcsak a hitélethez feltétlenül szükséges anyanyelvi könyvek (ima- és énekeskönyv, katekizmus), a papok és szerzetesek számára nyomtatott, többnyire latin kötetek iránti igény növekedett, hanem a hitélet szolgálatában álló épületes olvasmányok iránti is. Nagy szükség volt a nemrég áttértek protestantizmuson nevelkedett tudatának átforgalmazására, a hitben való megerősítésére. A folyamatban fontos szerepet játszottak a hitvitázó és egyházpolitikus Roberto Bellarmino (1542–1621) művei. Vitairat-köteteivel¹ gyakran érveltek a 17. században katolikus teológusok, vagy vitatták azokat protestánsok; rövid és bővebb katekizmusát² latinul, magyarul, németül és a szlovákok számára készült cseh nyelven forgalmazták. Egerben Eszterházy Károly püspök több latin művét kiadatta. Bellarmino élete végén írt áhítati munkáit több nyelvre lefordították, közülük három jelent meg magyarul.

1639-ben Bártfán látott napvilágot az első magyar Bellarmino-fordítás, *Elméneknek Istenben föl-meneteléről a teremtett állatok grádicsin* című kötet,³ melynek tizenöt grádicsa közül az első hét az ember és az őt körülvevő világ. A nyolcadik az okos lélekről, a kilencedik az angyalok tisztéről, hivataláról szól: a szerafimokról (fő-kántorokról), az emberek imáit Isten elé vivőkről (pl. Raphael), az isteni üzenetet embereknek megjelentőkről (pl. Gábiel), az őrző-angyalokról és az Úr vitézeiről. A tizedik grádicsal az Istenről való elmélkedé-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport vezetője.

¹ Robertus BELLARMINUS, *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos*, I–III, Ingolstadt, 1586–1593.

² A rövidebb és hosszabb változat azonos évi megjelenése: *Rövid keresztény tudomány*, Eger, 1780; *A keresztényi tudományak bővebben való megmagyarázása*, Eger, 1780.

³ Robertus BELLARMINUS, *De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creaturarum*, Romae, 1615¹.

sek kezdődnek a teremtmények elképzelése szerinti térben és időben. Az Isten lényege a mérhetetlenség (szélesség); az örökkévalóság (hosszúság); a mindenhatóság (magasság); a felfoghatatlanság (mélység). A tizenötödik grádicsban a magasság Isten jutalomoztó tevékenységét, a mélység pedig büntetőtevékenységét jelenti. Az emberek Isten-látási vágyát leginkább az Úr „Gyönyörűségem az emberek fiaival lennem” (Péld 8, 31) mondása ösztönzi. A mű ésszel járja be azokat a „területeket”, ahová jó étellel, boldog halállal vágyik a lélek eljutni. A grádics/létra/lépcső a képzőművészetben is gyakori összekötője a földnek és a mennynek.⁴ A gondolkört más irányból és más funkcióval járja körül Bellarmino az alább részletesen tárgyalt *De aeterna felicitate sanctorum* című művében.

1679-ben jelent meg Nagyszombatban Tarnóczy István Bellarmino-fordítása *Nagy mesterseg a jó élet* címmel.⁵ A mű a végső dolgokról szólva a mennyországot a hely, idő, mód keretei között tárgyalja. Amikor a mennyei dicsőségről és örömről kellene szólnia, a szokásos közhelyet ismétli: „elfogynak itt az én szavaim, mikor azt akarom magyarázni, amit elmémben gondolok.”⁶

Öt évvel korábban 1674-ben szintén Nagyszombatban adták ki a jezsuita Ágoston Péter Bellarmino-fordítását, a *Mennyei dicsőséget*.⁷ Bellarmino ebben a művében teológiai alapon írja le a mennyországot, ám a teológiai leírások, miként általában mások műveiben is, részben a középkorból származó és újabb antropomorf elemekkel színeződnek.

Ágoston Péter az 1670-es években misztikus ihletettséggű, terjedelmes lelki-ségi könyvek összeállítója és fordítója. Ima- és áhítati könyveinek (*Lelki patika*,

⁴ GÁBOR Csilla, *Meditáció, teológia, nyelvalkotás: Roberto Bellarmino elmélkedő könyvének magyar fordítása = Kegyeség, kultusz, távolítás: Irodalomtudományi tanulmányok*, szerk. GÁBOR Csilla, SELYEM Zsuzsa, Kolozsvár, Scientia, 2002 (Sapientia könyvek, 12, Bölcsészettudomány), 11–36.

⁵ Robertus BELLARMINUS, *De arte bene moriendi*, Parisiis, 1620. Vö. KÓNYA Franciska, *A 17. századi magyar nyelvű lelki-ségi irodalom: Tarnóczy István esete*, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2012 (doktori értekezés).

⁶ *Nagy mesterseg a jo élet, melyet a Jesus Társaságbéli Robertus Bellarminus a Romai Anyja Szentegyháznak méltóságos kardináljának stilsa szerint a magyar nemzetnek vigasztalására ugyan azon Jesus Társaságból valo P. Tarnoczj Istvan meg-magyarázot anno 1679*, Nagyszombat, 1680 (RMK I. 1252), 251.

⁷ Robertus BELLARMINUS, *De aeterna felicitate Sanctorum libri quinque*, Romae, 1616.

1669¹; *Szűzek kincse*, 1671¹; *Mirra-szedő szarándok*, 1672¹); *Mennyei követek*,⁸ 1681¹) egyike a Roberto Bellarminótól fordított *Mennyei dicsőség*.

Bellarminónál a cím: *De aeterna felicitate sanctorum libri quinque*. Ágoston Péternél: *Mennyei dicsőség, avagy az üdvözült szentek örökké megmaradó boldogságok és helyek*.⁹ A címlapverzón mottóul Izaiás-idézet áll: „Világ kezdetitől fogva nem hallották, se fülökbe nem vötték, a szem nem látta Isten te kívüléd, amiket készítettél a tégedet váróknak.”¹⁰ A csíki székely Ágoston Péter fordítását (utólag beragasztott leveleken) az ugyancsak csíki székely Szenttamási Máté csornai prépostnak, választott erdélyi püspöknek ajánlotta, aki a nagyszombati egyetemen hat alumnusi helyet létesített erdélyi kispapoknak. Az ajánlásban olvassuk:

Ó boldog Isten, minémű helynek kell annak lenni, melyben annyi szám-
lálhatatlan lelkek, megváltozhatatlan szépségben ezerszer nagyobb fé-
nyességben a napnál lesznek. Bizony ha abba, bárcsak legkisebbik
ablakján is, ember betekinthezne, ha szinte az Istent ő magát is, és az ő
szenteit, nem látná is, mindazáltal mind ételről, mind italról örökké elfe-
ledkeznek, és ez világi gyönyörűséget, épületeket, gazdagságokat, Urasá-
gokat hangyák fészkeinek mondaná [...]”¹¹

Az antik és középkori világnézet szerint a menny a magasban, a csillagos ég felett helyezkedik el. Ott dicsőítik Istent az angyalokhoz társulva az üdvözültek, a régóta vágyott színről színre látás ott a földi életben tapasztalt vágyakat megszünteti. Persze beszűrődnek a képbe antropomorf elemek: a *Bibliából*, az ókori mitológiából, a mindennapi életből. A 17. században már ritka a konkrét túlvilági látomás, de a 17–18. századi prédikációkban és leírásokban a mennysországi és a pokol mindig hitt valóságként szerepel, a leírás pedig néha tudományos magyarázat. A túlvilági létről a *Bibliából* származó adatsorokba beépülnek az egyházatyák és skolasztikus teológusok gondolatai. A menny és a pokol felidézése katekizmusokban, imakönyvekben, elmélkedésekben, énekekben, prédikációkban a hívek meggyőzésére, vágyainak gerjesztésére, de leggyakrabban az elrettentésre szolgált. Nagy Ferenc *Az egy igaz és boldogító hitnek elei* című

⁸ KNAPP Éva, „Ex mellifluis verbis”: *Martin von Cochem (Linus, 1634–1712) egy imádságkönyve magyarul (1681)*. Előadás a *Reformáció, devóció, irodalom – A kora újkor prózai kegyességi műfajok rendszere és elmélete* című tudományos konferencián, Debrecen, 2012. május 24–26.

⁹ RMK I. 1170. (A továbbiakban: ÁGOSTON, *i. m.*).

¹⁰ Bellarmino művének sok kiadása van, én az 1617. évi Antwerpenben megjelent kiadás OSZK-ban őrzött példányát használtam. Ebben a kiadásban nem szerepel ez a mottó.

¹¹ ÁGOSTON, *i. m.*,) (4r.

katekizmusában (Eger, 1767¹) az alábbi kérdések szerepelnek: „Micsoda a Mennyország? Kicsodák mennek a Mennyországba? Mind egyenlő örömök vagyon-é azoknak, akik a Mennyben vannak? Nem fogják-é ezt a különböző örömet irigyleni egymásnak? Lészen-é a Mennyországban valamely szükség, úgymint: éhség, szomjúság, vagy valamely bú, bánat, szomorúság? Mégis minémű öröm s vigasság leszen Mennyországban?”¹² A válaszok bibliaiak, rövidek. Jellemző, hogy a végső kérdésre Szent Pál *Korintusiaknak írt első leveléből* idéz (1Kor 2, 9), a prózai idézetet vers nyomatékosítja.

Mennynek minden kincse megböcsülhetetlen,
Ha szépségét kérded, kibeszélhetetlen,
Ha nagyságát nézed, az megmérhetetlen,
Melyben a vigasság, s öröm véghetetlen.¹³

És mégis, papok és költők, zenészek és festők újra és újra nekifognak, sokszor tényleg csak dadognak, vagy összehordanak sok közhelyet. Megkísérlik a láthatóvá, érzékelhetővé tételt teocentrikusan és antropomorf módon is. Állandó elemek a *Genesis* és az *Apocalipsis* képei, tele fénnel. Jézus hasonlatait egyeztetik a *Biblia* mennyországra vonatkozó képeivel, nem ritka a szentek seregének litániás felvonulása.

Az természetesnek tűnik, hogy a bibliai képek mindenütt ismétlődnek, ez mintegy a hitelesség pecsétje. A leírtak angyalokkal, szentekkel, a jézusi ígéretek megvalósulásaival való benépesítése eltérő az egyes művekben. A barokk korban vagyunk, a leírások minden érzékszervet igyekeznek megmozgatni. Az is természetes, hogy a keresztény életről és halálról szóló művekben gyakori a mennyország kóstolgatása.

A *Mennyei dicsőség* öt könyvből áll: leírja (1) az Isten országát, (2) városát, (3) az Isten házát (a szentek örökké tartó boldogságát), (4) Mennyországot (Paradicsomot), (5) Jézus Paradicsomot ígérő példabeszédeit. A mérhetetlen ország leírása után a város már szépségével, az Isten háza lakott voltával és az oda vezető szoros ajtóval tűnik ki, a mennyei paradicsom legjellemzőbb tulajdonsága az ember minden érzékszervére kiterjedő boldogságos öröm. (A továbbiakban a szokásosnál több idézettel érzékeltetem a kötet hangnemét.)

Isten lakóhelye a mennyei tartomány, aztán alatta a csillagok háza, a levegő ég, majd a víz tartománya, ötödik a föld „melyet bír a nemes emberi nemzet,

¹² NAGY Ferenc, *Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei*, Eger, Püspöki Oskola, 1767, 366–368.

¹³ *Uo.*, 368.

mivel itt nyomorog számkivetésben, hatalma lévén minden állatokon”, a föld alatti ékesség nélküli részek a gonosz lelkeké.¹⁴ Isten országának lakói a kilenc angyali kar tagjai, és „Amint az angyalok kilenc karban Istennél örökké élnek, azonképpen az üdvözült és dicsőségbe helyezett emberek serege is.”¹⁵ Az első könyv az Isten végtelen hatalmát, az üdvözült szentek király voltát tárgyalja. A tartomány ösvényei: az igazság, a lelki szegénység, az üldözés vállalása. „Az Isten országának igazsága nem az filozófusoké, mely az külső parancsolatnak megtartásából áll, sem farizeusok igazsága, mely az emberi elmének bűn által megromlott határán feljül nem mégyen, hanem az Evangéliom tudománya [...]”¹⁶ Az út nehéz, de nagyobb ennél Isten segítsége. A fejezetet (és a továbbiakat is) átszővi a buzdítás, a Mennország iránti vágy felébresztése, ilyen tekintetben a három magyarra fordított Bellarmino-mű egységet alkot.

A második könyvről.

[...] Vedd eszedbe olvasóm, a mennyei Jeruzsálem nem olyan gyöngyökből és drágakövekből áll, mint a földön találkoznak, hanem csak magyaráztatik gyöngy és arany neve alatt, azért, hogy könnyebben elménk megfogja: holott a mennyei város úgy feljülhaladja a mi városunkat, mint az arany a sárt, mint a gyöngy a követ, mint a csillagok a gyertyabélt, a nap a szövétneket, az ég a földet.¹⁷

Isten városában egység, béke és szabadság honol. „Az Isten szenteinek [...] szabadságok vagyon, mert megmenekedtek mindnyájan a bűnnek szolgálatjától [...]”¹⁸ Jellemző tulajdonsága a fény. „Isten fénye világosítja meg azt és annak szövétneke a bárány.”¹⁹ „Mi lehet kívánatosabb, mint felrepülni arra a helyre, ahol édes békesség és csak egyedül a szeretet uralkodik.”²⁰ A templom ott maga a bárány, csak lelki étel és lelki ital van. Krisztus ott a szegletkő.

A harmadik könyv első fejezete leszögezi: „A szentek mindnyájan az Isten háza népei és fiai.”²¹ „Gyönyörűséges, hogy az atyafiak együtt laknak.”²² És

¹⁴ ÁGOSTON, *i. m.*, 3–4.

¹⁵ *Uo.*, 10.

¹⁶ *Uo.*, 35–36.

¹⁷ *Uo.*, 57.

¹⁸ *Uo.*, 62.

¹⁹ *Uo.*, 79.

²⁰ *Uo.*, 81–82.

²¹ *Uo.*, 113.

²² *Uo.*, 117.

mindnyájan látják az Urat, véle beszélgetnek. „Vannak, megvallom, mennyekben kisebbek, nagyobbak, szebbek, alább való helyek a lelkek érdemekhez képest, mindazáltal azokban lakók mind boldogok [...] nem úgy mint e földi országokban [...]”²³ „[...] mindnyájan a szentek nagyok, valóságosképpen Isten fiai és magok között atyafiak, egyik a másikat meg nem véti, nem utálja.”²⁴ Az Isten háza nagy és szép, benne kárpitokkal, szenyekkel, arany- és ezüst edényekkel, márványkőből épített oszlopokkal ékes képekkel, kertekkel, hadakkal, fákkal, folyóvizekkel. „[...] vannak helyek ételre, nyugovásra, játékra, mulatságra valók”, az ebédlő házban nemcsak királyi étkek vannak, „hanem még a király is felövedzve nékik szolgál.”²⁵ Nincs itt a jövendőtől, a haláltól való félelem, nincs munka és fájdalom, szegénység, szükség és tudatlanság. „Nem háborgatnak az elmének csavargó gondolati, és így mindeneket világosan megértünk, amiket éneklünk”²⁶ megmondhatatlan nagy gyönyörűséggel. A háznak szoros az ajtaja, melynek négy része van, felső (szeretet), alsó része (alázatosság) és két oldala (hit és remény). A hitűjítók az ajtón tágítottak. „A katolikusok is sokan nem igen szeretik azt az szoros ajtót. Hisznek ugyan, de cselekedetek rosszak; vallják az Istent szóval, de tagadják cselekedettel. És így a szoros ajtót elkerülik, és azért kevesen üdvözülnek.”²⁷

A negyedik könyvben a Paradicsomról, a gyönyörűség helyéről van szó, örömről rendeltetett ékes, bőséges kertről. Az értelem és az érzékszervek örömről olvashatunk költőien megfogalmazott részleteket. Az értelem, az emlékezet és az akarat öröme a színről színre látásé.

Az értelem minél nemesebb, tisztább, annál mélyebben a véghetetlen Istenhez közelget és véle megegyez, és a lelki látás által az Istent megfogja, avagy magát a dicsőség szentségének tengeribe meríti, és azáltal mintegy Istenné változik a megegyesülés által. Ez pedig mely nagy öröm, mely dicsőséges ölelés, mely gyönyörűséges egyesülés legyen a vég nélkül való szépséggel, senki meg nem mondhatja. Magunk tudjuk, hogy ha ki szép festéket lát, szép zengzést hall, nagy gyönyörűsége származik, mely miatt némelyek meg is bódulnak elméjükben, jóllehet ezek csak földiek, kö-

²³ *Uo.*, 115.

²⁴ *Uo.*, 116.

²⁵ *Uo.*, 120.

²⁶ *Uo.*, 130.

²⁷ *Uo.*, 135–136.

zönségesek az oktalan állatokkal, ha szinte nagyobb is a lélekbéli öröm, hogysen mint a testi.²⁸

Azt is elhidd, hogy nemcsak az ő színének látását igéri Isten néked, hanem mennyországnak minden javait, és amiket Isten teremtett. Itt látjuk ugyan test szerént a napot, holdat, csillagokat, földet, tengert, folyóvizet, lelkes állatokat, tulajdonságokat, erejeket, sőt még a maga lelket is, hanem mint a vak tapogatóván, azaz okoskodásával azokról értelmet magában formál. Mely öröm tehát akkor leszen, mikor homály nélkül világosan mindenek természetek, tulajdonságokat etc. fogja látni. Mely nagy álmélkodása leszen, midőn a számlálhatatlan angyalok seregét látja! Mely véghetetlen örömmel vigad akkor, amikor a szenteket, kik voltak világ eleitől fogva, szemléli és mindeneknek érdemeket, koronájokat nagy örömmel fogja nézni!²⁹

[Az emlékező elme öröméről.]

Mit mondjak az üdő folyásáról eleitől fogva, vegyük e világnak annyi különböző változásokban mely bölcsen igazgatta és mindenekben szerencsés végre vitte az Isten gondviselése? Talám ez amaz gyönyörűséggel zuhogó folyása az Isten országa vízének, mely örvendeztetzi az Isten várasát. Mert micsoda egyéb a sok száz esztendőknék sietséggel való szünhetetlen általmenetele, ha nem víznek erőszakkal való folyása, mely az ő hirtelenségétől a tengerbe ragadtatik és elvész.³⁰

Mennyben leszen éneklés... „[...] gyönyörűséggel telnek meg tehát a mi füleink a számlálhatatlan hegedűknék édes zengésektől, melyekkel Isten áldatik [...]”³¹ „[...] ott vagyon az örvendező Anyaszentegyház.”³²

Szól az orrok és az illetés örömeiről. „Mindazáltal nem leszen semmi illeten illetés, melyből a testeknek nemzése következne [...]”³³ Nincs betegség, halál, „Imé mely nagy boldogságok leszen a szenteknek, mivel szekérre, szobljára, fegyverre és egyébbre nem leszen szükségük, hanem magok a dicsóült testek mindenüvé repülnek, még a fegyveres seregeken is általmennek.”³⁴

²⁸ *Uo.*, 157–158.

²⁹ *Uo.*, 158–159.

³⁰ *Uo.*, 166.

³¹ *Uo.*, 175.

³² *Uo.*, 176.

³³ *Uo.*, 180.

³⁴ *Uo.*, 182.

Az ötödik könyv nyolc elmélkedés Jézus mennyországot említő példabeszédeiről.

Ágoston Péter Bellarmino latin szövegét jó stílusban, enyhe funkcióváltással tolmácsolja. Egyszerűsít, rövidít, tudományos fejtegetései áhítati irányba tolódnak el nála. A példák egy részét, főleg a hosszabb idézeteket gyakran elhagyja, lerövidíti. A mű kb. harminc százalékkal rövidül anélkül, hogy lényeges rész kimaradna belőle.³⁵ Nemcsak rövidebb, hanem egyszerűbb is a fordított szöveg. A személytelen kifejezések gyakran kerülnek egyes szám első személybe. Néhány példát hozok a szöveg személyesebbé válására:

Nem jelent meg a részletes index a fordításban. A kihagyások miatt ezt újra kellett volna készíteni. Az alakítások révén közvetlenebb, személyesebb a fordítás, mint Bellarmino alapszövege.

A barokkra oly gyakran ráboruló félelemteológia nem fordul elő a mennyországíráásoknál. A pokoltól, a bűnöktől elriasztással lehet távol tartani híveket, ám a mennyországról szólva másfajta beszédmód szükségeltetik. A boldogság és öröm hangsúlyozása, a vágy felkeltése. Ágoston Péter egyéb munkáiban is hangsúlyosabb ez utóbbi. Vigasztalja a súlyos betegeket a *Lelki patikában* (1669), bensőséges imádkozásra tanít fohászkodásgyűjteménnyel (*Szívek kincse*, 1671), Jézus szenvedése nyomába szegődött olvasóját (*Mirraszedő szarándok*, 1672). A *Mennyei dicsőség* (1674) című Bellarmino-fordítás a mennyországról szól, a *Mennyei követek* címmel kiadott Cochem-fordítás (1681) (Gertrud és Mechthild imádságoskönyve) pedig misztikus mű. Az utóbbiban a misztikus vágyódás nő fölé a félelemnek, fenyegetésnek, a *Mennyei dicsőség* pedig mintegy ésszel járja be azt az utat, amelynek végére jó étellel, boldog halállal vágyik a lélek eljutni. Bellarmino három magyarra fordított műve nagyjából ugyanezen témakörben mozog.

³⁵ Az említett V/9. fejezet (Epilogus) elhagyása terjedelemre jelentéktelennek tekinthető.

SZIGETI JENŐ

Menny és pokol a 18. századi népi látomásokban

A 18. századi népies barokk irodalom jelentős, és máig kevésbé feltárt része a protestáns népi látomásirodalom. A „látomásirodalmat” meglehetősen gyanúval kezelte hosszú ideig a tudomány. Nagyrészt valamiféle népi parapszichológiai jelenséget, valami beteges babonáságot látnak benne sokszor a kutatók is. Az elsődendő feladat tehát a műfaj történeti körvonalainak felvázolása, és annak a tisztázása, hogy mi az „irodalmi” látomás műfaja (például Fiátfalvi György látomása,¹ Mikházy Szécsi János „rettenetes dolga”,² vagy Szent Patricius purgatóriummi utazása,³ stb.), és hol kezdődik ennek a népi formája. Ezeknek a kérdéseknek megválaszolására kísérletet tettünk a *Református népi látomásirodalom a XVIII. században* című, Molnár Ambrussal közösen írt tanulmányunkban, valamint Voigt Vilmos kiváló áttekintése tisztázta ezeket a kérdéseket.⁴ A 17. századi szövegek vizsgálata, az előkerült dokumentációs anyag arról győz meg, hogy ezeknek a késő barokk népi, félnépi szövegeknek jelentős közvéleményformáló szerepe volt. A magyar vallásosság alakulásában és a politikai várakozások hátterének megértése szempontjából jelentős a szerepük. Elég itt Drábik Miklós próféciáinak hatására gondolnunk.⁵

¹ *Régi magyar költők tára XVII. század, 4: Az unitáriusok költészete*, s. a. r. STOLL Béla, TARNÓCZ Márton, VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1967, 138–152, 569–571; SZABÓ T. Attila, *Fiátfalvi György pokolbeli látomása 1626-ból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1931, 71–86.

² DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése, IV: Mihály diák kódexe*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1915, 439–444. Itt található Mikházy Szécsi János „rettenetes dolga”-nak szöveggözlése.

³ TURÓCZI-TROSTLER József, *Az ismeretlen XVII. század: Szent Patricius purgatóriumáról való história* = T. T. J., *Magyar irodalom: Világirodalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1961, I, 308–317, 584–585; UÓ, *A Szent Patricius Purgatóriumáról való Historiának forrása*, Magyar Nyelvőr, 1934, 31.

⁴ MOLNÁR Ambrus, SZIGETI Jenő, *Református népi látomásirodalom a XVIII. században*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinatának Sajtóosztálya, 1984 (Theológiai Tanulmányok: Újfolyam, 19); VOIGT Vilmos, *Középkori látomásaink és a látomások megjelenése a XIV–XVII. századi magyar irodalomban* = *Vallási Néprajz, 8: Ökumenikus tanulmányok*, szerk. KÜLLŐS Imola, Debrecen, Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, 1996, 11–31.

⁵ KVACSALA János, *Egy álpróféta a XVII-ik századból: Drabetius*, Századok, 1889/10, 745–766; UÓ, *Comenius és a Rákóczyak*, Budapesti Szemle, 1889/154, 113–150; UÓ, *A XVII. századbeli chiliasmus történetéhez*, Protestáns Szemle, 1890/1–4, 428–450; PÉTER Katalin, *Drábik Miklós*,

A népi anyag szövegeinek feltárása után el kell különítenünk az ősi katolikus műformákat, a mirákulumokat, a szentek csodatörténeteit a protestáns látomásirodalom ránk maradt emlékeitől.⁶ Ugyanígy a ponyván megjelenő „látomások” és próféciaik is mások, más olvasói (hallgatói) igényt elégítenek ki, és megjelenési formájuk is más.⁷ Ugyancsak eltérő műfaji sajátosságokat mutatnak a protestáns háttérű Csokonai jóvendölések is.⁸

Ez az irodalom nagyrészt kéziratformában terjedt, vagy például Gál József látása esetén eleinte szóban. Sajnos a kutatás egyik fehér foltja annak a feltárása, hogy kik is voltak ennek a népi irodalmi formának a hagyományozói, azok a népi prédikátorok, „szent emberek”, akik továbbították, terjesztették ezeket a műveket. A kutatás közben sok adatra bukkantunk, amelyek ezeknek a népi prédikátoroknak a szerepét megvilágítják. Köztük az egyik legismertebb Órás András személye, aki 1690-ben a jobbágyság körében fejtette ki vallási és társa-

a lebotkai prófétája, Világosság, 1971/1, 36–41; SZIMONIDESZ Lajos, *Drabik Miklós próféciai és egy magyar-latin kiadású részletük*, Magyar Könyvszemle, 1942, 176–181; VOIGT Vilmos, *Drabik Miklós és jóvendöléseinek sorsa (féjvétel, kézlevégés, nyelvkéltetés, megégetés, hamvak szétszórása)* = *Vallási Néprajz, 10: Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*, szerk. KÜLLŐS Imola, Szeged, Officina, 1999, 207–218.

⁶ KNAPP Éva, *Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáró helyekről*, kézirat, Bp., 1984 (doktori értekezés); UŐ, *Pietás és literatúra: Irodalomkénálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp, Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 9); TÚSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáró-helyekről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985, 90–100.

⁷ BARNA Gábor, *Molnár Ambrus, Szigeti Jenő, Református népi látomásirodalom a XVIII. században*, Theológiai Szemle, 1985, 376–377; BAYER József, *Adalékok a magyar ponyvairodalom történetéhez*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1904, 141–149; KOVÁCS I. Gábor, *Bucsaánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva tömegtermeléséhez*, Magyar Könyvszemle, 1985, 1–17; LÉNGYEL Ágnes, *Vallásos ponyvanyomatványok a palócoknál a 19. század közepétől napjainkig*, kézirat, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2004 (doktori értekezés). – A ponyvák próféciai más jellegűek, mint az általunk feltárt szövegek. Erről egy példa is meggyőzheti az olvasót. A Magyar Hírlap 1869. december 19-i száma a 407. oldalon így foglalja össze az egyik, Bucsaánszky által kiadott ponyvafüzet tartalmát: „Beszél egy rettenetes madárról, mely olyan nagy, hogy elborítja a Napot, körmeiből tüzet bocsájt ki és négy nap alatt elpusztítja Törökországot, azután Jeruzsálemnek vette az útját. Testén hét lángoló betű van, mely a világ végét jelenti, és iszonyú büntetések fenyegetik a bűnösöket.”

⁸ SZATMÁRY Károly, *Csokonai, mint jóvendőmondó*, Vasárnapi Újság, 1866/37, 447; VARGHA Balázs, „*Csokonai Vitéz Mihály csalbatatlan jóvendölései*”: *Apokrif Csokonai-jóslatok kéziratban és ponyván* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1960, Bp., OSZK, 1962, 289–295; SZÜCS Sándor, *Népi legendák Csokonairól*, Alföld, 1965/11, 48–52; SZIGETI Jenő, *Csokonai jóvendölései* = *Mindenes gyűjtemény: Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005, I, 343–353.

dalompolitikai nézeteit csodálatos látásaival alátámasztva azokat.⁹ De Órás András nem állt egyedül. A Rákóczi-szabadságharc után megszapordtak ezek a látomásokra, égi kijelentésekre hivatkozó népi prédikátorok. Hermányi Dienes József emlékirataiban többet is ír ezekről az emberekről. Az egyikről így emlékezik meg

[...] a phantasta [...] majd setét estig tartá szalmázó szerszóval a hallgatókat, [...] hirdette látomásait és próféciait [...], de nagyobbára mindig csak a nemeseket a papokat infestálja vala szerszóval a parasztság előtt; melyért a nép igen hallgatja vala.¹⁰

Ilyen népi prédikátor lehetett Juhász János, a „szentpéteri vak koldus”, Gál József kecskeméti gulyás és Schultz György gombkötő mesterlegény is.¹¹ De több más, kisebb szövegemlékre is bukkanhatunk, melyek közül témánk szempontjából a leglényegesebb Török Zsuzsannának már a 19. század első negyedében leírt „álombeli látása”, mely már egy kissé más műfajú, mint a 18. századi szövegek.¹² Minden bizonnyal még több ilyen tárgyú kézirat előkerülésére lehet számítani. Tudunk például egy szentesi szabólegény látomásáról is, melyben a Habsburg-ház elleni próféciaikat írt le. Ennek egyik kézírata Révész Kálmán (1860–1931) jeles egyháztörténészünk birtokában volt, de jelenleg ismeretlen helyen kallódik.¹³

Ebben a rövid előadásban csupán az elérhető szövegek mennyországra és pokolra vonatkozó adatait foglaljuk össze. Időben az első ezek közül Gál József látása. A rendelkezésünkre álló források alapján így tudjuk összefoglalni

⁹ KOMÁROMY András, *Ugocsa megye levéltárából*, Századok, 1893, 35–40 (I), 114–122 (II); ESZE Tamás, *Órás András könyve*, Az Út, 1956/26, 4; VOIGT Vilmos, *Egy „ámító”*: Órás András Ugocsában = *Vallási Néprajz, 9: Kárpátaljai tanulmányok*, szerk. KÜLLÖS Imola, MOLNÁR Ambrus, Szeged, Officina, 1997, 73–92.

¹⁰ HERMÁNYI DIENES József *Emlékirata: Szemelvények*, s. a. r. KELEMEN Lajos, Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1925, 47.

¹¹ *Protestáns népi látomások a XVIII. századból*, közread. SZIGETI Jenő, Bp., L'Harmattan, PTE Néprajz-Kulturális Antropológiai Tanszék, 2006 (Fontes Ethnologiae Hungaricae, 2), 171–179.

¹² SZIGETI Jenő, *Török Susa álombeli látásai 1825-ből = Eksztrázis, álom, látomás: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Budapest–Pécs, Balassi – University Press, 1998, 113–122. A kézirat a budapesti Ráday Könyvtár Kézirattárában található a K. O. 616. jelzet alatt.

¹³ RÉVÉSZ Kálmán, *Magyar református vallásos rajongók a múlt század közepén*, Debreceni Protestáns Lap 1894, 353.

azt, amit Gálról tudunk.¹⁴ Gál József 1708–1710 táján Egerben született római katolikus vallásúnak. Apja Gál Márton – látomásainak egyik Székelyudvarhelyen őrzött, 1773-ban másolt példánya szerint – „a kurucz világkor a veres inges katonák kapitánya” volt. „Oskolában soha nem jártam, azért se írni se olvasni nem tudok” – vallotta kihallgatásakor.¹⁵ Különböző alföldi helyek bejárása után – ahol mint béres, pásztor vagy gulyás szolgált – került Kecskemét határába, ahol látomását kapta vallomása szerint 1734–1735-ben. Korábban hitét gyakorló katolikus volt, 14 éves korától évente gyónt és áldozott, mint ahogyan ez a pusztai embereknel szokásban volt.

A rendelkezésre álló kéziratokban több-kevesebb részletességgel és színézzel megtaláljuk Gál látásának és megtérésének, vagy ahogyan ő mondta „megvilágosodásának” a történetét. A bíróság előtt ezt vallotta erről: A kecskeméti pusztán 1734 karácsonya után találkozott Szana János nevű kálvinista diákkal,¹⁶ kivel „a hit dolga felől tusakodott”. Ez a vita megingatta korábbi hitét, „bár ekkor még a kunyhójába térve imádkozni kezdett, hogy lelkét megnyugtassa”. Eközben szózatként *Jeremiás könyve* 17. fejezetének 5–7. versét hallotta.¹⁷ Elmondása szerint ekkor megrémült és földre esett. A szózat hatására „elhanyatlottam és azon estvétül fogvást, mely csütörtök este vala, következett szombatnak éjszakáján este tíz óráig a földön feküdtem.” Ekkor látomásban látott hosszú öltözetben két tanút, akik lényegében a szentségek felől – vagyis arról, hogy az úrvacsora vagy a miseáldozat-e az érvényes szent cselekmény – vitatkoztak. Felébredése után elmondta a történeteket Szana Jánosnak, aki csodálkozva hallgatta Gál látomását. A kecskeméti ferencesekhez is elment. „Ott is a páter gvardiánnal a velem történt dolgomról beszélni kívántam, de ideje nem lévén meghallgatásomra egy hetet hagyott, én pedig azon hagyott időre nem

¹⁴ MOLNÁR, SZIGETI, *i. m.*, 11–20.

¹⁵ Idézi GYENIS Vilmos, *Késő-barokk és népies irodalom (XVIII. századi protestáns víziók)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1968, 12.

¹⁶ Szana János nevű diákot nem ismerünk, de egy Szana István nevű, kecskeméti illetőségű diák 1767. március 1-jén mint tógátus beiratkozott a Debreceni Kollégiumba. Így 1751 táján születhetett talán az ismeretlen Szana János utódaként (?). Szana István 1774–1777 között Kunhegyesen volt rektor, Utrechtben tanult és Ványán volt lelképásztor haláláig (1790). Vö. *Iskolatörténeti adattár*, szerk. THURY Etele, II, Pápa, 1908, 279–286.

¹⁷ „Ezt mondja az Úr: Átkozott a férfiú, ki bízik az emberben, és erősségét helyeztetí a testben, és az ő szíve eltávozott az Úrtól. És olyan lészen, mint a hangafa a pusztában, és nem látja, mikor eljő a jó; hanem lakozik a pusztában való szárazságokban, a sovány földön, a hol nem lakoznak. Boldog az a férfiú, ki bízik az Úrban, és kinek bizodalma az Úr.” *Szent Biblia, azaaz Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltott Szent Irás*, Magyar nyelvre fordítatott KÁROLI Gáspár által, Bp. Brit- és Külföldi Biblia-Társulat, 1883.

jelenhettem, hanem egy hónapnak utána.” Ekkor már más gvardiánt talált, akit nem ismert. Természetesen a reánk maradt kéziratokban Gál történetének ezek az epizódjai színeződtek, és sok kedves népies ízű történettel gazdagodtak, amelyek számos élő vallásos hiedelmet vetítettek rá Gál sokszor elmondott élményére.

Gál József látásainak formája eltér a korábbi és későbbi, rendszerint nagyon képgazdag látomásoktól, mint amilyen például Fiátfalvi György barokk kori pokolbeli látása (1626),¹⁸ vagy Szécsi János „rettenetes dolga.”¹⁹ Mellőzi a barokkos csodatörténetek túlzásait. Ez a sok variációban készült irat képszegény, pusztán egy hitvitázó dialógus, ami ellene szegül a ferences, minorita és a többi szerzetesrendek által gyakorolt térítő prédikációknak.²⁰ Népszerűségének ez lehetett az oka. Szövege mintegy húsz, egymásra vissza nem vezethető 18–19. századi kéziratban maradt ránk, amelyek különböző színvonalú lejegyzései az alaptörténetnek.²¹ Az ismertetett dokumentumokból és a ránk maradt kéziratokból is kitűnik, hogy a lejegyzők nagyrészt protestáns kollégiumi diákok, vidéki lelkipásztorok voltak, akik többféle módon is segítséget adtak Gál különös „evangelizációihoz”, térítő útjaihoz. Ezekben Gál nem tett mást, mint elmondta látását. Ebben a pokol és a mennyország nem lesz fő téma. A pokol a földi szenvedés, a mennyország pedig az ígért ország; a látás a földi életben való eligazodást szolgálja, az igaz vallást, a háttérbe szorított protestantizmust erősíti.

Schultz György, vagyis könyve szerint „György próféta” életrajzi adatait – látomásainak írásba foglalásáig – részint maga adja elő az előljáró beszédben, részint pedig látomásaiban. „Nemzetiségemre nézve német nemzetből származtam, felső Magyarországon, Szepes Vármegyében, Késmárk királyi kultsós városban születtem e világra.” Születési évét hozzávetőlegesen 1732-re, vagy 1733-ra tehetjük. Írásaiból ítélve magasabb ismeretekkel rendelkezett, mint egy korabeli gombkötő legény, így feltételezhetjük, hogy alsóbb iskolai elvégzése

¹⁸ SZABÓ T., 1. jegyzetben *i. m.*, 179–180.

¹⁹ A szövege Mihály Diák Kódexében maradt fenn. Lásd DÉZSI, 2. jegyzetben *i. m.*

²⁰ SZIGETI Jenő, *Imádságos könyvek – ponyván = Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére: A 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai*, szerk. HORVÁTH Zita, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2008 (Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica, 13, 1), 141–154.

²¹ MOLNÁR, SZIGETI, *i. m.*, 18–20. Tíz kéziratot sorol fel, amit az utóbbi évek kutatása jelentősen kibővített. Ezeknek kiadásra történő előkészítése folyamatban van.

után egy-két gimnáziumi osztályt is végezhetett. Ez annál is inkább valószínű, mert az édesapja Késmárkon „Doctor” volt.²²

Gyermekkorában az „Augustana Confessióhoz vallotta magát”, tehát lutheránus volt. 1751. március 26-án indult el Debrecenből Hódmezővásárhelyre, hogy mint bujdosó mesterlegény folytassa munkáját. Előadásából azt lehet kivenni, hogy előbb a református egyházzal, illetve annak prédikátorával került kapcsolatba. Később azonban a római katolikus plébános hatása alá került.²³ Ezek miatt támadt lelki gyötrelmei között Istenhez folyamodott, és imádkozás közben „Jakab Havának Sárkányal” tusakodott, Isten megmutatta neki az első látást. Mintegy három hónap múlva „másodszor is megjelent nékem az Úr Mihály Havának második napján” (szeptember 2.).

György próféta meghatározása szerint az első látása a János *Jelenések könyvére* emlékeztető hangnemben kezdődik. Az irat címe – „Hetedik trombita” – is az *Apokalipszisre* utal, ami tekinthető a bibliai könyv népies magyarázatának. Schultz az irat elején így foglalja össze célkitűzését.

Háromszor hét dolgokat adok elődbe, abbul meg tanulhatod esmérni az Istent, magadat és a világnak romlott állapotját. Abbul meg esmérheted Babilonnak utálatosságát és az Antikrisztusnak²⁴ bűvös bájolását, abbul tanulhasd meg a keresztényi kötelességet: Itt találsz a lelki fegyverre, mely által győzedelmet vehetsz minden te ellenséged ellen,²⁵ és ha szomorúságban vagy is, elég vigasztalást találsz, ha te az én írásomat béveszed, mert amit írtam, nem magamtul írtam, hanem az Úrtul vettem, és eleibe adom a világnak. De még sok egyéb dolgokat is tanultam, a melyeket ide nem írtam, hogy minden ember esmérje meg, hogy az Urnak ereje hatalmas az erőtelenekben, és hogy megtudja, hogy az Isten előtt semmi személyválogatás nincsen.²⁶

Ez a könyv nem hagyományos barokk mennyország és pokoljárás. A pokolbéli Sárkánnyal a mindennapi élete küzdelmei során találkozott Schultz György. A pokollal itt kell megküzdeni, a mennyország pedig a győztesekre odaát vár.

²² Vö. GYENIS, *i. m.*, 23.

²³ Miskolci Állami Levéltár (a továbbiakban: MÁL), Acta Politica, II. 619.

²⁴ 1Ján 2, 18, 22; 1Ján 4, 3; 2Ján 1, 7.

²⁵ Ef 6, 13.

²⁶ SZIGETI, *Protestáns népi...*, *i. m.*, 35.

Szentpéteri Juhász János hét látásának eddig csak egyetlen, valószínűleg csonka példánya ismeretes, amely a Hajdúnánási Református Egyház Könyvtárában K. 24. jelzet alatt található, abban a kéziratos kötetben, amelyet Rózsa János írt le Schultz és Gál látomásaival együtt 1782-ben. Az 1774-ből való látás az általunk ismert református népi látomások közül a legrövidebb, mindössze tizenkét kéziratos oldal. A címben említett hét látomásból négyet tartalmaz. A látomásokban Szentpéteri egy ősz embert lát, aki elvezeti az „Egyházi Szolgához”, aki a búzaaratás munkájába állítja, és a kévekötéssel bízza meg. A második látásban a szőlőskert őrzésére kapott megbízatást az „Egyházi Szolgától”. A harmadikban az ősz ember „[...] vive engem a piatcon való Tsizmadia Szinre. Teljes vala a Szin ékes ruhájú emberekkel [...] a színnek felső szögletében láték egy Prédikáló széket. Benne látám a főpapot, kihez hasonlót nem láttam soha.” A negyedik látásban egy magas helyre vitte fel az ősz ember és mutatott neki tiszta vizet, szép zöld völgyet és fényes felhőket, melyekből kénkőves eső esett.

Ezek a látomások sok mindenben különböznek Schultz látásaitól. A látó nem fűz látomásaihoz magyarázatot, egyetlen bibliai helyre sincs benne hivatkozás. Stílusát és mondanivalóját tekintve leginkább *Ezekiel-* és *Zakariás könyveire* emlékeztet, de a látomás szövege közel sem árul el olyan bibliai jártasságot, mint Schultz írása.

A nem túl nagy számban fennmaradt protestáns népi látomások közül a legfiatalabban olvasunk igazi barokk mennyország-, illetve pokoljárást. Ez *Török Susa álombéli látásai 1825-ből*.²⁷ A kézirat Ceglédről, valószínűleg Csáj Pál gyűjtőmunkája révén került a Ráday Gyűjtemény kéziratárába.²⁸ Az iratnak az a célja, hogy a Török Zsuzsa körül gyülekező ecclesiolának – ma talán ezt református bázisközösségnek mondanánk – legalitást szerezzen. Cegléd nagy tekintélyű lelkipásztorát, Haraszi Benjámint²⁹ meggyőzzék arról, hogy Török Zsuzsanna látomásai valós isteni kinyilatkoztatások.

Az irat második látomása a mennyországba vezet. A látó asszony kísérelje egy fehér ruhás, gyors mozgású ősz férfi, aki először kelet felé egy palotához vezeti. Az „Úr tselédei”, mint ahogyan ő mondja, fehér ruhában vannak. A mennybe keskeny út vezet, amin aranykoronás férfi és nő kalauzolja. Az út leírása tele van népmesei elemekkel, csodás fákat lát, mesés szirteket, amelyeket átszíneznek a bibliai képek. A „folyóvíz mellé ültetett fák” az első zsoltárból Török Zsuzsát és férjét ábrázolják, a magasabbik a férjet, az alacsonyabb pedig

²⁷ Lásd SZIGETI, 12. jegyzetben *i. m.*

²⁸ Ceglédi jelzete 43. VI. I. A Ráday Könyvtár Kéziratárában K. O. 616.

²⁹ S. SZABÓ József, *A ceglédi református egyház lelkipásztorai*, Cegléd, 1931, 34–35.

a látót, a gyümölcsök meg gyermekeiket. De látja a csúfolódók székét is. A keskeny út egészen Isten templomáig vezet, ahol a trón előtt Haraszti Benjámin tiszteletes urat látja „fehér bíborruhában és vala az ő fején arany korona és áll vala az Úr előtt szép vidám orcával”.

Egy másik látomásban (a kézirat 27. oldala) a látó a mennybe ragadtatik a mennyország kapujához. Itt levetik róla a földi ruhát, amit ledob a menny kapujától a földre, és egyik leányára esik a ruha. A kaputól egyedül kell indulnia. Egy tüzes majd egy sötét felhőt lát. Egy fehérbe öltözött férfitől „szabadságlevelet” kap, nevét kőtáblára írják, és egy kis könyvecskét kap, amiben az ítéletről van híradás. Így indul a keskeny úton, ahol megtalálja az „ezerjófűvet” ruhába tekerve, elhalad egy szép asztag búza mellett, melyből egy kalászt kap, találkozik beszélő madarakkal, kutyát szoptató asszonnyal. Lát egy villám gyújtotta venyigecsomót és egy útszéli keresztet, amin jó protestáns módjára megbotránkozik. Találkozik a tizenkét apostollal egy házban, beszél a hajnalcsillaggal. A népies hiedelmek egész sora keveredik az *Apokalipszis* mennyország képeivel.

Török Zsuzsa harmadik látomása a pokoljárás, ahová egy ifjú vezet dél felé, de hamarosan megtudjuk, hogy a pokol a levegőégben van. Kerítése korhadt, rőt színű, alacsony. Először egy istálló formájú csúnya épületet találnak. Találkoznak két boglya közé beszorítva az igazsággal, meg egy szőlővesszővé vált asszonnyal, aki körül a férje hiába szorgalmatoskodik. Ez a magzatát elhajtható asszony képe. A pokol leírásában az utolsó ítélet bibliai ihletésű képanyaga következik, amelyben sokszor Török Zsuzsa világának általunk nem ismert élményanyaga tükröződik. Ijesztően csúnya fekete ruhás embereket lát. A második égen hatszárnyú galambokat is észrevesz, melyről a kísérő angyal elmondja, hogyha meghalnak, az emberek ilyen galambokká lesznek. Egy kelet felől érkező sötét felhőben az ítélet napját látja meg.

Ezekben, a lazán, füzérszerűen sorakozó képekben a látó világa bontakozik ki. Megjelennek kevély, gazdag ismerősei itt a pokolban, akik csak a ruhákban gyönyörködnek. Egy tündér vezet a látót egy mesebeli kunyhóhoz, ahol büntetésből egy töviságyon kínlódik valaki. Itt nyilvánvaló lesz minden bűn, amit itt a földön gondosan titkoltak az emberek. Látomásában jár azon a piacon, ahol az emberek bűneik poharát ürítik. A többi látomásban is találkozunk az utolsó ítélet sokféle, naiv biblicizmustól ihletett képével.

A népies, puritán szellemiségtől ihletett irat a protestáns gyülekezetek nyelvi hagyományainak sok szép példáját adja. Ezek az elemek állnak össze egy nagyszabású, a mennyországon és a poklon át vezető lelki utazássá. A pokol és a mennyország képeiben Török Zsuzsa barátait, ellenségeit, jótevőit és haragosait

fedezi fel, az ő mennyországa és pokla a földig ér. Ez erősíti az álombeli látás realitását. Ez a toposz nem új, hiszen olyan klasszikus elődei vannak, mint Comenius híres könyve, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* (1623),³⁰ amely magyarul Rimány István, Csehországba szakadt hazánkfia fáradozása következtében 1805-ben jelent meg,³¹ vagy Bunyan klasszikus és a puritán ecclesiolák által szerett *A zarándok útja* (1678), mely 1777 óta magyarul is olvasható.³² A protestáns népi látomások mennyország és pokol leírásait olvasgatva Szerb Antalnak Bunyanról írt mondatai idéződnek fel bennem.

Ez az allegória rendkívül naiv és kezdetleges – de szépsége éppen egyszerűségében rejlik. Bunyan alakjait nem az értelem tákolta össze, hanem a vallási izgatottság látomásaiban születtek és olyan elevenek, mint a görög mitológia alakjai. Bunyan titka az, hogy mindent szóról szóra ért, mindentől valami nagyon konkrét és mindennapisága által hatásos látomás lesz benne: a keskeny és meredek ösvény, amely az üdvösséghez vezet, számára csakugyan keskeny és meredek ösvény, és aki letér a kényelmesebb Mellékút Rétjére, az gödörbe hull, vagy a Kétségbeesés Óriás hatalmába jut. Stílusa a népi elbeszélő ajkáról feljegyzett mesék varázsával hat.³³

³⁰ Johannes Amos COMENIUS, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma*, ford. DOBOSSY László, MÁYER Judit, jegyz. KOMOR Ilona, Bratislava, Madách, Bp., Európa, 1982; DOBOSSY László, *Komenskyvel a világ útvesztőjében*, Filológiai Közlöny, 1960, 369–382.

³¹ KOMÉNIUSZ János Ámos, *Világ labirintusa és szív paradicsoma*, ford. RIMÁNY István, Pozsony, Wéber, 1805; BAKOS József, *Comenius magyarul: Rimány „Világ labirintusa és szív paradicsoma” (A fordítás nyelvi elemzése és az újabbban előkerült kézirat tanulságai) = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, VIII, Eger, Egri Pedagógiai Főiskola, 1962, 151–162. – Rimány István, Sárospatakon 1776-ban diplomát szerzett református prédikátor volt, aki 1783-tól Ranán – más források szerint Lisszában – működött mint misszionárius. – BALLAGI Aladár, *Magyar református papok Csehországban*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1887, 1291–1295 (I), 1318–1324 (II); CZEGLE Imre, *A cseh-magyar református egyházi kapcsolat egy évtizede (1782–1792)*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinatának Tanulmányi Osztálya, 1981.

³²SZIGETI Jenő, *Egy puritán üstfoltozó magyarországi zarándokútja = Septempunctata: Tanulmányok Petróczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tibor Szabolcs, Bp., rec.ití, 2011, 57–74.

³³ SZERB Antal, *A világirodalom története I–II*, Bp., Bibliotheca, 1958², 366.

TÓTH SÁNDOR

A látomás Tar Lőrinc életében és a Júlia szép leány népballadában

Előadásom sűrített vázlat, bő kifejtése hosszas tanulmányt kíván, amelyet a többféle kitekintés és újabb kutatások tesznek lehetővé.

Taron, a kis nógrádi (korábban hevesi) faluban összesűrűsödik az idő. A dombon templom, arrébb romfalak. „Őslakó” mondta róla a ’70-es években: – Lőrinc vára. A régész rábólintott. A műtörténet 1976-ig azt hitte, reneszánsz vagy barokk kastély falai. Megásták, aztán feltárták. Kváderköveket, cserepeket találtak. Középkorit. Majd betemették a kutatóárkot, mindent visszaadtak a földnek, a legjobb konzerválónak.

A templom századok óta látogatott szentély, mégis tele van rejtéllyel. Mint feladvány fogadja a művészet szakértőjét, de az irodalomnak is kérdést fogalmaz: mi a vízió? S ha azzal vetjük össze, hogy megjelenhet egyszerre írásban, képen, zenében – az építészetet sem kivéve, nem az-e a további kérdés, hogy a Gesamtkunst ókori szándéka hogyan követi az időléptéket, tér, idő kapcsolatában nem jelentkezhete a matematikai gráfelmélet, a kombinatorika egyik ága, amely persze szakembernek szóló kihívás.

A Zagyva csöndesen folyik, szemben az Ágasvár. „Castrum Agas” – ez áll a középkori oklevélben.¹ Hajdan ez is a Rátótiak birtokában volt, akik Könyves Kálmán feleségének, Busillának a kíséretében jöttek Magyarországra, Itáliából. Megtelepedtek, megsokasodtak. Családokra oszlottak, így kaptak birtokokat. „Székhelyük Tar, Pásztó közelében, és többféle osztályosok a Ráthold-nemzetség családfáival” – olvasni Csánki Dezső történelmi földrajzában.²

Ha áttekintjük a magyar történelmet, a tariai Lőrinc ivadékaikról sok mindent megtudhatunk. Egyet nem: költő volt-e vagy diplomata... Nem zárom ki a kettőt. Zsigmond udvari embere ugyanis egy olyan kor hajnalán szolgált urának, amikor diplomácia és költészet nem vált el egymástól. A politika a finomságok felé hajlott, fegyverek helyett fehér asztalhoz. Kiss Károly vetette papírra: „Zsigmond is olyan átmeneti ember, mint a korszak. Tetteiben és lel-

¹ CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1890, 52.

² Vö. *Uo.*, 85, 119.

kében oldhatatlanul ott van a korabeli Európa minden feszültsége: még lovagkori eszményekért lelkesedik, udvarában vitézi tornákat rendez, de világméretű diplomáciáját a titkos társaságok látható és láthatatlan ügynökeivel intézteti.”³ Sok igazság van ebben, viszont magánéletének vívódásaiban – és ezt Mályusz Elemér olyan pontosan érzi könyvében – folyton a kereszt titkával (teológiájával) küszködött.⁴

Klasszicista timpanon köszönt, barokk torony, de oldalt az ablakok gótikusak, s a „csúcson” osztott pálcikás címerek. Tar Lőrinc építtette át akkor szokatlan formára a templomot, aki ismerte királyát. Ő emelt kardot ama csetepatén, amikor Kanizsa érsek meg a többi főúr kikelt Zsigmond ellen. Lőrinc orrát csúnyán megmetszették, élete végéig viselte a nyomokat. Így ment Írországba, hogy leszálljon Szent Patrik Purgatóriumába – 1411-ben. Ettől vált „szürrealistává”? Mindenesetre a látomások megszállottja lett, s híres vallomását Yonge Jakab királyi jegyző véste árkusra, Dublinban.

De miért kellett jól ismernie Zsigmond királyt, hogy rendhagyó egyhajós, nyújtott kereszt alakú templomot alakíttasson? Az említett lélektani ok miatt, s ez szépen rögződött a 13. századi eredetű úrhajlékon. Elrendezett gótikája páratlan Európában. Nyújtva-szélesítve úgy rajzol keresztet a domb tövében, hogy jelezze: kétezer év sem múlhat el nyomtalanul, Európa ezen szögletében is a legmélyebb teológiát hirdeti.

A hajóban bordás mennyezet. Barokk ívek álbordázaton futnak, kétszáz év nyomai, de oldalt kibontott oszlopmaradványok, fali freskók, afféle *Biblia pauperumok* vagy négyszáz éve. Golgota. Zsigmond volt a mecénás, akinek köszönhetjük a hazai reneszánsz első emlékeit. A másik oldalon, a kiszögellő falfelületen egészen más színek ragyognak, kékben, fehérben az egyiptomi menekülés. A Gyermekek nem számaron ül, hanem Anyja kezét fogja. Gyalogol. A festő: német volt. Náluk divatos ez a menekülés-ábrázolás.

A trichora a legelső templom, amit még Lőrinc őse épített. Valóságos peregrináció a hely, századokból századokba lép a látogató: emitt a 13. század, amott már a 15., a 18., hogy aztán a 19. századdal végződjék a vándorút.

Az oldalbejárati „fülkében” kövek és képek – múzeum. Egy kővéset Lászlót, Lőrinc nagyapját idézi. A sírköve volt. Zsigmondot kérte a fiú: írná át az

³ KISS Károly, *Ebek harmincadján*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 252.

⁴ Vö. MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon, 1587–1437*, Bp., Gondolat, 1984.

apai jussot tartalmazó oklevelet az ő nevére. A király megteszi kedves emberének: 1405-ben Sirok vára a pokoljáró tulajdona lesz.⁵

A kapucímer különös: a pohárnokmester Lőrinc és felesége emblémája fonódik össze.

A karéjos szentély oldalfreskóinak galériasora a fő kérdés: a lefejezett alakok kik lehetnek? Térdelő lovag, kardja a földet érinti. Fölötte ki állt vagy ült, amíg a barokk építőmester meg nem bontotta a románkori felületet, le nem pergette a festéket. A gyöngyösi ferences gvárdián, Magócsy István olyan latin verset talált 1836-ban, amelyben ez áll: *Peregrinatio Laurentii Taar* – és a rangos főúr zarándoklatairól szól. A British Museumban van az elődje, amely próza és részletesen beszámol Lőrinc pokolbeli útjáról.⁶ Amit ott látott, azt jelezne a freskó? Vagy... Találgat az ember: a család patrociniumának helye ez a „három levél”? (Mert mint lóhere összetartozó levelei fonódik össze a három „térbővület”). Akiket odafestetett a gazda, szentek, a család oltalmazói lennének? Én jobban hiszem: a látomás emlékei, a víziók megfogó erejűek akkoriban, s az irodalmi műfajon túl a lelki patika szerepét is betöltötték.

Angyali karok, ősatyák, valóságos bibliai körkép a galéria, ha igaz a látomástartalom. Mindenesetre a kardos vitézben Lőrinc egyetlen képi emlékét sejtem. Akkor fölötte – a látomás szerint – a Szent Szűz ülhetett. Hallgatta Lőrinc imádságát a megholtakért. Paleográfus: Vizkelety András órákig ült a kép alatti szöveg mellett. Gótikus latin írás nyomait hordozza a fal ötszáz esztendeje. Ha Mária-könyörgés, a látomásra gondolhatunk. Lőrinc imádságára, amely zsolozsmáskönyvek része a középkorban, s melyre Mihály arkangyal tanította.

Maria, Mater gratiae
Mater misericordiae,
Tu me ab hoste proteges
Et hora mortis suscipe.⁷

Saját fordításomban:

Kegyelmek Anyja, Mária
Irgalmasságnak Asszonya

⁵ Vö. Juan CABELLO, SEDLMAYR János, *Tar, Szent Mihály templom*, Bp., Cartographia, 1995 (Tájak, Korok Múzeumok Kiskönyvtára, 519), 5.

⁶ Vö. *Uo.*, 6–7; V. KOVÁCS Sándor, *Magyar pokoljárók = Tar Lőrinc pokoljárása: Középkori magyar víziók*, vál., s. a. r., bev., jegyz. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1985, 24.

⁷ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Szeged, Mandala, 1998, III, 364.

Te légy ellentől őrizőnk
Halál-órában véderőnk.

Az írásfejtést folytatni kellene.

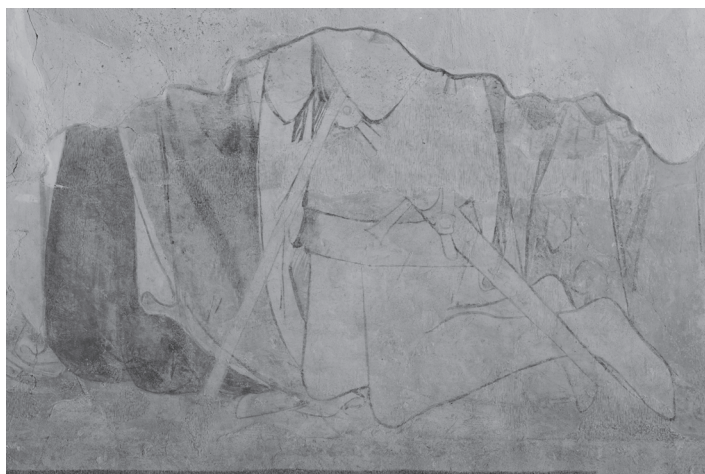
Az irodalom találgat: ki volt Lőrinc elődje a Patrik-barlangban? Vagy maga élte meg látomásait? Összefolynak az adatok, történetek, a Lőrincé, meg elődjéé, Krizsafánfia Györgyé is, aki Nagy Lajos idejében írta meg látomásait. Bálint Sándor tudta a középkori ember lélektanát, amikor arról beszélt, hogy a megélt valóság határa túljutott a látott-tapasztalt dolgokon: átlépett idő- s térhatáron. Számára a „szent valóság” létezett, amely több, gazdagabb a tényeknél.

A romok beszédesek. A régész ásója nyomán, amikor vallani kezdett a föld, kiderült, már nem a kényelmetlen hegyi castrum kellett Lőrinc családjának, hanem a kényelmesebb „polgári rezidencia”, minek nyomán helyesbíteni kell lovagkultúránk adatait. Lőrinc ugyanis lovagi udvarház tulajdonosa volt. Zenészek járhattak nála, késői trubadúrok, s ki tudja, hányan Európából, éppen gazdag kapcsolatai révén. És persze Zsigmond, ha pihenni akart. Adatok nem szólnak erről, de ha így van, a templom is Zsigmond akaratából vette fel különös architektúráját, meglátogathatta a szentélyt és Lőrincet, hogy újra meg újra elküldje diplomáciai utakra. Erre csak következtetni lehet, szakirodalmi utalásokat nem leltem.

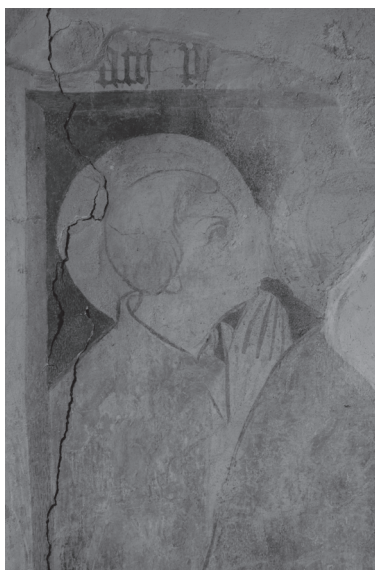
Kétségtelen, Lőrinc hívő lélek volt, zarándokhelyekről vallott a legtöbbit, titkos küldetéseit csupán sejtjük. Vajon a teljes szabadságot kereste ilyenkor? A freskók rejtélyét alighanem az említett matematikai vizsgálat közelebb hozná, amint legutóbb Velemérben, az Őrségben. Gondot okoz a falképek töredékes állapota, a barokk időben a boltozatos átépítés „kíméletlensége.” A műtörténet s az irodalom azonban továbbra sem mondhat le a titok megfejtéséről.

A tömörített, eddig elmondott (leírt) eszmefuttatást dokumentum értékű részletekkel erősítem meg. Középpontba a faliképeket állítom, mivel meggyőződésem: a Zsigmond-kor Lőrince saját „látomásait” jegyeztette vándorfestővel a falra. Erre eddig a következő képeket érzem hitelesítőnek: a galéria középpontjában térdelő (fej nélküli) lovagot, amelyről a régészeti műtörténeti leírás is szót ejt, és amelyre a kutatás idején jómagam is felhívtam a figyelmet. A hivatalos leírásban ez áll: „Nem elképzelhetetlen, hogy az ablakból jobbra térdelő, karddal övezett lovag Tari Lőrincet személyesíti meg, (...)”⁸

⁸ CABELLO, SEDLMAYR, *i. m.*, 8.

Az újabban Mudrák Attila fotóművész által készített nagyított fotón a térdező lovag mellett Szent Mihály mellvértjére emlékeztető attribútum, a kereszt látható álló alakon. A gráfelmélet szerint csomópontot látok ebben a kompozíciós összefüggésben az eredeti látomásszerkesztés – a *Memoriale* – leírásának megfelelően, amelyhez még visszatérek. Bizonyos freskójegyek (töredékesek a képek) arra is utalhatnak, ami a pokolra szálláshoz kötelezően előírt liturgikus szertartáshoz köthető, például leboruláshoz, kézösszetételhez, tehát mozgáskommunikációhoz, vallási szimbólumhoz. Aki a kézösszetétel kiemelt figurája, a faliképen látható glóriás alak. Fölötte olvasható latin szó: 'Szent'; a név P-vel kezdődik, ami Patrikhoz (is!) köthető. Másik föltételezés: Szent Pál, mivel Tar Lőrinc vallomásában ez áll:

A harmadik ok, hogy megtekintsem e csodás dolgokat és Írország szentjeinek a csodáit, az volt, hogy már sokat hallottam ezekről a csodás dolgokról és csodákról, amelyeknek nagy számáról és különféleségéről sok forrásból értesültem. A nevezett Purgatóriumban látott látomásokról pedig azt mondom, amit Szent Pál mondott: »Vajon a testem nélkül ra-

gadtattam-e el, nem tudom, csak az Isten tudja.« Mégis valószínűbbnek tartom, hogy a testemmel együtt ragadtattam el, nem pedig a testem nélkül, mivelhogy kilenc gyertyadarabot gyújtottam meg és égettem el, egyiket a másik után, míg ki nem jöttem a Purgatórium barlangjából.⁹

Meggyőző lehet a látomásról a térdelő lovas (Lőrinc?) és a kereszttel jelölt (Szent Mihály?) alakja alatt látható embléma, latin szövege. Ez az, amellyel Vizkelety András és más írásfejtők sem tudtak mit kezdeni a rongálódásból származó olvashatatlanság miatt. (Megjegyzem: a barokk építkezés, de az utolsó restaurációs munka – 1978–1982 között – sem használt az eredeti freskók állagmegóvásának.).

A szigetet és a Purgatóriumba leszállást, a gesztus-szimbólumokat, a liturgikus követelményeket a már említett *Tar Lőrinc pokoljárása* c. kötetben így olvashatjuk:

A sziget kisebbik része az angyaloknak van szentelve; ennek írül Regles, latinul Regula a neve. Délkeleti irányban harminc lépés a hossza, szélessége pedig öt és fél lépés. Egyébként bővelkedik tölgyfában, tiszafában és egyéb szépséges fajtákban, amelyek telis-tele vannak édes szavú énekes madarakkal. A sziget eme felének délnyugati részén Szent Patrik tiszteletére emeltek egy kápolnát, amely hosszában négy, széltében pedig harmadfél ölnyi. Ide vezette be a perjel a vitézt, erősen a lelkére kötve és figyelmeztetve, hogy ne tegye a lábát a Purgatóriumba. Mivel pedig a vitéz elhatározása szilárd volt, a perjel hozzájárult szándékának teljesítéséhez. Azután a vitéz levette ruháit, leoldotta lábbelijét, a perjel pedig ráadott három kanonoki inget meg egy új nadrágot az írországi zarándokok szokása szerint, a vitéz pedig legott térdre vetette magát, és leborult a földre. Ahogy ez megtörtént, a perjel meg a kanonok elénekeltek a vitéz fölött a halottak litániáját a temetési szertartással együtt. Amikor e temetési szövegben elérkeztek eddig a reszponzóriumig: »Szabadíts meg, Uram, az örök haláltól ama rettenetes napon, mikor az ég s a föld meg fognak rendülni« – a perjel fölemelte a vitézt a földről és e reszponzórium éneklése közben kivezette őt a kápolnából. Négy lépést tettek északkeleti irányban, s akkor egy kővel falazott és boltozott barlang előtt találták magukat: ez az említett Purgatórium bejárata, mely ama sziget másik, nagyobbik felén van, annak közepén. Amikor a perjel meg a kanonok: a reszponzóriumnak ezt a versét énekelte: »Ama nap a harag napja, baj és nyomorúság napja« – a barlang addig zárva levő ajtaja

⁹ *Tar Lőrinc...*, i. m., 248.

megnyílt. Ekkor a perjel meghintette a vitézt szenteltvízzel, majd búcsút vett tőle, s ez nyomban belépett a barlangba. Az ajtót a perjel ismét szorososan bezárta, a vitéz pedig bent maradt egymagában. Belépésekor a vitéz kereszttel jelölte meg magát, s hozzá ezt mondta:

– Az Úr őrizze bejöveteletem és távozásomat mostantól fogva mindörökké! – Majd így fohászzkodott: – Uram, Jézus Krisztus, az élő Isten fia, könyörülj rajtam, bűnösön!

Volt pedig a vitéznél egy gyertya, amelyet – lévén a barlang nagyon hosszú – kilenc részre darabolt szét, s csak az egyiket gyújtotta meg. A nyakában ott lógott a Szent Keresztfá négy darabkája Jézus Krisztus tunikájának három foszlányával együtt, ezüstbe és aranyba foglalt berillkőbe zárva, egyéb értékes ereklyék és drágakövek társaságában, valamint egy könyvecske, amely a hét bűnbánati zsoltárt tartalmazta – hiszen egy álló napig, vagy még tovább is ott fog ő tartózkodni! A barlang főbejáratának pedig tizenegy tenyérfény a hossza, három a szélessége s négy a magassága. A második bejárat, Gerbinum felé, nem haladja meg a kilenctenyérfény hosszúságot, háromtenyérfény szélességet és négy tenyérfény magasságot.¹⁰

A különböző leírások a dublini jegyzőkönyv íróját ferences szerzetesnek tudják. Legújabban egy angol kutató könyvében ezt találjuk: „1497 - Franciscans of Donegal replace the Augustinians in charge of Lough Derg.” Vagyis „1497-ben a donegali ferencesek átveszik az ágostonosok helyét Lough Derg-ben.”¹¹ Ezt azt jelenti, hogy Tar Lőrinc idején nem ferencesek, hanem ágostonosok voltak ott! Az idézett pokoljárás-textus is ezt húzza alá, amikor perjéről és kanonokról van szó.

Meglepőek a Patrik-barlang méretének korabeli jegyzőkönyvi adatai. Nos, a valóság mai szemtanúk vallomásából az, hogy egy olyan mélyedésről van szó, ahol legjobb esetben le lehet ülni, barlangnagyságról nem lehet beszélni. A feltételezésekhez tartozik, hogy ősi pogány tisztálkodási hely volt, amely talán pedagógiai szemléltetőnek felel meg, ha már túlvilági helyszíneket keresünk. Patrikról is ez maradt meg: missziós munkájában így akarta érzékeltetni a poklot.¹² Mai álláspont: Patrik sohasem járt a nevezett szigeten. Analógia: Santiago

¹⁰ Uo., 231–233.

¹¹ Vö. *The Medieval Pilgrimage to St Patrick's Purgatory Lough Derg and the European Tradition*, ed. by Michael HAREN, Yolande de PONTFARC, Enniskillen, Clogher Historical Society, 1988.

¹² Lásd a 'Hölle' címszót: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, hrsg. Engelbert KIRSCHBAUM, II, Rom–Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1970, 315 sk.

de Compostella földjét sohasem érintette Szent Jakab apostol. Külön kultúrtörténeti kutatás ad számot az ilyen jelenségekről, s általában hagyomány szentesítette előadásról van szó, ami azt jelenti: a benső meggyőződést maga a kultusz igazolja, nem pedig a térbeli, fizikai megjelenés. A hagyományt tehát a meggyőződés igazolja és nem fordítva.¹³

A látomások elemzésekor az irodalmi érték (amint Tar Lőrinc esetében a vizsgált jegyzőkönyv) is mérvadó. Vagyis azok a kifejezések, szóformálások, amelyek elsősorban a stílus szempontjából veszik figyelembe az eseményt. De ha ebben is alaposabban elmélyedünk, nem kétséges: vallás és költészet szorosan összetartozik, magasabb szinten él a nyelvi kifejezés, ahogyan ezt már például Tertullianus és Szent Ágoston tudatosan vallották.¹⁴

A látomás a *Júlia szép leány* székely népballadában

Júlia szép leány

Júlia szép leány egykoron kimön
Búzavirág-szödni a búzamezőbe,
Búzavirág-szödni, koszorúba kötni,
Koszorúba kötni, magát ott mulatni.

Föl is föltekinte a magos egekbe,
Egy szép gyalog-ösvény hát ott jődögel le,
Azon ereszködék fodor fejér bárány,
A napot s a hódat szarva között hozván;

A fényős csillagot a homlokán hozta,
Két szép arany perec, aj, a két szarvába,
Aj, a két ódalán két szép égő gyertya,
Mennyi szőre-szála, annyi csillag rajta.

¹³ Vö. KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, Bp., Akadémiai, 1988, 242.

¹⁴ A témához lásd még: MAROSI Ernő, *Kép és hasonmás: Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1995; KOVÁCS Éva, *A Luxemburgi uralkodók rendjei = Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437*, szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1987, I, 135–147.

Szóval mondja neki fodor fejér bárány:
– Meg ne ijedj tőlem, Júlia szép leány!
Mert most esött héjja szűzek seröginek,
Ha eljőnél velem, én oda vinnélek,
A mennyei karba, a szönt szűzek közti,
Hogy bételnék veled azok kegyös rendi.
A mennyei kócsot adnám a kezedbe,
Első kakasszókor jőnék nézésödre,
Másod kakasszóra tégöd megkérnélek,
Harmad kakasszókor tégöd elvinnélek.
Az anyjához fordul Júlia szép leány,
Szóval mondja neki: – Anyám, édosanyám!
Én is csak kimönék búzavirág-szödni,
Búzavirág-szödni, koszorúba kötni,
Koszorúba kötni, magamot mulatni.
Föl is föltekinték a magos egekbe,
Egy szép gyalog-ösvény hát ott jődögel le,
Azon ereszködék fodor fejér bárány,
A napot és hódat szarva között hozván;
A fényös csillagot a homlokán hozta,
Két szép arany perec, aj, a két szarvába.
Aj, a két ódalán két szép égő gyertya;
Mennyi szőre-szála, annyi csillag rajta.
Szóval mondja neköm fodor fejér bárány:
Meg ne ijedj tőlem, Júlia szép leány!
Mert most esött héjja szűzek seröginek;
Ha elmönnék velle, hogy oda vinnének
A mennyei karba, a szönt szűzek közti,
Hogy bételnék velem azok kegyös rendi;
A mennyei kócsot a kezembe adja,
Első kakasszókor jőnek látásomra,
Másod kakasszókor ingömet megkérnek
Harmad kakasszókor ingömet elvisznek.

Sirass, anyám, sirass, éltömbe hadd halljam,
Hadd halljom éltömbe, hogy siratsz hótomban!
– Leányom, leányom! Virágos kertömbe
Első raj méhömnek gyöngö lépecskéje,
Gyöngö lépecskének sárguló viasza,
Sárog viaszának földön futó füstje,
Földön futó füstje s mennybe ható lángja

A mennyei harang huzatlan szólalék,
 A mennyei ajtó nyilatlan megnyilék,
 Jaj! az én leányom oda bévezeték.¹⁵

Balladákkal bőséges irodalom foglalkozik. *A magyar népballada* címmel Bálint Sándor a Tiszatáj folyóirat 1947. májusi számában közölte tanulmányát, benne a *Júlia szép leányt*, melyet az egyetlen vallásos balladának nevez a hazai szakirodalomban. Így jellemzi:

A ballada átszellemült tanulsága a középkortól és a mai parasztságtól, ettől a halhatatlan középkort hordozó világtól nem idegen. A halál nem végzet, nem sorstragédia, nem befejezés, hanem valaminek halhatatlan kezdete: kinyilatkoztatás annak, aki már elment és boldog várakozás, praeludium annak, aki még itt maradt ezen a földön. Szabad sírni, illik rajta szomorkodni, hiszen a menyegzőn is sírni szokott a menyasszony és az örömanya, de még mindketten tudják, hogy a halál a mennyei lakodalom kezdete. A modern ember már alig tudja, hogy itt miről van szó, de érzi, hogy valamiből kimaradt és olykor honvágy szállja meg, amikor a középkorra és parasztságra, szentek és költők választottságára, Júlia szép leány halhatatlan dicsőségére, egyáltalán a végzet és kegyelem örök emberi balladájára gondol.¹⁶

A szerző azt írja, hogy „az Újszövetség az életet nem az idő, hanem a kegyelem mértékével méri”, így abba az üdvtörténeti folyamatba kapcsolja a figyelmet, amely valójában már Szent Ágoston *Vallomásaiban* tetten érhető, és elvezet a modern világirodalomban Marcel Proust *Az eltűnt idő nyomában* című művéig. Van tehát a szóban lévő balladának olyan textológiai összefüggése, amely egybefűz múltat és jelent, népköltészetet és újvers- vagy regénystruktúrát: A szakralitás azonban ezen túl jár. Idő és személy annyiban tartozik össze, amennyiben a kegyelem „lélekfoglalása” egy bizonyos pillanatban történik (például Paul Claudel életében).

A vallásos gondolkodásban a halál lehet „angyali kiváltság”, már „fiatalon méltónak találtatni a halálra.” Életszentség és kor sem úgy tartozik össze, ahogyan a halandó ember gondolja. Az Írás itt is igazolódik: Isten gondolatai nem a mi gondolataink.

¹⁵ DÖMÖTÖR Tekla, *A népszokások költészete*, Bp. Akadémiai, 1974, 179–180.

¹⁶ BÁLINT Sándor, *A magyar népballada*, Tiszatáj, 1947/3, 25 (teljes cikk: 16–25).

„Végzet és kegyelem örök emberi balladája” a 20. század keresztény irodalmában is jelen van, s az említett Claudel mellett például François Mauriac művészetét ugyancsak átjárja. Nevezhetjük „misztikus” átélésnek, képességnek, amely elvezet akár az objektív költészetig. Yves Bonnefoy versei, de prózai munkái bizonyosságok erről (*Un pierre – Egy kő* című verse a Végtelen megtapasztalása.).

Általában szólnak esztéták a látomásról, mint költői adottságról, keresztény eszmeiségű elemzők (Sík Sándor stb.) külön fejezetet szánnak a vizualitásnak.

Balladánk „élethelyzet”, szimbólumok artisztikus, misztikus találkozása. A Bárány mint vőlegény és a misztikus nász motívumáról, ha valaki úgy nyilatkozik, hogy ez „a misztikus erotika legszélsőségebb foka”, a misztikust kell kiemelni. Fogalmaink elégtelensége, hogy „égi nászra” sincs más szavunk, mint ami köznapi szótárunkban lelhető. Azonban ilyen esetben a fogalom szakrális környezete, a mondanivaló komolysága a meghatározó, amely „elsöpri” a profánt. (Megjegyzem, ha a szakrális kommunikációról szóló szakirodalmat figyelemmel követjük, a transzcendens és profán fogalomkörben alapvető fejezetekkel találkozunk a szakrális nyelvvel vonatkozólag.)¹⁷

11. századi latin nyelvű gnosztikus szekvenciát idézhetnénk balladánk „misztikus nászára”. A szövegtest Max Pulver 1944-ben közreadott munkájában, a *Die Lichterfabrung im Johannes-Evangelium*ban olvasható.¹⁸ Magyarul:

Az Úrnak felajánlották áldozatul testi épségüket, a széptestű szűzek, akik Krisztust választották halhatatlan jegyesüknek.

Ó boldog nász, melyen nincs folt, nincsenek a szülésnek kínjai, nincs féltelmes vetélytárs, sem kellemetlen szoptatás.

Amikor Krisztus elhagyja ágyukat, őrangyalok zárják el azt, hogy paráznaság ne szennyezze be és kardok tartják távol a tisztátlanokat.

Mert ezekben az ágyakban velük alszik Krisztus, boldog álom, kitűnő nyugalom, mely melengeti a hű szüzet, akit az égi hitves karja közé szorít.

Patyolatba, bíborba öltözve, baljukban liliom, jobbjukban rózsza...

Ott legel a bárány és ott felüdül, ételét e virágok képezik.

¹⁷ Lásd például: William P. ALSTON, *Perceiving God: The Epistemology of Religious Experience*, Ithaca, London, Cornell University Press, 1992; Jürgen HABERMAS, *Transzendenz von innen, Transzendenz ins Diesseits* = J. H., *Glauben und Wissen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2002.

¹⁸ Max PULVER, *Die Lichterfabrung im Johannes Evangelium, im Corpus Hermeticum, in der Gnosis und in der Ost-Kirche* = *Alle Sonnenkulte und die Lichtsymbolik in der Gnosis und im frühen Christentum*, hrsg. Olga FROEBE-KAPTEYN, Zürich, Rhein-Verlag, 1944 (Eranos-Jahrbuch, 10), 253–296.

Játszik s ugrándozik köztük a bárány,
 Velük nyugszik a forró délben.
 Déli álmát az ő keblükön alussza, fekhelyét mellük közt készíti, mert
 szűz született szűzanyától s mindenekelőtt a szűz ötlet keresi.
 Nyugodt álma van az ő ölkében, mert semmi sem mocskolja be a bárány
 gyapját...¹⁹

Ezzel a nyelvi fogalmi jelenséggel a régi keresztény himnuszokban (Damiáni Szent Péter stb.) is találkozni, de a modern keresztény lírában is előfordul például, a pap költő Csanád Béla *Misztikus szerelem* ciklusában. Az eddig elmondottakhoz illeszthetjük Dömötör Teklától az alábbi részletet, amely a *Júlia Szép leány* balladára vonatkozik:

A balladatípus bárányának s a regösének szarvasának hasonlóságára már régen figyelmesek lettek, s a párhuzamokat messzemenően feldolgozták. E kérdésre itt nem is akarok kitérni. Ami a regösénekből és a most elemzett balladatípusból kideríthető, az a természetfölötti megjelenését, az epifániát jelző formula.²⁰

Összegzésként: kétféle látomásról szóltam, mégis a kettő találkozásáról egy olyan sajtóságos kommunikációban, melyet szakrálisnak nevez a szakirodalom, s amelynek élményjellegét a fogalmak szűkössége miatt csak úgy tudjuk értelmezni, ha figyelembe vesszük – habermasi értelemben – annak szakrális közöségi és kultúra-specifikus voltát. Ez azt jelenti, hogy amit a szakrális meglévő fölkészültségnek nevezünk, közösségenként, egyházanként más és más. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mivel az ökumenikus gondolkodásban bizonyos, a teológiával kapcsolatos „tézisek” más és más értelmezést kaphatnak.²¹

A *Júlia szép leány* misztikus látomás, összefügg a katolikus misztikus irodalom fejezetével.

¹⁹ DÖMÖTÖR, *i. m.*, 191.

²⁰ *Uo.*, 192.

²¹ *Uo.*

VOIGT VILMOS

Evilág és túlvilág a magyar protestáns meditációs és emlékirat-irodalomban a 17. század elején

Évtizedek óta foglalkozom a régi magyar irodalomban felbukkanó látomásokkal. Már annak idején, amikor egy negyedszázaddal ezelőtt, néhai Molnár Ambrossal és Szigeti Jenővel három ilyen „protestáns látomás”-szöveget kívántunk volna közzétenni (a szövegváltozatokat is), arra gondoltunk, hogy a 18. századdal befejezzük az ehhez szükséges előzetes téma- és műfaj történeti körületekintést. Az akkori terv ugyan nem mindenben valósult meg, azonban a figyelmet sikerült felkelteni, és mára (legalábbis a magyar egyháztörténet és irodalomtörténet keretében) a téma ismert – és ma már senki sem csodálkozik azon, hogy látomásos szövegek keletkeztek a magyarországi protestánsok körében is.¹

Az alábbiakban a 17. századi „meditációs irodalom” két, ilyen szempontból fontos képviselőjét említem – dolgozatom korábbi részeinek folytatásaként (még az egyes részek számozását is meghagyva). Arra, hogy miért éppen „meditációs” irodalom névvel foglaljuk össze ezeket – dolgozatom végén térek ki.

Áttekintésem korábban közzétett részeiben már említettünk olyan műveket (mint például Szenci Molnár Albert, Medgyesi Pál munkáit, a Drábik Miklós

¹ Ennek a kutatásnak a kezdeteit bemutathattam: VOIGT Vilmos, *Látomások újból = Ünnepi tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára*, szerk. Daniél HEINZ, FAZEKAS Csaba, RAJKI Zoltán, Miskolc, Bibor, 2006, 322–336. – A látomásokat történeti sorrendben bemutató dolgozatom eddig megjelent részei: 1–6. részek: VOIGT Vilmos, *Középkori látomásaink és a látomások megjelenése a XIV–XVII. századi magyar irodalomban = Vallási Néprajz, 8: Ökumenikus tanulmányok*, szerk. KÜLLŐS Imola, Debrecen, Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, 1996, 11–31; 7–12. részek: VOIGT Vilmos, *Magyar barokk túlviláglátás-szövegek = Lélek, halál, túlvilág: Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 2001 (Tanulmányok a Transzcendensről, 2), 461–473; 13–16. részek: VOIGT Vilmos, *Túlvilág-látomásainkra utaló nyomok a 17. és 18. századokból = Teremtés: Szövegfelklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*, szerk. EKLER Andrea, MIKOS Éva, VARGYAS Gábor, Bp., L'Harmattan, 2006 (Studia Ethnologica Hungarica, 7), 388–407; 17. rész: VOIGT Vilmos, *Drábik Miklós és jövődöléseinek sorsa (fejtétel, kézzelírás, nyelvképzés, megégetés, hamvak szétszórása) = Vallási Néprajz, 10: Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*, szerk. KÜLLŐS Imola, Szeged, Officina, 1999, 207–218; 18–20. részek: *Kájoni János és Felvinczi György meg a magyar látomás-szövegek = Démonok, látók, szentek: Vallásnéptudományi fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., Balassi, 2008 (Tanulmányok a Transzcendensről, 6), 421–435.

jövendöléseikhez kapcsolható szövegeket), amelyekben protestáns szerzők vallási vagy politikai tárgyú műveiben fordulnak elő látomások. Emellett azonban külön hagyománya van a meditációknak és emlékiratoknak is, amelyekben szintén gyakran jelennek meg látomások. A meditációk és az emlékiratok (vagy több részletük) néha alig választhatók el egymástól. Olykor egy szabályos emlékiratban hosszas elmélkedő részek is találhatóak, különösen olyankor, ha ezek a visszatekintő írások az elbeszélte eseményhez képest később készültek. Több ilyen önéletírás nehéz körülmények között – például börtönben – születik, és ha nem is minden esetben bizonyítható, hogy csakugyan az elbeszélte megpróbáltatások idején íródott az emlékirat (vagy legalább annak vázlata), az ilyen keret igen jó alkalmat nyújt az elmélkedésekre is. Ezekben rendszerint előke-
rülnek vallási és politikai (társadalmi) kérdések: hiszen a legtöbb ránk maradt ilyen munkában vallási hovatartozása, a magyar ügy melletti kiállása miatt szenved üldöztetést a szerző. Természetes, hogy gyakran hivatkozik a *Bibliára* (ha teheti, ezt pontosan idézi, amit nemcsak az tehetett lehetővé, hogy bibliája ott volt még a rab kezében is, hanem az a körülmény is, hogy a kor jeles férfiai igazán imponáló gazdagságú bibliai szöveganyagot emlékezetből is tudtak idézni). Az alább említendő Bocatiusnál még első elfogása után is ott maradtak ájtatossági könyvei; később prágai börtönében is megkísérli visszakérni a tőle elkobzott evangélikus imakönyvet, ami nem más, mint Johannes Avenarius (1516–1530) *Christliche Gebete für allerley Noth und Stende der ganzen Christenheit außgeteilet auf alle Tage in der Woche zu sprechen* című műve, amelyet először 1567-ben Wittenbergben nyomtattak ki, és amely évszázadokon át sok kiadásban volt népszerű – nemcsak a lutheránusok körében. Az emlékiratszerzők vallási és politikai ellenfeleiket bibliai allúziókkal szinte automatikusan sorolják az ördögök vagy annak segítői közé. Voltaképpen határtalan az ilyen azonosítás lehetősége.

21/a. Bocatius: Olympias carceraria

Egyetlen példa is elégséges annak bemutatására, hogy e korban milyen általános volt ez a felfogás. A félig német, félig szorb (!) tudós és nevelő, széles körben elismert neolatin költő, Johannes Bocatius (Hans Bock, Jan Bok, 1569–1621) 1599-től Kassán városi jegyző, majd polgármester. A Habsburg császártól költői koszorút és nemesi rangot kap. 1606 tavaszán Bocskai Istvánnak a német választófejedelmekhez küldött levélvivő követeként jut el Heidelbergig, majd innen továbbutaztatásban Northeimben kerül fogságba, és az év őszén viszik át a

Habsburgok birodalmába. 1606 és 1610 között öt éven át raboskodik Prágában, a Fehér Torony börtönben, ahonnan végül is hihetetlenül kalandos módon sikerül megszöknie.² Nem sokkal ez után kezdi írni a mintegy száz mai méretű nyomtatott lapnyi *Olympias carceraria* című latin nyelvű emlékiratát, amely igazán sokáig lappangó mű volt, és csak a reformáció archívumának tekintett genfi könyvtárban úgy negyedszázada megtalált kéziratból adták ki, sőt a börtönnapló magyar fordításban, jó jegyzetekkel ellátva is megjelent.³

Noha politikai küldetése, és nem vallása miatt került börtönbe az evangélikus pedagógus és városi politikus – ám a vallási utalások igen gyakoriak művében. Előjeleket, álmokat lát, angyal vezeti a börtönből kimenekülését, bibliai hivatkozásai (és ezek locusai) akár a látomásirodalomba is tartozhatnának. Minthogy magyarországi (ám nem magyar), protestáns (ám öntudatosan a magyar kálvinizmustól különállását is hangsúlyozó német lutheránus) volt, írása éppen emiatt is tanulságos a tekintetben, mennyire közkeletű (felekezet közti) lehetett e korban az ilyen fajta világszemlélet Magyarországon is.

Szerencsés módon Bocatius nemcsak emlékiratában idézi kikérdezésének, vallatásának kereteit, hanem hiteles, más forrásokból is ránk maradtak 1606-ban történt kínvallatásának kérdései, majd az ő vallomása, sőt 1607-es kínvallatásának leírása is.⁴ Ezekből kiderül, hogy (a vallatók beszámoló jelentése szerint) áttért katolikusnak, és denunciáló információkat közölt a Bocskai-felkelésről, annak vezetőiről, a hajdúkról és általában a magyarokról, míg a németeket jobb színben, felségűnek tüntette fel. Lehetséges, és Prágából való elmenekülése, valamint későbbi tevékenysége megerősítheti azt a gyanút, hogy

² A rá vonatkozó régibb, nem teljes és főként a külföldi forrásokat nem igazán számba vevő irodalmat lásd: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, összeáll. STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1972, 410. Ez a bibliográfiai adatgyűjtés természetesen az 1960-as évekkel befejeződött. – Az újabb műveket, köztük Bocatius írásainak kritikai kiadását említi Csonka Ferenc (és a szerkesztőség) Joannes Bocatiusról szóló szócikke. *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, I, Bp., Balassi, 2003, 395–397. Dolgozatomban azonban nem térek ki Bocatius sokoldalú tevékenységére és az életmű további kérdéseire.

³ Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia: Poetica*, ed. Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1990 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, Tomus 12/1, 2), I–II; Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia: Prosaica*, ed. Franciscus CSONKA, Bp., Akadémiai, 1992 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, Tomus 12/3). A továbbiakban: BOCATIUS, *i. m.*, 1992; BOCATIUS János, *Öt év börtönben, [1606–1610]*, ford., jegyz., utószó CSONKA Ferenc, a függ. iratait ford. MOLLAY Károly, Bp., Európa, 1985. A továbbiakban: BOCATIUS, *i. m.*, 1985.

⁴ Ezek a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Fasc. 433. Miscellanea kötetében találhatóak, és az 1985-ös magyar nyelvű Bocatius-kiadás is közli ezek fordítását.

mindez nem pontosan így történt meg, ám az sem kizárt, hogy éppen feljelentő jellegű vallomásai miatt nem volt politikai szerepe a szökés után a Felvidéken. A feltett vallató kérdések között a nála levő iratok, könyvek, ezek hovatartozásának adatai is szerepelnek. Ha nem is szolgált közvetlen mintául, ez a kérdezésmód aligha különbözött a későbbiekben a 18. századi protestáns látomáslátók kikérdezésétől. Beismerő vallomása és a császárhoz címzett aláírtos kérvénye ismeretében különösen érdekes, hogyan írja le ő maga kínvallatását az *Olympias carveraria* második szakaszában.⁵

Amiként a Sátán engedélyt kapott az ég urától a végtelen türelmű Jób megkínzására, ugyanúgy az én ördögöm is kijárta a föld uránál azt a lehetőséget, hogy kénye-kedvére azt tehessen velem, amit csak akar. [Sicut Satanas in patientissimum Hiobum saeviendi ab Domino coeli, sic meus Diabolus ab terrarum principe facultatem impetraverat mecum quidvis pro libitu agendi].⁶

Arról elmélkedik, miért kívánta Dávid király azt, hogy inkább az Úr, mint ellenségei kezébe jusson.

Hogy azonban a keresztém minél különlegesebb, szabadulásom pedig minél dicsőségesebb legyen, az égi bölcsességnek úgy tetszett, hogy előbb a pokol mélyére taszít engem, és a Megváltóm szenvedéseiből is ki kell vennem a részemet, mert ez a szentek béketűrése és hite (Apok.13, 10). [Ut autem crux mea tanto insignior, liberatio vero gloriosior esset, placuit coelesti sapientiae me prius ad Orcum perducere et passionem Salvatoris mei participare].⁷

„Jóllehet Lucifer az általa megtámadott Istentől vereséget szenvedett és az égből kitaszított, mégsem szűnt meg a küzdelmet folytatni, és Ádámon, a mi ősszülőnkön keresztül igyekezett rosszat tenni az egész emberi nemnek. Így volt ez Belgioiosóval is, amikor a saját mennyországából kitaszították,⁸ és Bocatiuson kívánt bosszút állni minden, Magyarországon tapasztalt sérelméért.

⁵ BOCATIUS, *i. m.*, 1985, 57–75. Az alábbiakban, az érthetőség kedvéért az igen pontos magyar fordításból idézek.

⁶ Itt és a következőkben csak a legfontosabb terminusokat idézem latinul is: BOCATIUS, *i. m.*, 1992, 141:1.

⁷ BOCATIUS, *i. m.*, 1985, 57–58; BOCATIUS, *i. m.*, 1992, 142:3.

⁸ BOCATIUS, *i. m.*, 1985, 58 – Utalás 1604-es kassai eseményekre, amelyekben Bocatius fontos szerepet játszott: bezárattatván a város kapuját, nem engedték be Belgioioso katonáit.

Bocatiust őszinte vallomása esetére kegyelemmel kecsegtetik és kínzással ijesztik a vallatás előtt.

Amikor ezeket végighallgattam, eszembe jutott egy előző éjszakai látomásom és annak valóságos hangja (mert nem aludtam és nem is álmodtam): Ma cselekedj férfiasan, mondj igazat. [Ad haec ego memor noctis praeteritae visionis et verae auditae vocis extra somnum ac somnium].⁹

Így is tesz: miután durván megkínozzák, másnapra írásos vallomást ígér. A folytatódó vallatáson egy pápistaellenes disztichonját is idézik, mire pápistaellenes nézeteit zsoltáridézetekkel igazolja. Erre kitépik szakállát, hogy a törökre hasonlítson.

Lekopasztják az államot, bajuszomat azonban meghagyják. Üdvözölnek mint Krisztust a passióban, hol hajdú vagyok, hol egy másik Bocskai, hol meg annak leendő követője és örököse vagyok a bűnben. Most meg csináljatok belőle törököt! Lenyírják a hajamat, leköpdősnek, ütlegelnek, ide-oda ráncigálnak, taszigálnak, lökdösnek. [Salutor ut Christus in passione, iam nunc haido, nunc alter Bockayus, successor ac haeres illius in scelere futurus. Facite nunc Turcam. Capite detonso conspuor, pugnus cedor, huc inde rapior, trudor, proiicior].¹⁰

Kínozzák, két órán keresztül égetik, maga Barbiano (Belgioioso) is közreműködik a kínzásban.

Végül is az én mennyei atyám könyörült meg rajtam, ő parancsolt álljt ennek a Sátánnak, mint a kegyetlen Sénachéribnek, ennek is karikát fűzött az orrlíkába, és megakadályozta, hogy eltervezett tettét tovább folytassa. Ártatlanságom jeléül új csodát is tett ebben a babilóniai kemencében, ezzel is megakadályozta ezt a negyedik Fúriát: tudniillik a lángokat visszafordította szerzőikre.¹¹

Meggyullad Belgioioso köpenye is, nem tudják eloltani, erre a kínzást abba-hagyják.¹²

⁹ *Uo.*, 59; BOCATIUS, *i. m.*, 1992, 142:8.

¹⁰ BOCATIUS, *i. m.*, 1985, 64; BOCATIUS, *i. m.*, 1992, 145:25.

¹¹ BOCATIUS, *i. m.*, 1985, 65.

¹² *Uo.*

Maga ez az eset 1607 januárjának elején esik meg Prágában. Mivel Bocatius szökése után 1611. január 10-én érkezik vissza Kassára, a vallatás leírása tehát legalább négy esztendő távlatából történik, és ez idő alatt a szerző számára a látomásos jelleg nyilván megerősödik. (Egyébként az emlékiratban a Prágából való megszökés is hasonlóan isteni küldetésként van bemutatva. Az elbeszélésben itt is vannak látomáselemek, sőt van benne egy viszonylag terjedelmes elmélkedés a szökés és más országba távozás teológiaiailag védhető etikájáról).

A kor kegyetlen igazságszolgáltatása, a katonák erőszakossága, a kieroszakolt vallásosok ismeretében azt kell mondanunk, ha nem is pontosan kideríthető, mikor és mit mondott a vallatás és a börtönévek során Bocatius, az nyilvánvaló, hogy az előbb idézett infernális leírás a korabeliek számára magától értetődően hihető volt, és ennek szókincsében a menny és az alvilág, a mindenható Isten és Krisztus csakúgy megjelenik, mint maga a Sátán. Szinte egy barokk egyházi színielőadás elevenségével bemutatva. Ez maga nem vízió, csak a víziók leírásmódját követő szöveg – ezen belül azonban a „helyükön” vannak az álmok, előjelek.

Noha szinte bizonyos, hogy Bocatius *Olympias carceraria* című művének szövegét a későbbi magyarországi protestáns látomásírók (sőt akár olvasóik) egészében nem ismerték, azonban tudtak róla – ezt nemcsak Bél Mátyás jóval későbbi erre utalása, hanem a börtönjárásnak a *Felső Magyar Országgi Minerva* hasábjain (1825. Június 21, 230–236) közlése is jelzi.¹³ Jóllehet Bocatius a maga környezetében többször is mesélhetett vallatásáról és börtönéről (akár magyarul is, mivel e nyelven is értett valamelyest), ő maga mégsem adta ki nyomtatásban az *Olympias* szövegét. Csonka Ferenc úgy gondolja¹⁴ azért, mivel attól tartott, hogy a börtönnapló megjelentetése esetén Bécs közzétette volna vallomásait, áttérésének iratait, köztük a *Confessio voluntaria* szövegét.

A kortársak egyébként könnyen felfoghatták a börtön és a vallatás „vízió”-ként való bemutatását. A szerző maga is ezt sugallja. Egész követi útját szerepnek tartja. A vele történt eseményeket maga nevezi tragico-comoediának,¹⁵

¹³ Ezt a szöveget közli, és Jókainak Bocatius szökéséről írott kisregényéről alapos forrástanulmányt készített Szörényi László. SZÖRÉNYI László, *Jókai Mór: Bokáczius kalandjai című elbeszélésének forrásaihoz* = *Médiumpok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60. éves Szujbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 178–190.

¹⁴ CSONKA Ferenc, *A Bocatius-kutatás eredményei és problémái*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1989, 126–135.

¹⁵ BOCATIUS, *i. m.*, 1992, 112:2.

egyres mozzanatait pedig „tragice incidentes” megjelöléssel illeti.¹⁶ Ötéves bebörtönzését ötfelvonásos tragédiaként fogja fel, és ezt az első rész utolsó mondatában még részletezi is:

Ez volt az én tragikomédiám első felvonása, a második már nem fog ennyi jelenetből állni, inkább a színpadkép lesz rettenetes. [Hic primus est actus meae tragico-comoediae, alterum non tam multis scenis, quam proscenio pertruculento constabit].¹⁷

Nemcsak általában a barokk színház, hanem a passiójáték is modellként szerepelt mind az író, mind közönsége számára. A kínzás képei szinte automatikusan követik Krisztus nagypénteki kínzatását, még pontosabban ennek a passiójátékokban bemutatott elemeit, azt a szókészletet használva, amit már az *Ómagyar Mária-siralom* előzményeiből ismerhetünk. Az is tanulságos, hogy a pokol – Bocatius elegáns latinságával „Orcus” (amely név említésével elkerüli a pokol és főként a purgatórium nyilvánvaló hitvitákra utaló megnevezését) – szinte megjelenik a kínzás helyszínén. Ez is évszázados közhelye az európai vallási gondolkodásnak, és e „közvetlen” pokolképhez képest Dante *Infernója*, jöllehet ez is kegyetlen színtér, mégis intellektuálisabb, eltávolítottabb. És noha a vallatás helyszíne és eseményei nem a lutheri teológia pokol- (sőt purgatórium-) felfogását és ennek a katolikus teológiától eltérő voltát reprezentálják, azért a kortársak tudták, hogy Bocatius lutheránus volt.

Mindenesetre Bocatius börtönmékirata jó példa arra, hogy érzékeltessük, az ő korának embere valóságnak tartotta az Istent és a Sátánt, a mennyet és a poklot, úgy gondolván, azok a saját életének eseményeiben is konkrét módon megjelennek.

Tanulságos ehhez hozzátenni, hogy Bocatius életművében más „látomásos” összefüggések is felismerhetők. 1618-ban jelent meg *Hornus Cometa* című kiadvány, amely egy üstökös („szarvas csillag”) feltűnéséről szól.¹⁸ Ennek értelmezése a korban igen aktuális és politikai is lehetett, amiért is „felségsértés” vádjával a nyomdában található példányokat Dóczy András felsőmagyarországi főkapitány el is koboztatta. Ezen kívül 1620-ban megjelent egy

¹⁶ *Uo.*, 113:5.

¹⁷ BOCIATIUS, *i. m.*, 1985, 56; BOCIATIUS, *i. m.*, 1992, 141:138

¹⁸ Lásd: HAJNÓCZY Iván, *Bocatius János műve: Hornus Cometa, 1618*, Magyar Könyvszemle, 1941, 186–188.

röplap, amely egy Lőcse közelében született kétféjű gyermekről szól.¹⁹ Ezt azonban nem tudjuk biztosan Bocatiushoz kapcsolni.²⁰ Ezek az eltérő műfajú szövegek jól jelzik, hogy Bocatius esetében az a „látomásos” jelleg és a világgép különféle módon is megjelenhet.

21/b. Ecsedi Báthory István meditációi

A szétágazó család nyíri („ecsedí”) ágához tartozó főúr (1555–1605) országbíró, sokoldalú, művelt, nagyhatalmú ember, valósággal harcol a katolikusok, főként a jezsuiták ellen. Rokonsága révén a kor számos kiválóságát ismerte, udvarában a reformáció különböző irányzatait képviselő papok és értelmiségiek működtek.²¹ Maga is legalábbis tervezett egy hitbuzgalmi művet (ez egy rövid „ars orandi”), sőt teológiai művet (mint a *Traktátus a Szentháromságról*). A mi témánk szempontjából is legfontosabb alkotása egy elmélkedéssorozat, egy, a töredékeiből mára nem teljesen rekonstruálható prózai mű, amelyet régebben „gyakorlati kegyességi” műnek, újabban „meditációnak” szokás nevezni.²² Báthory (Báthori) műve nem kiadásra, hanem magánhasználatra készült, valóságos pszichodrámaszöveg.²³ Maga a szerző nem használja a

¹⁹ Lásd: CSONKA Ferenc, *Újabb adatok Bocatius (?) egyik röpiratához*, Magyar Könyvszemle, 1983, 171–181.

²⁰ Az illusztrációt és az értelmezést lásd: VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chiliasztái, I: Tanulmányok*, összeáll. JUHÁSZ Levente, VISKOLCZ Noémi, Szeged, SZTE Régi Magyar Irodalom Tanárszék, 2003 (Fiatal Filológusok Füzetei, Korai Újkor, 4), 80–82, 98 (illusztráció).

²¹ Életét és munkásságát a legjobban áttekinti Ács Pál szócikke, lásd: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, II, Bp., Balassi, 2004, 273–275.

²² Kéziratból kiadása: ECSI BÁTORY István *Meditációi*, s. a. r. ERDEI Klára, KEVEHÁZI Katalin, Bp., Szeged, MTA Könyvtára, 1984 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 8). Ez a munka az 1–159. lapon a meditációkat, a 160–168. lapokon az „ars orandi,” a 169–219. lapokon a Szentháromság-traktátus szövegét közli. A betűhíven, ám nem hasonmásban kiadott szövegekhez gondos textológiai jegyzeteket fűztek, azonban a mű tartalmi értékelését e közlésben nem adták, valamint az Ecsedi Báthoryra vonatkozó korábbi szakirodalmat sem sorolták fel.

²³ A mű kézirta most a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirtárában található, K 61. jelzet alatt. Terjedelme 165 lapnyi, ebből a „meditáció” az 1–122. lapok közti rész. Azonban a lapok mostani sorrendje teljesen összekevert, és a közlők is csak néhány helyen tudtak jobb lapsorrendet javasolni. Mivel az egyes lapok szövegei gyakran azonos jellegűek, és a lapok alján a mondatokat befejezték, az „eredeti” lapsorrend szinte helyreállíthatatlan, különösen, ha arra gondolunk, hogy a megmaradt szöveg egy vélhetően ennél akár háromszor terjedelmesebb eredetiből maradt fenn. Néhány lap egyes szövegrészei ezen kívül nehezen vagy alig olvashatóak.

„meditáció” kifejezést. A szövegeket fiatalon, 1579 és 1582 között kezdte leírni, majd hosszabb idő után tért vissza hozzájuk. Végül is negyed évszázadon át az egyes részeket akár ötször is átdolgozta, és végül 1605-ben fejezte be az írást. Ez sem „végleges” mű. A kéziratban vannak nyilvánvalóan utólagos megjegyzések, és következtelen a beosztás (erre leginkább a *caput* megjelölésekből következtethetünk, ám ezek igen ritkán utalnak az egyes részek tartalmára), és az is egyértelmű, hogy sok további rész is elkészülhetett.

Míthogy ma Báthory három kézírata egymáshoz illesztve ismert, megemlítem, hogy a „meditáció” után olvasható rövid „ars orandi” sem eredeti mű, félig latin, félig magyar imádságelméleti témák tárgyalása. Ennek szövege is 1605 körül keletkezett. Töredékes, azt sem tudjuk, még milyen további témákat tárgyalt volna a szerző. A kézirat legvégén található harcosan „eretnek”-ellenes Szentháromság-traktátus 1595–1600 között keletkezhetett. Ennek a szövege is befejezetlen, inkább ötletszerű és egy később kidolgozandó mű vázlatának tűnik. A három irat megléte jelzi, Ecsedi Báthory vallásos íróként is sokoldalú, ám ideológiája, sőt stílusa nagyjából egyezik.

Maga a „meditáció” személyes és vallomások jellegű, és ily módon rendszeretlen fohászok sorozata. Egyes részeiben jól megformált versek, máskor a versbeszédhez közeledő emelkedett próza követik egymást, megint máskor szinte rendszeretlen felkiáltásokból vagy felsorolásokból áll a szöveg. Mindenütt az ekkorra már kialakult hazai protestáns bibliai nyelvezet jelenik meg, a „világi” műveltségelemek kivételesek, és egyenetlenül fordulnak elő (olykor le sem fordított) latin idézetek, parafrázisok formájában. Báthory nyilván ismert hasonló elmélkedéseket, amelyekből egyes részeket maga állíthatott össze, talán külföldi (francia?) forrásokat is használva. Az egész írás tudatosan személyes, egyéni ihlettségű. Gyakran említi az igazoló igehelyeket, szól a világ teremtéséről, sőt az ítéletről is – a „pápasták” teológiáját, sőt (az *ubiquitas*-elv miatt) a lutheránusokét is igen határozottan elutasítja. Noha Báthory élénk politikai tevékenység közepette írta elmélkedéseit, még sincs a műnek közvetlen aktuális, politikai célja vagy utalásrendszere. Azt viszont a kézirat több helyén egyértelműen jelzi, írásának melyik szakasza melyik évben és milyen események közepette keletkezett.

A meditációk ránk maradt szövege kétségtelenül töredékes, ám az egyes elmélkedések tárgyalásmódja következetesen azonos. Szinte mindig Istenhez fohászodik. A *Christus* és Isten a gyakran használt szóalakok, ám feltűnik a *Jehoua* megnevezés (amihez az ’isten’, ’szent Isten’ stb. kiegészítéseket is említi). Rögtön a (mostani) első lapon „Az en uram *Jehoua* *Jesus christus*” olvasha-

tó, és ez a megnevezés később is gyakran ismétlődik. A Sátán általában ezen a néven szerepel, ám a műben nincs kifejezettebb vagy kifejtettebb démonológia.

Mind a három, egymástól mégiscsak különböző mű egy rendkívül intenzív lelki életet élő művelt protestáns ember izgalmas dokumentuma, amely azért is tanulságos témánk szempontjából, mivel az ezekben és a többi protestáns látomásban előforduló „közhelyek” biztosan nem közvetlenül egymásból, hanem az akkor szélteben ismert vallásos gondolkodásmódból származnak. Megjegyezhetjük, hogy az idézett latin (és magyar) bibliai locusok időnként más-más kiadásból vagy fordításból származnak. Hitbéli ellenfelekre a szerző nem nagyon hivatkozik, a Szentháromság-tagadó „arianusokat” is csak általában, és nem személy szerint említi. Úgy látszik, az idők során többféle, kommentált latin nyelvű *Biblia* is volt a kezében. Egyébként az írásában más-más helyen és időben készült szövegrészek között maga is észreveszi az eltéréseket, ezeket korrigálja, vagy említi is. Az egész mű meditációjellege miatt tegező formában szól az Istenhez. Ugyanez a kommunikációs megoldás előfordul másik két írásában is – ám az „ars orandi” (amely a sok latin nyelvű idézet miatt grammatikailag egyébként is nehezebben átlátható mű) didaktikus és általános igehasználattal készült. A Szentháromság-értekezés vitairat, amelyben az „ellenfelet” tegezi. Ugyanakkor e szövegben is megmarad a meditációk, imák megszokott igehasználata. Minthogy egyazon szerző személyes vallási szövegeiről van szó, akinek ideológiai nézetei nem sokat változtak, a megfogalmazás és a kommunikációban még az igevalak-használat is igen jellemző egységet alkot. Később is, a látomásirodalomhoz tartozó szövegekben hasonló módon lehet az egyes rétegeket megkülönböztetni. Egyébként is érdekes tény, hogy a látomásokban rendszerint kedvelt „víziós” igehelyek és események leginkább a hitvitázó irat-részletekben fordulnak elő.

A szövegkiadók munkájuk során (és már a közlés előtt) foglalkoztak Ecsedi Báthory István meditációinak európai távlataival. Emiatt sem véletlen, hogy a magyar irodalomtörténeti hagyomány igen sokféle névvel illette a *Meditációk* szövegét: zsoldár, zsoldárparafraízis, fohász, elmélkedés, könyörgés, imádság, imádsággyűjtemény, és az ezek között lehetséges átmeneteket is érzékeltette. Erdei Klára tanulmánya²⁴ arra hívta fel a figyelmet, hogy éppen ebben a korban a genfi reformáció önálló alkotástípusnak tartja az igen sokféle irodalmi tevékenység és műfaj mintegy találkozási pontján lévő meditációt. Ez már megfor-

²⁴ ERDEI Klára, *Ecsedi Báthory István meditációi és európai hátterük*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1980, 55–69. A szerzőnek a francia meditációs zsoldárparafraízisra utaló dolgozatát itt külön nem említem.

málódott Théodore de Bèze *Chrestiennes méditations* című művében, amely először 1581–1582-ben jelent meg nyomtatásban. Ezek a hét „bűnbánati” zsoltárhoz fűztek személyes hangú devóciós elmélkedéseket. Ecsedi Báthory ugyanebben az évben már írja (sőt egy időre éppen már abba is hagyja) a maga meditációs szövegeinek összegezését, vagyis a kiindulópont nem lehetett Béza könyve, ám azt tudjuk, hogy (később) könyvtárában a „genfi” vallási irodalom több terméke is megvolt. Erdei Klára másik dolgozatában²⁵ az önvallomás és a konfesszió elemeit emeli ki Báthorynál, és azt tételezi fel, hogy a szinte tetszés szerinti sorrendbe illeszthető 72 meditációt a szerző három, időben is egymástól különböző „műfaji” modell szerint fogalmazta át meg át, vagy legalábbis csiszolta. Nyilvánvaló, hogy általában a kor irodalmával, és az akkor még nem olyan sok generációra visszatekintő magyarországi protestáns kegyességi írással összevetve érdemes a „meditációkat” külön is értelmezni. Klaniczay Tibor igen érdekes dolgozata – még a *Meditációk* szövegkiadása előtt, ám annak nyilvánvaló ismeretében²⁶ – azt emelte ki, hogy Báthory szövege voltaképpen egy manierista irodalmi műfaj, a „meditatív költészet” keretében értelmezhető, és leginkább (a fantasztikus etnikai, vallási, ideológiai fordulatok metszéspontjában alkotó szerző) Jean de Sponde-nak a „navarrai iskola” keretében létrehozott költészetéhez, vagyis éppen az ilyen „versbe átmenő manierista próza” alkotásához (*Méditations sur les pseumes* [...], 1588) kapcsolható. Sponde ezt még navarrai hugenottaként és Bèze pártfogoltjaként írta; később katolikus hitre való áttérése nagy vitát, támadó vagy védekező iratok megjelenítését váltotta ki. Hogy ez a „hugenotta” majdnem-vers próza egyáltalán ismert volt-e Báthory számára – csak kérdezhetjük. Amit a kutatók eddig Báthory könyveiről kiderítettek, az ezt nem bizonyítja. (Ahogy azt sem: tudott-e egyáltalán franciául?). Ha Báthory értesült is Sponde áttéréséről, biztosan nem követte őt, és példának sem tekintette.

Maga a szöveg a régi magyar „lelkiség” páratlanul fontos dokumentuma (amely ehhez képest eleddig kevés figyelmet váltott ki), a vallási hit szinte legőszintébb személyi megnyilvánulása, mantraszerű végtelen ismétlésekkel, variációkkal és parafrázisokkal, ám mégsem zsoltárparafrázis; és a többi

²⁵ ERDEI Klára, *Modellfejlődés Ecsedi Bátor István prózájában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 620–626.

²⁶ Francia felkérésre készült 1982-ben Klaniczay Tibor *A meditatív költészet: A manierizmus reprezentatív műfaja* című igen tömör tanulmánya, amely ma legegyszerűbben tanulmánykötetben hozzáférhető: KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar invadékaí*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 124–128, 304–305 (jegyzetek).

műfajjegyztetés is kétségesnek tűnik az eredeti szöveg olvasatakor. Nem is látomásos mű – az ilyen elemek csak háttérben, megszokott nyelvi és teológiai fordulatokban fedezhetők fel. Igazi, részletes látomások nincsenek a különben biztosan egzaltáltak nevezhető szerző művében. A 64. caput erre ugyan adna lehetőséget, ám itt az utolsó ítélet harsonái csak úgy szerepelnek, mint amire szüntelen gondolnunk kell, és a hosszabb latin szövegidézethez sincs magyar magyarázat vagy kommentár, továbbfejlesztés: „Siue dormio, siue uigillo, siue aliquid aliud ago, semper nostris in auribus resonant nouissimae tubae dicentes Surgite mortui uenite ad iudicium etc.”²⁷ Az utolsó ítélet borzalmainak leírása még folytatódik. Igaz, éppen itt, a kézirat 74b és 75a lapjai között valamilyen szöveg elveszett. A végtelen kárhozat ugyan megjelenik a szövegben, azonban mégsem igazi látomás formájában.

Sokkal jellemzőbb egy „megszemélyesítő” írásmód. Amikor ifjúsága bűneit sorolja, igen erőteljesen fogalmaz:

Ez uilagon ninchi anni bünn, ollj, akit nem chelekettem uolna. Vndok uagiok uram felseged előtt, az főöldd syrr alattam, az nap hoolld és chillagok es az EEg, homaliosok az en bűneim miatt. Az christus koporsoiaba magual el temetett bűneimet, feiemre kaparom.²⁸

Láttató mondatok – ám mégsem látomás.

A barokk retorikus túlzások rendszeresen következnek. Például: „Ha az faak töuell allananak fell, az föld ram burulna, az EEgg ram zakadna az teremtet allatok arcall ram tamadnanakis!” (mégis Krisztus egy csepp vére megmenti a kárhozattól).²⁹ A „poklok kapuja”, az onnan Isten segítségéért kiáltó bűnös – mind csak egy-egy szószerkezet formájában jelennek meg.³⁰ Hasonlóan retorikai mélységű a Sátán említése is: „Ne rongallionn engem az arcul chiapkodo satany, ne niomorgasson akinek tulaidona en nem uagiok.”³¹ A segítő angyalokat is ugyanilyen módon írja le: „Jarianak taabort uram az te zent Angalid köröllettem, kik örizzenek uigaztallianak batorichanak uram Isten te altalad.”³² Magát azonosítja a keresztfán függő latorral.³³ Ennél több láttató rész még

²⁷ ECSEDI BÁTHORY, *i. m.*, 102:30–32.

²⁸ *Uo.*, 13:18–24.

²⁹ *Uo.*, 23:26–28.

³⁰ *Vö. Uo.*, 27:23.

³¹ *Uo.*, 27:31–32.

³² *Uo.*, 41:29–31.

³³ *Vö. Uo.*, 46:22.

verseiben sem található. Még akkor sem bőbeszédűbb, ha teológiailag fontos dolgot említ: „[az Isten] Ess be uizz minkett minden purgatoriumnelküll az te dragalatoss zent orzagodbann, az Jesus christusnak eccer mi ertönk letött zent aldozatianak mindenkory haznaert.”³⁴ Bármennyire is láttató ez a stílus, Báthory István nem közöl víziókat sem a mennyről, sem a poklóról. A közismert igehelyekre is csak utal. Pedig tud „látomásokról.” A Szentháromság-traktátusban hivatkozik is az *Apokalipszis*re: „Zent Janosis az ő latasaroll irt könibenn az Barani Jesus christust örökeualonak lenny predikallya.”³⁵ Ám maga nem ír „látásokat”, nem is idéz ilyen műveket – minden emotív devóciója mellett sem. Magától értetődőnek veszi, hogy a világtörténet az ő bűnösségének, majd Istenhez fordulásának és megváltásának folyamata. Az egyénben van a bűn is, a kegyelem is.

A „Meditáció” végül is jobb megnevezés e műre, mint az imádság. És nem is költészet ez a műfaj. (Attól éppen a betétversek miatt is könnyen megkülönböztethetjük). A magam részéről azt sem hiszem, hogy manierista szöveg lenne, sokkal inkább csak a közkeletű barokk szövegmegoldásokat követi.

Kinek és miért írta Ecsedi Báthory István ezt a művet? Nem szánhatta másoknak, inkább csak önmagának fogalmazta meg, és nem gondolt a kiadásra sem. (Annál ziláltabb és személyesebb a szöveg). Ugyanakkor a terjedelmes kézirat évtizedeken át való folytatása és megőrzése arra vall, hogy mintegy mementónak tekintette. Bámulatos az a makacs hit, amivel százszor is újra a bűn és a megváltás egymásutánját mutatja be. Kevés ilyen őszintén vallásos önvallomást ismerünk, amelyben a „meditáló” még a leginkább sztereotip szöveg lapjain is önmagát adja.

Ecsedi Báthory István meditációjával az eddigiekhez képest még alaposabban foglalkoznunk kellene!

Ami a műfaji háttérrel illeti, a 16–17. századi magyarországi református imádságokról már elég korán készült áttekintés.³⁶ Legutóbb Bartók István európai összefüggéseiben mutatta be az imádság mint műfaj tematikus és retorikus sajátosságait.³⁷ Ő azonban inkább már Medgyesi Pál *Doce nos orare, quin et praedicare* című kézikönyvével (Bártfa, 1650), majd a még későbbi magyarországi

³⁴ *Uo.*, 86:12–14.

³⁵ *Uo.*, 204:7–8.

³⁶ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és a XVII. században*, Debrecen, Theologiai Szemle, 1931.

³⁷ BARTÓK István, *Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994, 548–557.

„ars orandi” kérdéseivel foglalkozik, amelyekhez képest Báthory István rövid műve egy korábbi, egyszerűbb felfogást képvisel. Ám éppen emiatt is igen tanulságos Báthory „magánima-gyakorlata.”³⁸

Folkloristaként még egy megfigyelést is megemlítek. Ecsedi Báthory István meditációs szövegeiben is jól megfigyelhető, hogy minden külön keret vagy magyarázat nélkül idéz „nem valóságos”, ám személyesnek felfogott helyszínt, eseményt, cselekményt, szinte átmenet nélkül a ténymegállapításhoz vagy felhasználáshoz képest. Például:

Agyad uram Isten az te zentlekedet ennekem bünösnek, kytt soha el se uegy en töllem, Zentlekedet Byry es igazgass engemet; uezerely es uigaztalj, es uilagosich biztass batorychy, oktass tanachiollyj, confirmally az iogbann, az gonozoktoll oltalmaz meg. Ezen zentlekeddell es ennek tüzeuell, sütögessd ky en belöllem minden bünnek sepreyet maradekyatt, sött meg giökerezesetis.³⁹

Ebben az egyszerű és általános kéréstől („Add Uram Isten...”) a bűnösből a bűnököt barokk részletezéssel leírt módon „kisütögető” Istenig nincs semmi „átmenet”.

Immár negyven éve annak, hogy Erdélyi Zsuzsanna elkezdte közzétenni „archaikus népi imádságait.” A filológusok szinte azonnal elmondták, hogy e szövegek igen régiek lehetnek, akár a magyar középkorig visszavezethetők. Ami a ránk maradt vagy a közelmúltban összegyűjtött népi imaszövegeket illeti, ezek közül a legrégebbnek egy négylapos irat tekinthető, az ún. *Memorialis*, amely a 18. századból, esetleg annak elejéről származhat. Ennek elején éppen a fent idézett szövegszerkesztési mód figyelhető meg. *Szent Nevedben Jarok en Istenem / Nazaret beli Jesus legy mellettem / legy felettem / legy alattam / legy előttem / erős kübastyam ennekem en Istenem.*⁴⁰ Az „archaikus népi imádságok” szövegeinek vizsgálata is úgy negyed évszázada éppen hogy csak megkezdődött, és eddig kevés eredményt tettek közzé, így tudtommal még igen sok kínálkozó összeha-

³⁸ Tanulságos lenne mostani konferenciánk több előadásának is egyes motívumait külön is megemlíteni dolgozatom távlatának érzékeltetése céljából – ezek száma azonban nagy lenne, és szét is feszítenék írásom kereteit. Ezért csak utalok arra, hogy a menny és a pokol, az evilág és a túlvilág felfogása e korban (a 17. században) a korábban elképzeltetekhez képest sokkal gazdagabb és bonyolultabb. Az akkor élők ezekről akkor is sok mindent tudhattak, ha ránk maradt írásaikban ennek nincs is közvetlen nyoma.

³⁹ ECSEDI BÁTHORY, *i. m.*, 3:19–26.

⁴⁰ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet bágék lőtől lépék...* (*Archaikus népi imádságok*), előszó ORTUTAY Gyula, Kaposvár, 1974 (Somogyi Almanach, 19–21), 129–130.

sonlítást nem végeztek el, ahogyan az elég sok imaszövegben megtalálható szövegszerkesztés Báthoryéhoz (és általában a „meditatív” szövegekéhez) való hasonlóságát sem vették még észre. Természetesen nem egyoldalú és közvetlen kapcsolatról, hanem tanulságos egyezéstről van szó, és az archaikus népi imákon belül is igen sok, különféle szövegszerkesztési megoldásokkal élő alműfaj figyelhető meg.

A hasonlóság a 18. századi „meditációs” szerkesztésben a vallás legfontosabb „eseményeinek” megjelenítése és a magyarországi „archaikus népi imák” bizonyos szövegszerkesztései között nem meglepő. Az lenne a meglepő, ha ez nem így volna. Ezért is titulálta már Erdélyi Zsuzsanna is az általa gyűjtött szövegeket „archaikus”-nak. Tudjuk, ezek az imaszövegek gyakorlatilag szinte mind katolikus ajkakon hangoztak el, és közösségi ismertségűek voltak. Ecsedi Báthory István meditációs szövegszerkesztése viszont a maga idején éppen új, nemzetközileg is „modern” volt a kálvinizmus keretében, és az egyéni vallásos áhítatot fejezte ki.

Személynévmutató

- Ábel 117
Ábel Jenő 53
Ábrahám 16, 43, 87, 97, 117, 120, 195,
196, 201, 247, 268, 328
Ábrahám Zoltán 151
Ács Pál 392
Ádám 41, 82, 97, 117, 120, 167, 180, 216,
272, 388
Adamik Tamás 233, 341
Ágoston Péter 11, 355, 356, 357, 359, 362
Ágoston, Szent 76, 107, 127, 157, 174,
175, 177, 178, 180, 196, 201, 202, 208,
218–221, 279, 330, 380, 382
Ajkay Alinka 61, 299
Alcuin 60
Aldaricus 238
Alexovics Vazul 228
Almási Gábor 239
Alston, William P. 383
Amadé László 85
Ambrus, Szent 117
Amesius, Guilielmus (Ames, William)
259, 261
András, Szent 218
Andreas Pannonius 9, 53–55, 57–66
Angelus Silesius → Scheffler, Johannes
Anna, Szent 121
Anonymus 238
Anselmus → Anzelm, Szent Canterburyi
Anzelm, Canterburyi Szent 127, 177, 202,
219
Ányos Pál 228, 229
Apafi Mihály, I. 282
Apollodórosz 194
Apor Péter 96
Aquaviva, Claudio 73
Aratosz 188
Aresi, Paolo 349
Arisztotelész 71, 74, 247
Aubrius, Daniel 275
Aubrius, David 275
Augustus 180, 251, 289
Avenarius, Johannes 386
Averoult, Antoine d' 50
Ayrer, Jakob 190
Bach, Johann Sebastian 285
Bagi Zoltán 136, 144
Bahtyin, Mihail 250
Bajáki Rita 12, 13, 15, 19, 61, 282, 299
Bakos József 371
Balassa Bálint 303
Balassi Bálint 85
Balázs György 148
Baldinucci, Antonio 342, 347
Bálint Sándor 26, 375, 382
Ballagi Aladár 371
Balogh F. András 208, 231
Balotă, Nicolae 231
Bán Imre 214
Banga Pál 147
Baranyai Pál 214
Barker, Kenneth L. 264
Barna Gábor 9, 23, 27, 28, 364
Baronius, Caesar (Baronio, Cesare) 127
Barrett, Anthony A. 194
Bársony György 274
Barta Györgyné Dobos Katalin 146
Bartholomaeus Anglicus 58, 61, 63–65
Bartók István 210, 284, 397
Bartolini, Lodovico 341–343
Baschet, Jérôme 196
Báthori Anna 90
Báthory Orsolya 10, 39
Báthory Zsófia 103, 104

Bayer József 364
 Becsei Vesszős György 108
 Beda Venerabilis 46, 127, 219, 402
 Beinert, Wolfgang 55
 Beke László 380
 Békési András 282
 Bekesi Ferenc 290
 Bekker, Hugo 195
 Béládi István 136
 Belgioioso, Barbiano 388, 389
 Bellaagh Aladár 104
 Bellarmino, Roberto 11, 41, 355–357,
 359, 361, 362
 Bellosztenecz, Joannis 160, 161
 Benčić, Nikola 150
 Bene Sándor 53, 61, 65
 Benedek, XIV., pápa 112, 113
 Beniczky Péter 303
 Berindei, Cosmina-Maria 243
 Berlioz, Hector 218
 Bernárd Pál 222
 Bernát, Clairvaux-i Szent 102, 174, 176,
 285, 297, 310
 Berta Péter 146
 Bertalanffy Pál 214
 Bérulle, Pierre de 118
 Bethlen Kata 11, 96, 97, 282
 Bethlen Miklós 278
 Bèze, Théodore de 395
 Bibliander, Theodor 247, 248
 Bikfalvi Géza 101
 Binder Jenő 183, 190
 Bíró Csilla 9, 53
 Bíró János Károly 112, 113
 Bitskey István 12, 69, 70, 215–217, 248,
 341
 Blazovich László 147
 Bloomfield, Maurice 194
 Bocatius, Johannes (Hans Bock, Jan Bok)
 386–392
 Bocskai István 386, 387, 389
 Bod Péter 10, 89–100, 279, 280
 Bogár Judit 10, 15, 79, 124, 307
 Boka László 53
 Bolgiani, Franco 340
 Bollók János 72, 238
 Bonaparte, Napoléon 253, 254
 Bornemisza Anna 281, 282
 Bornemisza Péter 166, 167, 275, 333
 Boronkai Iván 53
 Bottyán János 273
 Bozzay Réka 259
 Bremond, Henri 118
 Bretz Annamária 10, 89, 95
 Brigitta, Szent 127, 132
 Brouwers, Lodewijk 296, 298
 Bruckbräu, Friedrich Wilhelm 123, 130
 Brunner Emőd 224
 Bucanus, Guilielmus 261
 Bucelleni, Giovanni 40
 Bucsánszky Alajos 364
 Budai-Deleanu, Ion 10, 231–233, 238–
 240, 242, 245, 250, 252–254, 256
 Bujdosó Hajnalka 282
 Bullinger, Heinrich 142
 Bunyan, John 291, 292, 371
 Burke, Paul F., Jr 72
 Burke, Peter 39
 Burkitt, William 141, 142, 146
 Busilla 373
 Buzási Enikő 287
 Buzogány Dezső 90
 Cabello, Juan 375, 376
 Caesarius von Heisterbach 50
 Calvin, Jean 137, 167, 275, 279
 Cartlidge, Neil 296, 301
 Cartojan, Nicolae 234, 236
 Cernovodeanu, Paul 254
 Cerroni, Bernardo 353
 Chevallier, Philippe 61
 Chivu, Gheorghe 233
 Cicero, Marcus Tullius 72, 347
 Ciobanu, Veniamin 254
 Cioculescu, Șerban 253
 Cioran, Emil 257

- Cirill, Szent 219
 Cochem, Martin von 11, 121–134, 357, 362
 Colombo, Emanuele 352
 Comenius → Komenský, Jan Amos
 Cornea, Paul 249, 250
 Corner, David Gregor 297
 Czegle Imre 371
 Czeglédi Keglevitz András 139
 Czibula Katalin 296
 Czobor Erzsébet 287

 Csáj Pál 369
 Csánki Dezső 373
 Császtvay Tünde 185
 Csokonai Vitéz Mihály 364
 Csonka Ferenc 387, 390, 392
 Csorba Dávid 260–262, 276–278
 Csörsz Rumen István 364
 Csúzi Cseh Jakab 274, 277
 Csúzy Zsigmond 207, 214, 216–223, 227, 228, 279
 Csúry Bálint 89

 Dám Ince 54
 Damian Ilona 144
 Damshicz, Georgius 160, 161
 Dániel 55, 63, 119
 Dankó Imre 364, 385
 Dante, Alighieri 193, 194, 197, 391
 Dávid 86, 176, 178, 222, 328, 388
 Deák Viktória Hedvig 54
 Deák Zsuzsanna 9
 Debreceni Ember Pál 276
 Debreceni Szőr Gáspár 14–16, 22
 Deé Nagy Anikó 282
 Delumeau, Jean 340
 Demény Péter 242
 Demeter Júlia 296
 Démonax (Démónax) 173
 Denzinger, Heinrich 40
 Dér Katalin 199
 Déri Eszter 11, 101
 Dézsi Lajos 286, 288

 Diago, Francisco 50
 Dienes Dénes 277
 Dionysius (Dionüsziosz Areopagitész) → Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitész
 Dionysius, Luxemburg 123
 Dionysius van Rijkel (Dénes, Karthauzi) 151
 Diós István 25, 44, 79, 83, 84, 88, 103, 108, 125, 332
 Dobosi Mihály 141
 Dobossy László 371
 Dobrovits Mihály 248
 Dóczy András 391
 Domokos Pál Péter 325–327, 334, 335–337
 Donno, Daniel J. 194
 Dos Santos, Eugénio 340
 Dove, Mary 62
 Dömötör Ákos 140
 Dömötör Tekla 183, 298, 382, 384
 Drábik Miklós 363, 364, 385
 Drăganu, Nicolae 233
 Drakula → Vlad Țepeș
 Dülmen, Richard van 126, 128
 Dvořák, Antonín 218

 Eckhardt Sándor 189, 190
 Ecsedi Báthory István 392–399
 Eder, Johann Karl 240
 Edroiu, Nicolae 254
 Égethő András 144
 Egged Joákim 228
 Ekler Andrea 385
 Elizeus 178
 Eminescu, Mihai 257
 Engel, Johann Christian 240
 Enyedi Fazekas János 277
 Erdei Klára 392, 394, 395
 Erdélyi Gabriella 239
 Erdélyi Zsuzsanna 80, 239, 398
 Erdő Péter 56, 115, 196
 Erdős József, D. 142
 Esterházy Dániel 112

- Esterházy Pál 101, 106, 303
 Esterházy Sándor 11, 101, 102, 106, 107
 Esterházy Sándorné 101
 Esze Tamás 365
 Eszterházy Károly 355
 Euripidész 194
 Éva 117
 Ezekiel 60, 64, 328, 369
 Ézsaiás → Izajás

 Fabiny Tibor 280
 Faludi Ferenc 85
 Farbaký Péter 137
 Farkas Gábor 73
 Farmati Anna 9, 111
 Fazakas Gergely Tamás 11, 215, 341
 Fazekas Csaba 385
 Fazekas István 340
 Fedí, Andrea 340
 Fejes Sámuel 147
 Fekete Csaba 273, 274
 Felhő Ibolya 143
 Félix 192
 Felvinczi György 385
 Ferenczi Attila 189, 251
 Fiátfalvi György 198, 363, 367
 Filenus, Gottlieb 261
 Filep Antal 136
 Filimer 238
 Filotimus (Philotimosz) 177
 Fontana, Fulvio 341
 Földesi Ferenc 53
 Fraknói Vilmos 53
 Fráter István 303
 Frauhammer Krisztina 11, 121, 124
 Frenguelli, Gianluca 348
 Frenyó Zoltán 115, 196
 Friedrich, Andreas 185
 Froebe-Kapteyn, Olga 383
 Fugariu, Florea 232
 Funckelin, Jakob 183
 Fülöp, Szent, apostol 328
 Für Lajos 340

 Gaál István 138, 144
 Gábor Csilla 208, 356
 Gábrriel, főangyal 63, 232, 256, 355
 Gaetano Maria da Bergamo 350
 Gafița, Mihai 242
 Gál Ferenc 83
 Gál István 136
 Gál József 364–366
 Gál Márton 366
 Gálszécsi István 325
 Ganoczy, Alexandre 55
 Gáspár Csaba László 55
 Gasparóczy Ferenc 10, 143, 163–168,
 171–173, 283
 Gelle Katalin 10
 Gergely, I., Nagy Szent, pápa 21, 46, 50,
 62, 157, 210, 211, 219
 Gergely, Nazianzi Szent 117
 Gilicze László 136
 Gilmont, Jean-François 296, 298
 Giordano da Pisa 348
 Glavanich, Kaspar 161
 Glavinić, Franjo 151, 160
 Goldhammer, Arthur 194
 Görföl Tibor 57
 Granasztói Olga 138
 Grandpierre Edit 112
 Gudor Botond 280
 Guillén Preckler, Fernando 118
 Gürtler, Nicolaus 90

 Gyémánt, Ladislau 239
 Gyenis Vilmos 93, 95, 132, 366, 368
 Győri L. János 260–263
 Gyulaffy Borbála 112
 Gyulaffy László 112

 Haacke, Hrabanus 61
 Habermas, Jürgen 383, 384
 Hairfield, Steven L. 199
 Hajnal Mátyás 325, 326
 Hansen, Maurice G. 195
 Hanula Gergely 56
 Haraszti Benjámín 369, 370

- Haren, Michael 379
Hargittay Emil 19, 61, 70, 89, 90, 248, 299
Haris Emanuel 147
Haupt, Paul 196
Havas Ágnes, Cs. 303
Hegyi Ádám 10, 135, 138, 163
Heidfeld, Johann 89
Heinz, Daniel 385
Heltai Gáspár 14, 325, 333
Hemerken, Thomas 304, 305
Hermann István 72
Hermányi Dienes József 93–95, 100, 365
Hermász 186
Herzog, Urs 71
Hésziodosz 194
Hieró (Hieron) 173
Hierokles (Hieroklész) 177
Hieronymus (Hieronímus, Jeronymus)
→ Jeromos, Szent
Hofmann, Johann Jacob 90
Holl Béla 80, 326, 328
Homérosz 197, 224, 323
Horatius, Quintus Flaccus 164
Horea 254
Horn Ildikó 340
Hornig Károly 112
Horváth József 146
Horváth Sándor 9, 149
Horváth Zita 367
Hörmann János 276
Hubert Ildikó 10, 163, 283
Hultgren, Arland J. 195
Hunyadi Ferenc 143
Huszár Dávid 14
Huszár Gál 325
Ignác, Loyolai Szent 12, 70, 83, 105, 208, 215, 218, 220, 306
Illés (Illyés) 25, 104, 271, 272
Illésházy Gáspár 287
Illyés András 214
Illyés István 79, 214
Imhof, Arthur E. 123
Imre Mihály 11, 215, 278, 341
Incze Gábor 397
István, Szent, első vértanú 121
Ivancsó Mária 11
Izajás 14, 70, 116, 154, 166, 173, 287, 293, 357
Izsák 201
Jablonkay Gábor 51
Jakab, Szent, apostol 54, 141, 153, 272, 328, 368, 380
Jákob 57, 121, 201, 217
Jálics Ferenc 208
Jankovics József 70, 185, 229, 276, 285, 286
Jankovits László 275, 302
János, Aranyszájú Szent 56, 114, 217, 221
János, Damaszkuszi Szent 65
János, Keresztelő Szent 104, 121, 172
János, Szent, apostol 19, 21, 56, 65, 175, 178, 196, 268, 272, 329, 330, 368
Jászberényi Ferencné 51
Jászberényi Tamás 52
Jauß, Hans Robert 217
Jénáki Ferenc 325, 326, 332
Jenei Ferenc 97, 158, 295
Jeremiás 366
Jeromos, Szent 167, 127, 174, 180, 323
Jézus Krisztus 11, 17, 20, 21, 28, 31–33, 35, 39, 51, 53–55, 58, 59, 62, 64–67, 80–87, 92, 96, 97, 105, 108, 111, 112, 117, 118, 121–124, 125, 127, 138, 139, 142, 166, 174, 181, 201, 202, 213, 227, 234–236, 249, 266, 267–272, 289, 292, 304–307, 319, 322, 324, 325, 327, 329, 344, 345, 349, 350, 358, 359, 362, 379, 383, 389–391, 393, 396, 397
Joachim, Szent 121
Jób (Hiob) 15, 76, 117, 388
Johnson, David F. 195
Jókai Mór 390
Jónás 101, 102, 104, 105, 107, 109

Jordanes 238, 240
 Jovinianus 180
 Józsa Edina 217
 József, II., magyar király 254
 József, Arimateai 121
 József, pátriárka 105, 208
 József, Szent 121
 Júdás Makkabeus 218
 Júdás, Szent 92, 94, 98
 Juhász István 235
 Juhász János → Szentpéteri Juhász János
 Juhász Levente 392
 Kájoni János 79, 80, 82, 84, 85, 295–308,
 310, 325–337, 385
 Káldi György 28, 213, 279
 Kálmán, I. (Könyves), magyar király 373
 Kálvin János → Calvin, Jean
 Kaposi Juhász Sámuel 282
 Kaposi Krisztina 9, 183
 Kaprinai István 351, 352
 Kardos Tibor 183, 298
 Károli Gáspár 264, 274
 Károlyi András 14
 Károlyi Antal 147
 Kárpáty Csilla 347
 Kartal Zsuzsa 71
 Kasper, Walter 105
 Katona Imre 136
 Kecskeméti Gábor 71, 75, 77, 99, 262
 Kecskeméti István 296
 Kelemen, X., pápa 25
 Kelemen Didák 222, 223, 367
 Kelemen Lajos 365
 Kelemen, XI., pápa 25
 Kempis Tamás → Hemerken, Thomas
 Kendefi Jánosné Teleki Krisztina 289
 Kertész Balázné Bíró Csilla → Bíró Csilla
 Kézai Simon 238
 Kilián István 103, 296
 Kirschbaum, Engelbert 379
 Kis Bálint 136, 138, 140, 144, 145
 Kis Komáromi István 290
 Kiss Imre 101–109
 Kiss Károly 373, 374
 Kiss Réka 137
 Kist, Leopold 124
 Klaniczay Gábor 128
 Klaniczay Tibor 70, 97, 129, 158, 276,
 295, 302, 395
 Knapp Éva 111, 185, 340, 357, 364
 Koch, Otto 197
 Kochner, Gernot 125, 127, 128
 Kocsis Elemér 146, 199
 Kollmann József Ferenc 113
 Kollonich László 113
 Koltai András 10
 Koltay-Kastner Jenő 214, 215, 221
 Komáromi Csapkés György 259–284
 Komáromy András 365
 Komenský, Jan Amos 363, 371
 Komor Ilona 371
 Komoróczy Géza 95
 Kónya Franciska 356
 Kopcsányi Márton 20, 21
 Kopeczky Rita 72
 Kormos László 136
 Kornis Zsigmond 296
 Korondi Ágnes 9
 Korótzki József 283
 Kovács Éva 380
 Kovács I. Gábor 364
 Kovács József 97, 158, 295
 Kovács József László 186
 Kovács Sándor, V. 53, 375, 387
 Kovács Sándor Iván 248
 Kovacsóczy Farkas
 Kováts István 84, 85
 Kozáky István 298
 Köleséri Sámuel, id. 260, 261, 276, 277,
 280
 Kőszeghy László 27
 Kőszeghy Péter 79, 387
 Kragel, Eberhard Maria 149–161
 Kragl, Georg 150
 Kragl, Stefan 150

- Krajačević, Nikola Sartorius 151
 Krasznai Gáspár 9
 Krauscher, Rudolf 150
 Krizsafánfia György 376
 Kroó Katalin 189
 Kuharich Barbara 150
 Kunzler, Michael 114
 Kurcz Ágnes 380
 Kurucz György 280
 Kuzmich, Ludwig 149
 Küllős Imola 363–365, 385
 Kürti István 18, 19
 Kvaczala János 363

 Laczházi Gyula 302, 306
 Laczkó Eszter 65
 Ladányi Sándor 259, 260
 Lajos, I. (Nagy), magyar király 376
 Landovics István 214, 279
 Lázár 92, 104–107, 109, 183, 184, 190,
 195, 201, 307, 332
 Le Goff, Jacques 194
 Lechner, Rainer 123, 124
 Lengyel Ágnes 364
 Lépes Bálint 69, 70, 152, 198
 Limbai Nagy István 147, 148
 Listius László 303
 Liszt Ferenc 218
 Lonemann, Joachim 190
 Lőrinczi László 242
 Luffy Katalain 208
 Lukács, Szent 24, 54, 64, 75, 105, 152,
 153, 172, 184, 195, 201, 203, 286, 291,
 293, 307, 332
 Lukácsi Zoltán 225, 228
 Lukácsy Sándor 87, 213, 214, 224, 225,
 227, 228, 279
 Luther, Martin 275, 391
 Maccovius, Johannes 261
 Maczák Ibolya 11, 89, 90, 140, 203, 208,
 222, 223
 Mácsay Mihály 282
 Madách Gáspár 185

 Madas Edit 9
 Magdalenic, Matija 151
 Magdolna (Magdalena) 106, 121
 Magócsy István 375
 Magyar István 275
 Maior, Johannes 50
 Mályusz Elemér 374
 Manolescu, Nicolae 231
 Maresius, Samuel 261
 Margitai István 276
 Mária, Szűz (Virgo) 23–25, 27, 28, 30, 31,
 32, 34, 37, 38, 51, 52, 54, 55, 57–59, 62,
 63, 66, 67, 81–83, 86, 87, 108, 112, 118,
 121, 124, 214, 233, 234, 236, 299, 326,
 329, 331, 334, 344, 345, 375, 381, 384,
 391
 Márk, Szent 154, 172, 176, 201
 Márkus Mihály 260, 261, 281
 Marosi Ernő 380
 Márta (Martha) 106, 121
 Martin, John A. 195
 Martonfalvi Tóth György 278
 Marucci, Valerio 340
 Máté, Szent, apostol 28, 64, 70, 72, 134,
 146, 153, 173, 177, 178, 195, 196, 199–
 201, 218,
 Maximosz, 114
 Máyer Judit 371
 Mazarini, Giulio 349, 350
 Medgyesi Pál 210, 262, 277, 385, 397
 Medgyesy S. Norbert 11, 120, 295, 308
 Meiberg, Antonius 340
 Melius Juhász Péter 10
 Melton, James Van Horn 352
 Mercs István 11, 213, 216, 228
 Mesterházi Miklós 79, 80
 Meszlényi Antal 160
 Micaelli, Claudio 348
 Micu-Klein, Samuel 254
 Mihály, Szent, főangyal 65, 86, 113, 115,
 234, 243, 244, 375, 378
 Mikházy Szécsi János 363, 367
 Mikolai Hegedűs János 276, 278

- Mikos Éva 385
 Mikusi Balázs 53
 Mindszenty (Pehm) József 112
 Minois, Georges 122–124, 127, 134, 138,
 155–157, 164, 196, 299, 301, 305, 306
 Miskolczy Csulyak István 97, 158, 295
 Miskolczy Ambrus 249, 250, 253–255,
 257
 Mollay Károly 387
 Moller, Martin 285, 286, 288
 Molnár Ambrus 363, 364, 385
 Molnár János 224–226
 Monok István 73, 281–283
 Montesquieu (Charles-Louis de Secondat)
 224
 Moretti, Gabriella 348
 Mozart, Wolfgang Amadeus 218
 Mudrák Attila 377
 Muratori, Lodovico Antonio 350, 351
 Muskovics János 149
- Nachtigall, Johann 112
 Nagy András 59, 60
 Nagy Ferenc 357, 358
 Nagy Géza 285, 288,
 Nagy György János 147
 Nagy Ibolya 135, 141
 Nagy Ilona 385
 Nagy László 239
 Nagy Levente 10, 231
 Nagy Sándor (Alexandrosz) 178, 253, 254
 Nagy Szilvia 296, 297, 302, 308
 Nagyari József 274,
 Napóleon → Bonaparte, Napoléon
 Náray György 79, 80
 Néma Sándor 51
 Németh Noémi 281
 Neumayr, Franz 351, 352
 Névtelen (a *Comico-Tragoedia* szerzője)
 183–201
 Newton, Isaac 224
 Niccoli, Ottavia 341
 Nicolaus de Mirabilibus 53
- Nicolaus, Verduni 104
 Nikodémus 121
 Nottenstein 115
- Nyéki Vörös Mátyás 9, 74, 87, 97, 151,
 158, 198, 295–297, 299, 302, 303, 305–
 307, 309, 333, 334
 Nyerges Judit 185
 Nyomárkay István 161
- Ocskay György 223
 Oláh Andor 288
 Oláh Miklós 239
 Oláh Róbert 259, 283
 Oláh Szabolcs 215, 275, 341
 Olevian, Caspar 142
 Oliva, Antonio 39
 Oliva, Francisco 39
 Órás András 364, 365
 Origenes (Órigenész) 180, 276
 Orlandi, Giuseppe 340
 Orlovsky Géza 276, 302
 Orosius, Paulus 238
 Ortutay Gyula 398
 Ovidius, Publius Naso 193, 194
- Őry Miklós 72, 213
 Ötvös Péter 295
 Óze Sándor 248
- Padányi Bíró Márton 106, 107, 111, 112,
 115, 119, 120, 214
 Pál József 81
 Pál, Szent, apostol 20, 57, 173, 174, 178,
 213, 218, 233, 234, 272, 327, 369, 377
 Pál, V., pápa 25, 111
 Pálffy Márton 82
 Panigarola, Francesco 349
 Pankotai Ferenc 92, 99
 Paolucci, Scipione 345
 Pap Balázs 295, 296
 Pápai Páriz Ferenc 10, 283, 285–293
 Pápai Páriz Imre 288
 Papp Géza 79, 80
 Paskai László 233

- Paternostro, Rocco 340
 Patrik, Szent 374, 376–379
 Patzkó Ferenc 141
 Payr Sándor 276
 Pázmány Péter 12, 15, 19, 20, 61, 69, 70–
 77, 104, 198, 203–206, 208–211, 213–
 217, 222, 223, 226, 228, 247–249, 275,
 299, 305
 Pécseli Király Imre 97, 158, 295
 Pecsuk Ottó 273
 Perkins, William 288
 Pernyeszi O. Zsigmond 277
 Péter Katalin 239, 364
 Péter, Canisius Szent 276
 Péter, Damiáni Szent 330, 384
 Péter, Szent, apostol 141, 142, 148, 166,
 172, 218, 242, 243, 272, 384
 Pethő György 282
 Petri András 328, 335
 Petrone, Gianna 348
 Petróczi Éva 10, 283, 285, 371
 Petrus Aureolus 66
 Petrus Venerabilis 50, 52
 Piatti, Girolamo 73
 Pinamonti, Giovanni Pietro 341, 342
 Pindaros 194
 Pintér Márta Zsuzsanna 103, 296
 Pius, I., pápa 27
 Pius, V., pápa 217
 Pius, VI., pápa 113
 Pius, VII., pápa 27
 Platón (Pláto) 101
 Platus, Hieronymus → Piatti, Girolamo
 Plutarkhosz 176
 Pócs Éva 144, 365, 385
 Pócsi Katalin 95
 Polanus, Amandus 265, 274
 Polikárp, Szent 93
 Polyander, Johannes 261
 Pontfarc, Yolande de 379
 Postumus, Claudius Dardanus 196
 Pozsár Annamária 73
 Prokopp Mária 9
 Proust, Marcel 382
 Prudentius, Aurelius Clemens 185, 186
 Pszeudo-Dionüsziosz, Areopagitész 56–
 58, 61–67, 114, 115, 196, 279
 Pulver, Max 383
 Pusztai Bertalan 390
 Quintilianus, Marcus Fabius 341, 347,
 351
 Rabelais, François 249, 250
 Rădulescu, Andrei 241
 Radvánszky Anikó 296
 Rafael (Raphael), főangyal 355
 Rajki Zoltán 385
 Rákai Orsolya 69
 Rákosi Sámuel 141
 Rapaics Rajmond 247, 305
 Ráth Mór 288
 Réger Ádám 12, 295, 296, 299
 Regius, Carolus 348
 Reuss Gabriella 81
 Révész Kálmán 261, 365
 Révészné Bartók Gertrúd 196
 Rhédei Ferenc 277
 Rico Callado, Luis Francisco 340
 Rimány István 371
 Rimay János 185, 186
 Ritoók Zsigmond 72
 Rivetus, Andreas 261
 Roa, Martín de 10, 39–52
 Robertus de Tumbalena 62
 Rollenhagen, Georg 190
 Rosenberg, Alfons 197
 Rosnyai János 260
 Roth, Konradin 123
 Rousseau, Jean-Jacques 224, 254, 255
 Rózsa Ferenc 147
 Rózsa Huba 116, 199
 Rózsa János 369
 Ruh, Kurt 57
 Rupert von Deutz 61
 Ruzsiczky Éva 83

Sághy Marianne 211
 Sajnovics János 239
 Salamon 54, 55, 59, 181
 Sanchez, Pedro (Sankecz Péter) 46, 50
 Santarcangeli, Paolo 251
 Sapunar Knežević, Andrea 150–152
 Sára 87, 97, 328
 Sára Balázs 231
 Saraco, Onofrio 345
 Sárdi Margit 94
 Sárdi Sámuel 92
 Sarkadi János 148
 Sas Ágnes 79
 Sas Péter 112
 Sashegyi Oszkár 143
 Savage, John J. 194
 Sbriccoli, Mario 341
 Schammers, Reinhold 123
 Scheffer, Bernd 69
 Scheffler, Johannes 151
 Scheiber Sándor 95
 Scherl, Peter 123
 Schermann Egyed 143
 Schiller Erzsébet 229
 Schmitz, Leonhard 193–195
 Schönmetzer, Adolf 40
 Schram Ferenc 84, 144
 Schuchbauer, Anton 112
 Schultz György 365, 367–369
 Schupp, Johann Balthasar 261
 Schwarcz Katalin 51
 Scribanus, Carolus 296, 298, 299, 303, 304, 306, 308
 Sebestyén-Spielmann Mihály 282
 Sedlmayr János 375, 376
 Segneri, Paolo, id. 223, 224, 340–344, 346, 352, 353
 Segneri, Paolo, ifj. 346
 Selyem Zsuzsa 356
 Sepsi Enikő 280
 Serpi, Dimas 50
 Sill Ferenc 80
 Sima László 135, 141, 144
 Simon Máté 226–228
 Simon Melinda 282
 Simon, Stock Szent 25
 Simon, Szent 80
 Simonides (Szimonidész) 173
 Sintenis, Christian Friedrich 138
 Sipos Gábor 90
 Sleikius Kelemen 275
 Smith, Macklin 185
 Smith, William 193
 Smuk Péter 51
 Sommervogel, Carlos 73, 298
 Sponde, Jean 395
 Stahl, Paul Henri 243
 Stankovátsi Leopold 203–211
 Stemler Ágnes 53
 Stoll Béla 79, 82, 97, 158, 295, 303, 363, 387
 Streibig Gergely 52, 92, 106, 145, 160
 Sujtó László 122, 138, 155, 164, 196, 299
 Sullivan, Francis A. 193
 Sulzer, Johann Christoph 240
 Surlus, Laurentius 50, 52
 Swol János 268
 Sylvester János 224

 Szabó Ágnes 282
 Szabó András 136
 Szabó Ferenc 136
 Szabó Ferenc SJ 12, 84, 213
 Szabó Géza 277
 Szabó Gyula 157
 Szabó István SJ 349
 Szabó István, váti iskolamester 80
 Szabó József, S. 369
 Szabó T. Attila 283, 363, 367
 Szacsavay Éva 137
 Szajbély Mihály 390
 Szalaszegi György 14, 16, 17
 Szalay Mátyás 108, 307
 Szalay Pál 138, 140–143, 145, 146
 Szamosközy István 239
 Szana István 366

Szana János 366
 Száraz Orsolya 12, 215, 223, 224 339,
 340, 341, 352
 Szathmári Ötvös István 273
 Szathmáry Sándor 137, 139, 146
 Szatmárnémeti Mihály 140
 Szatmáry Károly 364
 Szécsi (Szétsi) János → Mikházy Szécsi
 János
 Szegedi Ferenc Lénárt 79
 Szegedi Gergely 325
 Szegedy-Maszák Mihály 138, 275
 Székely György 108
 Székely István 325
 Szelepcsényi György 79
 Szelestei N. László 11, 104, 296, 355
 Szenci Kertész Ábrahám 92, 281, 282
 Szenci Molnár Albert 293, 385
 Szentkuthy Miklós 163, 164
 Szentmiklósi Sebők Sámuel 138, 139
 Szentpéteri Juhász János 369
 Szenttamási Máté 357
 Szepesi György 282
 Szerb Antal 371
 Szeremlei Sámuel 147
 Szigeti Jenő 11, 144, 363–369, 371, 385
 Szigeti Kilián 80
 Szilágyi Mariann 152
 Szilasi László 295
 Szimonidesz Lajos 364
 Szircova, Olena (Сирцова, Елена) 234
 Szokolszky Bertalan 224
 Szoszna Demeter 336
 Szőcs Petra 231
 Szögi László 138
 Szőke Annamária 128
 Szőke Katalin 250
 Szőnyi Benjámín 11
 Szőnyi Nagy István 278
 Szőnyi Pál 138, 139
 Szörényi László 390
 Sztójka Zsigmond Antal 112, 113
 Szulamit 54
 Szűcs Sándor 364
 Takács Edit 135–137, 139, 145, 146
 Takács Izabella 333
 Tamás, Aquinói Szent 46, 54, 66, 202,
 208, 218, 219, 299, 306
 Tar Lőrinc 11, 333, 373–380
 Tárkány Szűcs Ernő 147
 Tarnai Andor 276
 Tarnócz Márton 363
 Tarnóczy István 356
 Tasi Réka 75, 103, 210, 222, 223, 279,
 340, 349
 Taviani, Ferdinando 348
 Taxonyi János 10, 39–52
 Telegdi Miklós 275
 Temesvári Pelbárt 65
 Ţepeş, Vlad 231, 232, 256, 257
 Tereh Gyula 147
 Teréz, Avilai Nagy Szent 127
 Teréz, Lisieux-i Kis Szent 31
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens
 177, 380
 Thienemann Tivadar 286
 Thomas Cantipratanus 50, 52
 Thomka Beáta 217
 Thomson, H. J. 185
 Thury Etele 366
 Thurzó György 287
 Thysanodus, Georgius Nicolaus →
 Komáromi Csipkés György
 Thysius, Antonius 261
 Tohăneanu, Gheorghe I. 232
 Tonk Sándor 282
 Torkos Jakab 281
 Tóth Imre 80
 Tóth Mihály 261
 Tóth Péter 233, 234
 Tóth Sándor 11, 373
 Tóth Zoltán, I. 254
 Tóth Zsombor 208, 278
 Török Damaszcén 228
 Török György 147

Török István 137, 138, 142, 146
 Török Zsuzsa 365, 369–371
 Turóczi-Trostler József 363
 Tusor Péter 239
 Tuve, Rosemund 186
 Tüskés Gábor 50, 95, 364
 Tyukodi Márton 208
 Udvarhelyi Mihály 273
 Ugrai János 163
 Ujlaki Sámuel 281
 Újvári Edit 81
 Úri Sándor 143
 Ursinus, Zacharias 142, 261
 Usserius, Jacobus 261
 Vadai István 295, 307, 308
 Vakarcz Szilárd 282
 Valerius Maximus 50
 Vámszer Márta 283
 Varga András 73, 281
 Varga Bernadett 53
 Varga Imre 303, 363, 387
 Varga István 141
 Vargha Balázs 364
 Vargyas Gábor 385
 Vásárhelyi Judit, P. 53
 Vass Péter 213
 Vedelius, Nicolaus 92, 99
 Végh János 108
 Veillodter, Valentin Karl 140, 141
 Verdi, Giuseppe 218
 Veresegyhazi Szenteyl Mihály 140, 275
 Vergilius, Publius Maro 71, 72, 185, 188,
 193, 194, 197, 250–252
 Veszprémy László 238
 Vetséri Mihály 144
 Viczay Rozália Anna 51
 Viczay Terézia 51
 Viczián János 25, 44, 103, 108, 125, 332
 Vida Szűcs Istvánné 147
 Vidrányi Katalin 115, 196
 Vince Máté 251
 Vince, Ferreri Szent 50, 127
 Viskolcz Noémi 282, 392
 Vizkelety András 375, 378
 Voetius, Gisbertus 259, 261
 Voetius, Paulus 259, 261
 Voigt Vilmos 11, 363–365, 385
 Voltaire (François-Marie Arouet) 224
 Vončina, Josip 160
 Vorgrimler, Herbert 151
 Vörös Antal 143
 Vuković, Božidar 234
 Walaeus, Antonius 261
 Wallaszky Pál 90
 Walther, Hans 296, 297
 Walvoord, John F. 195
 Wehli Tünde 380
 Wendelinus, Marcus Fridericus 261, 274
 Winklhofer, Alois 196
 Wollebius, Johannes 259, 261, 268, 270,
 274, 278, 283
 Yonge, James (Yonge Jakab) 374
 Zakariás 369
 Zannetti, Bartolomeo 348
 Zetter, Jakob de 185
 Ziegenaus, Anton 108, 307
 Ziegler, Matthäus 197
 Zólyomi Perinna Boldizsár 286, 287, 289
 Zoványi Jenő
 Zrínyi Miklós 215, 248
 Zuck, Roy B. 195
 Zsigmond, Luxemburgi, magyar király
 373, 374 376, 380

Inhalt

Das Programm der 6. Konferenz der Forschungsgruppe für Literatur- und Frömmigkeitsgeschichte der Barocke am 5–6. April 2013.	9
BAJÁKI RITA	
Teufel und Hölle in Gebeten, oder Abschreibung der Überwelt in Gebetbüchern bis 1620.....	13
BARNA GÁBOR	
Die jahrhundertelange Wissensschichten auf den Bildern von Mariaradna: Das Fegefeuer auf dem Gnadenbild von Máriaradna und ein (naives) Bild aus dem 20. Jahrhundert über den Himmel und das Purgatorium und die Hölle.....	23
BÁTHORY ORSOLYA	
Martín de Roa – Taxonyi János: <i>A purgatóriumbeli lelkeknek állapotya</i> (Der Zustand der Seelen von Purgatorium).....	39
BÍRÓ CSILLA	
Die Angelologie im Kommentar des <i>Cantica Canticorum</i> von Andreas Pannonius.....	53
BITSKEY ISTVÁN	
Himmel und Hölle im Predigten von Péter Pázmány.....	69
BOGÁR JUDIT	
Hölle, Purgatorium, und Himmel in religiösen Liedern der Liederbüchern <i>Dóri</i> und <i>Vépi</i>	79
BRETZ ANNAMÁRIA	
Die Kompilation in <i>Szent Hilárius</i> (im Heiligen Hilarius) – Der Himmel laut Péter Bod.....	89
DÉRI ESZTER	
Ist eine Botschaft vom gestorbenen Sándor Esterházy aus dem Himmel?	101
FARMATI ANNA	
Aus dem Himmel herabgefahrenes neues Jerusalem: die Klausenburger Trinitätsbruderschaft als Himmel.....	111

FRAUHAMMER KRISZTINA	
Was aus der <i>Makula</i> fehlt ... – Die Kapitel über Hölle und Himmel in der Christusbiographie von Martin Cohem	121
HEGYI ÁDÁM	
Auffassungen über das Jenseits am Ende des 18. Jahrhunderts der calvinistischen Gemeinde in Szentes	135
HORVÁTH SÁNDOR	
„Mind halnak, de sosem hunynak el” – Semper mori, numquam perire / „Ovde szí mrú, ali nédnucs ne mrú”: Der Himmel und die Hölle im 18. Jahrhundert bei Kroaten von Grádistye.....	149
HUBERT ILDIKÓ	
Vorstellung der Herrlichkeit des Himmels und der Ungeheuerlichkeit der Hölle: (Predigten von Ferenc Gasparóczy)	163
KAPOSI KRISZTINA	
Allegorese, Überweltbild und biblisch-theologische Ideen in <i>Comico-Tragoedia</i> des Anonymus	183
MACZÁK IBOLYA	
Zweistimmiger Himmel.....	203
MERCS ISTVÁN	
„...beszédjek az ordítás; idejek az örökkévalóság”: Hölle und Fegefeuer in der hochbarocken Predigtenliteratur.....	213
NAGY LEVENTE	
A tűzfolyótól a kolbászból font kerítésig: Schilderung des Himmels und der Hölle in <i>Cigányiász</i> von Ion Budai-Deleanu	231
OLÁH RÓBERT	
„Vagyon minden kétség nélkül olyan bizonyos rendelt hely...”: György Komáromi Csipkés über Hölle und Himmel	259
PETRŐCZI ÉVA	
Himmel und Hölle in <i>Pax sepulcri</i> von Ferenc Pápai Páriz.....	285
RÉGER ÁDÁM	
Höllenschilderung der Quelle vom <i>Dialogus</i> und <i>Tintinabulum</i> – im Spiegel von János Kájoni <i>Hymnarium</i>	295
SZÁDOCZKI VERA	
Bild des Himmel und der Hölle in <i>Cantionale Catholicum</i> von János Kájoni	325

SZÁRAZ ORSOLYA	
Höllisches Theater: Die Mittel und Methode des Abschreckens in den jesuitischen Volksmissionen	339
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Der Himmel laut Robert Bellarmin in der Übersetzung von Péter Ágoston (1674)	355
SZIGETI JENŐ	
Himmel und Hölle in der Volksgeistererscheinungen im 18. Jahrhundert.....	363
TÓTH SÁNDOR	
Geistererscheinung im Leben von Lőrinc Tar und in der Volksballade <i>Júlia szép leány</i>	373
VOIGT VILMOS	
Diesseits und Jenseits in der protestantischen Meditation- und Denkschriftenliteratur am Anfang des 17 Jahrhunderts	385
Namensverzeichnis	401

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Lelkiségtörténeti sorozatunk köteteiben a Kárpát-medence 1800 előtti vallásos áhítatot tápláló irányzataival, az áhítat megnyilvánulásának irodalmi és művészeti emlékeivel foglalkozunk.

Szeretnénk a témájuk miatt kitagadott egyházi irodalmi műfajokat értékük és rangjuk szerint elhelyezni az irodalomtörténeti folyamatokban. A Kárpát-medencében egymás mellett keletkezett és élt, különböző nyelvű lelkiségi művek közös örökségünket jelentik, ezen örökség együttes vizsgálatára törekszünk.

